

Doktori (PhD) értekezés

Mitől hamis a hamis?

A zsidó történelem hírhedt hamisítványainak megítélése
a szatmári Slomó Jehudá Friedländer talmudhamisítása
példáján

Oberländer Bernard

Debreceni Egyetem
BTK

2009

Mitől hamis a hamis?

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a történelem tudományágban

Írta: Oberländer Bernard okleveles rabbi

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája
(történelem programja) keretében

Témavezető:

Dr. Prepuk Anikó
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr. Papp Imre
tagok: Dr. Lévai Csaba
Dr. Marjovszky Tibor

A doktori szigorlat időpontja: 2009. február 25.

Az értekezés bírálói:

Dr. ....
Dr. ....
Dr. ....

A bírálóbizottság:

elnök: Dr. ....
tagok: Dr. ....
Dr. ....
Dr. ....
Dr. ....

A nyilvános vita időpontja: 2009... .

„Én, Oberländer Bernard teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

Budapest, 2009.

.....
(aláírás)

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	9
1. bevezető fejezet: A Misna, a Babilóniai és a Jeruzsálemi talmud.....	19
2. bevezető fejezet: Megszerkesztették-e a Jeruzsálemit a <i>Kodásim</i> rendhez?	39
3. bevezető fejezet: A Talmud hiányos részeinek kiegészítéseire tett kísérletek.....	44
4. bevezető fejezet: Elveszett szent könyvek felfedezése a XIX-XX. században	50
5. bevezető fejezet: „Wissenschaft des Judentums”, szemben a hagyománnyal, a rabbikkal és a jesivák világával	56
1. fejezet: Friedländer első hamisítási kísérletei	75
2. fejezet: 1905: Megjelenik a Jeruzsálemi talmud <i>Jövámot</i> traktátusa Friedländer kommentárjával	87
3. fejezet: 1906. január: Kiáltvány a Jeruzsálemi <i>Kodásim</i> -kézirat felfedezéséről	105
4. fejezet: Salomon Buber, Friedländer egyik első támogatója	117
5. fejezet: Professzor Solomon Schechter a Jeruzsálemi <i>Kodásim</i> első kötetének finanszírozója	129
6. fejezet: 1907. január: megjelenik a Jeruzsálemi talmud <i>Kodásim</i> rendjének első kötete.....	142
7. fejezet: 1907 tavasza: az első kétségek a Jeruzsálemi hitelességét illetően	155
8. fejezet: 1907. június: támadás az új Jeruzsálemi és Friedländer szefárd identitása ellen.....	167
9. fejezet: Friedländer reakciója a Jeruzsálemit ért támadásokra	181
10. fejezet: Ki volt dr. Ritter rabbi, a Jerusálmi <i>Kodásim</i> első és legnagyobb ellenzője? ...	196
11. fejezet: Valós személy-e Rosenberg Ávrám, Friedländer tanítványa?	203
12. fejezet: Az ősi kézirat története.....	216
13. fejezet: 1907. június: előkerül egy 1669-1670. évi kézirat	230
14. fejezet: Az új kézirat fogadtatása	238
15. fejezet: Bírálatok judaisztikával foglalkozó tudományos folyóiratokban	250
16. fejezet: A fordulat: fény derül Friedländer mesterkedéseire és valódi személyazonosságára	258
17. fejezet: További leleplezések Friedländer életéről: becstelen viszony ártatlan nőkkel ..	275
18. fejezet: Az eredeti hat ajánló rabbi reagálása	280
19. fejezet: Friedländert és a Jeruzsálemit védelmező rabbik.....	303
20. fejezet: 1909. október: megjelent a hamis Talmud második kötete.....	321

21. fejezet: 1911. év eleje: megjelenik Plocki rabbi <i>Sáálu slom Jerusálájim</i> hitelességet cáfoló könyve.....	333
22. fejezet: A <i>Sáálu slom Jerusálájim</i> hatása a rabbinikus világban	347
23. fejezet: Friedländer válaszai a <i>Sáálu slom Jerusálájim</i> könyvre	353
24. fejezet: 1913: Janowsky rabbi felfedi a hamisítás módszereit a <i>Céd römijá</i> (Csalóvadász) c. könyvében	365
25. fejezet: 1915: csődbe megy Friedländer társa, a színérváraljai nyomdász.....	372
26. fejezet: 1951: Grünwald Lipót tanúvallomása – vége a vitának?	379
Összefoglaló.....	393
Hamisítások nemzedékeken át.....	409
Időrendi áttekintés.....	423
Személymutató.....	429
A Kiáltvány megjelenésének helye.....	432
A levelek első megjelenésének helye	432
Felhasznált irodalom.....	436

Előszó

Néhány héttel tizenharmadik születésnapom, *bár-micvóm* után, 1978. december elején a városnegyedünkben, Brooklynban megjelenő havilap, az *Olát háchodes* kiadta Dov Beer Schwartz írását „*Sálom Jerusálájim – A Jeruzsálemi talmud Kodásim rendjéről*” címmel. A cikket nagy érdeklődéssel olvastam. Itt szereztem először tudomást a titokzatos emberről, „a szefárd¹ bölcsről”, „Slomó Jehudá Álgáziról, a SZÁT-ról, akit Friedländernek neveznek”, és aki akkor valamivel több, mint hetven éve élt Szatmár városában, Erdélyben. A történet szerint kezébe jutott a Jeruzsálemi talmud elveszett *Kodásim* rendje, amiből 1907-ben kinyomtatatta a *Chulin* és a *Böchorot*, 1909-ben pedig a *Zváchim* és *Éráchin* traktátust. Jelen tanulmányom a *Zváchim* és *Éráchin* traktátust megjelenésének 100. évfordulójára készült el. Nem sokkal az első kötet megjelenése után óriási vita tört ki a Talmud-részletek hitelessége körül. Magyarország, Galícia és Lengyelország² legnagyobb rabbijai éppúgy megszólaltak, mint a tudományos élet szereplői: kutatók, tudósok, kritikusok. Néhány éven keresztül folyt a vita; egyfelől nagyon sok cikk és tanulmány jelent meg különböző nyelveken, különböző folyóiratokban, annak bizonyítására, hogy ez a Jeruzsálemi – hamisítvány. Velük szemben viszont megjelentek Friedländernek és támogatóinak cikkei, melyek igyekeztek válaszolni a felvetett kérdésekre.

A téma az első pillanattól kezdve megfogott, hisz négy éve, kilenc éves korom óta a *chéderben*³ tanult anyag fontos része volt – napi két-három órában – a Talmud (a Babilóniai). Amikor pedig túl jutottam a *chéderen*, és már egy éve jesivai tanulmányaimat⁴ folytattam, naponta hosszú órákon keresztül, reggel hattól este fél tízig a Talmudot elemeztük. Akkor nagyon szerettem – és szeretem mind a mai napig! – a Talmud tanulmányozását. És íme, úgy-szólván a szemem előtt játszódott le a Talmud hamisításának története – az általam leginkább szeretett, a számunkra legfontosabb könyvé! A történet megindította a fantáziámat, hisz nagyon furcsa volt, különösen amiatt, hogy a hamisítást egy talmudista lángész rabbi követte el.

Volt számomra a történetnek családi vonatkozása is, mivel a cikkben Dov Beer Schwartz megemlítette, hogy 1907-ben Friedländer a huszti jesivába érkezett, a helybeli rabbihoz,

---

¹ Keleti származású zsidó.

² Ebben a tanulmányban „Lengyelország” alatt a történelmi Lengyelországnak Galicián (vagyis az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó területein) kívüli, a tanulmányban érintett korban zömmel Oroszországhoz, részben Poroszországhoz tartozó részeit értem.

³ *Chéder* = hagyományos talmudiskola ksifiúknak 3-13 éves korosztály számára.

⁴ *Jesiva* = hagyományos talmudiskola ksifiúknak 13 éves kortól felfelé.

Grünwald Moséhez (1853-1910), az *Árugát háboszem* responsum kötetek szerzőjéhez, hogy kérjen tőle ajánlást az általa kiadásra készülő Jeruzsálemihez. A bölcs rabbi egy teljes órán áttanulmányozta az íveket, majd visszaadta a nyomtatványokat és csak annyit mondott: „Kár... de ez nem a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje!” A huszti rabbi dédnagyanyámnak, a paksi Ausch Mirjámnak (1867-1928) a bátyja volt. Édesapám gyakran mesélt az ő édesanyja anyjáról, aki különleges asszony volt, és persze annak bátyjáról is. Büszke voltam dédnagybátyámra, aki pusztán egy órányi szemlélődés után rájött, hogy hamisítványt tart a kezében. Olyasmit derített ki nagyon rövid idő alatt, amire sok nagy tudósak huzamos időre volt szüksége.

Nem sok idő múltán, talán egy-két hét múlva – de lehet, hogy egy-két hónap is eltelt – egyik kedves tanárom házában jártam látogatóban. Jesivámnak ez a kiváló tanára gyakran meghívott magához, és én szívesen mentem, tekintettel csodálatos könyvtárára, melyben mindig találtam valamit, ami új távlatokat nyitott meg előttem. Ez alkalommal óriási meglepetés ért: az egyik polcon megtaláltam a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének Friedländer-féle kiadását, az első kötetet. Megrendülten tartottam a kezemben a könyvet, amely pont úgy nézett ki, mint a többi Talmud traktátus a könyvtárban, és közben újabb döbbenetes meglepetés ért: a címlapon ott díszelgett Grünwald Eliezer Dávid rabbi (1867-1928) könyvtárának pecsétje. Ő Szatmár rabbija volt, a *Keren löDávid* responsum kötet szerzője és ugyancsak az említett dédnagyanyám testvére. Ez a dédnagybátyám is, bátyjához hasonlóan, Magyarországon volt rabbi. Nemzedéke egyik legnagyobb rabbijának tekintették, s mégis: a jelek szerint úgy őrizte ezt a könyvet könyvtárában, mint aki hisz eredetiségében. Hirtelen egy „családi ellentmondás” kellős közepében találtam magam. Az egyik dédnagybátyám, a huszti rabbi felfedezte, hogy ez a Jeruzsálemi hamisítvány, a másik nagybácsi, a szatmári rabbi viszont úgy kezelte a könyvet, mintha az hiteles lett volna. Nem tettem le a könyvet, amíg el nem olvastam a tizenhárom oldalas bevezető tanulmányt az ajánlásokkal együtt, és be kell vallanom: számomra, a tizenhárom éves gyermek számára nagyon meggyőzőek voltak az olvasottak, habár tudtam, hogy a rabbik többsége – azok is, akik eleinte hittek benne – végül meggyőződött arról, hogy ez a Talmud csupán Friedländer keze munkája.

Amíg a jesivában tanultam, de még az után sem hagyott nyugodni ez a nagyon izgalmas történet; rengeteg vonatkozó irodalmat tanulmányoztam ebben a témakörben. Az évek során mindig különös érzelmekkel vonzódtam a kérdéshez, és ha tanulmányaim során e témával kapcsolatos hivatkozást találtam, azt mindig lejegyeztem. Sokszor meglepetéssel vettem tudomásul azt, hogy milyen sokan merítenek ebből a hamisítványból. Sokan idézik, vitákat

folytatnak ennek a „Talmud”-nak az alapján, nem tudván, hogy az hamisítvány. Gyűjteni kezdtem a kiadvánnyal kapcsolatos adatokat – rengeteg olyan adat került a kezembe, amit a korábbi kutatók sem ismertek.

* * *

Sok népszerűsítő cikk és tanulmány látott napvilágot a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének 1907. évi kiadásáról, de annak ellenére, hogy az egész ügy, a körülötte lezajlott vitával egyetemben nagy vonalakban ismert, furcsa módon mind a mai napig nélkülözi azt a módszeres kutatást, dokumentálást és alapos megjelenítést, mint amelyben sok más lényegesen kisebb jelentőségű esemény részesedett. A legszembetűnőbb, hogy nem jelent még meg az e témával kapcsolatos publikációk és forrásmunkák bibliográfiája sem⁵.

A vita leírása négy fontos forrásból táplálkozik:

1. A „Sáálu slom Jerusálajim – *Amely tartalmazza a vizsgáldást az új könyvről, amely a Jeruzsálemi Chulin és Böchorot néven jelent meg, és amelyről a nemzedék legnagyobb bölcsői írtak. Hozzá csatolva megjelent egy Emlékirat az utónemzedékek számára, melyben hosszasan taglaljuk, mi vezetett minket ehhez, és milyen is a kiadó, Slomó Friedländer emberi minősége és személyisége. Ahogy mindezt láthatja az olvasó.*” Ezek Méir Dán Plocki rabbi szavai a könyvéhez írott bevezetőből. Plocki (1866-1928) Warta rabbija volt; a *Chemdat Jisráél*, illetve a *Klé chemdá* tórákommentár szerzője. A Jeruzsálemiről szóló vitakönyvének 13 első és 31 utolsó oldalán magáról a téma körül kialakult polémiáról ír, ezekben a részekben idézi Friedländer és más rabbik levelezéseit is. A könyv közbülső hetvenhárom oldala az új Jeruzsálemi *Kodásim* traktátusok tartalmához fűzött különböző megjegyzések, észrevételek gyűjteményét tartalmazza. A könyv főleg az 1908-ban történetekkel foglalkozik, és nem azzal, ami az előtt, vagy azután történt.

2. Az 1951-ben napvilágot látott *Széfer hájovél háPárdész* c. könyv 345-349. oldalain „A Jeruzsálemi *Kodásim* (emlékirataimból)” cím alatt megjelent az Ohio állambeli Columbusban élő és a magyar zsidóságot kutató Grünwald Lipót cikke. Az írásban, amelynek nagy része olyan emlékeket idéz fel, amelyeket csak 1951-ben, közvetlenül a közreadás előtt vetett papírra a szerző, sok olyan információ olvasható, ami máshol nem szerepel. Mivel ezeket nem tá-

---

⁵ Lásd COHEN: *SZINÉRVÁRALJA NYOMDÁJA* 390. old. részletes felsorolását.

masztja alá dokumentumokkal a szerző, így történelmi hitelességükkel kapcsolatban komoly fenntartások vethetők fel.

3. A *Sinai* folyóirat 1968. február-márciusi számában, a 62. kötet 281-287. oldalán megjelent egy cikk, melynek szerzője Smuel Hákohén Weingarten kutató, író. „A Jeruzsálemi *Kodásim* rendje” című fontos tanulmány több lényeges megfigyelést és megjegyzést közöl az ügyben.

4. Végezetül egy szép összefoglaló olvasható Abraham Schischa (London) tollából az *Encyclopaedia Judaica*-ban (VII. kötet, 182-183. old. 1972-ből) Solomon Judah Friedlaender (*Friedländ*) cikkszo alatt. Az *Ozar Yisrael* enciklopédia X. kötetében, (New York, 1913) a 263-264. oldalon, a *Talmud* címszó egyik fejezete, „Az Új Jeruzsálemi *Kodásim* rendje”, a szerkesztő, Jehuda David Eisenstein rabbi (1854-1956) írása. Az *Encyclopaedia Hebraica* a XXXII. kötet 896. oldalán csak hat sort szánt a témára.

Az utóbbi években publikáltak néhány alkalommal ebben a témában, de a legtöbben csak a korábbi cikkek alapján foglalják ismét össze a történetet, újdonságok nélkül. Ezeket a cikkeket minden esetben valamilyen korábbi publikáció alapján írták, ami az esetek többségében ugyancsak egy korábbi összefoglalóra hagyatkozik. Az összes ilyen tanulmány a fent említett első három publikáció anyagát használja újra. Ennek következtében vannak „átöröklött” tévedések, olyan hibák, melyek egyszer bekerültek valamelyik írásba, és utána több cikkben is újra és újra megjelentek.

Jó példa erre a következő: a *Sinai* c. folyóirat 1993. április-májusi számában (CXII kötet, 94. oldal) dr. Yitzchak Raphael (1914-1999) így ír a Jeruzsálemi hitelességét megkérdőjelező egyik személyről: „így tett David Waitzen rabbi is, a *Tél Tálpijot* kéthetente megjelenő tóraelemző folyóiratban”. Ilyen nevű ember nem létezett! Akire gondolhatott, az Katzburg Dávid Cvi rabbi *Vácról* („Waitzen” Vác német neve), aki a Jeruzsálemi elleni bíráló és harc egyik legnagyobb alakja volt⁶. Honnan ered a hiba? A *Sinai* 1992-es augusztus-szeptemberi számában, a CXII kötetben, a 279. oldalon L. Eisenstein cikkében hibásan a „Vác”-ból kiindulva így írta a nevet. Sőt, ez a hiba már korábban⁷, R. Brosh *Sáálu slom Jerusálájim* cím alatt megjelent cikkében is felbukkant a *Hámodiá* c. újságban 1988. augusztus 12-én. Valójában mind

⁶ 1907. augusztus közepe, 185-188. old.; 1908, 214-217. old.; 1909. január eleje, 61-62. old. Lásd még a 487. jegyzetet. Cohen az előző jegyzetben említett listájában csak az 1908-os cikke szerepel.

⁷ Lásd még, amit idéztem az 1061. jegyzetben.

a három írás ugyanazt tartalmazza, együttesen sem írtak semmi újat, csak azt, ami az előző cikkeken már szerepelt.

Furcsa, hogy noha a Jeruzsálemi szülőföldje Magyarország, négy dokumentumot leszámlítva ez az ügy sehol sem szerepel a magyar irodalomban. Nincs benne Szinnyi József nagy művében, a *Magyar írók élete és munkái*ban, ahol szerepel mindenki, aki Magyarországon alkotott, sőt az 1929-ben megjelent *Zsidó lexikon* sem írt a Jeruzsálemről egyetlen szót sem. Sokan írtak róla Magyarországon, de nem magyarul. A magyar ortodox rabbik héberül írtak e témáról, a tudományos kutatók pedig németül.

* * *

Mindig tervezgettem, hogy egy napon megírom ezt a különleges történetet, minden részletevel együtt. A döntő fordulat 1993 nyarán történt, mikor is mint a budapesti lubavicsi közösség rabbija erdélyi közösségekhez látogatva megfordultam Szatmár városában is. Kihasználtam az alkalmat, hogy meglátogassam a szatmári temetőben hírneves dédnagybátyám sírját, és imádkozzam ott. Utána elkezdtem sétálni a sírok között. Tudtam, hogy A. Schischa azt írta az *Encyclopaedia Judaica* fent említett cikkében: Friedländert „valószínűleg” Bécsben temették el – de mivel ő maga sem volt ebben olyan biztos, elképzelhetőnek tartottam, hogy mégis Szatmáron találom sírját, utolsó lakhelyén, ahol sok éven át élt. Nagy öröömre valóban felleltem Friedländer sírkövét egy meglehetősen előkelő, a rabbik számára kijelölt részen, nem messze híres dédnagybátyám síremlékétől. Elmeséltem ezt a barátaimnak és munkatársaimnak és a New Yorkban megjelenő rabbini és tudományos folyóirat, az *Ohr Yisroel* felkérésére 1997 júniusában, a 8. számban írtam egy cikket „Slomó Jehudá Friedländer sírja és a Jeruzsálemi *Kodásim* meghamisítása” címen.

Időközben New Yorkban, Schechter professzor levéltárában rengeteg levelet, levelezőlapot, Friedländerrel folytatott levelezést találtam, hisz ő volt az, aki pénzzel támogatta az első kötet kinyomtatását. Majd találtam egy csomag levelet a jeruzsálemi nemzeti könyvtárban, a Buber levéltárban és a Schwadron gyűjteményben is, illetve egy pár levelet magángyűjteményekben. Kutatásaim során közel hetven levél gyűlt össze Friedländer különböző emberekkel folytatott levelezéséből. Ezek a levelek dokumentálják és megvilágítják ezt az ügyet, ezért kötelességemnek éreztem nyilvánosságra hozni őket. Noha rabbiként a feladatom a helyi közösség vezetése és rabbini teendők ellátása volt, szabadidőmből szakítottam az új anyag szerkesztésére, jegyzetekkel és bevezető tanulmányokkal való ellátására. Munkám során tá-

mogatott az *Ohr Yisroel* folyóirat szerkesztősége, akik közölték az általam írott cikkeket. Így a 11. számban (1998. április), a 12. számban (1998. július), a 13. számban (1998. október), a 14. számban (1999. január), a 15. számban (1999. április), a 16. számban (1999. június), a 24. számban (2001. július), a 44. számban (2006. július), a 45. számban (2006. október), és a 48. számban (2007. június), összesen közel 180 oldalt publikáltam az említett vitával kapcsolatban, rengeteg új információval.

Igen hamar kezdtek megjelenni az általam végzett kutatásokon alapuló írások. Többen megjelölték információik forrását. Így tett például Jáákov Chájim Sofer a *Mönuchát Sálom* c. könyvében (IV. kötet, Jeruzsálem, 2002, 7. fejezet): „A Jeruzsálemi *Kodásim* hamisításáról sokat írtak, de lásd az *Ohr Yisroel* folyóiratban most megjelenő sorozatot, ahol csodálatos tanúságokat olvashatunk magától a hamisítótól a hamisítás kapcsán...”.

Így tett Slomó Eilbirt is cikkében, mely 2005 szeptemberében jelent meg, és a források között megemlíti⁸: „Az *Ohr Yisroel* számai (Oberlander rabbi nagyszerű cikkei)...”. Ugyanígy Saul Wieder rabbi az írásában: „Így csapta be Algazi a nagyapát”, ami a *Mekor rishon* c. újság szombati mellékletében jelent meg 2007. július 8-án. A szerző megjegyzi többek között (a 4. old. végén): „Átfogó kutatómunka Schechter írásairól, melyet Baruch Oberlander rabbi, ma a budapesti Chábád közösség rabbija végzett a témában”. Így írt nemrég Marc B. Shapiro professzor a Scranton, Pennsylvania-i Egyetemről⁹: „Oberlander rabbi ma a hamisított Jeruzsálemi *Kodsim* vezető szaktekintélye a világon. Sok cikket közölt az *Ohr Yisroel* folyóiratban – ezek egy eljövendő könyv részei. Megjegyzem, hogy fontos szerepet játszik Magyarország zsidó életének újjáépítésében is.”

Furcsa módon a szerzők egy része úgy használta fel az általam összegyűjtött információkat, hogy nem jelölték meg a forrásukat, például: a *Hamachne Hachareidi* hetilap irodalmi mellékletében, 945. szám 1999. szeptember, 24. old.; egy jiddisül megjelenő cikksorozatban „Hamisítások és hamisítók” címmel Cvi Efráim Babad a Brooklynban megjelenő *Der Yid*, melynek birtokomban van a 2000. augusztus 11. 15/b. old., augusztus 18. 48/b., 51. old. Mindezt felülmúlt a *Ginát vrádim* New York-i hetilap, amely a 2004. június 19-én kezdődő időszakban kiadott számaiban, 20 számon át idézte a forrás megjelölése nélkül mindazt, amit eredetileg én közöltem. Az *Ohr Yisroel* 40. számában (2005. július) már tiltakozott ez ellen.

⁸ EILBIRT: *KODÁSIM HAMISÍTÁSA* 25. old.

⁹ SHAPIRO: *FORGERY* 2. rész, 7. jegyzetben.

* * *

Miután ennyi írást közreadtam a Jeruzsálemivel kapcsolatban, arra a következtetésre jutottam, hogy elég anyag áll a rendelkezésemre egy átfogó kutatás lefolytatásához, amely tudományos igénnyel teljesen feltárja ennek a történetnek és a vitának részleteit. A történetet több különböző nézőpontból kell megvizsgálnunk. Melyek azok a könyvek, amelyeket Friedländer a Jeruzsálemi kiadása előtt adott ki? Hogyan fogadta ezeket az olvasóközönség? Milyen hatása maradt mindennek, miután megjelent a Jeruzsálemi? Mik a korábbi könyveiben fellelhető hamisítások? Mikor kezdte Friedländer előkészíteni a Jeruzsálemi kiadását? Milyen hatása volt a Kiáltványnak, amiben először adta közre Friedländer, hogy megtalálta a Jeruzsálemet? Mik voltak ennek a Kiáltványnak a különböző változatai? Mik Buber és Schechter levelezéseinek fontosabb pontjai, és az írásaikban felmerülő kételyek? Mik voltak az első kétségek a könyv eredetiségét illetően? Hogyan értékelhető Friedländer személyeskedő, cseppet sem tárgyilagos reakciója a támadásokra? Ki volt dr. Ritter? Ki volt – ha létezett egyáltalán – Rosenberg Ávrám, Friedländer tanítványa? Mi az állítólagos régi kézirat és az új kéziratok felfedezésének a története? Milyenek voltak az új kézirat felfedezése által kiváltott reakciók? Hogy szakadt meg professzor Schechterrel a kapcsolat? Mikor és hogyan derült fény Friedländer valós személyazonosságára? Ki volt Nimoytin rabbi? Mi volt azoknak a rabbiknak az álláspontja, akik az első kötethez ajánlóleveleket írtak? Kik védték Friedländer – hogyan és miért? Milyen volt a Jeruzsálemi második kötetének a fogadtatása? Hogyan értékelhető Plocki rabbinak és könyvének, a *Sáálu slom Jerusálájim*-nak a szerepe?

A kutatás lényegi része a források felderítése: eredeti dokumentumok, például, levelek, melyeket Friedländer írt, vagy melyeket neki írtak; a Friedländer és szószólói által kiadott kiadványok listájának összeállítása és kutatása. A témában megjelent korabeli cikkek és publikációk szinte kivétel nélkül olyan lapokban jelentek meg, amelyek mára már nagy ritkaságnak számítanak, és melyek közül több még a nagy könyvtárakban sem lelhető fel. Ilyen például a *Mácháziké hádát*, ami Galíciában jelent meg. Emiatt, amíg össze nem gyűltek a dokumentumok, nem lehetett ezt a vitát minden részletére kiterjedően megvizsgálni. Megjegyzem, hogy még ma is, jó néhány évnyi kutatással a hátam mögött, elmondhatom, hogy rendelkezésemre állnak ugyan a legfontosabb dokumentumok, de nem az összes dokumentum. Biztos vagyok azonban abban, hogy bár a későbbiek esetleg felbukkanó dokumentumok színesítik majd a képet, a rendelkezésünkre álló anyag már most is teljesen hű és hiteles képet ad az eseményekről. Lényeges változás már nem várható.

* * *

Erről az esetről eddig minden részletre menően még nem írtak. A legfontosabb dokumentumok fellelése, az ezzel összefüggő vélemények és a vonatkozó irodalom rendszerezése után jogot formáltam arra, hogy első legyek, aki ezt a történetet rendezetten és áttekinthetően közreadja. Munkámban arra törekedtem, hogy minden fordulat, érdekes esemény pontos dátumát megállapíthassam. Ahol lehetséges volt, mindig több forrásra támaszkodtam, főleg ha az egyik hivatkozás maga Friedländer, aki nem tekinthető megbízható forrásnak. Amikor lehetőség nyílt rá, az akkor megírt dokumentumokat választottam forrásomul, és kevésbé támaszkodtam az érintettek emlékezőtehetségére, évekkel később leírt élményekre. Ahol lehet, ott ütköztetem a különböző forrásokból származó információkat.

Ahhoz, hogy megőrizsem az autentikusság, valamint az akkori események tüzésnek, a különböző felfogások ütközésének érzetét, nagyon sokat idézek az eredeti anyagból és keveset foglalom össze saját szavaimmal. Ezzel a kutatók dolgát is megkönnyítem, hisz folyamatosan a szemük előtt van a nagyon ritka, nehezen elérhető anyag a maga valójában.

Munkámban az emberi tényezővel foglalkozom – Friedländer munkamódszereivel, a kényelmetlen szituációk elkerülésének általa használt technikáival, ellenfelei mindezekre adott válaszlépéseivel. Ezért tehát nem mélyültem el a Talmud felépítésének, szerkesztésének kérdéseiben, a Babilóniai és a Jeruzsálemi talmud specifikumaiban, a Jeruzsálemi stílusának kérdéskörében, a fellelhető autentikus kéziratokban, a szövegek ismérveiben, a nyomtatás alá kerülő szövegek jellemzőiben. A Talmud szerkesztésének és a járulékos témák tárgyalásának széleskörű, tudományos irodalma van, mely Zacharias Frankl-lel kezdődött¹⁰ és J. N. Epstein-nel,¹¹ valamint sok más további kutató kitűnő munkájával folytatódott. Munkámban az első pár bevezető fejezetben érintem ezeket a kérdéseket, példákat is hozva. Ott azonban, ahol a Jeruzsálemi hitelessége körüli polémiát elemzem, nem foglalkoztam részletesen ezekkel a kérdésekkel. Ugyanakkor magától értetődő, hogy mérlegeltem a vita és az érvek tartalmát, és ezek alapján jeleztem, kinek voltak jó vagy rosszabb érvei. Ilyenkor jó hasznát vettem a talmudi irodalomnak, hogy a Friedländer és a Jeruzsálemi körüli vitákban felmerülő érvek között eligazodjam, egyes érvek lehetetlenségét átlássam.

---

¹⁰ *Bevezető a Jeruzsálemi talmudhoz*, Boroszló (Wrocław), 1870.

Igyekeztem megadni a dátumokat az említett emberek nevei mellett, amihez több lexi-kont is igénybe vettem. Egyes lényegtelen adatokat, amelyeknek teljes pontossága nem érinti az események autentikus bemutatását és megértését, csak átvettem, külön nem ellenőriztem azokat.

A legtöbb héber dátumot „lefordítottam” a könnyebb érthetőség kedvéért. Megtörténhet viszont, hogy itt kisebb pontatlanságok estek ezekbe a fordításokba. A héber és polgári naptár éveinek kezdete és vége ugyanis nem esik egybe, így minden évben van egy olyan időszak, amelynél a pontos dátum (hónap és nap) ismerete nélkül nem lehet egyértelműen megfeleltetni egymásnak a két időszámítás szerinti évszámokat. Az 5665. év nagy része például 1905-nek felel meg. Ha például valahol azt írják, hogy egy rabbi 5665-ben halt meg de nem írják a hónapot, akkor én azt 1905-nek jelöltem, annak ellenére, hogy az 5665-ös év első pár hónapja még 1904-re esett, hisz a zsidó újév ősszel kezdődik.

A magyarországi helységek nevét *A történelemi Magyarország atlasza és adattára 1914* (Talma Kiadó, Pécs, 2005) szerinti megnevezéssel és helyesírással használtam.

* * *

A Bevezető fejezetek lehetővé teszik az olvasónak, hogy megértse azt a hátteret, amiből Friedländer és Jeruzsálemije megszülethettek. Leírtam a nemzedékek azon igyekezetét, hogy a Talmud hiányzó részeit pótolják. Leírtam Friedländer kora, valamint a közvetlenül utána következő kor tudományos megosztottságát. Azt a különálló két tábor, amelynek egymás közti szakadékát használta ki Friedländer saját maga és a Jeruzsálemi elfogadtatása érdekében. Létezett a hagyománytisztelők, a jesivák világa és velük szemben a tudomány kutatóinak, a rabbiképző főiskoláknak a világa, mely a „Wissenschaft des Judentums” mozgalomban öltött testet. Friedländer megpróbált mind a két tábornak megfelelni, ugyanakkor megkísérelte a maga javára kihasználni a két tábor közötti feszültségeket.

* * *

---

¹¹ *Mövoot löszifrut háÁmoráim – Bávli viJerusálmi*, Jeruzsálem, 1963, III. rész: *Mövo löTálmud Jerusálmi*, 271-334. old.

Az 1906-os Kiáltvány egy példánya, melyben a Jeruzsálemi felfedezése szerepel, a New Yorkban lévő *Zsidó Teológiai Szeminárium* Schechter levéltárában található. Köszönöm *Jerry Schwartzbard* rabbinak a publikálás jogát, és dr. *Turán Tamás*nak a segítségét ebben.

A Kiáltvány egy másik verziója, a *Lubavicsi könyvtár*ban van New Yorkban. Köszönetemet fejezem ki a könyvtár igazgatóinak, *Sholom Ber Levin* és *Yitzhak Wilhelm* rabbiknak a publikálás jogáért.

A többi kézirat a jeruzsálemi *Nemzeti Könyvtár* levéltárában a Schwadron gyűjteményben (a Friedländer-dossziében); a Buber levéltárban (4°1222, 1034. dosszié), a Kamelhar levéltárban és az Aptowitzer levéltárban található.

Köszönöm *Yehoshua Mundshein* író és kutató barátomnak, aki feltárta számomra ezeket a dokumentumokat a Nemzeti Könyvtárban, és széleskörű műveltségével mindenben nagy segítségemre volt, az írás alatt. Sokat segített szakértelmével *Yossel Grünwald* is New Yorkból.

Hálás vagyok továbbá dr. *Benny Ogorek*nak és *Menachem Silbern*ak New Yorkból a dokumentumok fénymásolataiért.

A német nyelvű dokumentumok fordításában *Pesach Schmerling* New Yorkból és *Pintér Katinka* Budapestről, a francia nyelvű dokumentumoknál *Gortvai Katalin* Budapestről voltak a segítségemre. Munkám magyar kiadásáért hálával tartozom tanítványomnak, *Köves Slomó* rabbinak, *Balogh Csabának*, illetve dr. *Gergely Istvánnak*. Szeretném hálámat kifejezni továbbá egyetemi témavezetőm, dr. *Prepuk Anikó* felé, aki folyamatosan hasznos tanácsokkal látott el, és egyengette munkámat.

Külön hálás vagyok a különböző könyvtárak könyvtárosainak, akik segítettek nekem abban, hogy ez a tanulmány megszülethessen. Külön megemlíteném *Avishai Elboimot*, a tel-avivi *Rámbám könyvtár* munkatársát különleges segítségéért.

Budapest, 5769. elul hónap első napja

Oberländer Bernard

1. bevezető fejezet

A Misna, a Babilóniai és a Jeruzsálemi talmud¹²**A Talmud a Biblia tartóoszlopa**

A Biblia a zsidó vallás alapköve, míg a Talmud a tartóoszlopa. Felülemelkedik az alapkövön, és fenntartja az egész épületet, a judaizmus szellemi épületét nemzedékeken át.

Több szempontból is a Talmud a zsidó kultúra legfontosabb könyve. Hatása olyan lényeges, mintha hátgerince lenne Izrael népe összes alkotásának. Nincs még egy könyv, amely annyira számba veszi a zsidó nép létezésének minden elképzelhető minőségét és szellemi útját, nincs még egy könyv, amelyik ennyire kijelölné a szellemi útját, és nincs még egy könyv, amely ennyire hatással lenne a zsidó élet részleteire, a *háláchára* és ennek gyakorlati alkalmazására a szellemi és a mindennapi életben. Izrael népe tisztában volt és van vele, hogy zsidó népként való fennmaradása a Talmud tanulmányozásától függ, és ezt Izrael gyűlölői is tudták, ezért a könyvet megalázták, elítélték, példányait ismételtelen elégették a középkorban, de az újkorban is rossz hírért keltik¹³. A zsidóknak megtiltották a tanulást, tudván, hogy az a zsidó társadalom, amely már nem tanulmányozza ezt a könyvet, elveszti a túlélés esélyeit.

A Talmud a „Szóbeli tan” összegzése – több száz évnyi tanulás és diskurzus összegzése az izraeli és babilóniai tanházak bölcseitől egészen a korai középkorig. A Talmud két fő részből áll: a héber nyelvű Misnából, amely egy háláchikus szabálygyűjtemény, és a Misna értelmezéséből, az arámi-héber zsargonban fogalmazott *Gömárából*, amely tulajdonképpen a Misna törvényei fölötti több évszázados diskurzusok lényegét sűríti.

A Talmud, a több ezer éven átnyúló zsidó bölcsélet legfontosabb kincse: törvénygyűjtemény, mondák, filozófia, különleges logikai rendszer, életbölcsség, történelem, tudományok és nem utolsósorban humor.

---

¹² Amit ebben a fejezetben írtam, azt több forrásból összegeztem. Többek közt: Adin Steinsaltz: *HáTálmud lákol*, Jeruzsálem, 1977; *The Talmud – A Reference Guide*, Random House, New York, 1989; Újvári Péter: *Zsidó lexikon*, Budapest, 1929, 873-876. old.; *Encyclopaedia Judaica*, XV. kötet, 750-779. old. Itt a magyar és galíciai rabbik XX. századi álláspontját ismertetem, abból a célból, hogy az olvasó beleláthasson és megérthesse gondolkodásmódjukat. A nézőpontok teljes spektrumához szükséges az említett művekben jelölt irodalmat is megismerni.

Az Írott tan és a Szóbeli tan

A Szóbeli tan a Bibliának (az Írott tannak) nem papírra vetett értelmezése. Az, amit a bölcsek szájról szájra adtak tovább, úgy ahogyan a Misna leírja ezt, az *Atyák* traktátusában¹⁴: „Mózes kapta a Tórát Szináj hegyen, tovább adta Jehosuának, Jehosuá tovább adta a véneknek, a vének tovább adták a Nagy Gyülekezet tagjainak.” Egy adott történelmi pillanatban a Szóbeli tan lényegét mégis papírra vetették a Misna formájában, ami ezek után továbbfejlődött a Talmudban, a döntvényhozók és a responsum műveiben.

Áldott emlékű bölcseink szerint Mózes valójában nem csak az Írott tant, hanem a Szóbeli tant is átvette a Szináj hegyen. A Biblia ugyanis a következőket írja¹⁵: „Ezek a törvények és rendeletek és tanok, melyeket adott az Örökkévaló önmaga közé és Izrael fiai közé a Szináj hegyén Mózes által.” Mivel a „tanok” (szó szerint „Tórák”) többes számban áll, innen következtettek bölcseink arra, hogy ez mindkét „tanra”, az Írott és a Szóbeli tanra egyaránt vonatkozik. Az írottat a papok kapták megőrzésre¹⁶, a szóbelit pedig a bölcsek és a nép.

Maimonidesz a *Misné tóra* című művében¹⁷ a Szóbeli tant három részre osztja:

1. „Azok a dolgok, melyeket szájhagyomány útján ismerünk”. Ez a legszűkebb értelemben vett Szóbeli tan, melyet együtt „adott át Mózes” az Írott tannal. Ebben vannak azok a törvények, amelyeket „Mózesi törvény a Szinájról”-nak neveznek a talmudi irodalomban, akár van rá utalás az Írott tanban, akár nincs.

2. „Azok a törvények, melyeket a Tóra értelmezésére alkalmas logikai módszerek egyike alapján következtettek ki az Írott tan szövegéből”. Ezek a Tóra értelmezéséből fakadó háláchikus következtetések, melyekben előfordulhat vita az egyes értelmezők között.

3. „Azok a rendeletek, melyeket »védőgátként« emeltek az Írott tan köré az adott kornak megfelelően. Ezek: rendeletek, szabályok és szokásjogok.” Olyan szabályok ezek, amelyeket egyes nemzedékek bölcsei határoztak meg, mintegy elővigyázatosságból azért, hogy megelőzzék a Tóra szabályainak áthágását. Ez a kategória foglalja magában azokat a rendeleteket

---

¹³ Lásd még OBERLANDER-KÖVES: *KÖZÉPKORI VÁDAK*.

¹⁴ 1:1.

¹⁵ 3Mózes 26:46.

¹⁶ 5Mózes 31:9.

¹⁷ *A lázadók szabályai* 1:2.

is, amelyeket társadalmi normák céljából hoztak a rabbik, illetve amelyek szokásként alakultak ki egy-egy közösségben.

Az Írott tan utalásai a Szóbeli tan létezésére

„Tudd meg, hogy az összes Törvényt az Örökkévaló Mózes mesterünknek a magyarázatokkal együtt adta oda. Először átadta neki a Bibliát, és utána elmagyarázta és kifejtette azt... aztán leírták a parancsolatokat, az értelmezést pedig szóban adták tovább”¹⁸.

A Szóbeli tan szükségessége az Írott tóra természetéből fakad. Ha ugyanis jobban elmélyedünk a Tórában, akkor láthatjuk, hogy a parancsolatok szó szerinti megfogalmazása nem elég a gyakorlatban való alkalmazáshoz. Még a korabeli nemzedék sem tarthatta azt meg, ha nem állt több információ a rendelkezésére. Jehudá Hálévi rabbi (1075?-1141)¹⁹ szavaival élve: „A Tóra egyszerűbb részei is rejtélyesek, hát még a titokzatosabb részek”. A Tóra törvényei értelmezést, részletezést követelnek a pontos megértés és a gyakorlati alkalmazás érdekében.

A Tóra sokszor visszatér arra, hogy Peszách ünnepén, az Egyiptomi Kivonulás emlékére hét napon át pászkát kell enni.²⁰ Egy helyen azonban az áll²¹, „hat napon át egyél pászkát”. Világos, hogy ezt nem lehet betű szerint értelmezni, hiszen alig pár mondattal korábban az áll, hogy „Hét napon át egyél pászkát”.

Nem csak a zsidó polgári jog, de a büntető jog is „hiányos”, ugyanis nagyon kevés információt találunk erről a Tórában ahhoz, hogy csupán a leírtak alapján képesek legyünk azt alkalmazni. Például, aki embert rabol el, és eladja²², aki megveri apját vagy anyját²³, – ezekben az esetekben a Tóra a halálbüntetést szab ki, anélkül, hogy a végrehajtás módozatait tisztázná. Ezt még a gyilkos esetében sem mondja ki. Csak annyit²⁴: „Aki embert leüt úgy, hogy meghal, halállal vesszen”, „Ha valaki agyonüt egy embert, ölessék meg”. Arról az emberről,

---

¹⁸ Maimonidész, a Misná kommentárja Bevezetője elején.

¹⁹ *A Kazár könyve* 3:35.

²⁰ 2Mózes 12:15., 19.; 13:6-7.; 23:15.; 34:18.; 3Mózes 23:6.; 4Mózes 28:17.; 5Mózes 16:3-4.

²¹ 5Mózes 16:8.

²² 2Mózes 21:16.; 5Mózes 24:7.

²³ 2Mózes 21:15.

²⁴ Uo. 21:12.; 3Mózes 24:17.; 4Mózes 35:16.

aki a rabszolgáját megöli, a Biblia csak ennyit mond²⁵: „legyen tette megtorolva”. De sehol sincs részletesen előírva a halálbüntetés módja.

Vannak olyan részei a *háláchának*, amelyre csak utalás történik. A házasság törvényeit például nem említi a Tóra, és a válás törvényeinek nagyobb részét is csak utalás szintjén²⁶.

A részletek hiányában, az ellentmondásokon és a konkrétan nem említett alkotóelemeken túl szembeötlő egyes fogalmak tisztázatlansága is az Írott tanban. Például Jom Kipurral (Engesztelő böjtnappal) kapcsolatosan a Tóra szó szerint azt követeli, hogy „sanyargassátok lelketeket”²⁷, de sehol sincs konkrétan megjelölve e „sanyargatás” módja.

A szombati munkatiltalom is visszatérő eleme a Bibliának²⁸: „...ne végezz semmi munkát”, „Hat napon át legyen munkának végzése, és a hetedik napon nyugalom szombatja legyen, szentség az Örökkévalónak...”, „...semmi munkát ne végezzetek...”. De ennek ellenére nincs sehol tisztázva, hogy mi az a munka-fajta, amitől tartózkodni kell szombat napján, mivel csupán néhány tevékenységet tilt meg a nevén nevezve a Szentírás (pl. szántás, aratás, tűzgyújtás)²⁹.

Nehéz tehát azt feltételeznünk, hogy akár csak abban a nemzedékben, amelyik megkapta a Tórát, lett volna olyan bíró, aki egyedül az írott szöveg alapján képes volt ítélni.

A rituális állatvágásról a Tóra kimondja³⁰: „...levághatsz marhádból és apró jószágodból, amelyet az Örökkévaló adott neked, úgy, ahogy parancsoltam neked”. Annak ellenére, hogy az Írás azt mondja: „ahogy parancsoltam neked”, nem találunk erre semmiféle konkrét leírást a Bibliában. Ugyanakkor a vágás részletes előírásai „Mózesi törvények a Szinájrról”, amelyek szájhagyomány útján maradtak fenn. Láthatjuk tehát, hogy maga az írott szöveg is utal egy szóbeli hagyomány létezésére. Valami, amit az Örökkévaló Mózesen keresztül megparancsolt, de mégsem írt le a Tórában.

Mindezek fényében világos, hogy a kezdetektől fogva létezett a Szóbeli tan az Írott tan mellett. Ezt a Jeruzsálemi talmud a következőképp fogalmazza³¹: „Chágáj rabbi mondta

---

²⁵ 2Mózes 21:20.

²⁶ 5Mózes 24:1.

²⁷ 3Mózes 16:31.

²⁸ 2Mózes 20:10.; 31:15.; 35:2.; 3Mózes 23:3.

²⁹ 2Mózes 34:21.; 35:3.

³⁰ 5Mózes 12:21.

³¹ Péá 2:6.

Smuél bár Náchmán rabbi nevében: „Vannak dolgok, amelyeket szóban adtak tovább, és vannak, amelyeket írásban. Nem tudjuk, melyik a kedvesebb. Amikor azonban a Tóra azt mondja, hogy³² »mert eme szavak szerint kötöttem szövetséget veled és Izraellel« – a »szavak« arra utal, hogy amelyek a »szádban vannak«, azok kedvesebbek”.

A Misna hat rendje

A Misna a Szóbeli tan első törvénygyűjteménye a „tanaita” korból (I-II. század), melynek összeállítását Jehudá rabbinak, a fejedelemnek³³ tulajdonítjuk a III. század elején, körülbelül 150 évvel a Jeruzsálemi Szentély lerombolása után³⁴.

Maimonidész erről a következőket írta³⁵: „És miért tett így Jehudá rabbi, a fejedelem? Miért hagyott mindent úgy, ahogy volt? Ahogyan látta, hogy fogynak a tanítványok, és a nehézségek gyarapodnak, a gonosz [római] birodalom szétterjeszkedik a világban, és megerősödik, és Izrael a világ végéig szétszóródik, megfogalmazott egy művet, amit mindenki kezébe vehet, melyből gyorsan tanulhatnak, és amit nem felejtene el...”.

A Misna megszerkesztése a III. század elején gyakorlatilag lezárása volt a *háláchá* több száz éves kollektív tanulmányozásának. Tartalmazza a korábbi évszázadok bölcseinek megállapításait, értelmezését, magyarázatait, és különböző témakörökre osztva a *háláchá* szinte valamennyi területére kiterjed.

Azok a tanaita tanítások, melyek nem kerültek be a Misnába, a *Brájtá* (arámiul: „kinti”) nevet kapták. A Misnán kívül léteznek további gyűjtemények („brájták”) is a tanaiták tanításaiból, ilyen például még a *Toszeftá* (függelékek), amely a Misnával párhuzamos rendekbe, témakörökbe van rendezve³⁶; illetve háláchikus *Midrások* (bibliai szövegmagyarázatok), mint például a *Möchiltá* (háláchikus gyűjtemény Mózes második könyvéhez), a *Szifrá* (háláchikus gyűjtemény Mózes harmadik könyvéhez) és a *Szifri* (háláchikus gyűjtemény Mózes negyedik és ötödik könyvéhez), amelyeket a Biblia verseinek sorrendjében szerkesztettek meg. Több

---

³² 2Mózes 34:27.

³³ A zsidó nép vezetője.

³⁴ Menáchem háMöiri rabbi (Provençe, 1249-1315): *Széder hákábálá – History of the Oral Law*, Jeruzsálem, 1995, 79. old.

³⁵ Bevezető a *Misné torá*hoz.

³⁶ Lásd még 1. fejezet.

további *brájtá* beépült a Babilóniai és a Jeruzsálemi talmud szövegébe, illetve az ággádikus midrásokba. Egyes *brájták* elvesztek az idők során, így már nem állnak a rendelkezésünkre³⁷.

A talmudi irodalmon belül azokat a részeket nevezik „ággádának”, amely nem a háláchával, a gyakorlati élet szabályaival foglalkozik. Az ággádá sok mindent foglal magában kezdve a történetektől, metaforáktól a Biblia elbeszéléseinek értelmezésén át az erkölcsi, etikai tanításokig. Az ággádá nagy része az amoriták³⁸ midrásgyűjteményében található. Ilyenek például a *Midrás rábá*, *Tánchumá* stb. Egy további lényeges része a Talmud háláchikus részébe beépítve található meg.

A Misna néha átcúsúszik az *ággáda* területére³⁹. Van egy teljes traktátus (*Ávot – Atyák*), amely nem a *háláchá* ügyeit tárgyalja, hanem az erkölcs és etika kérdéseit.

Érdemes megemlíteni a kor bölcseinek elnevezését is: a Misna idejéig a bölcseket tanaitáknak nevezték, a Misna lejegyzése után az elnevezésük: amoriták. A babilóniai és a szentföldi amoriták a Misnát tanulmányozták, tartózkodva attól, hogy vitába szálljanak a korábbi nemzedék, a tanaiták döntéseivel. Ezeket csupán értelmezték, és igyekeztek kifejteni őket. Az amoriták értelmezései az elkövetkező nemzedékek során végül a Talmuddá álltak össze. Úgy a babilóniai, mint a szentföldi (jeruzsálemi) Talmud alapja a Misna – minden okfejtés és vita ezen nyugszik.

A Misna részei

A Misnának hat rendje van:

Első rend: זרעים (*Zráim – Vetések*) – A mezőgazdasággal kapcsolatos törvények, főleg Izrael földjére vonatkoztatva; a kohénokat és a levitákat megillető rész; mi az, amit külön kell választani a terméstől, és a szegényeknek kell adni; valamint az áldások elmondásának törvényei.

Második rend: מועד (*Moéd – Kijelölt idő, „ünnep”*) – A szombatra, az ünnepnapokra és a böjtnapokra vonatkozó törvények; az egyes ünnepekre és ünnepnapokra vonatkozó különle-

³⁷ A Brájtá egyenértékű tanaita forrás a Misnával, de ha eltérés van a kettő között, akkor az amoriták a Misnát tekintették mérvadónak, mivel a Brájták kevésbé voltak ismertek, ezért több volt bennük a hibalehetőség. Lásd például *Pszáchim* 99b. végén.

³⁸ III-V. századi bölcsek.

³⁹ Például *Péa* 1:1.

ges törvények és előírások. A *Skálim* traktátus ugyan nem illeszthető ebbe a meghatározásba, ám mivel a sekel-adót rendszeres időközönként szedték, ezért ebben a rendben kapott helyet.

Harmadik rend: נשים (*Násim* – **Asszonyok**) – A házasságkötés és az abból származó kötelességek törvényei. Ebben a rendben azonban olyan traktátusok is találhatóak (*Nödárim* és *Názir*), melyek csak érintőlegesen kapcsolódnak ehhez a témakörhöz.

Negyedik rend: נזיקין (*Nözikin* – **Károkozók**) – Ez a rend a polgári és büntetőtörvényekkel foglalkozik, a testi fenytéssel, illetve a halálbüntetéssel, a rabbinikus bíróság felállításával, a bíróság által hozott hibás döntésekkel, valamint a bírósági eljárás rendjével. Ez a rész tárgyalja a bálványimádást, illetve annak elkerülésének törvényeit, a Bölcsek véleményét a legkülönbözőbb háláchikus kérdésekben, valamint az etika és az erkölcs dolgait.

Ötödik rend: קדשים (*Kodásim* – **Szentségek**) – A *Kodásim* rend (a *Chulin* traktátus kivételével) az áldozatokra és a Szentélyre vonatkozó törvényeket tárgyalja. Ezt már a talmudi időkben is nehéz stúdiumnak tartották.

Hatodik rend: טהרות (*Töhárot* – **Tisztulás**) – A rituális tisztaság és tisztátalanság törvényei. Már a talmudi időkben is a Misna egyik legnehezebb rendjének tartották. Ehhez a renthez – a *Nidá* traktátuson kívül – nem készült Gömárá.

Minden rend traktátusokra oszlik és minden traktátus fejezetekből áll. Minden fejezet kisebb részekből áll össze, melyeket *hálácháknak* (a Jeruzsálemi talmudban ezzel a megnevezéssel szerepel) vagy *misnáknak* nevezünk (ez az általánosabb elnevezés).

A Misnának 527 fejezete van. A szám nem egészen pontos, mert van egy-két olyan fejezet is, amely nem eredeti része a Misnának, hanem később adták hozzá (*Bikurim* 4. fejezet, *Atyák* 6. fejezet).

מסכתות קטנות (*Mászechtot ktánót* – **A Kisebb traktátusok**) – A fenti hat rend könyvein túl az *Ávodá zárá* traktátus után találjuk az úgynevezett Kisebb traktátusokat, melyek egyike-másika meglehetősen hosszú, a *göonim* (gáonok) *Külső traktátusnak* is nevezték. E traktátusokban sok mindenről szó esik: közös vonásuk, hogy nincsen meghatározott helyük a Misnában vagy a Talmudban, még ha számos esetben hivatkoznak is a Tórára és a legfontosabb háláchikus elvekre.

A Misna *Kodásim* rend traktátusai

Mivel ez a tanulmány a Jeruzsálemi talmud hamisított *Kodásim* rendjével foglalkozik, érdemesnek tartom ennek a rendnek a traktátusait részletesen bemutatni, megjelölve témájukat és terjedelmüket. Annak érdekében, hogy mindegyikről teljes képet adjak, a Friedländer-féle kiadás paramétereit is közlöm.

זבחים (*Zváchim* – Vágóáldozatok) – Az ókorban e traktátus neve „Az áldozati állatok levágása” volt. Ez a rész a különféle vágóáldozatokat tárgyalja: hogyan kell bemutatni az ilyen áldozatot, milyen esetekben válhat az áldozati állat alkalmatlanná áldozat bemutatására. Ugyanebben a traktátusban található a háláchikus exegézis alapjainak magyarázata, valamint a tiltott vegyületekre vonatkozó rendelkezések.

A traktátus terjedelme: a *Misnában* 13 fejezet; a *Toszeftában* 13 fejezet; a *Babilóniai talmudban* 120 lap; a Friedländer-féle *Jeruzsálemi talmudban* 79 lap.

מנחות (*Mónachot* – Ételáldozatok) – A különféle ételáldozatok törvényei. Ez a traktátus a *cicitre* (a szemléltetőrojtokra) és a *töfilinre* (az imaszíjakra) vonatkozó törvényeket tárgyalja.

A traktátus terjedelme: a *Misnában* 13 fejezet; a *Toszeftában* 13 fejezet; a *Babilóniai talmudban* 110 lap.

חולין (*Chulin* – Közönségesek) – E traktátus neve eredetileg „A nem áldozati célra szánt állatok levágása” volt, és ebben a rendben ez az egyetlen olyan traktátus, amely nem valamilyen áldozatra, vagy annak bemutatására vonatkozó törvényeket tárgyal. Témái: az étkezésre szánt állatok levágása; melyek azok a betegségek vagy sérülések, melyek a kóser állatot alkalmatlanná teszik az elfogyasztásra; a tej és a hús egyidejű fogyasztásának tilalma; a papokat megillető rész; és a madárfészek védelméről szóló törvény.

A traktátus terjedelme: a *Misnában* 12 fejezet; a *Toszeftában* 16 fejezet; a *Babilóniai talmudban* 141 lap; a Friedländer-féle *Jeruzsálemi talmudban* 78 lap.

בכורות (*Böchorot* – Elsőszülöttek) – Az állati elsőszülötteket és azok esetleges hibáit tárgyaló törvények; ugyanez a traktátus tárgyalja az elsőszülött fiúgyermekre vonatkozó törvényeket, valamint az állat-tizedre vonatkozó előírásokat.

A traktátus terjedelme: a *Misnában* 9 fejezet; a *Toszeftában* 7 fejezet; a *Babilóniai talmudban* 61 lap; a Friedländer-féle *Jeruzsálemi talmudban* 40 lap.

ערכין (Áráchin – Becslések) – A becsértékre vonatkozó fogadalom és a Szentély számára felajánlott dolgok felszentelésének törvényei, különös tekintettel a földbirtokra. Ugyanez a traktátus tárgyalja a jóbél év törvényeit.

A traktátus terjedelme: a Misnában 9 fejezet; a Toszeftában 5 fejezet; a Babilóniai talmudban 34 lap; a Friedländer-féle Jeruzsálemi talmudban 20 lap.

תמורה (Tmurá – Elcserélés) – Ebben a traktátusban a különböző áldozatokra kiválasztott állatok felcserélésével kapcsolatos szabályok találhatók, továbbá olyan törvények, amelyek az áldozatbemutatásra alkalmatlan állatokra vonatkoznak.

A traktátus terjedelme: a Misnában 7 fejezet; a Toszeftában 4 fejezet; a Babilóniai talmudban 34 lap.

כריתות (Kritot – Kiirtások) – Ebben a traktátusban a szántszándékkal elkövetett vétségekre és bűnökre vonatkozó törvények találhatók, melyek a kiirtás (kárét) büntetését vonják maguk után; mi a teendő, ha valaki akaratlanul követett el ilyen vétket. Ez a résztárgyalja a vétekáldozatot (chátát), a bűnáldozatot (ásám) és a kétséges esetekre vonatkozó vétekáldozatot (ásám tálu).

A traktátus terjedelme: a Misnában 6 fejezet; a Toszeftában 4 fejezet; a Babilóniai talmudban 29 lap.

מעילה (Möilá – Hütlenség) – A Szentély számára felszentelt tárgyak törvénytelen használatára vonatkozó előírások; a szentségtörés meghatározása; milyen körülmények között kell úgy tekinteni, hogy megtörtént a szentségtörés; a szentségtörés elkövetése.

A traktátus terjedelme: a Misnában 6 fejezet; a Toszeftában 3 fejezet; a Babilóniai talmudban 22 lap.

תמיד (Támid – Napi – „a mindennapi áldozatok”) – A Szentély állandó törvényei, a mindennapi áldozat törvényei, a Szentélyben tartott istentisztelet rendje.

A traktátus terjedelme: a Misnában 6 fejezet; a Babilóniai talmudban 8 lap.

מדות (Midot – Mértékek) – A Szentély (főként a Második Szentély) méretei és berendezése, a Szentély udvarainak és csarnokainak leírása.

A traktátus terjedelme: a Misnában 5 fejezet.

קנים (Kinim – Madárfészkek – „áldozati madárpárok”) – A madáráldozatokra vonatkozó törvények (főleg ha párban mutatják be az áldozatot): vétek- vagy bűnáldozat bizonyos

vétkekért, illetve a rituális tisztátalanság bizonyos eseteiben előírt megtisztulási szertartás; mindazon törvények, melyek arra az esetre vonatkoznak, ha az egyik áldozat bemutatására hozott madarak összekeverednek egy másik áldozat bemutatására hozott madarakkal.

A traktátus terjedelme: a Misnában 3 fejezet.

A Misná kommentárjai

Bár a Misnához sok kommentárt írtak, sokkal kevesebbet, mint a Babilóniai talmudhoz. Ennek okai a következők lehettek⁴⁰:

– A Misna megértése viszonylag egyszerű. Szövegeit tiszta (korabeli) héberséggel fogalmazták meg.

– A Babilóniai talmud idővel a tanulmányok központi elemévé vált, mivel ez lett a közvetlen alapja a középkori vallási döntvényhozók könyveinek (Álfászi-Rif⁴¹, Maimonidész⁴², Toszáfot⁴³ és a Ros⁴⁴).

A Misna klasszikus kommentárjai közül a következők a leglényegesebbek:

* **Pérus háMisnájot löháRámbám** – A Misna magyarázata Mose ben Májmon (1138-1204)-tól, más néven Maimonidésztől, vagy Rámbámtól. Ez az első, a Misnát teljességgel átfogó kommentár. A magyarázat eredetileg judeo-arab nyelven íródott, és a középkorban fordították le héberre (a különböző rendeket különböző fordítók, több évszázad alatt). Ez a fordítás a Babilóniai talmudtraktátusok vilnai kiadásainak végén, mellékletként szerepel. A kommentár új, Yosef Qafih jemeni rabbi (1917-2000) által, több kézirat – köztük a Maimonidész eredeti kézírata (ami a jeruzsálemi Héber Egyetem és az Oxfordi Egyetem könyvtárában található) – alapján készített fordítása napjainkban jelent meg.

* **Ovádjá Bertinoro rabbi kommentárja** (olasz bölcs, 1440?-1530?) – amely RáÁV kommentárjai néven (vagy egyszerűen Bertinoro elnevezéssel is) közismert. Ez a magyarázat

⁴⁰ Lásd még OBERLANDER: *MISNA*.

⁴¹ Jichák Álfászi rabbi (1013-1103).

⁴² Mose ben Májmon rabbi (1138-1204).

⁴³ Lásd az 58. jegyzetnél.

⁴⁴ Áser ben Jöchiél rabbi (1250-1327).

az egész Misna nagyon alapos elemzése (hasnólóan Rási⁴⁵ Tóra és Talmud kommentárjaihoz), főleg Rási Talmudhoz fűzött magyarázatain és Maimonidész fent említett kommentárján alapszik. A legtöbb Misna kiadás ezt a kommentárt használja. A klasszikus magyarázatok közül a legismertebb.

* **Toszáfot Jom Tov** – Jom Tov Lipman Heller rabbi műve (1579-1654) a Bertinoro magyarázatokhoz fűzött kiegészítés (a Rási Talmud-magyarázataihoz fűzött *Toszáfot* magyarázatokhoz hasonlóan), amelyet még a szerző életében kinyomtattak, 1615-ben. A kommentár vagy annak rövidebb változata (*Ikár Toszáfot Jom Tov*) a legtöbb Misna kiadásban a Bertinoro Misna-magyarázat mellé kerül a Misna kiadásának oldalain. Ez a Bertinorónál terjedelmesebb magyarázat mélyebb kérdésekkel foglalkozik a Misna tartalmát illetően, illetve sok esetben a Misna megfelelő olvasatát is megállapítja.

* **Mölechet Slomó** – Slomo Ádeni rabbi (jemeni bölcse, 1567-1624 után) kommentárja, amely a vilnai kiadásban szerepel („Misna 73 kommentárral”). Mély elemző értelmezése abban különbözik a többitől, hogy a Misna egyszerű szószerinti értelmezésére törekszik ott is, ahol ez nem illeszkedik a Talmud értelmezéséhez. Kommentárja sokat foglalkozik a Misna szövegének helyes olvasataival is a birtokában lévő különböző régi kéziratok alapján.

* **Tiferet Jisráél** – Jisráél Lipschütz rabbi (Németország, 1782-1860) folyamatos, viszonylag könnyű magyarázata. Hosszú disputációk is találhatók kommentárjában, melyek a vilnai kiadásban („Misna 73 kommentárral”) külön vannak választva az alap magyarázatoktól. Azóta az alapkomentár a *Jáchin* nevet, a hosszabb diskurzusok a *Boáz* nevet viselik (az *1Királyok* 7:21. alapján). Egy összefoglalást is tartalmaz a Misnából levonható háláchákkal *Hilchátá gvirtá* címmel a *Zráim*, *Moéd* és *Töhárot* rend fejezeteinek a végén.

A *Toszeftá* kommentárjai

A *Toszeftá* először Álfászi törvénykönyvével együtt került kiadásra (Velence, 1521), majd a későbbi Talmud kiadásokban. De általánosságban a *Toszeftá* iránt jóval kisebb volt az érdeklődés a nemzedékeken át, így aztán jóval kevesebb kommentárja született, különösen a korai nemzedékekben. A későbbi korokban megjelentek bizonyos kommentárok. Ezek közül a leglényegesebbek:

---

⁴⁵ Slomo Jicháki rabbi (1040-1105) Franciaországban élt. Kommentárjait a Bibliához és a Talmudhoz a *psát*, az egyszerű értelmezés útján írta.

* **Chászde Dávid** – Dávid Pardo rabbi (1718-1790) két részes kommentárja a *Zráim*, *Moéd*, *Násim*, *Nözikim* rendekre Livornóban jelent meg 1776-ban és 1790-ben és a *Kodásim* rendhez Jeruzsálemben 1890-ben.

* **Táná Toszfáá** – Smuel Ávigdor Toszfaa (1806?-1866) karlini rabbi műve. Vilnában jelent meg a *Zráim*, *Moéd*, *Nasim* rendekhez írott kommentárja 1837-1841 között. A könyv két részre tagolódik: *Minchát bikurim* (Rási kommentárjának mintájára) és az *Itur bikurim* (*Toszáfot* kommentárjának mintájára).

* **Hágáhot HáGRÁ** – Élijáhu Krémer (1720-1797) vilnai bölcs műve. Műve jegyzetekből áll, amelyekkel a *Toszeftá* szövegét igyekszik kijavítani és érthetőbbé tenni azokon a helyeken, ahova meglátása szerint hibák csúsztak.

* **Cházon Jöchezkel** – Yehezkel Abramsky rabbi (1886-1976) műve. A könyv két részre oszlik: *Biurim* (Rási kommentárjának mintájára) és *Chidusim* (*Toszáfot* kommentárjának mintájára).

* A klasszikus kommentárokon túl létezik a *Toszeftá*nak egy széleskörű, tudományos kiadása, a *Zráim*, *Moéd*, *Násim* rendekhez és a *Nözikin* rend egy részéhez Saul Lieberman professzor (1898-1983) szerkesztésében, aki minden kötethez egy kötet kommentárt is hozzatoltott – ***Toszeftá kipsutá*** címmel.

A Talmud⁴⁶

A Talmud kollektív alkotás, melyben a *háláchá* és az *ágádá* központi szerepének az amoriták általi tudományos megítélése jut érvényre, azoké a bölcseké, akik a Misna lejegyzése utáni korban (III. századtól) éltek. Ez az elemzés főleg az elmúlt korok bölcseinek a munkásságát, a *Misnát* és a *Brájtát* igyekszik magyarázni és értelmezni.

A Tóra tanulmányozásának két központja volt abban az időben, Izrael földje és Babilónia (nagyjából a mai Irak területén), ami két Talmud születéséhez vezetett: a **Babilóniai talmudéhoz**, amely a babilóniai jesivák alkotása, és a **Jeruzsálemi talmudéhoz**, amely a szentföldi bölcsek tanulmányainak a gyümölcse. Annak ellenére, hogy a két Talmud alapját adó *Misna* ugyanaz, és a két szellemi központ között élénk kapcsolatrendszer élt, a két mű külön-

⁴⁶ Lásd még OBERLANDER: *TALMUD*.

bözik egymástól nyelvezetében, terjedelmében, tartalmában és nem egyszer a háláchikus következtetéseiben is.

A *Babilóniai talmudot* *Gömárának* is nevezik. Ez arámi kifejezés, melynek a jelentése tanulás (*lilmod* ugyanazt jelenti, mint *lömigmár*: tanulni). Van olyan nézet is, hogy ez a kifejezés a *Talmud* nevet váltotta fel, azzal a céllal, hogy a keresztény egyház cenzúráját kijátszsa. A *Talmud* kifejezés jelentése ugyancsak tanulás, elemzés, elmélyülés.

Miután a két mű létrejött, a Babilóniai talmud lett Izrael népe diaszpórájának a fő tan könyve, így csak kevesen foglalkoztak a Jeruzsálemi talmuddal, melynek sokkal kisebb volt a hatása (ez fokozottan érvényes az askenázi zsidó közösségekre). A kutatók ezt a Babilóniai talmud jobb szerkesztettségével, a *szávoráim* tudósok⁴⁷ általi továbbfejlesztésével és a babilóniai *gáonok*⁴⁸ abbéli igyekezetével magyarázzák, hogy a Babilóniai talmud váljon a zsidó nép legfelsőbb és egyedüli háláchikus tekintélyévé.

Miután leírták a Talmudot, az a *háláchá* szempontjából kötelező érvényűvé vált Izrael egész népe számára a diaszpórában. Maimonidész szavaival élve: „Mindaz, amit a Babilóniai talmud előír, kötelező egész Izrael számára. Minden egyes várost és minden egyes államot kötelezünk arra, hogy azt a szokásjogot kövesse, amit a Babilóniai talmud bölcsei követtek... mivelhogy mindezeket a dolgokat Izrael népe már egységesen elfogadta.”⁴⁹

A Talmud megírása óta Izrael népe irodalmának a javát a Talmud értelmezése tette ki. Maga a Talmud nagyon magas színvonalú logikai elemzéseket tartalmaz. Ezeknek az elemzéseknek a vallási buzgóságból motivált megértésére irányuló szándék igen magas színvonalú logikai elemzési rendszert hozott létre a Talmud tanulmányozói és értelmezői körében, s ez a stílus jellemzi a legjobban a talmudistákat a köztudatban is.

---

⁴⁷ A *Szávoráim*-nak avagy *Rábánán Szávoráé*-nak tulajdonítják, azoknak a névtelen babilóniai tudósoknak, akik ténykedésüket a VI. században, talán egészen a moszlim hódítás idejéig fejtették ki.

⁴⁸ Gáonitáknak nevezzük azokat a bölcseket és jesiva vezetőket, akik Babilóniában éltek a VI. századtól a XI. sz. közepéig. Ezt a kort a zsidó jogirodalom történetében a Gáoniták korának nevezik. A Gáonok nem csak Babilónia, hanem az egész zsidó nép elismert háláchikus tekintélyei voltak. A Talmud értelmezésével foglalkoztak, ahogyan azt a *Szávoráim*tól vették át.

⁴⁹ Bevezető a *Misné torá*hoz.

Nemzedékeken át a Talmud tanulmányozása vált a jesivák tananyagának lényegévé⁵⁰. A Talmud az élet valamennyi területével foglalkozik, a jognak, a *háláchának* a kérdéskörével. A zsidó oktatás a Talmudot használja a vita képességének, az elemző- és ítélőképességnek a fejlesztésére. Természetesen a jesivák tananyagának lényegét ma is a Talmud tanulmányozása teszi ki.

A Babilóniai talmud

A Babilóniai talmud a Misna hat rendjének kiszélesítése és tisztázása nyomán született a héber és az arámi keveréknyelvén. Nincs Babilóniai talmud a Misna valamennyi traktátusára. (A *Zráim* és a *Töhárot* rendben csak a *Bráchot* és a *Nidá* traktátusokhoz született Talmud.)

A Babilóniai talmud a Misna megjelenése utáni időkből, a III. század elejétől az V. század végéig tartalmazza a babilóniai és az izraeli bölcsek gondolatait. A fent említett bölcseket hívjuk amoritáknak.

Léteznek még összekötő szövegek (melyeket *sztámá digmárának* hívunk), amelyeket valamivel később anonim babilóniai szerkesztők írtak, akiket *szávorimnak* nevezünk. Ezeknek java bekerült a Talmud főszövegébe. A Misnán kívül a Talmud tartalmazza a tanaiták „külső” – Misnából kimaradt – *hálácháit* is, például a *Brájtákat*, melyeket a Talmud idéz. A Babilóniai talmudot az V. században Ráv Ási és Ráviná⁵¹ szerkesztette.

A Talmud első teljes kiadása 1520-1523 között jelent meg Daniel Bomberg velencei nyomdájában. Ez a kiadásban határozta meg azt a lapfelosztást, amely a mai napig is érvényben van a talmudkiadásokban: a lapok vannak megszámozva, és az egyes lapok két oldalát a illetve b betűvel jelölik. Minden oldalon, a középen helyezkedő talmudi főszöveg két oldalán, a belső hasámban Rási, a külső hasámban *Toszáfot* kommentárja található.

⁵⁰ A jesivák történetének és tanmódszerének átfogó elemzését lásd Mordechai Breuer: *Oholei Torah (The Tents of Torah) – The Yeshiva, Its Structure and History* (héber), The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jeruzsálem, 2003.

⁵¹ Ahogyan Maimonidész (uo.) írja: „Ráv Ási volt az, aki megszerkesztette a Talmudot Babilóniában körülbelül száz évvel azután, hogy Jochánán rabbi megszerkesztette a Jeruzsálemit.” Lásd még a 55. jegyzetet.

Már maga a Babilóniai talmud szövege is nagyon terjedelmes, de az alapkomentárokkal együtt húsz kötetből áll. A vilnai kiadás 2711 lapot tartalmaz⁵².

A talmudi dialektika

A Talmud jellegzetessége: vitát nyitni a *Misna*, vagy valamelyik *Brájtá* adott passzusával kapcsolatban. Az idézett passzusok megkérdőjelezhetetlen idézetek, melyeket a Talmud bölcsei nem szoktak vitatni, csupán értelmezni. Az adott passzus idézése után általában azonnal felmerül néhány kérdés: Honnan származik az idézett szabály? Nem áll-e ellentétben valamilyen más forrásból származó szöveggel? Nem tartalmaz-e belső logikai ellentmondást? Mi mindent lehet még megtanulni belőle? Ilyen és további hasonló kérdéseket vet fel a Talmud szövege.

Néha a mindennapi élet konkrét kérdései, néha viszont teljesen teoretikus, a valóságtól elrugaszkodott felvetés adja az elemzés kiindulópontját. A talmudi bölcsek minden esetben a korábbi források elemzése által igyekeznek a feltett kérdésekre válaszokat találni.

A talmudi vita mindig dialektikus és asszociációs módon épül fel; úgy, hogy a kérdést az arra adott válasz követi, amely esetenként újabb kérdést vet fel, stb. Néha feltűntetik a kérdezők és válaszolók nevét, néha pedig nem. Nem mindig fejeződik be a disputáció a szabály végső meghatározásával, ilyenkor a későbbi nemzedékek bölcsei között további vita alakulhat ki arról, hogy mi a végleges háláchá. Néha nem minden kérdés kap kielégítő választ, amelyek akkor „kásjá”-nak, megválaszolatlan „nehéz” kérdésnek minősülnek.

A háláchá kérdésein túl a Talmud számos legendát és anekdotát tartalmaz. Ezt a műfajt nevezzük *ággádának* (szó szerint: elbeszélés). Ezek a történetek és anekdoták fontos pillérei a zsidó nép szellemi örökségének, és fontos történelmi források is egyben. Ezeknek egy része – főleg a Jézussal kapcsolatos elbeszélések – a keresztény cenzúra áldozatai lettek, és csak az utóbbi időkben kerültek vissza a Talmudba.

---

⁵² A Talmud nyomtatásának történetét és a különböző olvasatok bemutatását lásd Nátán Nátá Rabbínovicz: *Máámár ál hádfászá háTálmud* (héber), Haberman kiadása, Jeruzsálem, 1952; Marvin J. Heller: *Printing The Talmud – A History of the Earliest Printed Editions of the Talmud*, New York, 1992; J. Weinfeld: *Mövo löSász Bávoli* (héber), Jeruzsálem, 1994. A talmudi olvasatok kutatásáról lásd még lejjebb Bevezető fejezetek: 5.

A Jeruzsálemi talmud⁵³

A Jeruzsálemi talmud⁵⁴ a Misnának a Babilóniai talmudhoz hasonló elemzése, amely nyelvezete és stílusa folytán mégis sokban különbözik babilóniai „társától”. Izraeli és babilóniai amoriták tanulmányait tartalmazza a Misnáról, illetve más témákról. A feldolgozott anyag, amiből ez a Talmud létrejött, a III-IV. századból származik. A szerkesztés munkájának zömét a 370-es években végezték el⁵⁵. Ezekben az években egyre jobban érezhető volt a Szentföldön maradt zsidó közösségben a római uralom által kifejtett nyomás, különösen amióta 313-tól a kereszténység lett a római államvallás, és ez hangsúlyozott zsidóüldözéssel járt együtt. Ez a zsidó vallás szellemi és anyagi elszegényedéséhez vezetett. Izrael bölcsei kénytelenek voltak a birtokukban levő Szóbeli tant összeszerkeszteni – ilyen körülmények mellett született meg a Jeruzsálemi talmud. Megszerkesztését az amorita Jochánán rabbinak tulajdonítják, aki az izraeli amoriták egyik legnagyobbja volt.

A Babilóniai talmudtól eltérően a Jeruzsálemi talmud a teljes *Zráim* rendre is elkészült. Ezek a traktátusok többségükben a papi törzsnek és a szegényeknek járó adományokról, illetve a Szentföldön érvényes mezőgazdasági törvényekről szólnak.

A Jeruzsálemi példányszáma az egész középkorban nagyon alacsony volt, és csak nagyon felületes feldolgozáson ment keresztül a megszerkesztésétől a nyomtatás általi szélesebb körű ismertségig. A zsidó bölcsek között csak elszigetelten akadt egy-két egyéniség, aki ki-mondottan foglalkozott vele. Legtöbbször másodkézből vették át a Jeruzsálemi idézeteit, és csak kevesen tanulmányozták közvetlenül. A Jeruzsálemi kéziratok nagyon ritkák voltak, gyakran olvashatjuk korai talmudmagyarázók panaszát a Jeruzsálemi hozzáférhetetlenségéről.

A Jeruzsálemi talmudot először 1523-ban, Velencében nyomtatták ki a Leideni Egyetem könyvtárában található, 1289-ben keletkezett kézirat alapján. A klasszikus zsidó irodalomban nincs más példa arra, hogy egy kiadás alapja egyetlen kézirat legyen. Ez az egyetlen kézirat

⁵³ Lásd még *Sááré chomát Jerusálájim*, bevezetés a Jeruzsálemi talmudhoz, a vilnai kiadás elején.

⁵⁴ Ez a Talmud természetesen nem Jeruzsálemben íródott. Hiszen a szent főváros abban az időben az Aelia Capitolina nevet viselte, és az egyház megtiltotta, hogy zsidók oda belépjenek. „Jeruzsálem” a nemzedékek során az egész Szentföld megnevezésévé vált. Így aztán a Talmud is, amelyet nagyrészt Tiberiáson, illetve Caesareán szerkesztettek, a Jeruzsálemi talmud nevet viseli.

⁵⁵ Ahogyan Maimonidész (uo.) írja: „Jochánán rabbi megszerkesztette a Jeruzsálemit Izraelben a Szentély pusztulása után körülbelül háromszáz évvel.” Nagy irodalma van ennek a kérdésnek, lásd még *Széder hákábálá* uo. 3. old. 13. jegyzetet.

őrizte meg számunkra a Jeruzsálemi talmudot annak teljességében. (Az összes többi kézirat, amely az utóbbi száz évben került elő, csupán töredék.)⁵⁶ A kézirat sok javítást és széljegyzetet is tartalmaz Jechiél másoló, és egy későbbi, ismeretlen másoló kezétől. Az első kiadó is hozzátett bizonyos javításokat és megjegyzéseket. A Jeruzsálemi többi kéziratában is sok a hiba, az elírás, ami helyenként nehezen érthetővé teszi a szöveget. A mai legismertebb kiadás 1922-ben készült Vilnában, habár egy Zsitomirban 1866-ban kinyomtatott, és egy Piotrkówban közreadott (1899-1900), kevésbé elterjedt kiadás is létezik.

Nyelvi különbségek

A Jeruzsálemi talmud szerkesztése különbözik a Babilóniaitól. Itt a szerkesztés kevésbé átlátható, kevésbé következetes, kevésbé világos, a tanulmányozáshoz a disputációk rövidebbek. A Jeruzsálemiben használt arámi nyelv is különbözik a Babilóniaiban használt arámitól. Babilonban a keleti arámit, míg a Szentföldön a nyugati, az úgynevezett galileai arámit beszélték.

Különbség van az írásmódban is. Sok tanaita és amorita neve másképp szerepel a Jeruzsálemiben, mint a Babilóniaiban. Előfordul, hogy a Jeruzsálemiben elhagyják például az első betűt, például a Jeruzsálemiben szereplő Ábá rabbi neve csak, mint Bó rabbi szerepel. Illetve bizonyos nevek א (álef) végződését ה (hé)-vel írja, ilyen például רבי עקיבא – רבי עקיבה. Természetesen több amoritáról ír, akik szentföldiek és vannak köztük olyanok is, akiket a Babilóniai talmud meg sem említ.

Jellegzetes különbség a Jeruzsálemi és Babilóniai amoriták elnevezése között, hogy a szentföldieket *Rábinak* emlegetik, nem így a babilóniaiakat, akiknek *Ráv* a titulusuk.

A Jeruzsálemi kommentátorai

A Babilóniai talmud tanulmányozásának legfőbb kelléke Rási kommentárja⁵⁷ (egyszerű, tömör kommentár) és a *Toszáfot* (észak-franciaországi és németországi bölcsek művei⁵⁸, me-

---

⁵⁶ Lásd erről professzor Yaakov Sussmann Bevezető tanulmányát a Jeruzsálemi talmud új kiadásához, Jeruzsálem, 2001.

⁵⁷ Lásd a 45. jegyzetet.

lyek mélyebb diskurzusokat, magyarázó kérdéseket és válaszokat fűznek az adott témához). A Jeruzsálemi talmudhoz nem készült sem Rási, sem Toszáfot. Az utóbbi nemzedékekben azonban mégis született néhány jelentős kommentár, melyeknek egy része az olvasathoz fűzött megjegyzéseket is tartalmaz. Ezek közül a jelentősebbek:

* Dávid Frankel berlini rabbi (1707-1762) kommentárjai, melyek a Jeruzsálemi talmud tanulmányozásának legalapvetőbb eszközei. Ezek a kommentárok két részre oszlanak: **Korbán háédá** – Rási kommentárjának mintájára; **Siréj korbán** – Toszáfot kommentárjának mintájára. A kommentár a *Moéd*, a *Násim* és részben a *Nözikin* rendre (*Szánhedrin*, *Mákot*, *Svuot* traktátusokra) jelent meg.

* A litvániai Mose Margalit rabbi kommentárjai (?-1781), amelyet eredetileg Dávid Frankel rabbi műve kiegészítésének szánt. Azonban miután kiegészültek azok a helyek, amelyeket Frankel rabbi nem kommentált, megírta a többi traktátusra is kommentárját: **Pné Mose** – Rási kommentárjának mintájára és **Máre hápánim** – Toszáfot kommentárjának mintájára.

* Jáákov Dávid (ben Zeév) Wilovsky (1845-1913) Szlouck és Cfát rabbijának kommentárja⁵⁹: **Ridbáz** – Rási kommentárjának mintájára és **Toszáfot Rid** – Toszáfot kommentárjának mintájára.

A három fő, nagy kommentátor mellett léteznek a Jeruzsáleminek további magyarázóai is.

* **A Cháredim című könyv szerzőjének kommentárja** – Elázár Azikri rabbi Cfátról (1533-1600) a *Bráchot* és *Bécá* traktátusokhoz fűzött kommentárja – Rási kommentárjának mintájára, egyes helyeken összetettebb elemzéseket tartalmazva.

* **Élijáhu rabbi magyarázatai, Fuldából**, Németországból (?-1720) a *Zráim* rend, a *Skálim*, *Bává kámá*, *Bává möcijá* és *Bává bátrá* traktátusokhoz. A magyarázat egyszerű Rási kommentárjának mintájára, egyes helyeken rövid megjegyzésekkel és eltérő szövegolvasatokkal kiegészítve.

* **Szdé Jehosuá** – Jehosuá Benvenisti rabbi, Törökországból (1590?-1665?)⁶⁰ kommentárja 18 traktátushoz. Kommentárja a *Zráim* rend egy részéhez (a *Bráchot*, *Péá*, *Orlá*, *Chálá* és *Bikurim* traktátusokhoz) még életében megjelent (Konstantinápoly, 1662). A többi magya-

⁵⁸ A XII-XIV. században. Lásd E. E. Urbach: *The Tosaphists: Their History, Writings and Methods* (héber), Jeruzsálem, 1980.

⁵⁹ Lásd róla a 9. fejezetben.

⁶⁰ Elhunytá évéről lásd a 681. jegyzetnél.

rázata *Moéd*, *Násim* és *Nözikin* rendhez csak később 1749-ben jelent meg, ugyancsak Konsztantinápolyban.

* **Slomo Sirillo rabbi** (Spanyolország kiűzöttei közül, ?-1558) kommentárja a *Zráim* rendhez és a *Skálim* traktátushoz. Kommentárjában leginkább a Jeruzsálemi helyes olvasatát igyekszik meghatározni, először próbálja tisztázni a Jeruzsálemi helyes olvasatát, és ezek után egyszerű értelmezést kínál rövidebb fejtegetésekkel kiegészítve.

* **Jöfé énájim** – Árje Léjb Jellin (1820-1886) bielski rabbi kommentárja, amely a Babilóniai talmud traktátusai végén található. Ez a kommentár a Babilóniai és a Jeruzsálemi talmud párhuzamos szövegeit sorolja fel, a különbségekre rámutató rövid megjegyzésekkel kiegészítve.

Ellentét a Babilóniai és a Jeruzsálemi között

A háláchá a következő alapelvet⁶¹ állítja fel: minden olyan helyen, ahol a Jeruzsálemi talmudban olyan kijelentés szerepel, amely nem mond ellent a Babilóniainak, akkor arra hagyatkozhatunk. Minden olyan témában, ahol a Babilóniai két véleményt említ és ezek közül az egyik egyezik a Jeruzsálemiével, ott a Jeruzsálemivel egyezőt választjuk. Minden olyan helyen, ahol lehetséges a Babilóniait a Jeruzsáleminek megfelelően értelmezni, ott törekednünk kell erre.

Azonban minden olyan esetben, ahol a Babilóniai és a Jeruzsálemi talmud ellentmond egymásnak, a Babilóniait követjük. Erre a legutóbbira a következő magyarázatokat adják a törvényhozók:

Ráv Háj Gáon nevében⁶²: Mivel a Babilóniai megírása idején Babilóniában béke volt és Izraelben háború, a tanítás ezt megszenvedte, és a legjobbak Izrael bölcsei közül elmentek Babilóniába, ezért a babilóniai értelmezések megbízhatóbbak, mint a jeruzsálemiek.

Álfászi és Ros (az *Éruvin* traktátus vége): A Babilóniai a Jeruzsálemi után íródott, és az utóbbiak véleménye a mérvadó, hiszen alkotói ismerték a Jeruzsálemi, és ha nem lettek volna

⁶¹ *Talmudic Encyclopedia* (héber), IX. kötet, *Háláchá* címszó, 250-251. old. Lásd még a 908. jegyzetet.

⁶² Idézi az *háEskol* c. könyv, Auerbach kiadás, II. kötet, 49. old. Az *Encyclopediában*, tévedésből a 147. jegyzetben, a III. kötetet jelölték meg. Ez az egész rész hiányzik a *háEskol* Albeck kiadásából, I. kötet a 159. oldalon. A *háEskol* Auerbach kiadás hamisításáról lásd az Utószót, és az 1243. jegyzetnél.

azon a véleményen, hogy a Jeruzsálemi abban az adott esetben nem egyezik a háláchával, akkor nem határoztak volna azzal ellentétesen.

Széfer Háchinuch (az Előszóban): A Babilóniai hosszabb, világosabb, könnyebben érthető és ezért jobban lehet bízni benne, mint a Jeruzsálemiben.

Or záruá⁶³: Mivel több nemzedék elhanyagolta a Jeruzsálemi tanulmányozását, így aztán belekerültek hibák, tehát kevésbé megbízható a szövege, szemben a Babilóniaival, melynek a folyamatos tanulmányozás által kialakult a megfelelő olvasata.

---

⁶³ I. kötet 754. fejezet. Lásd még *Hászágot háRáávád* a Maimonidészhez *A második tized szabályai* szavaira 1:10.: „Nagyon csodálkozom, hogy a szerző a Toszeftából és a Jeruzsálemiből hozza háláchikus döntvényeit. Nem is járt sikerrel, hisz az a Toszefta és a Jeruzsálemi, amely rendelkezésünkre áll, nincs tökéletesen lektorálva és nem elegendő forrás”.

2. bevezető fejezet

Megszerkesztették-e a Jeruzsálemit a *Kodásim* rendhez?**Nem teljes a rendelkezésünkre álló Talmud**

A rendelkezésünkre álló két Talmud, a Babilóniai és a Jeruzsálemi nem teljes, nem minden Misna traktátusra létezik a *Gömárán*ak magyarázata.

A Misna kommentárja bevezetőjében Maimonidész a következőképpen összegzi a talmudi traktátusokat⁶⁴: „...Tehát a [Babilóniai] Talmudból – Ráv Ási szerkesztésében – összesen 35 traktátus létezik csupán. Nem áll rendelkezésünkre semmi a *Zráim* (Vetések) rendből a *Brácho*t (Áldásmondatok) traktátus kivételével, illetve a *Moéd* (Kijelölt idő, „ünnepek”) rend *Skálim* (Sékelek) traktátusa sem ismeretes előttünk. Nincs meg az *Édujot* (Tanúságok) traktátus, és az *Ávot* (Atyák) traktátus a *Nözikin* (Károkozók) rendből, és nincs meg a *Midot* (Mértékek) és a *Kánim* (Madárfészkek, „áldozati madárpárok”) traktátus a *Kodásim* (Szentségek) rendből. És semmit sem találtunk a *Töhárot* (Tisztulás) rendből a *Nidá* (A menstruáló nő házassége) traktátuson kívül... A Jeruzsálemiből öt teljes rendet találunk⁶⁵, de a *Tohárot* rend egyáltalán nincs jelen a Talmudban⁶⁶ sem a Babilóniaiban, sem a Jeruzsálemiben a *Nidá* traktátus kivételével...”.

Azon Misna részekén kívül, melyekhez soha nem szerkesztettek *Gömárát*⁶⁷, van olyan rész a Talmudban, amely talán megvolt valamikor, de elveszett és ma nem áll rendelkezésünkre⁶⁸. A Babilóniai talmudból hiányzik a *Gömárá* a *Támid* (Napi, „a mindennapi áldozat-

⁶⁴ Qafih rabbi kiadása 24-25. old.

⁶⁵ Lásd lejjebb annak elemzését, hogy tényleg jelentheti-e azt, hogy a *Kodásim* rend létezett.

⁶⁶ Lásd, Rási *Szukká* 14a: „a *Töhárot* Misnájának semmi *Gömárája* sincs, nincs az elmagyarázva, mint a többi Misna...”.

⁶⁷ „A *Gömárát* csak négy rendre írták, és kihagytak két rendet, melyek olyan törvényekkel foglalkoznak, amelyek ma [pl. a Szentély hiányából kifolyólag] nem aktuálisak, azért, hogy több idő legyen a négy rendet megtanulni” (Slomó Luria rabbi: *Jám sel Slomó*, a *Chulin* traktátus bevezetője).

⁶⁸ Cvi Hirs Chajes rabbi (1805-1855) könyvében: *Mövo háTálmud* (in: *Kol szifré Máharác Chajes*, Jeruzsálem, 1958, I. kötet) 31. fejezet, hosszasan ír a Babilóniai hiányairól. A fent említett *Sáaré chomát Jerusálájim*, 4. kapuban, próbálja bebizonyítani, hogy volt Talmud mind a hat rendre, ellentétben Maimonidész véleményével. Ennek a témának nagy irodalma van.

tok”) traktátus 5-7. fejezetéhez, és hiányoznak részei a Jeruzsálemi talmudnak is⁶⁹. A rendelkezésünkre álló traktátusok közül a Jeruzsálemi talmudból három hiányos: a *Sábát* (Szombat) traktátus utolsó négy fejezete⁷⁰, a *Mákot* (Korbácsütések) traktátus a 2. fejezet utáni része. A *Nidá* traktátusának megvan az 1-3. fejezete és a 4. fejezet eleje, de az 5-10. fejezetek teljesen hiányoznak.

A Talmud hiányaival való foglalkozás és a klasszikus vallási irodalom elveszett részei utáni kutatás a múlt század⁷¹ felvilágosult zsidó tudósainak, a *mászkilim*nek kedvelt foglalatossága volt. Egyeseknél ennek az igyekezetnek az volt a fő motivációja⁷², hogy a klasszikus rabbinikus irodalom hiányosságainak hangsúlyozásával bebizonyosodjon annak hiteltelensége.

Érvek a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének létezésére

A Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendje nem áll rendelkezésünkre, annak ellenére, hogy a fenti maimonidészi összefoglalásból első ránézésre úgy tűnik, hogy annak idején nem hiányzott ez a rend. A tudósok és a kutatók között megoszlanak a vélemények arról, hogy a *Kodásim* rend meg volt-e valaha, és csak elveszett, vagy soha nem is létezett.

Háromféle bizonyítéka lehet annak, hogy létezhetett a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendje: 1. Erre való utalások a Jeruzsálemi talmud létező traktátusaiban; 2. Korai talmudmagyarázók írásai, amelyekben a *Kodásim* rendből idéznek; 3. Korai talmudmagyarázók konkrét tanúságtétele a *Kodásim* rend létezéséről.

Vannak kutatók, akik magában a Jeruzsálemiben vélik megtalálni annak a bizonyítékait, hogy valamikor létezett a Jeruzsálemi *Kodásim*, azonban ez tűnik a legkevésbé meggyőzőnek.

⁶⁹ Ismert Pirqoj ben Báboj (VIII-IX. század) állítása, a híres levelében, melyet az észak-afrikai zsidóknak írt a szentföldi szokások és háláchák ellen, melyben sem többet, sem kevesebbet nem állít, mint hogy az Izrael földjén élők Talmudját megcsonkították, lásd ezt S. Spiegel tanulmányában: *Löparását hápulmusz sel Pirqoj ben Báboj*, in: *Széfer hájovél lichvod Cvi Wolfsohn*, a héber rész, Jeruzsálem, 1965, 273. old. Lásd még *uo.* a 253-258. old.

⁷⁰ De a zsitomíri 1860. évi kiadástól kezdve oda nyomtatták a Misnákat ezekhez a részekhez, ezért nem annyira feltűnő, hogy hiányzik ott valami.

⁷¹ Lásd még a 68. jegyzetet.

⁷² Lásd erről Yaakov Sussmann cikkében in: *Mechkáré Talmud*, II., Jeruzsálem, 1993, 220-221. 1, 3., 6. jegyzetben.

Ilyen például Baer Ratner⁷³, aki a Jeruzsálemi egy megfogalmazásából⁷⁴ arra a következtetésre jut, hogy létezett *Kodásim* rend a Jeruzsálemi talmudban is. Az említett helyen a Talmud látszólag a *Kodásim* rendhez tartozó témára azt mondja: „**ott** tanultuk”, és ebből következtet Ratner arra, hogy igenis létezett Talmud arra a rendre is. Ratner bizonyítéka azonban elég gyenge lábakon áll, ugyanis az „ott” kifejezés másképp is magyarázható.

Chájim Joszef Dávid Azulai rabbi (1724-1806), közismert nevén *Chidá*, híres törvényhozó és újkori zsidó történész volt az első⁷⁵, aki a korai talmudmagyarázók utalásaiból vezette le azt a következtetést, hogy létezett a *Kodásim* rend a Jeruzsálemi talmudban is. Erre vonatkozó bizonyítékait Maimonidész jogi művéhez, a *Misné torá*hoz írt középkori döntvényhozók írásaiból meríti. Mind Ávrám ben Dávid provençe-i rabbi (1125-1198), közismert nevén *Ráávád* (a III.) *Hászágot HáRáávád*⁷⁶ c. kritikai széljegyzetében, mind pedig a toulouse-i Vidal rabbi (Spanyolországban, 14. század) *Mágid Misná* kommentárjai⁷⁷ egy-egy helyen látszólag a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjére utalnak a *Misné torá*hoz fűzött megjegyzésekben. Azonban el kell ismernünk, hogy ezek a bizonyítékok is messze nem száz százalékosak, ugyanis az említett megjegyzéseknek más – a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjére nem utaló – olvasatai is fennmaradtak.

A legerősebbnek tűnő bizonyíték a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének létezésére azokban a „történeti leírásokban” fedezhető fel, amelyeket a fent említett Maimonidészhez hasonlóan, korai talmudmagyarázók jegyeztek fel a Szóbeli tan történelmi láncának leírása céljából. Ilyenek például a spanyol Ábrahám ibn Daud rabbi (közismert nevén *Ráávád*, az I., Spanyolország, 1110-1180)⁷⁸, Menáchem Möiri rabbi (Provençe, 1249-1315)⁷⁹, Simon ben Cemách Duron rabbi (közismert nevén *Rásbác*, Algéria, 1361-1444)⁸⁰. Maimonidészhez hasonlóan úgy írják le a Jeruzsálemi talmudot, mint amiben „öt teljes rendet találunk”. Ötöt, ugyanis „a *Töhárot* rend egyáltalán nincs jelen a Talmudban”. Tehát az ötte a *Kodásim* rend is beletartozik. Valójában azonban itt is felmerül az a probléma, hogy ezen

⁷³ Lásd róla a 8. fejezet végét. Véleményét a Jeruzsálemi *Kodásim* létéről lásd még e fejezet végén.

⁷⁴ *Orlá* 3:2. Lásd Ratner *Áhávát Cion viJrusálájim* c. könyvében *uo.*

⁷⁵ *Sém hágdolim*, Bécs 1864, *szfárim* jod/53.

⁷⁶ *A zsengek bemutatásának szabályai* 2:6.

⁷⁷ *Az adásvétel szabályai* 27:8.

⁷⁸ *Széder hácháámim vökorot hájámim*, I. kötet, Oxford, 1888, 57. old.

⁷⁹ *History of the Oral Law* (héber), Jeruzsálem, 1995, 108. old.

⁸⁰ *Chidusé háRásbác, Pérus löMöszechet Kinim*, Livorno, 1745.

talmudmagyarázók és törvényhozók közül sem állítja senki, hogy birtokában lenne a *Kodásim* rend, vagy látta volna azt, hanem csupán úgy írnak róla, mint amiről „történelmi hagyomány”, hogy létezett.

A rabbik és a tudósok véleménye a Jeruzsálemi *Kodásim* létezéséről

A litvániai Mose Margalit rabbi (?-1781) visszautasítja az összes bizonyítékot, melyekkel tanúsítani igyekeznek a Jeruzsálemi *Kodásim* rend létét. A *Maré hápánim* című kommentárjában a Jeruzsálemi talmudhoz⁸¹ elsősorban Maimonidész *Misné torájához* írt kommentárok szövegéből vett bizonyítékokat veszi sorra, azzal vetve el azokat, hogy más olvasatokat és értelmezéseket javasol ezeknek az idézeteknek.

Dr. Zacharias Frankl a *Bevezető a Jeruzsálemi talmudhoz* c. könyvében⁸² arra a következtetésre jut, hogy semmiféle megbízható bizonyíték nincsen a *Kodásim* rend létezésére. Alapvető érvelése erre az, hogy habár úgy tűnik Maimonidésztől fent idézett részből, „hogy Maimonidész rendelkezésére állt a Jeruzsálemi talmud”, mégis az a tény nehezen magyarázható, hogy egyetlen korai talmudmagyarázó – beleértve magát Maimonidészt is – sem idéz semmi konkrétumot a *Kodásim* rendből. Ha tényleg a birtokukban volt ez a rend, akkor miért nem idéztek belőle?

A híres kutató, Salomon Buber is idézi Franklt, majd miután elutasít minden bizonyítékot, mely a Jeruzsálemi létét igazolná, így összegez: „a Jeruzsálemi *Kodásim* léte csak feltételezésekre épül, és ezekben nincs semmi megalapozott konkrétum”⁸³. Legutóbb professzor Yaakov Sussmann⁸⁴ tárgyalja a fent idézett Maimonidészt, mely szerint „A Jeruzsálemiből öt teljes rendet találunk”. Sussmann ezt úgy értelmezi, hogy az „öt teljes rend” a Jeruzsálemi-re és a Babilóniaira együttesen vonatkozik. Sussmann⁸⁵ nagyon hosszasan tárgyalja a hiányosság témáját, és arra a konklúzióra jut, hogy semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy a korai talmudmagyarázók Jeruzsálemi talmudja többet tartalmazott volna, mint ami a mi birtokunkban van.

---

⁸¹ *Bikurim* 1:6.

⁸² 3. fejezet, 4. paragrafus.

⁸³ Lásd a 4. fejezet végét.

⁸⁴ *Uo.* 278-282. old.

⁸⁵ 220. laptól kezdve.

Baer Ratner, az *Áhávát Cion viJrusálájim* c. könyv szerzője az újkori tudósok közül az egyedüli, aki szerint minden kétséget kizáróan létezett a Jeruzsálemi *Kodásim* rend. Erről a *Hámélic* folyóiratban közzétett cikkében olvashatunk⁸⁶: „A Jeruzsálemi talmud rendjei és traktátusai nem jutottak mind el hozzánk... a *Kodásim* rend elveszett. Habár felülbírálnak mindazok a bizonyítékok, melyeket a modernkor tudósai említenek korai bölcsek műveit idézve... Mégsem fér kétség ahhoz, hogy sok korai talmudmagyarázó említést tesz a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjéről... Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *Kodásim* rend rég elveszett...”. Ratner újra ír erről a *Háolám* Friedländer elleni cikksorozatának első cikkében⁸⁷ is.

---

⁸⁶ 1899. március 17. 6. old. Lásd még a 73. jegyzetnél.

⁸⁷ 1907. július 2. 322-323. old.

3. bevezető fejezet

A Talmud hiányos részeinek kiegészítéseire tett kísérletek

Már megírtuk az előző fejezetben, hogy sem a Jeruzsálemi, sem a Babilóniai talmud nem teljes, mivel nem minden Misna traktátusnak van kommentált változata a *Gömárán*ban.

A nemzedékek alatt Izrael nagyjai közül sokan igyekeztek a hiányt pótolni. Már Maimonidész is, Misna kommentárja Bevezetőjében szóvá teszi ennek a lehetőségét a *Töhárot* renddel kapcsolatban. Így ír⁸⁸: „...Lehetséges, hogy nagy nehézségek és erőfeszítések árán az ember magyarázza ezt a rendet, a Toszefták és a Brájták, illetve a Misnák egész Talmudból vett idézetei segítségével...”.

XII. század: a „Kis Talmud” pótolja az összes hiányt

Az első⁸⁹, akinek ilyen tervet sikerült megvalósítania, valószínűleg a Babilóniai Joszéf ben Jáákov rabbi (Egyiptom, XII. század), aki a *Széfer Chájim*⁹⁰ című könyvének bevezetőjében, miután elmagyarázza, miért is van csak 35 traktátusa a *Gömárának*, és mért hiányzik a fennmaradó 26⁹¹, a következőket írja:

...ami pedig minket illet, íme összeállítottunk erre a 26 traktátusra a Jeruzsálemi és a Babilóniai talmudból, a *Toszeftából*, a *Brájtákból* és a későbbi magyarázókból egy rövid és velős művet, mely a *Gömára* stílusát követi, és amelyet „Kis Talmud”-nak nevezünk...

---

⁸⁸ Qafih rabbi kiadása 25. old.

⁸⁹ Ha elfogadjuk azt, hogy az úgynevezett *Mászechtot ktánót* (A Kisebb Traktátusok), melyek a Talmud traktátusaiban nem szereplő témákat elemzik, a gáonita korból származnak, akkor ez az első ismert kísérlet a Talmud kiegészítésére. De megjegyzendő, hogy ezeknek nyelvezete a Misnái és nem a Talmudé.

⁹⁰ Megjelent judeó-arabból fordítással együtt *Tarbiz*-ban, 1964. június, 371. old.

⁹¹ „Szerintem, az tartotta vissza őket ettől, hogy a legtöbb törvényre már van magyarázat abban a 35 traktátusban, amelyre írtak Talmudot. Ez abból is látszik, hogy a *Támid* traktátusnak csak három fejezetére írtak *Gömárát*, míg három fejezet Talmud nélkül maradt, mivel ezeknek a részeknek megvan már a magyarázata a *Jomá*, a *Bráchot* és a többi traktátusban”.

A *Kis Talmud* c. könyv címlapja és előszavának egy része⁹² megjelent a *Ginzé Schechter* c. könyvben⁹³. Mint köztudott Solomon Schechter professzor a kairói *gnizában*, a szent iratok gyűjtőtárában a XIX. század végén többszáz éves értékes kéziratokat lelt fel, köztük az itt említett *Kis Talmud* bevezetőjét és pár részletét. A rendelkezésünkre álló bevezetőből nem egyértelmű, hogy a szerző csak tervezte-e a hiányzó 26 traktátus *gómárájának* összeállítását, vagy sikerült véghez is vinnie nagyszabású tervét. Az mindenestre biztos, hogy egyelőre ebből a műből csak a Schechter által feltárt pár foszlány ismeretes⁹⁴.

XIII. század: A hiányos traktátusok többségének pótlása

Az utóbbi időben ebben az ügyben még egy fontos forrás tűnt fel⁹⁵. Shlomo Zalman Havlin kiadta Jichák Lattes (a II.) rabbi (Provençe egyik utolsó bölcse, XIII. század) *Sáaré Cion* című könyvét⁹⁶ egy kézirat alapján, mely a moszkvai Ginzburg gyűjteményben található. Havlin feltételezése szerint a kézirat szövege „egyes helyeken eredetibbnek tűnik... feltételezhető, hogy a Ginzburg kéziratot valóban a szerző maga írta”⁹⁷. És így ír nagyapjáról⁹⁸:

...a nagy rabbi, bölcs nagyapám... Talmudot szerkesztett, jó rendben, kellemes és értékelt módon, a *Töhárot* (Tisztulás) rendet a *Nidá* traktátus kivételével, a *Kinim* és *Támid* traktátusokat a *Kodásim* (Szentségek) rendből és a *Kilájim*, *Chálá* és az *Orlá* traktátust a *Zráim* (Vetések) rendből, az alapján, ami Jehudá fejedelemtől maradt ránk...

---

⁹² Felhívták rá a figyelmemet az *Ohr Yisroel* folyóirat szerkesztőségi jegyzetben (16. szám, 1999. június, 173. old.).

⁹³ II. kötet, New York, 1929, 403-409. old.

⁹⁴ A *Szugjot Bávljot liszdárim Zráim voTöhárot* c. munkájában, Jeruzsálem, 1969, Yaakov Sussmann tárgyalja ezt a kérdést, és sikerült neki felfedezni a kairói *gnizából* még néhány töredéket, amiben Joszéf rabbi ír erről a tervéről, de maga Sussmann is arra hajlik, hogy a „Kis Talmud” soha sem készült el.

⁹⁵ Mordechai Menachem Honig hívta fel rá a figyelmemet, az *Ohr Yisroel* folyóiratban (17. szám, 1999. szeptember, 208-209. old.).

⁹⁶ Hozzácsatolták a *History of the Oral Law* (héber) c. könyv végéhez, Jeruzsálem, 1995.

⁹⁷ *Uo.* 147. old.

⁹⁸ *Uo.* 177-178. old.

Van tehát egy tanúvallomásunk, miszerint Jichák rabbi összeállított egy Talmudot a legtöbb hiányzó traktátushoz. Habár az Oxfordi kézirat szerint a fenti idézet egy „talmudmagyarázatról” és nem magáról a Talmudról beszél.

XIX. század: Szidré Töhárot – Két traktátus pótlása, amely nagy botrányt okozott

A fent említetteken túl még sok más részleges „talmudkiegészítésnek” lehetünk tanúi, de kétségtelenül a leghíresebb és legnagyobb port felverő könyv ezek közül Gerson Henich Chenich Leiner (1839-1891), a radzyński rebbe műve. A *Kélim* (Edények) traktátusról⁹⁹ szóló könyve 1873-ban jelent meg. Ebben a művében összegyűjtötte és rendszerezte a két Talmudból és a különböző Midrásokból idetartozó részeket az adott Misnákhhoz – a *Gömára* stílusában – igazítva azokat. Ezenfelül a szerző két kommentárt is írt mindehhez: a rövid magyarázatokat (Rási kommentárjának mintájára) és a hosszú magyarázatot (*Toszáfot* kommentárjának mintájára). A radzyński rabbi ezt a művét a Babilóniai talmud külalakjában és méreteiben nyomtatta ki. Az akkori nemzedék tíz neves rabbijának az ajánlólevele ékesíti a könyvet.

A könyv megjelenése nagy visszhangot váltott ki.¹⁰⁰ A *HáLövänon* folyóirat 1875. április 7-i számában¹⁰¹ megjelent a „Vilnában bírói székben ülő bölcs rabbik figyelmeztetése” a lehető legkeményebb hangnemben:

...Szent Izrael népének fiai, hívők és hívők fiai, [egyértelműen tudják, hogy] a Talmud lezárása után a Szentek Szentélye, nincs egyetlen férfi sem ezen a Földön, aki a Világ királyát követte volna, hogy szent titkát ismerni vélje, és hozzátegyen bármit is – vagy hogy ahhoz hasonlót szerkesszen – Isten ments. A szent Talmud Ráviná és Ráv Ási pecsétjével lett lezárva... Sok vétkeink folytán ebben az árva nemzedékben egy szerző felemelte a fejét, hogy összegyűjtse a *Kélim*

⁹⁹ Ez a Talmudnak az a traktátusa, amely a különféle edényekre vonatkozó rituális tisztátalanság fajtáival foglalkozik: azzal, hogy miként válnak tisztátalanná, elkészítésük melyik szakaszában tekinthetők már elkészültnek, miáltal ki vannak téve a rituális tisztátalanság lehetőségének, illetve mely részeik vannak kitéve a rituális tisztátalanság lehetőségének.

¹⁰⁰ Lásd erről részletesen Chaim Karlinsky rabbi, a *Hárison löselet Briszk* c. könyvében, Jeruzsálem, 1984, 106-121. old., a *Hadorom* folyóiratban közölt cikkében, 1975. március, 276-282. old. Sok részlet és leírás nem felel meg a valóságnak. Hosszasan foglalkoztam ezzel itt: OBERLANDER: *A TALMUD KIEGÉSZÍTÉSEI* 166-170. old.

¹⁰¹ A „figyelmeztetés” dátuma: 1875. március 25.

traktátus minden Misnájához, azokból a Talmud, Midrás és Toszeftá részletekből, melyek belátása szerint kapcsolódnak ahhoz a Misnához, és *Gömárának* nevezte azokat. Jaj azoknak a szemeknek, amelyek ilyen látnak... Valójában mindenki láthatja, hogy azoknak az idézeteknek semmi közük és kapcsolatuk az adott Misnához... Ezért szigorú kerítést kell emelnünk, hogy senki se jöhessen Izraelből, hogy a szent Talmudhoz hasonló művet állítson össze¹⁰²...

Máshol pedig így írnak: „Az, aki a szent Talmud lezárása után szívéből kirázott, új *Gömárakat* tesz hozzá az eddigiekhez, az tevőlegesen a Tóra szavait irtja...”.

Vilna *dájánjai* (rabbihelyetesei) közül hárman írták alá ezt a figyelmeztetést. Vezetőjük Böcálél Hákohén rabbi, a *Résit bikurim* és *Maré Kohén* c. könyvek szerzője volt¹⁰³.

Három hónappal később, 1875. június 1-én újabb figyelmeztetést adtak közre¹⁰⁴: „...Ne merészeljenek kiadni semmiféle traktátust a *Gömára* formájában, sem a *Zráim* vagy a *Töhárot* rendből, sem a Talmud más rendjeiből... ez egyaránt vonatkozik a kiadókra és segítőikre, illetve mindenkire, aki ezzel foglalkozik, vagy akár csak megvásárolja azt, Isten ments...”.

Ezt a figyelmeztetést négy további rabbi írta alá, csatlakozva a korábbi aláírókhoz.

1903-ban a szerző fia kinyomtatta a második részét, a *Töhárot* rend *Ohálot* (Sátrak) traktátusát¹⁰⁵. Az előszóban – nyilván a korábbi részt követő tiltakozás hatására – nem győzi hangsúlyozni, hogy az itt közölt anyag mind a szent mesterek mondásainak gyűjteménye. Ennek megfelelően arról is számot ad, hogy édesapja iratai között rátalált egy olyan cetlire, amire ez volt írva „szent kézírásával... A *Szidré Töhárot* minden oldal tetejére és aljára [rá legyen írva]: »Gyűjteménye a szent Tanák és Amorák mondásainak«”. A szerző fia arról is beszámol, hogy a briszkai rabbi, Chaim Solowejzik is hasonló tanácsot adott neki.

Nem itt a helye részletesen boncolgatni a vilnai rabbik e könyv ellen felhozott érveit, de több jel arra mutat, hogy nem a könyv ellen szólt ez a tiltakozás, hanem inkább a szerző és stílusa ellen. Tény az, hogy a *Szidré Töhárot* a rabbinikus világban a mai napig nagyon híres és klasszikus kommentárnak számít, nélkülözhetetlen azoknak, akik e két traktátust tanulmányozzák. Több utánnnyomása is született már.

---

¹⁰² A második figyelmeztetés (lásd a 104. jegyzetben) jobban részletezte a könyv bírálatát.

¹⁰³ Lásd Karlinsky *uo.* 112. old.

¹⁰⁴ A *Kvod háLövánon*ban, 11. évfolyam, második füzet.

¹⁰⁵ Ez a Talmudnak az a traktátusa, amely a holttestet tartalmazó sátor rituális tisztátalanságának törvényeivel, illetve a holttestekre vonatkozó egyéb törvényekkel foglalkozik.

Kitől kapta Friedländer az ihletet a Talmud hamis kiegészítésére?

Valamennyi talmudkiegészítő könyv szerzői között különleges hely illeti meg Slomó Jehudá Friedländert, aki 1907-ben kiadta a Jeruzsálemi *Kodásim* rend első kötetét, a *Chulin* és a *Böchorot* traktátusokat és 1909-ben a második kötetet, a *Zváchim* és az *Éráchin* traktátusokat.

Bizonyos szempontból Friedländer egyenes folytatója a hozzá hasonló korábbi tevékenységének, azzal a nagy különbséggel, hogy ő nem elégedett meg „gyűjtemények” összeállításával, hanem ragaszkodott a megtiszteltetéshez, hogy ő legyen magának a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének a szerzője. Ez a hiba vezetett végül kezdeményezésének kudarcához.

Dr. Shlomo Sprecher¹⁰⁶ úgy vélekedik, hogy „az ihlet, megalkotni a Jeruzsálemi *Kodásimot*, Friedländerbe a radzyński rabbi munkája nyomát vert fészket.”

Nem tudom, mi az alapja ennek a feltételezésnek. Próbálta-e a radzyński rabbi valaha is valós Talmudnak beállítani értékes gyűjtőmunkáját? Illetve ismerte-e egyáltalán Friedländer a radzyński művét, amely 30 évvel korábban jelent meg, mielőtt elkezdte volna a saját Jeruzsálemijét megírni 1900-1901-ben?¹⁰⁷

A későbbiekben láthatjuk, hogy már a hamis Jeruzsálemi megjelentetése előtt is¹⁰⁸, Friedländer gyengéje volt az állítólagos – általa felfedezett – régi kéziratokra való hivatkozás. A hamis Jeruzsálemi megírása inkább ez irányú gyengéjének további kibontakozása.

Amennyiben meg szeretnénk keresni Friedländer ihletének gyökereit, akkor lehet, hogy inkább mesterének, Náftáli Cvi Jehudá Berlin rabbinak (1817-1893), a volozsini jesiva vezetőjének munkásságában kell kutatnunk. Nála ugyanis felfedezhetünk, a kéziratok alapján végrehajtott változtatásokat bizonyos szövegekben¹⁰⁹. Ezt a – korábbi talmudistáknál nem elterjedt műfajt – nyilván a Jesiva alapítójának mesterétől, Elijáhu Krémertől, a vilnai bölcstől örökölte, aki jómagam is szeretett javításokat eszközölni a Talmud szövegének egyes részeibe, teljesen saját belátása alapján, mindenfajta kézirat nélkül.

¹⁰⁶ SPECHER: *ELŐSZÓ* 8. old. 7. jegyzet.

¹⁰⁷ Lásd a 228. jegyzetnél.

¹⁰⁸ Lásd az 1. fejezetet.

¹⁰⁹ Vilnában 1861-1867-ben jelent meg a *Söiltot* kiadása, *Hámék söálá* kommentárjával.

Valójában azonban az igazság az, hogy Friedländer szélhámosságának forrásait nem lenne helyes tanítómesterei munkásságában keresnünk, hiszen tevékenységével egészen más vizekre evezett, mint a fent említett bölcsek.

4. bevezető fejezet

Elveszett szent könyvek felfedezése a XIX-XX. században

Slomó Jehudá Friedländer Jeruzsálemi *Kodásim* rendje nem nélkülözte a történelmi előzményeket és felfedezéseket. Ebben a korszakban fontos kéziratokat fedeztek fel és fellelő az elveszett kéziratok utáni kutatás, ami újabb elveszett kéziratok felfedezéséhez vezetett. Érdeemes egy rövid áttekintés erejéig megvizsgálni ezt a korszakot.

A könyvnyomtatás feltalálása és annak következményei

Johannes Gutenberg 1450 körül¹¹⁰ fedezte fel a könyvnyomtatást. 1456-ban kinyomtatta a Bibliát latinul. Valószínűleg ez volt az első nyomtatott könyv. A könyvnyomtatás felfedezése óriási változásokat eredményezett az európai társadalom életének minden területén. Ez vonatkozik az európai zsidó társadalomra is. A nyomtatás az egyik legfontosabb tényezője lett az európai zsidók túlélési esélyeinek, akik az európai földrész teljes területén éltek szétszórásban. Egészen eddig ugyanis a zsidók csakis a kézzel másolt, ritka és drága kéziratokra voltak kénytelenek hagyatkozni tanulmányaik során.

Incunabula (ősnyomtatvány) a neve az első nyomtatott könyveknek, melyeket 1445-től 1500-ig nyomtattak. A nyomdaipar még gyerekcipőben járt. Akkoriban Európában körülbelül 50000 könyvet nyomtattak a legfontosabb nyelveken. Ezek között 175 héber könyv is volt¹¹¹. Érdeemes megjegyezni, hogy a héber az első négy nyelv közé tartozott, amelyen könyvet adtak ki.

Az első héber nyelvű könyveket Olaszországban adták ki. Az első héber könyv (melynek csak egyetlen hiányos példánya maradt fenn) Slomo Jicháki rabbi (Rási, 1040-1105) Biblia-kommentárja volt, melyet Reggio Calabriában nyomtattak 1475-ben. A többi *incunabula* között számon tartunk háláchikus műveket (*Árbá turim*)¹¹², a zsidó Biblia könyveit, imakönyveket, nyelvtan könyveket és egyebeket.

---

¹¹⁰ Lásd Yaakov S. Spiegel: *Chapters in the History of the Jewish Book – Scholars and their Annotations* (héber), Ramat Gan 1996, 197-199. old., *Encyclopaedia Judaica*, VIII. kötet, Incunabula címszó, 1319. old.

¹¹¹ A részletes lista az *Encyclopaedia Judaica*-ban, 1326-1344. old.

¹¹² Jáákov ben Ásér rabbi (1269?-1343) könyve.

A *Brácho*t traktátus volt a Babilóniai talmud első kinyomtatott könyve. A Babilóniai talmud oldalformátuma alig változott az első olasz nyomtatások óta. 1484 és 1519 között Jehosuá, Gersom és Slomo Soncino számos traktátust nyomtatott ki, majd végül 1520-30-ban Daniel Bomberg (egy keresztény könyvkiadó) megjelentette az első teljes talmudkiadást is. Ezeknek a kiadásoknak a nyomán terjedt el az az ismerős formátum, amelyben a főszöveg az oldal közepén négyszögletes betűkkel van kisézve, és ezt a szövegblokkot veszik körül a Rási és *Toszáfot* kommentárok, félkurzív betűvel szedve. A mai napig megjelent összes talmudkiadás a Bomberg-féle kiadás oldalfelosztását alkalmazta. Az idők során számos kiegészítéssel, hozzátoldással gyarapodtak az egyes kiadások, többek között a bibliai idézetek azonosításával, magára a Talmudra, a rabbinikus irodalomra és a zsidó törvény legfontosabb előírásaira utaló jegyzetekkel.

Az első nyomdászok dicsőítették a nyomtatás feltalálását, és sokat hangsúlyozták annak előnyeit. Dicsérték a nyomtatott szöveg világos olvashatóságát és szépségét¹¹³, a nyomtatás sebességét¹¹⁴, a nagy példányszámot¹¹⁵ és nem utolsósorban a nyomtatás olcsóságát, ami lelkesítő volt a kéziratok árához viszonyítva¹¹⁶.

Friedländer¹¹⁷ így foglalta össze a nyomtatás forradalmának áldásait¹¹⁸:

Mielőtt a fény beborította volna Izrael nyomtatott könyveit, bizonyos könyvek, amelyek ma minden talmudistának nevezhető ember házában közkézen forognak, azokban az időkben nagyon drágák voltak. Még a Babilóniai talmud teljes sorozata is kincsnek számított, mert a másolók nagyon drágán dolgoztak, pláne a papír feltalálása előtt, hiszen a pergament nagyon drága volt. A nyomtatott könyvek hiánya a gáoniták tanházaiban is érezhető volt, Franciaországban például többen tanultak egyszerre egy közös könyvből...

A nyomtatás feltalálása után is folytatódott a kézzel másolás¹¹⁹, sőt megtörtént, hogy nyomtatott könyvből készültek kézzel másolt kéziratok. Azért is, mert akkoriban voltak olyan

---

¹¹³ *Misna*, Nápoly 1492; *Tur Orách Chájim*, Leiria 1495.

¹¹⁴ Ábrám Conat: *Tur Orách Chájim*, Mantova 1476.

¹¹⁵ *Misna Kodásim*, Nápoly 1492.

¹¹⁶ Nachmanidész Tóramagyarázata, Velencében, 1545.

¹¹⁷ Bevezető tanulmány a Jeruzsálemi *Kodásim* első kötetéhez, 2. fejezet.

¹¹⁸ A hamisítóként közismertté vált Friedländer írása természetesen nem szolgálhat történelmi forrásként, de itt mégis őt idézem, hiszen tanulmányunk vele foglalkozik, és az itt leírt tények amúgy is logikusak és közismertek.

helyek, melyek minden nyomdától távol estek, továbbá előfordult, hogy a nyomtatás túl sokba került, vagy azt politikai zsarnokság akadályozta.

„Minden a szerencsén múlik”: a könyvnyomtatás éveken át tartó rendje

Az első nyomdászok könyvimádó művészek voltak és nem egyszer tudósok is. Úgy tűnik, hogy eleinte maguk a nyomdászok döntöttek arról, milyen könyv jelenjen meg nyomtatásban¹²⁰. E. E. Urbach megjegyzi a *The Tosaphists: Their History, Writings and Methods* c. héber nyelvű könyvében:¹²¹ a „nyomtatásba került *Toszáfot* kommentárok gyűjteménye esetlegesen gyűlt össze” és „valójában ez egy jóval nagyobb sorozatból kikerültek válogatása...”.¹²² A híres prágai Lőw rabbi a *Toszáfot* a *Gömárával* egy lapon történő nyomtatásának ténye ellen tiltakozott, amikor így írt¹²³: „...Ha Rábénu Áser (a Ros, 1250-1327) döntvényeit, vagy más későbbi törvényhozók döntvényeit nyomtatták volna a *Gömára* főszovege mellett a főoldalon, akkor mindenki a háláchá fényében tanulta volna a Talmudot...”.

Mivel a nyomtatás a nyomdászok saját belátásán múltott, rabbinikus szaktekintélyek bevonása nélkül, nincs miért csodálkoznunk azon, hogy bizonyos kevésbé jelentős művek nagy példányszámban jelentek meg, míg más nagyon fontos művek, Midrás irodalom, háláchikus könyvek, stb. kéziratban maradtak. Hiszen a fenti okokból minden a szerencsén és a nyomdász belátásán múltott. Erre szokták idézni bölcseink mondását: „Minden a szerencsén múlik, még a Szentélyben lévő Tóratekercs is¹²⁴”.

Ha időnként egy rég elveszettnek számított mű került nyomtatásra egy megtalált kézirat alapján, akkor nagy örömet okozott a Tóra tanulmányozóinak körében. Shlomo Yosef Zevin rabbi (1886-1978), aki haláláig a *Talmudic Encyclopedia* főszerkesztője volt, 1940 körül a

¹¹⁹ A budapestui Kaufman gyűjtemény 52. kézirat kolofonéból kiderül például, hogy azt 1607-ban másolták Szalonikiben, lásd Urbach: *The Tosaphists* II. kötet 764. old.

¹²⁰ Érdekes, amit erről Szófer (Schreiber) Mózes pozsonyi rabbi ír, a *Chátám Szofér* c. responsumban, *Chosen mispát* 79. fejezet: „...a könyvnyomtatók és kereskedői micvák küldötteinek számítanak, dacára annak, hogy minden tettük önmaguk hasznára van”.

¹²¹ Jeruzsálem, 1980, II. kötet, 600. old.

¹²² I. kötet, 21. old.

¹²³ *Nötivot olám, Nötiv háTorá* 5. fejezet. Idézi Urbach *uo.* 30. old.

¹²⁴ *Zohár* III. kötet 134a., *Tikuné Zohár* 127a.

következőt jegyezte meg erről a jelenségről¹²⁵: „Új fény jelent meg a szemünk előtt, melyet nem ismertünk és nem tudtunk mostanáig. Fény a sötétségből. A korai talmudmagyarázók tanítása, amelyet nemzedékek porrétege fedett, napjainkban kezd világítani. Azt élvezhetjük mi, az utolsó nemzedék fiai, amiben nem volt elődeinknek része korszakokon és nemzedékeken át. Nem csak új meglátások-értelmezések állnak előttünk, hanem felfedezések. Az új értelmezésekről lehet vitatkozni, kételkedni. A felfedezések olyanok, mint a drágakő, melyek idáig elrejtőzködtek, és gazdagságot jelentenek örök kincstárunknak...”. Azt is írja¹²⁶: „Nemzedékünk felfedezések és leleplezések nemzedéke, nem csak régészeti, hanem irodalmi értelemben is. Korai talmudmagyarázók tanításai, melyeket hosszú idők nemzedékei nem élvezhettek, napjainkban megjelennek. Megszámlálhatatlan a Gáonok és korai tóramagyarázók műveinek, vagy könyvrészleteinek sora, amely napjainkban kerül kiadásra, nemzedékünk tudósai által, olyan kéziratok alapján, amelyeket *gnizákban* és könyvtárakban leltek fel.”

A midrások könyvei és az új gáoni irodalom forrásanyag Maimonidész döntvényeire

A Rámbám, Maimonidész, Mosé ben Májmon rabbi (1138-1204) mintegy tíz évet foglalkozott (1168-1177) nagy könyvének, a *Misné tóra* c. 14 kötetes művének megírásával. Ebben „összegyűjti a teljes Szóbeli tan háláchikus részét, a rendeleteket, a szokásokat és a tiltásokat, melyek Mózes óta keletkeztek egészen a Talmud megírásáig, amiképpen a gáonok ezt elmagyaráztak”¹²⁷. A könyv másolása és a szöveg finomítása eltartott valószínűleg még néhány évig. Valamennyi háláchát a forrásuk feltüntetése nélkül rögzítette. A *Micvák könyve* Bevezetőjében így magyarázza ezt¹²⁸: „...Jónak tartottam azt, hogy kihagyjam a talmudi forrásokat és a hagyomány említéseit, így aztán nem fogom úgy jelölni, hogy ezt ez a rabbi mondta, az a rabbi pedig azt és azt mondta... mindezt a tömörségre való törekvés miatt.” Ávrám ben Dávid provençe-i rabbi (1125-1198), a Ráávád Maimonidész bevezetéséhez írt ellenvetéseiben a következőképpen támadta őt emiatt: „Elhagyta az előtte járó szerzők kitaposott útját, mivel azok említettek forrásokat műveikhez, és közölnivalójukat a forrás megjelölésével együtt mondták...”.

---

¹²⁵ Bekerült a könyvébe: *Szofrim vösfárim – Göonim/Risonim/Tsuvot*, Tel-Aviv, 1959, 17. old., lásd még uo. 13. old.

¹²⁶ *Uo.* 89. old.

¹²⁷ Maimonidész előszava végén.

¹²⁸ Jeruzsálem, 1971, 1-2. old.

Maga Maimonidész végül is sajnálta, hogy nem jelölte meg forrásait, és egy külön könyv kiadását is tervezte, amelyben a forrásokat összegyűjti¹²⁹. Végül ezt a könyvet nem írta meg. Ezzel együtt Maimonidész műve forrásainak feltárása az egyik legjelentősebb műfaja a rabbinikus irodalomnak. A hagyományos források elemzésén túl a talmudi irodalom régi kézíratainak újkori feltárása napjainkban újabb lendületet adott ennek a törekvésnek. Az egyik fontos ilyen típusú mű Menachem Kasher rabbi könyve, *HáRámbám vöháMöchiltá döRábi Simon ben Jocháj (döRásbi)*, mely New Yorkban jelent meg 1943-ban (bővített kiadás Jeruzsálem, 1980). A szerző bevezetőjében közli velünk¹³⁰:

Ebben a könyvemben példákat hozok olyan paragrafusokra a *Misné torából*, amelyek forrásának fellelésére sokat kutattak Maimonidész kommentátorai különböző utakon, és sok elemzést írtak erről. Íme nemzedékünkben felleltük a „bölcesség rejtett részeit”, hiteles forrásokat, a *Simon ben Jocháj Möchiltáját Mózes második könyvéhez*. Ebből merítette szavait Maimonidész. Ez olyan egyértelmű és tiszta, mint a nap fénye.

Shlomo Yosef Zevin rabbi a könyv recenziójában felvázolja nekünk Maimonidész forrásai felfedezésének a kihívását általában, és konkrétan Kasher rabbi tevékenységét¹³¹:

Maimonidész forrásainak felfedezése nemzedékről nemzedékre a nagy bölcsek feladata volt. Ahogyan döntvényei a *háláchá* minden területével foglalkoznak, ugyanúgy döntvényeinek forrása is a Szóbeli tan irodalmának teljes területéből vétetik... Mivel a *háláchá*knak nem jelölte meg a forrásait... a Tóra emberei már a kezdet kezdetén, a könyv megjelenésekor¹³² elkezdtek a források felderítésével foglalkozni. Ez a munka nem maradt abba Maimonidész nemzedéke utáni időktől egészen napjainkig...

Nemzedékünk részesült Maimonidész fénye feltárásában, olyannyira, amennyire egyetlen előző nemzedéknek sem volt osztályrésze abban... komoly munkát vé-

¹²⁹ Lásd Kovec *Tsuvot háRámbám*, 1861, 140. fejezet; *Letters and Essays of Moses Maimonides* (héber), Jeruzsálem, 1988, 445. old.

¹³⁰ Előszó, 8. old.

¹³¹ Bekerült azután a könyvében: *Szofrim vösfárim – Pszákim/Pirusim vöchidushim*, Tel Aviv, 1959, 275-277. old.

¹³² Lásd Jozsef Káro rabbi (1488-1575) bevezetőjét a *Keszef misna* kommentárához Maimonidész könyvéhez. A New York-i Kehot lubavicsi kiadó egy egész könyvet is megjelentetett erről: *Maré mökomot löszéfér Misné torá hu háJád hácházáká*, New York, 1985; kiegészítések a fenti könyvhöz, New York, 1993.

geztek a tudósok és a kutatók, akik könyvtárakban és *gnizákban* kéziratok fellelésével foglalkoztak. Ezekben sokszor közvetlen forrásokat találunk Maimonidész döntvényeire.

Az utóbbi idők egyik nagy felfedezése Maimonidész több forrását is megjelölte, ez a Rásbi *Möchiltájának* feltárása...

A XIX-XX. században alig akadt judaisztikával foglalkozó komoly tudós, aki ne jelentett volna meg valamilyen középkori vagy ókori kéziratot, és hasonlóképpen nem volt rabbi és bölcs, aki ne foglalkozott volna Maimonidész vagy más korai kodifikátorok irodalmának rejtett forrásaival.

Amikor Friedländer megjelent Talmudjával, akkor ebbe a korszakba igyekezett beágyazódni, és abban bízott, hogy könnyen be tud majd olvadni a könyvével. Mivel akkoriban teljes mértékben bevett dolognak számított lényeges kéziratok feltárása és kiadása, Friedländer tevékenysége önmagában nem tekinthető különlegesnek.

Maimonidész forrásanyagának feltárása a mai napig nem fejeződött be. Itt szeretnék utalni csekély hozzájárulásomra ezen a területen, kiemelve tanulmányomat, amelyet 2006 novemberében jelentettem meg: „*Szifré zutá*” *kimökor chásuv lödivré háRámbám*, in: *Heárot ubiurim*, New York 2006, 927. szám, 68-72. old.

5. bevezető fejezet

„Wissenschaft des Judentums”, szemben a hagyománnyal, a rabbikkal és a jesivák világával**A *hászkálá* mozgalma**

A „*hászkálá*, zsidó felvilágosodás mozgalma” vagy a „berlini *hászkálá*” a XVIII. század második felében bontakozott ki. A zsidó emancipáció idején a *hászkálá* átvette a felvilágosodás értékeit, bátorította a környező társadalomba való integrálódást, és a befogadó nem zsidó társadalom tudásának, szokásainak megszerzésére buzdított.

Az egyetemes intelligencia nevében a *hászkálá* mozgalma azt ösztönözte, hogy a környező kultúra értékei és felfogása a zsidó szellemi környezetbe minél jobban beépüljenek. A környező társadalom világi értékeit nagyon fontosnak tartotta, még fontosabbnak, mint a vallási értékeket. Így a racionalizmus és a racionalista vallás állt szembe az érzelmi alapú hittel.

A *hászkálá* kulcsemberei közt az első Moses Mendelssohn (1729-1786), német-zsidó filozófus, dessauai születésű, David Friedländer (1750-1834), kereskedő és zsidó író, Moses Mendelssohn tanítványa és barátja, Hartwig Wessely (Naftali Herz) Wiesel (1725-1805) nyelvész és költő, Hamburg szülöttje, Jichák Baer Levinsohn (1788-1860), elsőik közt az orosz *mászkilim* között, akit orosz Mendelssohnnak neveztek.

A *hászkálá* mozgalmának programja Moses Mendelssohn, de még inkább Wiesel népművelési programjának a megvalósítása volt. A cél a zsidó népesség látókörének kiszélesítése volt és ebben főleg a fiatalokra gondoltak. Igyekeztek megtanítani nekik a tiszta héber nyelvet, és alkotó tevékenységre próbálták szorítani őket, a zsidó emancipáció részeként.

A *mászkilim* főleg a chászidok körében elterjedt hiedelmekkel szemben harcoltak. A kelet-európai *hászkálá* a XIX. századtól kezdett nagyon kritikusan viszonyulni a valláshoz, lenéző magatartást, sőt ellenséges hozzáállást kezdett tanúsítani a vallásos életmóddal, sőt, magával a vallással szemben is.

A felvilágosultak a változás szellemében levetették a hagyományos öltözeteket és elhagyták a zsidók közt elterjedt jiddis nyelv használatát. Sőt bizonyos lényeges vallási szokásokat is igyekeztek kiiktatni a mindennapi életből, hogy a különbség a zsidók és a környezet között minél kisebb legyen.

Az egyik út, mellyel a zsidókat a német és az általános kultúrához kötötték, a zsidó kultúra és történelem tudományos igényű tanulmányozása volt.

A *Műveltségért és a Kultúráért Szövetséget* (*Verein für Kultur und Wissenschaft der Juden*) 1819-ben egy zsidó baráti társaság alapította, melynek vezetője *Leopold Zunz* (1792-1896) volt. A szövetség feladatának tekintette a zsidó fiatalság „harmonikus viszonyra” nevelését környezetével, illetve a judaizmus tudományos értékeinek kihangsúlyozását a keresztény értelmiség számára. *Heinrich Heine* költő (1797-1856) is tagja volt a szervezetnek.

A reformmozgalom

A felvilágosodás és a vallástagadás után jelent meg a XVIII. században Németországban a reformmozgalom¹³³. Innen terjedt tovább egész Nyugat-Európában, sőt még a kelet-európai közösségekben is terjeszkedett. Mendelssohn megnyitotta a reform szelepét azzal, hogy megtagadta a zsidóság nemzeti voltát – vagyis a zsidóságot vallásként határozta meg. Eszerint a zsidó mindig a befogadó nemzet mózeshitű tagja. Németországban a zsidók németek, Angliában angolok stb.

Mindennek a legfontosabb mozgatórugója az a törekvés volt, hogy a zsidók elnyerjék az egyenlő jogokat, melyet azzal igyekeztek honorálni, hogy az adott nemzet egyenlő tagjainak tekintettek magukra. A tanítványok folytatták ezt az utat, és keresztényként viselkedtek, nyelvükben, öltözködésközpén és viselkedésükben, és egyre többen olvadtak be a keresztény környezetbe. A kiinduló pont az volt, hogy nem lehet egyszerre zsidónak maradni és egyenlő jogokat követelni.

A reform hirdetői javításokat akartak eszközölni a valláson, hogy megfékezzék a kikeresztelkedések magas arányát a *máshkilim* körében. Ők a zsidóságot mint hitet, vallást, nem mint nemzeti hovatartozást akarták gyakorolni, és a legtöbb vallási előírásról, gyakorlati micváról lemondtak. Megváltoztatták a hagyományos imákat, és kiiktattak mindent, ami a Szentföld iránti vágyakozást fejezi ki. A reform zsidók elvont, egyetemes emberi értékeket hangsúlyoztak, ellentétben a hagyományos zsidósággal, amely a *háláchá* törvényeihez való ragaszkodást, a mindennapi élet részletes szabályrendszerét hangsúlyozza.

---

¹³³ A mozgalom kitűnő bemutatását lásd Meyer, Michael A.: *Response to Modernity – A History of the Reform Movement in Judaism*, New York – Oxford, Oxford University Press, 1988.

Szerintük a modern világfelfogás, amely esztétikus és intellektuális értékeken nyugszik, megköveteli a zsinagóga és az imádságok rendjének alkalmazkodását a kor szelleméhez és a zsidók új, honpolgári szerepvállalásához. A zsinagóga szertartásait először 1796-ban „korrigálták”, Amsterdamban. Bizonyos imák szövegét megszüntették, és bevezették az állam nyelvén elmondott szentbeszéd szokását. A „korrigálók” szeme előtt, vezető alakjukkal, *Israel Jacobson*nal (1768-1828) az élen, a keresztény templomok, főleg a protestáns szertartások álltak, és a fő mozgatóerő az esztétika volt.

1815-ben a *Sávuot* (a Tóraadás) ünnep alkalmával nyílt meg az újítók első temploma Berlinben. A zsinagóga mint „magán-*minjen*”¹³⁴ jött létre Israel Jacobson lakásában, abból az ünnepélyes alkalomból, hogy a fia betöltötte a tizenharmadik életévét, s felnőtté vált. A *minjen* egyre nőtt, és nem sokára másik, párhuzamos *minjen* is megkezdte a működését a város gazdag bankárának, Jáákov Hertz Baernek a házában. Az ilyen *minjen*ek szombaton és ünnepeken ültek össze; ekkoriban vezették be többek közt a nem zsidó művész általi orgonajátékot, illetve az imaszövegek tartalmának és nyelvének megváltoztatását.

Az első valódi reform zsinagóga, a „Héchal” 1818-ban épült Hamburgban. Itt az ima nagy része már német nyelven folyt.

A „Wissenschaft des Judentums” és művelői

„Wissenschaft des Judentums”,¹³⁵ vagy „a Zsidóság Tudománya”, olyan kifejezések, amelyeket a XIX. század kutatói – a *mászkilim* második nemzedéke – alkalmaztak, hogy megnevezzék a judaizmus megismerésére irányuló kutatómunkát. A judaizmus megismerését, a kultúra örökségének feltárását jelentette a modern kutatás eszközeivel. A tudomány kifejezés alatt a hagyományos vallási, hitbeli megközelítés elutasítását értették.

Az az ambíció, hogy a judaizmust tudományos módszerekkel ismerjék meg, a fiatal nemzedék világi világnézetén, de ugyanakkor zsidó érzelmein alapult. Az egy nemzedékkel

¹³⁴ *Minjen* = A közösségi imához szükséges 10 férfi.

¹³⁵ Az itt közölt bemutatást különböző források, elsősorban professzor Ben-Zion Dinur [Dinaburg] (1884-1973) összeállítása alapján írtam: *Encyclopaedia Hebraica*, XVII. kötet, 408-414. old. Ott a 416-417. old. további forrásokat jelöl. Lásd még Altmann, Alexander: *Moses Mendelssohn – A Biographical Study*, The University of Alabama Press, Alabama, 1973; David Sorkin: *The Berlin Haskalah and German Religious Thought*, London, 2000.

korábban „elzsidótlanodott” *mászkilim* után egy olyan nemzedék következett, melyre nagy hatást gyakorolt a feltámadó antiszemitizmus, mint például az 1819-es Hep-Hep antiszemita kilengések. A *mászkilim* második nemzedéke már nem akarta teljesen elhagyni zsidóságát.

A *mászkilim* törekvése ezek után azon a premisszán alapult, hogy részben megváltoztassák a zsidóság szokásrendszerét és tradícióit, mind a személyes, mind a társadalmi életben, ugyanakkor a zsidóságnak azt az oldalát helyezték előtérbe, amely nézetük szerint valódi értéke és különlegessége: a tudomány és a történelmi kultúra.

„A zsidóság bölcséletének” a következő nemzedékeit jegyezhetjük fel: 1. Az alapítók nemzedéke, 1822-1854 – kiknek tevékenységének kezdetét Zunz kiadványa a Judaizmus Tudománya (*Zeitschrift für die Wissenschaft des Judentums*) megjelenése jelzi, a *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* megjelenéséig és a boroszlói rabbi szeminárium megalapításáig. 2. A konszolidáció és szervezés nemzedéke, 1854-1896 – az első kísérletek az eredmények összegzésére. 3. A feléledés és újraszerveződés nemzedéke, 1896-1925 – amelyet a kairói könyvtár felfedezése indított meg.

(1.) „A zsidóság bölcséletének” kezdete *Leopold Zunz* (1792-1886) publikációival indult 1818-ban. Zunz, aki egy személyben testesítette meg a Zsidóság Tudományát, nagyon részletes tervet dolgozott ki, és személyesen képes volt arra, hogy a módszereit életre hívja. Zunz kutatásainak középpontjába a héber irodalom kutatását helyezte, beleértve a tórai, a filozófiai, a tudományos és a költészeti műveket egyaránt. Munkái gyakran tartalmazznak módszertani ajánlásokat olyan utak és források felhasználásával, amelyeket előtte nem alkalmazott senki. Az első nemzedék szinte valamennyi bölcse a tanítványa volt, és az ő módszereiből merített.

Az alapítók nemzedékének első alakja a Judaizmus Tudománya lapjának megjelenése után *Solomon Judah Loeb Rapoport* (Prága) volt, aki a talmudi és rabbinikus irodalomra összpontosította kutatásait.

Samuel David Luzzatto (1800-1865, Padova, Itália) tudományos munkája a héber nyelv kutatásával, és a Tóra lefordításával kezdődött, majd a Biblia kommentálásával folytatódott. Nevéhez fűződik sok fontos héber kézirat felfedezése, ezek egy részét ő maga, a többit más adta közre.

A héber jog alapjait, a háláchá történetét és a Talmud tudományos elemzését *Zacharias Frankl* (1801-1875) fektette le a héber jogról írt német nyelvű könyveiben. Ennél is fontosabb azonban két héber nyelvű könyve, a *Misná útjai* és a *Bevezető a Jeruzsálemi talmudhoz*.

Abraham Geiger (1810-1874) a vallási reformok egyik fő szószólója, több területen fejtett ki tudományos tevékenységet: a Biblia nyelvezete és fordításai, az őshálachá és az ősi zsidó irányzatok, a Misna nyelve, Spanyolország költészete, a Biblia francia zsidó kommentárjai, Izrael bölcsei Itáliában a XVI-XVII. században.

Salomon Munk (Párizs, 1803-1867) és *Moritz Steinschneider* (1816-1907) elsők voltak a zsidóság bölcséletének alapító nemzedékéből, akik tudósként a keleti nyelvészettel, főleg az arab nyelv tanulmányozásával foglalkoztak. Munk, aki franciául publikált, elsőként használt arab forrásokat a héber költészet és gondolkodás kutatására, és ő tette le a középkori zsidó filozófia kutatásának alapköveit is. Moritz Steinschneider nyitotta meg a zsidó bibliográfia kapuit, és fontos eszközzé tette a zsidó irodalom kutatásában. Különleges értéket képvisel a „zsidó irodalomról” készített áttekintése, az általa készített katalógus a héber kéziratokról és nyomtatott könyvekről.

Ebben az alapító nemzedékben a „Zsidóság Tudománya” még csupán egyének kiváltsága volt, olyanoké, akik a megélhetésüket biztosító oktatás, stb. mellett szabadidejükben foglalkoztak ezekkel a témákkal.

(2.) A boroszlói *Jüdisch-Theologisches Seminar* (rabbiképző) megalakulása (1854) a Zsidóság Tudománya új nemzedékének színre lépését indította meg. Ettől a pillanattól kezdve a tudósok minden idejüket a tudományos kutatásnak szentelhették, művészi szintre emelve azt, hírneves tanítványokat nevelve, akik folytathatták a bölcsélet gyarapítását. Zacharias Frankl volt a Szeminárium igazgatója 20 éven át, és az intézet tökéletesen megfelelt a tőle elvárt feladatoknak: modern rabbikat és tanárokat képezett. A Szeminárium első tanárai Zacharias Franklen kívül: *Heinrich Graetz* (1817-1891), *Jakob Bernays* (1824-1881), *Manuel Joël* (1826-1890).

A szeminárium háromszáz végzettje közül mintegy száz a negyven év alatt tudományos munkát is végzett, és rendszeresen publikált. Köztük: *Israël Lévi* (1856-1939), *H. S. Horovitz* (1858-1921), *Schwartz Adolf* (1846-1931), *Kohut Sándor* (1842-1894), *Bacher Vilmos* (1850-1913), *J. Theodor* (1849-1923). A történészek közül: *Moritz Güdemann* (1835-1918), *Kaufman Dávid* (1852-1899), *Nathan Porges* (1848-1924), *Heinrich Gross* (1835-1910). A zsidó filozófia kutatói: *Jacob Freudenthal* (1839-1907), *Jakob Guttmann* (1845-1919).

Majdnem valamennyien a *Judaizmus tudományának és történelmének havi lapjában* (*Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums – MGWJ*) közzölték publikációikat, melyet 1851-ben Frankl alapított és tizenhét évig szerkesztett. Majd Graetz vette át a

szerkesztést 1887-ig. E generáció számára ez a lap volt a zsidóság bölcséletének központi orgánuma.

A boroszlói Szeminárium mintának bizonyult szervezettsége és módszerei miatt. Így a legtöbb, abban az időben megalapított tanintézet ezt a példát próbálta követni. A berlini *Hochschule für die Wissenschaft des Judentums* is innen vette a példát, Geiger vezetésével. De még az ortodox beállítottságú *Azriel Hildesheimer* rabbi (1820-1899) rabbiképzője is, a *Rabbiner Seminar für das Orthodoxe Judentum*, melyben *David Cvi Hoffman* (1843-1921), *Jacob Barth* (1851-1914) és *Abraham Berliner* (1833-1914) is tanított; Londonban ugyanezen elvek alapján 1852-től működött a *Jews' College*, Párizsban 1859-től az *École Rabbinique Séminaire Israélite de France*, Bécsben 1863-tól a *Wiener Beth Hamidrash*, Budapest 1877-től a *Budapesti Országos Rabbiképző Intézet*.

1862-ben hozták létre az egész világból összesereglett zsidó értelmiségiek a *Mekize Nirdamim* társaságát, amely fontos zsidó kéziratok kiadására szakosodott. 1864-ben jött létre a *Zunz-alapítvány* (70. születésnapja alkalmából), melyet Zunz egész életében irányított, s amit később igazi tudományos tevékenység céljára használtak. Ebben a generációban mintegy húsz tudományos folyóirat és könyv jelent meg, amely a Zsidóság Tudományával foglalkozott.

Ezen nemzedék majdnem minden tagja régi kéziratokat is publikált, melyek száma a több százat is elérte. Kritikai kiadásai, melyeket elláttak elemzésekkel és jegyzetekkel, új irányt szabott a zsidóság bölcséletének: elindította a történelmi kérdések elemzését, melyeknek addigi ismerete igen korlátozott mértékű volt. Azok közül, akik folyamatosan publikáltak és ezzel az egész Zsidóság Tudományára hatást gyakoroltak, említést érdemelnek a következő nagy tudósok: *Salomon Buber* (Lwów, Galícia, 1827-1906), *Solomon Joachim Halberstam* (1832-1900), *Abraham Berliner* (1833-1915), *Albert Harkavy* (Szentpétervár, Oroszország, 1835-1919), *Adolf Neubauer* (1831-1907) és mások.

(3.) A zsidóság bölcséletének fejlődésben elsőrendű fontossággal bírt a kairói *gnizá* (elhasználódott szent könyvek gyűjtőhelye)¹³⁶ feltárása és az ott talált iratok közkinccsé tétele. Ez kizárólag *Solomon Schechter* (1847-1915) személyének és tevékenységének köszönhető. Ő később irányítója volt a New Yorkban működő Zsidó Teológiai Szemináriumnak is, melynek könyvtára a vezetése alatt a világ egyik leggazdagabb könyvtárává vált, intézménye pedig egyike lett a Zsidóság Tudománya központjainak.

A hagyományos háláchikus zsidóság és az ortodoxia

Az ortodoxia ama zsidó vallás közvetlen letéteményesének tekinti önmagát, amely a Tóra átadásával született a Szináj hegyen, a bibliai Mózes által, majd folytatódott a Misna és a Talmud idejében. Az ortodoxia vallásos felfogásának központjában a parancsolatok megtartása és annak útmutatója, a *háláchá* áll. Ortodoxnak a XIX. század elejétől nevezik őket, pontosan azóta, hogy szervezeten jelentek meg, válaszként a modernizációs folyamatokra: az elvilágiasodásra az egyik oldalon és a vallási reformokra a másikon. A *hászkalá* mozgalmához a német zsidók közül nagyon sokan csatlakoztak a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Végül olyan területek, mint a hit és a *háláchá* kérdései sokan a reform mozgalom által felajánlott utat követték. Ennek megfelelően az ortodox zsidóság háláchikus döntvényeivel olyan falat igyekezett felhúzni, amely a lehető legradikálisabban akadályozza a modern élet-felfogás és a zsidó vallási reformok elterjedését¹³⁷. A sokak szemében az ortodoxia megalapítójának minősülő pozsonyi *Chátám Szofer*, azaz Szófer (Schreiber) Mózes (1762-1839) rabbi szavaival élve¹³⁸: „Ami új, az tilos, tórai tilalommal”¹³⁹.

A reformisták elleni szervezett harc 1818-ban kezdődött, ekkor hirdette meg Hamburg vallásos bírósága a tilalmait:

---

¹³⁶ Lásd a 353. jegyzetet.

¹³⁷ Lásd, többek között: Michael K. Silber: 'The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition', Jack Wertheimer (szerk.), *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*, New York, 1992, 23-84. old.

¹³⁸ Lásd *Chátám Szofer* responsuma *Orách chájim* 28. fejezet, *Jore déá* 19. és 338. fejezet. Szójáték a Misna alapján, *Orlá* 3:9. A Misna ugyanis arról rendelkezik, hogy Izraelben az ötféle gabonából tilos az „új termést” fogyasztani mindaddig, amíg Peszách ünnepjének a másnapján egy áldozatot mutatnak be belőle. A *háláchá* szerint az „új” (termés) tilalma Tórai tilalom (Maimonidész, *A tiltott ételek szabályai* 10:2.).

¹³⁹ A *Chátám Szofer* responsuma, *Kovec tsuvot*, 58. fejezet, Cvi Hirs Chajes rabbinak (1805-1855): „Az amit az előző levelemben írtam, mondván, hogy az új tilos, tórai tilalommal... mert láthatjuk, hogy a Tóra feltámasztói közt érdemes lennünk, akik óvakodtak attól, hogy kaput nyissanak, és könnyítéseket keressenek népünk lezserjeinek, mert ha azok egy olyan kis rést találnak, mint a varrástű, akkor rögtön óriási törést csinálnak belőle... lám az új tilos tórai tilalommal, mindig és mindenütt és napjainkban még inkább.” Lásd még professzor Daniel Sperber: *The Path of Halacha* (héber) című könyvében, Jeruzsálem, 2007, 222. old. és amit a nevemben idéz *uo.* 225-226. old.

– Tilos megváltoztatni az imarendet, eltérni attól, ami Izraelben szokásos, és pláne hogy tilos lerövidíteni azt.

– Tilos más nyelven imádkozni, mint a szent nyelven, és minden imarend, ami nem az előírások szerint került kinyomtatásra, elvetendő nyomtatvány és tilos belőle imádkozni.

– Tilos zenélni a zsinagógában bármilyen hangszeren, még nem-zsidónak is¹⁴⁰.

A reformmozgalom hívei azonban bepanaszolták őket a hatóságoknál, hogy nem a törvényeknek megfelelően ítélkeztek, így a vallásos bíróság tagjai egész Európa rabbijaihoz fordultak, hogy valljanak színt az ügyben¹⁴¹.

Ennek tudható be, hogy Altonában 1819 tavaszán megjelent „A hamburgi zsidóság vallásos felkérésére” az *Éle divré hábrit* (Ezek a szövetség szavai) c. könyv, a hagyományhű zsidóság az első olyan könyve, mely az újítók ellenében jelent meg. A könyvben huszonegy döntvény és válasz található negyven rabbi és bölcs aláírásával Németországból, Lengyelországból, Franciaországból, Itáliából, Csehországból, Morvaországból és Magyarországból¹⁴⁰. Köztük volt a pozsonyi *Chátám Szofer*, *Mordeháj Benet* rabbi (1753-1829) Nikolsburg és Morvaország főrabbi, Prága rabbinikus bírósága, *Akiva Eger* rabbi (1761-1837) Poznańból és mások.

Az ortodox rabbik még két-három nemzedéken át folytatták háborújukat a *mászkilim* és a reformzsidók ellen. A rabbik meg voltak győződve arról, hogy a harc nem csupán az ima nyelvéért és néhány szokás betartásáért folyik, hanem tulajdonképpen a Tóra Istenének megutálása és Izrael vallásának megvetése ellen, még ha azt így soha nem mondják is ki a másik oldalon.

Egy 1827-es beszédében a *Chátám Szofer* így szólt¹⁴²:

„Irtson ki az Örökkévaló minden sima ajkat és dicsekvő nyelvet, azokét, akik azt mondják: Nyelvünkben az erőnk, ajkunk a segítőnk, ki lehet úrrá felettünk?!”¹⁴³
Íme az idézet azokról szól, akik... eretnekek és erkölcstelenek, akik megpróbálják elcsábítani a felebarátjukat. Ha ezt nyíltan tennék, mondván tagadjátok meg

¹⁴⁰ Az *Éle divré hábrit* c. könyv címlapjáról.

¹⁴¹ A bírósági elnök levele a *Chátám Szofer* responsumában található, VI. kötet, *likutim* 84. fejezet, melyben benne vannak az imarendben alkalmazott változtatások leírásai, stb.

¹⁴² *Drásot Chátám Szofer*, II. rész, Kolozsvár, 1929, 325b.

¹⁴³ *Zsoltárok* 12:4-5.

az Istent, tagadjátok meg Mózeset, akkor megölnék őket. Ezért ők jámborként, szentként közelednek felénk szívüket a Tórával elcsábítva. De édes szavaikban a halál mérge van, amely alászáll a hallgató gyomrába, és belemar folyamatosan, lassan hatva, mint a kígyó mérge. Mint ahogy mi is ismerünk jó pár ilyen prédikátort nemzedékünkben... Habár ők teljesen gonoszak, jól tudják visszatartani magukat, nehogy nyelvük olyasmit mondjon, amit nem kéne, nehogy felebarátjuk felismerje eretnokságukat, mert ha igen, akkor bizony eltávolodna tőlük, és ők nem lennének képesek behálózni csapdájukba...¹⁴⁴

A közösségek jövőjének megmentésére a *Chátám Szofer* és tanítványai igyekeztek olyan elhivatott rabbikat, tóratudósokat, vallásos, istenfélő embereket kinevelni, akik képesek vezetni a közösséget a hagyományok útján. Így írt például a *Chátám Szofer* egy hitközségnek, amely rabbi nélkül maradt¹⁴⁵: „Gyülekezzetek és gyűjtsetek..., hogy magatokra vegyetek egy jesivát végzett, *cádik* és magasztos rabbit... hogy ne legyen – Isten őrizz – az irományok írói, a világi könyvek olvasói és az idegenek nyelvén idegenülők közül való, akiknek ajkáról tilos Tórát hallgatni...”¹⁴⁶.

Az ortodox álláspont Izrael bölcséletével szemben

Mióta létezik a „zsidóság tudománya”, feszültség és harc jellemezte a hívei és a Tóra művelői, a jesivák és a tanintézetek világa közötti viszonyt. A *mászkilim* lenézték a rabbikat

¹⁴⁴ „Ismeretes a *Chátám Szofer* mondása – dedunokájától hallottam, aki ezt magától a *Chátám Szofer*től eredeztetve hallotta – aki nyíltan kétségbe vonja a rejtett (misztikus) tanok tanításait, az rejtve kétségbe vonja a kinyilvánított tanokat (a Tórát és a *háláchát*) is...!” (a Lubavicsi rebbe beszédei, 5726, 273. old.).

¹⁴⁵ *Chátám Szofer* responsuma, *Chosen mispát* 197. fejezet vége.

¹⁴⁶ Végrendeletében ezen ez úton figyelmezteti hitközsége tagjait: „Ne alkalmazzátok, csakis ha híres talmudtudós... Isten igazságában és félelmében, Mózes mesterünk Tórájában, Ráviná és Ráv Ási tanításában mélyül el, és nem veti kezét az eretnek könyvekre és nem prédikál a népek nyelvén...”. Kinyomtatva a *Széfer házikáron* végén, Jeruzsálem, 1957, 120. old.

A Végrendelet elején ír Mendelsohn könyveiről is: „Soha ne nyúljatok a RáMád [= R. Mose Mendelsohn] könyveihez”. Sokan foglalkoztak ezzel a mozaikszóval, amelyben nem egyértelmű, hogy mire utal az „R” kezdőbetű, nyilván nem utalhat a szokásos „rabbi”-ra. Lásd ezt részletesen kifejtve Meir Hildesheimer hosszú cikkében: ‘The attitude of the Hatam Sofer Toward Moses Mendelsohn’, in: *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, vol. LX. 141-187. old.

és az ortodox vezetőket, mert azok nem ismerték és nem alkalmazták a modern kutatási módszereket. Lássuk erről például *Ávrahám Élijáhu Kaplan* rabbi (1890-1924) leírását¹⁴⁷:

A nyugati országok Talmudot tanulmányozó köreiből gyakran használják a korrekció titkát, amikor egy eltérő szövegváltozatot megtalálnak. Ez a módszer, mely mindenütt bevett, ahol nyelvészettel foglalkoznak, egyszerűen a kedvencüké vált a Talmud és Háláchá kutatásánál is. Annyira nem képesek elmozdulni erről az állásponttól, hogy végül a Talmud és a Háláchá minden kérdésével ezzel próbálják megválaszolni. Kezdi azt hinni, hogy „ebből jön a Tóra” és az összes más tanulmányozási módszer, legyen az a logikai értelmezés vagy a különböző helyeken található utalások összevonásán alapuló módszer, melyet a keleti országok tóratudósai alkalmaznak nagyon áldásosan, csupán fölösleges „áldás” a számunkra...

A *mászikilim*mal ellentétben az ortodox rabbik tagadták a tudományos módszerek alkalmazhatóságát a szent szövegek tanulmányozására, mert ezt a Tórához, a mózesi hagyományhoz és a parancsolatokhoz való hűtlenségnek tekintették. Elterjedt a mondás, hogy „amióta így megnőtt a doktorok száma a rabbik között, azóta lett beteg a zsidó vallás...”¹⁴⁸.

A *Chátám Szofér* fiának, Szófer (Schreiber) Simonnak (1821-1883), Krakó rabbijának levelében olvashatjuk¹⁴⁹ azt, amit a Németországban működött rabbikról és a rabbiszemináriumi hallgatókról írt.

Menjetek és nézzétek meg, ahogyan a Szeminárium működik... akik pusztításokat végeztek a földön¹⁵⁰, Németországban, Poroszországban és Itáliában. Ahogy gyarapították *מורי הרעור*¹⁵¹, predikátorok, rókaifak, akik a Seregek Urának a szőlőket elpusztítják¹⁵². Elveszett a hit¹⁵³, kiveszett szájukból. A Szóbeli tant nyilvánosan megtagadják és az Írott tant szívük mélyén tagadják meg. Ezek

¹⁴⁷ *Divré Talmud*, I. kötet, Jeruzsálem, 1958, 19. old. 2. bekezdés. Spiegel (lásd lejjebb) idézi 741. old.

¹⁴⁸ Lásd a 575. jegyzetben, ami a *Heint beitag* rigai újságban jelent meg: „Ritter rabbi a boroszlói rabbiszeminárium kevés olyan tanítványa közül való, aki a Tórához hű zsidó maradt.”

¹⁴⁹ *Igrot Szofrim*, Bécs 1929, 34. fejezet.

¹⁵⁰ *Zsoltárok* 46:9. alapján.

¹⁵¹ Szójáték a *rábánim moré horáot* szavakból, mely szó szerinti annyit jelent: „rabbik, akik döntvényeket hoznak”, két betű megváltoztatása által viszont azt jelenti, hogy „rossz-fiúk, akik rosszat tanítanak”.

¹⁵² Az *Énekek éneke* 2:15. alapján.

¹⁵³ *Jeremiás* 7:28. alapján.

azok a hittagadók és felelőtlenek, akik magukat filozófusoknak és kutatóknak nevezik, ők azok, akik Németország legtöbb hitközségét eretnekké tették...

Az ortodoxia lebecsülte a Szemináriumokban szerzett tudást is. Szerintük ott csak azt tanulták, hogyan kutassanak a történelem háttér kérdéseiben, és miként tisztázzák akár a megfelelő szövegváltozatokat, de nem tanultak meg elmélyülni a Talmud és a törvényhozók szavaiban, és nincs igazi tudásuk a judaizmus és az igazi hit szabályaiban. Közismert az ortodox mondás: „Mi tudni szeretnénk, hogy mit mondtak Ábáje és Rává, a híres nagy talmudi bölcsek, őket viszont csak az érdekli, hogy mibe öltöztek!”. Ez a becsmérelő szólás, melyet a jesivák világának tulajdonítanak, egyszerűen kifejezi a nagy különbséget a két felfogás és oktatási módszer között: a klasszikus felfogás, ami a jesivák világát jellemezte, melynek a lényege a vita a talmudi fogalmazással és logikával önmagával foglalkozik, és az akadémikus felfogás, mely a háttérrel térképezi fel, melyben ezek a szövegek születtek¹⁵⁴.

Ebből kifolyólag a Háláchá bölcsei¹⁵⁵ az utóbbi nemzedékekben bizonyos lenézéssel tekintettek arra a hozzáállásra, amely a Talmud értelmét a különféle kéziratok vizsgálatában kereste. Ávrám Jesájá Karelitz rabbi (1878-1953), a litván zsidóság egyik meghatározó személyisége, a *Cházon Is* c. könyvek szerzője szélsőséges álláspontot képviselt ebben a tekintetben. Nagyon hevesen utasította el például azt a felfogást, amely a Talmudnak bizonyos új értelmezést kívánt adni a Talmud müncheni kézírata alapján¹⁵⁶: „Olyan ez, mint a törött cserépedény a hagyományos változathoz képest!” Kétkedett abban, hogy a Tóra tanulói bármilyen hasznót húzhatnak a nyelvészetből¹⁵⁷: „...azoknak, akik fáradoznak a Tóratanulással, nekik a nyelvészek kutatásainak gyümölcse csak néha, ritkán, jelentéktelen dolgokban

¹⁵⁴ Professzor Daniel Sperber cikkéből in: BDD, VI. (1998) 21. old. A folytatás a következő: „Igaz, hogy az, aki csakis a talmudi irodalom különböző szempontjait vizsgálja, mint például a történelmi-társadalmi háttér, a nyelvi jellegzetessége a babilóniai arám nyelvének, pont a tanulás lényegét és célját fogja elszalasztani. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy habár nagyon fontos a hittel, a talmud belső tartalmával foglalkozni, mégis ennek a tanulásnak is óriási lehet a hiánya, ha nincsen tudományos eszközökkel kiegészítve... néha igenis fontos lehet, hogy milyen ruhákat viselt Ábáje és Rává...”

¹⁵⁵ Lásd erről Chaim Navon munkáját: *Hálímud háJösiváti umechkár háTálmud háákádemi*, in: *Akdemo* VIII. (2000) 125-143. old.

¹⁵⁶ *Kovec igrot Cházon Is*, I. kötet 32. levél. De folytatja: „...Habár időnként hasznát vehetjük a különböző kéziratoknak, hogy kijavítsuk a hibákat, amelyek az idő folyamán a szövegbe csúsztak”. Lásd még *uo.* II. kötet 23. levél.

¹⁵⁷ III. kötet 9. level.

segíthet. A hangsúly a tartalomon kell, hogy legyen, nem pedig a szó pontos fordításán, ami csak külső tokja a lényegnek...”¹⁵⁸.

Az ortodoxia és a „tudományosság” eltávolodása egymástól

A táborok között bekövetkezett szakadás nyomán¹⁵⁹ az ortodox mozgalom teljesen eltávolodott mindentől, aminek akár egy kicsit is „tudományos szaga” volt¹⁶⁰. Shlomo Yosef Zevin rabbi¹⁶¹ így ír annak okáról, miért nem foglalkoztak a rabbik annyira a gáoniták responsumaival¹⁶², amelyek tudományos folyóiratokban jelentek meg: „Sokat tesz a tudományossággal szembeni gyanakvás!” Itt arra a nagy távolságra utal Zevin rabbi, amely a két tábor közötti űrt jellemezte. Mivel a tudományos világ előszeretettel foglalkozott a gáoniták responsumának feldolgozásával, ezért aztán a hagyományos rabbinikus körökben kerülték ezt a témát, mert nem akarták azt a benyomást kelteni, mintha a másik táborhoz közeledtek volna. „Mivel ők főleg olyan dolgokkal foglalkoznak, melyeknek történelmi értéke van, ezért a rabbik arra sem figyelnek fel, ha a „régieket” megszólaltatják.”

¹⁵⁸ Yaakov Sussmann professzor, a Jeruzsálemi Héber Egyetem Talmud Tanszékének a vezetője mondta nekem (mikor meglátogatott Budapesten, 2004. június 28.): „Soha sem láttam olyan diákot, aki sikereket ért volna el a Talmud tanulmányozásában az egyetemen, anélkül, hogy valamelyik nagy jesivában tanult volna az előtt néhány évet, ott megtanították őt tanulni és elmélyülni a Talmudban és a kommentárjaiban. Az egyetemi tanulmányok nem képesek megtanítani arra, miként kell a Rásival, vagy a Toszáfottal igazán foglalkozni!”

¹⁵⁹ Mose Alexander Zuse Künstlicher rabbi a *Chátám Szofer és tanítványai* c. héber nyelvű könyvében (Bné Brák, 2005) nem is sorolja fel (erre nem is utalva a könyv előszavában) a Pozsonyi jesiva azon tanítványait, akik a tudomány világába tértek át, vagy a nem-ortodox mozgalomhoz csatlakoztak. Például: professzor *Fuerchtegott Lebrecht* (1800-1876), „a *Chátám Szofer* egyik kedvenc tanítványa... és Zunz jó barátja” (*Encyclopaedia Judaica* X. kötet 1551 old.); *Schwab Löw* pesti rabbi (1794-1857), lásd róla *Zsidó lexikon* 776-777. old.; *Steinhardt Jakab* (1818-1885), 40 évig Arad rabbija, *Chorin Áron* (1766-1844) utódjaként, az „újítók” egyik vezetője az ismert kongresszuson, lásd róla *Zsidó lexikon* 807. old.; *Fassel Hirsch* (1802-1883), az „újító” rabbik egyik vezetője, lásd róla *Zsidó lexikon* 262. old.; Professzor Guttman Mihály (1872-1942), róla azt írja a *Magyar rabbik* 1906. októberi száma, III. évfolyam 1-2. szám, 11. old.: „A szeminárista rabbi nem a szemináriumban sajátította el héber tudását, már mint kész *tálmid cháchám* hagyta el a pozsonyi jesivát”.

¹⁶⁰ Erre szokták idézni Rási szavai (5Mózes 16:22.): „...[És] noha becsben tartotta [az Örökkévaló] az ilyet az ősatyák idején, ma mégis gyűlöli [az ilyen oszlopokat], mert [a kánaániták] ezeket bálványimádó szokás-sá tették”.

¹⁶¹ Bekerült a könyvébe: *Szofrim vösfárim – Midrás vöZohár / Mechkárim*, Tel-Aviv, 1959, 17-18. old.

¹⁶² Lásd a 48. jegyzetet.

„A tudományossággal szembeni gyanakvás”, melyet Zevin rabbi említ, nem csak a gáoniták műveire vonatkozott, hanem például a Talmud különböző kéziratokon alapuló olvasatainak elhanyagolására is. 1828-ban jelent meg a *Dikduké szofrim* könyvsorozat első kötete Nátán Nátá Rabbinovicz tollából, amely magában foglalta „A birtokunkban lévő Talmudtól eltérő olvasatokat a müncheni kézirat alapján”, más korábbi talmudkiadásokkal is egybevetve. A könyv lelkes támogatókra talált a nemzedék bölcsei közt, és az elején híres bölcsek ajánlása olvashatók: Slomo Kluger, Brody rabbija (1783-1869), Jozsef Sál Nathanson, Lwów rabbija (1810-1875), Jáákov Ettlinger, Altona rabbija (1798-1871), Szófer (Schreiber) Ávrám Smuél Benjámin, Pozsony rabbija (1815-1871)¹⁶³, Jichák Elchánán Spektor, Kaunas rabbija (1817-1896) és Szófer (Schreiber) Simon, Krakkó rabbija (1821-1883).

Yaakov S. Spiegel professzor a *Chapters in the History of the Jewish Book* című könyvében¹⁶⁴ foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a fent említett „*Dikduké szofrim* miért nem tört

---

¹⁶³ A további ajánlásokban, melyek a *Dikduké szofrim* a Bécá traktátusról szóló kötet elején (München, 1869) találhatók, azt írja a szerző: „...és a nagy pozsonyi bölc, aki most Pesten tartózkodik, írt nekem, hogy mivel a kérésem fontos, de rengeteg az elfoglaltsága ott, ami lehetetlenné teszi, hogy bármi mással is foglalkozzék, ezért arra kért, hogy az első ajánlólevelét másodszor is közöljem”. Valószínűleg a nagy zsidó kongresszus kapcsán tartózkodhatott akkor Pesten. Ez volt az a kongresszus 1868-ban, amelyen végérvényesen feloszlott a neológ és ortodox zsidóság. Lásd Jáákov Katz könyvét *Hákerá söló nitáchá* (A végzetes szakadás), Jeruzsálem, 1995.

¹⁶⁴ Ramat Gan, 1996, 470. old. Szeretnék megjegyezni valamit ebben a témában, ami Magyarországgal kapcsolatos. Spiegel írásának folytatásában, a 461 old. 165. jegyzetében idézi David Weiss Halivni professzort (*Jáffuto sel Jefet böoholé Sém*, in: *Gvurot HáRmách* c. könyvben, Jeruzsálem, 1987, 311-312. old.) ahol megírja, hogy Blau Lajos, az egyik nagy Talmud kutató Magyarországon nem ismerte a *Dikduké szofrim* könyvet, aki pedig csak 1936-ban halt meg. Ezt ki kell javítanunk, mert nem lehet leírni azt, hogy Blau nem ismerte a *Dikduké szofrim*ot, amikor egy hosszú kritikában, amit a *Magyar Zsidó Szemlében* írt (1909, 303-315. oldalon) a Talmud *Brácho*t traktátusról, Pereferkowitz kiadásáról (Szentpétervár 1909), kedvezően és hosszan foglalkozik a *Dikduké szofrim*mal. A neológ Rabbiképző könyvtárában, ahol Blau tanított, ott volt a *Dikduké szofrim* egy teljes sorozata, mely eredetileg a Bacher professzor tulajdonát képezte, így nem lehet azt állítani, hogy „nem ismerte” a könyvet! Megvizsgáltam és rájöttem, hogy Halivni óvatosan fogalmazott, és így írt: „nem használta” a könyvet. Ezt Halivni szépen meg is magyarázza a 317. oldalon: „Blaunak a nagy ereje mióta belépett a Zsidóság Tudomány csarnokába, nem a szövegek belső elemzése, hanem a nem-talmudi források széles kihasználása volt... azokban a talmudi témákban, melyeknek nem voltak külső párhuzamai... nem mutatott érdeklődést... benn álltak és kinéztek... a belső világ nem lelkesítette őket túlságosan.” (Lásd még a lejjebb említett Turán cikkét a 47. old.) A Blau cikkére dr. Turán Tamás hívta fel a figyelmemet. Újra írt erről Turán Blau *Az óhéber könyve* újabb kiadásának utószavában, Budapest, 1996, 52. old. 30. jegyzetben, és hivatkozik a fenti megjegyzésekre. Megjegyezi azt is, hogy Bacher és Guttmann, könyveikben megemlítik a *Dikduké szofrim* könyvet.

magának utat a jesivák világába, és csak nagyon elvétve alkalmazzák különböző szerzők”. Hosszasan tárgyalja ezt,¹⁶⁵ és négy okot állapít meg: tanulási, elvi, technikai és hagyományörzési. És lám, valóban a különböző olvasatokkal való túlzott foglalkozás nem jellemző a jesivák tanulási módszereire,¹⁶⁶ és így Spiegelnek igaza van, amikor első helyen a tanulási okokat említi. Úgy látszik azonban, figyelmen kívül hagyta Zevin rabbi érvelését¹⁶⁷, „a tudományossággal szembeni gyanakvás”. Vagyis azt, hogy a jesivák közönsége messziről került a tudományosság látszatát is, nehogy valami is „tudományosnak” tűnjön, mert egyesek ezt a „zsidóság bölcséletének” vallástalan táborához való közeledésként értelmezhetnék volna. Ezt Ávrahám Élijáhu Kaplan rabbi fogalmazza meg talán a legtalálóbban:

Vannak keleten is éles eszűek és szakértők... akik túlságosan elhanyagolták a variánsok kérdését. Ha az ember egy másfajta olvasattal a kezében járul eléjük, osztályrésze becsmélés, lekezelés lesz. Ő a szemükben azonnal „nyugati” lesz, kutató-nyelvész, tagadóként néznek rá a keleti „talmudisták”, egyszerűen semmibe veszik és kész...

Talán kizárólag a „keleti éles eszűek” reakciója ennyire heves, de a leírás lényege nem áll messze a valóságtól, hisz a jesivák tanulmányaiban a szövegolvasatok vizsgálata valóban nem nagyon szerepel¹⁶⁸.

Bizonyos változás észlelhető napjainkban, amikor a korai talmudmagyarázók új, kéziratok alapján kiadott kritikai kiadásai már a hagyományos talmudisták, jesiva növendékek munkája gyümölcsként jelennek meg. Ezen új kiadások jegyzeteiben sok utalás található a *Dikduké szofrimra* és a különböző szövegváltozatokra, hogy az illető könyv annál világosabb legyen. „A tudományossággal szembeni gyanakvás” megszűnt, habár más területen még érez-

¹⁶⁵ Uo. 470-478. old. Uo. 488-495., 508-514. old. sokat foglalkozik a *Cházon Issel* a müncheni kézirattal való véleményével kapcsolatban.

¹⁶⁶ Spiegel fogalmazása kissé furcsa: „A jesivák világában a tanulás főleg az elmélyülésen alapszik. Ezért a tanuló nem érdekelt a fogalmazások felcserélésében, mert ez nem szolgál kellően nehéz kihívással. Ugyanis így könnyen válaszhoz juthat anélkül, hogy különösebben megerőltetné magát.” A lényeget nem írta meg itt, hisz nem az a fontos, hogy mi könnyebb vagy nehezebb, hanem az, hogy a tanuló nem törölni akarja azt a szövegváltozatot, ami előtte van, a könnyebb változat kedvéért, hanem teljesen érteni akarja az előtte lévő szöveget.

¹⁶⁷ Futólag megemlíti ugyan, annak ellenére, hogy Kaplan rabbi szövegét idézi ott.

¹⁶⁸ Lásd még erről Menachem Kahana: *Mechkár háTálmud báuniverszitá vohálímud hámoszoráti báJösivá*, in: *Böchávle mőszoret utmurá*, Rechovot, 1990, 113-142. old.; Ávráhám Walfisch: *Bét hámidrás voolám hámechkár – Szkirá*, I. rész, in: *Sáná bösáná* 1996, 373-389. old., II. rész uo. 1997, 428-452. old.; Chaim Rapaport: *The Messiah Problem*, 2002, 6. fejezet.

hető, és még mindig jól meg lehet különböztetni az Akadémia és a vallásos tudós szakértők tudományosságát. E tudományosság behatolása a jesiva világába leginkább Maimonidész *Misné torá* Frankel-féle kiadásában¹⁶⁹ jelenik meg, ahol külön helyet kapott a könyv végén a *Jálkut sinujé nuszáchot* (Különböző olvasatok gyűjteménye)¹⁷⁰. De ezzel együtt a szövegváltozatok tanulmányozása még mindig nem képezi a jesivák tananyagának szerves részét. Kivételt képez talán ebben a témában a Lubavicsi rebbe, Menachem M. Schneerson rabbi hozzáállása, aki minden témában (Talmud, Midrás, Maimonidész, Rási)¹⁷¹ a szövegváltozatokra vonatkozólag is tesz megjegyzést¹⁷², gyakran alkalmazva a *Dikduké szofrimot* is¹⁷³.

Slomó Jehudá Friedländer a két világ közötti mezsgyén

Miután megismertük a két tábor, az ortodoxot, a jesivák világát az egyik oldalon és a vele ellentétes oldalon a tudomány, a *hászkalá* és a reform híveit, könnyű lesz Slomó Jehudá Friedländerben felfedeznünk azt az embert, aki egyszerre próbált jelen lenni mind a két világban.

A rabbik előtt rabbinak mutatkozott, aki rabbinikus műveket ír, az Akadémia emberei előtt tudományos kutatónak és *mászki*nak adta ki magát. A Jeruzsálemi *Kodásim* rendet oly

---

¹⁶⁹ Jeruzsálem, 1975-2007.

¹⁷⁰ Ennek ellenére még mindig nem tökéletes az a Maimonidész-kiadás, lásd kritikámat: OBERLANDER: *MAIMONIDÉSZ KIADÁSAI*.

¹⁷¹ Lásd még *Igrot kodes* XXIII. kötet, New York, 1995, 127-129. old. éles tiltakozása, amikor tudomására jutott, hogy az Akadémia emberei „Jeruzsálemben a Biblia új kiadását készítik elő, melyek a legújabb felfedezéseket is figyelembe veszik, köztük különböző kéziratot... a főszöveg nem lesz a hagyományos és megszentelt szöveg, amelyen sok-sok zsidó nemzedéke nevelkedett...”, és a tanulmányom: OBERLANDER: *TÓRA*. Lásd David Yitchaki rabbi válasza az *Ohr Yisroel* folyóiratban, 10. szám (1998. január) 148-150. old., 13. szám (1998. október) 203-204. old. Lásd még *uo.* 12. szám (1998. július) 193-194. old., 15. szám 216. old. Ebben az ügyben írtam itt is: OBERLANDER: *HÁFTÁROT*; OBERLANDER: *MÖGILÁT ESZTER*.

¹⁷² Lásd még *Likuté szichot* XXIV. kötet, New York, 1985, 57. old. 12. jegyzetben, *Igrot kodes* XV. kötet, New York, 1990, 2. old., *Likuté szichot* XXVI. kötet, New York, 1988, 238. old., *Klálé Rási*, Kfár Chábád, 1991, 20. fejezet.

¹⁷³ Lásd például *Likuté szichot* XXIV. kötet, 167. old. 14. jegyzet, XXXIV. kötet, New York, 1995, 24. old. 7. jegyzet. Furcsa, hogy Spiegel (a 446. laptól) nem sorolja őt azok között, akik használták a *Dikduké szofrimot*. A Lubavicsi rebbe könyveiben van még egy rendkívüli dolog, az, hogy a könyv (*Likuté szichot* és *Széfer háamáámárim*) tördelése főszövegre és jegyzetekre van bontva, mint egy tudományos munkában, ami nem megszokott a rabbinikus művekben.

módon nyomtatta ki, hogy elfogadható legyen a tudományos világban, és ami még fontosabb volt számára, elismerjék munkáját a rabbinikus világában is.

Friedländer korának számos tudósával levelezett 1905 óta, és attól kezdve, hogy kialakult benne a Jeruzsálemi *Kodásim* kiadásának a terve, a magyarországi és galíciai rabbinikus világgal való kapcsolat is nagyon fontos lett számára. A Jeruzsálemi *Jövámotot*, de a *Kiáltványt* is, amelyben bejelentette a Jeruzsálemi *Kodásim* kéziratának megtalálását, két módon publikálta: rabbik ajánlásával és rabbik ajánlása nélkül. Feltételezem, hogy a tudományos élet szereplőinek küldött példányok nélkülözték a rabbik ajánlásait. Friedländer ugyanis nem akarta, hogy úgy tűnjön, mintha túlságosan kötődne a rabbinikus világhoz¹⁷⁴.

A Jeruzsálemi *Kodásimot* is kétféleképpen adta ki. A címlap megjelent németül a tudósokra való tekintettel és német címlap nélkül a rabbik számára¹⁷⁵.

A Jeruzsálemi *Jövámot* Bevezető tanulmányában bejelenti Friedländer, hogy „készítettem a munkám kapcsán egy nagy Bevezető tanulmányt a Jeruzsálemi talmudhoz... abban a nagy tudós és bíráló, Zacharias Frankl... munkáját keményen bíráltam... elfogultság nélkül bíráltam jóra vagy rosszra...”. Dr. Marmorstein Arthur felhívja rá a figyelmet – Friedländer könyvéhez írt kritikájában, hogy „Talán szükségesnek tartotta az orthodoxia hősei előtt ezt a nyilatkozatot tenni ...”. Ugyanis mivel a Jeruzsálemi *Jövámot* kiadása arra szolgált, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének útját egyengesse, emiatt könnyen érthető, hogy Friedländer a nagy nyilvánosság előtt akarta Franklt kritizálni, hogy megnőjön az ortodox rabbik szemében, s hogy a későbbiekben¹⁷⁶ még inkább elfogadják az általa kiadott Jeruzsálemi *Kodásimot*.

Ugyanakkor a Salomon Buberrel való kapcsolat is sokat jelentett Friedländernek, hisz Buber pénzt szerzett számára különböző alapítványoktól, melyek a Zsidóság Bölcséletéhez álltak közel.

Buber Schechterrel is összeismertette őt, aki az első kötet kinyomtatásának költségeit majdnem teljesen egyedül állta. Ugyanakkor Bubernek az új Jeruzsálemihöz írott jegyzetei felértek egy kórsági bizonyítvánnyal is az akadémiai körök előtt. Friedländer nagyra értékelte ezt, ezért fontosnak tartotta hangsúlyozni Buber személyét a Jeruzsálemi címlapján.

---

¹⁷⁴ Lásd a 2-4. fejezetet.

¹⁷⁵ Lásd a 6. fejezetet.

¹⁷⁶ Lásd a 2. fejezetet.

Amikor el akarta oszlatni a Jeruzsálemi körül fölmerült kételyeket, arra hivatkozott, hogy a tudósok is pozitív véleményüket fejezték ki¹⁷⁷: „Minden kinyomtatott ívből elküldtem tíz ívet, ötöt a világ legismertebb és legbölcsebb rabbijainak, ötöt pedig tudósoknak, akik járatosak tudományokban, bölcsességekben és ősi nyelvekben, azzal a kéréssel, hogy ha – Isten őrizzen – alapos vizsgálódás után találnának olyasmit, ami kétséget ébreszt, azonnal adják tudtomra”. Schechterhez írott levelében kihangsúlyozza: „ha beletekint, akkor magából a szövegből is látni fogja nehéz és tiszteletre méltó munkámról, hogy bár rabbinikus köntösben prezentálom, mégis a kommentárok logikával és tudománnyal vannak teli.” Vagyis könyvének hiába van rabbinikus külalakja, tartalma mégis elfogadható az akadémikus világ számára is.

Ezzel együtt, amikor takarékosági okokból azt ajánlották neki, hogy a Jeruzsálemit a hosszú *Chések Slomó* kommentár nélkül nyomtassa ki, Friedländer ezt visszautasította, és makacsul arra törekedett, hogy a Jeruzsálemi külalakja rabbinikus és ne tudományos legyen. Ezt a rabbik és a Zsidóság Tudománya mozgalmának eltávolodása indokolta számára, mert ha nem lesz „körülötte megfelelő értelmezés és egy hosszabb kifejtő stílusú kommentár, mint a Jeruzsálemi többi részénél... akkor olyannak fogják tekinteni, mint a *Mekize Nirdamim* társaság többi kiadványát,” melyektől irtóznak „a legtöbb és a legfontosabb rabbik”¹⁷⁸.

Amikor támadni kezdték¹⁷⁹ a Jeruzsálemit, és hamisítással gyanúsították őt, Friedländer azzal igyekezett védekezni, hogy támadóit ortodoxia-ellenesnek minősítette. A két tábor közötti feszültség folytán meg volt győződve arról, hogy ha kritikussait sikerül elfogadhatatlanná tenni a rabbik szemében, akkor már nem lesz lényeges, mit írnak róla, és ez által meg tudja menteni magát legalább a rabbinikus világban.

„Bécs bölcsei”-nek kritikájára reagálva így írt Schechternek 45. levelében (1907. július 9.):

Igaz, három hónapja érkezett levél hozzám egy bécsi rabbtól, hogy egyesek „Bécs bölcsei” közül ellenzik a Jeruzsálemit. Nem vettem a dolgot szívemre, mert tudtam sajnos, hogy ezek a „bécsi bölcsek” Mózes igaz Tórájával és a Világ teremtményével kapcsolatban is a kétségeiket fejezik ki. Nem csak hogy kételked-

---

¹⁷⁷ Lásd a 7. fejezetet.

¹⁷⁸ Lásd a 4-5. fejezetet.

¹⁷⁹ Lásd a 9-10. fejezetet.

nek, hanem számukra világos, hogy nincs Tóra, nincs Teremtő, stb., stb., tehát hogyan hinnének ők a Jeruzsálemiben...

Dr. Ritter rabbi bírálataira így ír¹⁸⁰:

Tíz hónap telt el azóta, hogy a Jeruzsálemi könyvei elterjedtek... amíg jött egy **légy**, aki valóban csak egy légy a rabbinikus irodalom mezején. Nem más, mint dr. Ritter rotterdami prédikátor, aki vad és szemtelen kritikát jelentetett meg...

Sokkal részletesebben kifejti Plocki rabbihoz írott leveleiben:

Arról a prédikátorról pedig, akiről írt nekem, dr. Ritterről: Ez a férfi a képzését a berlini szemináriumban nyerte¹⁸¹, ahol hetente két órát tanulják a Talmudot, két órát a *Sulchán áruchot*¹⁸². Hol van a racionalitás abban Magasan Tisztelt Uram, hogy a berlini rabbiképző tanintézet végzettjéről azt gondolja, hogy a Tóra nagy tudósa? Vajon kikerülhettek-e onnan olyan rabbik, akik nem csupán üres tréfli igehirdetők? Országunkban (Magyarországon) már az 1867-es rabbigyűlésen betiltották ezeknek a működését¹⁸³, és minden elvált nő, akinek a válását a szeminárium végzettje intézte, továbbra is házasnak minősül¹⁸⁴, és nincs olyan rabbi az istenfélők (ortodoxok) közül, aki összeadná. Arról van inkább szó, hogy egy sikeres embernek hízelgők vezették félre Tisztelt uramat.

Amikor Friedländer Rittert támadja, mindig felhozza, hogy szemináriumban tanult, és jó kapcsolatban volt a „felvilágosultakkal”.

Ratnert is támadja Ritterhez hasonlóan, mintha ő sem ismerné elég mélyen a Talmudot: „...a kritika tehetsége most nagyon megerősödött. Régen bölcs nagy tudású mesterek voltak, és érezhetően hiányzott a kritikai érzék. Ma azonban a kritikusok nőnek, mint a fű a földből, de hiányzik belőlük a komoly tanulmány, vagyis a kritikusoknak nincs mély ismeretük a Talmudban és annak értelmezésében.”

---

¹⁸⁰ A Jeruzsálemi második kötete Bevezető tanulmányában.

¹⁸¹ A *Cherev nokemet* 29. oldalán hangsúlyozza a szerző: „dr. Ritter a *boroszlói* reformista Rabbiképzőt végezte (és nem a *berlini* szemináriumot, ahogyan Méir Dán [rabbi] írta)”.

¹⁸² Ez a neve a zsidó vallás legmeghatározóbb gyakorlati szabályokat tartalmazó művének. Szerzője Jozsef Karo (1488-1575) és Mose Isserles (1520-1572) rabbik.

¹⁸³ Lásd erről a 546. jegyzetet.

¹⁸⁴ Lásd erről a 547. jegyzetet.

Titokban mégis támogatást keresett a tudomány világában is, más álarcot felöltve, mint-ha ő is közülük való lenne, amint erről Grünwald Lipót is írt emlékirataiban¹⁸⁵:

Saját szememmel láttam egy levelet, amelyet [Friedländer] Bacher Vilmos professzornak írt Pestre, melyben arra kéri a budapesti rabbiszeminárium vezetőit, hogy álljanak mellé, mert sokan üldözik, ugyanis *máskül*. Hogy alátámassza állítását, elküldte neki *Tikun* című könyvét, melyet ifjú korában, a *Zohár*¹⁸⁶ stílusában írt...

Friedländernek a vitákban kifejtett érvei is arról tanúskodnak, hogy mindig a két tábor közötti mezsgyén egyensúlyozott. A Jeruzsálemi második kötetének Bevezető tanulmányában idézte „a leghíresebb kéziratszakértők igazolásait, akiknek semmilyen érdekük nem fűződik hozzá, mert nem zsidók bölcsei ők.”

Ezek után következik Friedländernek egy tipikus megjegyzése:

Magától értetődik, hogy a kézirat külső jegyeiről szól a tanúságuk. Hogy amiről szó van, valóban a Jeruzsálemi-e, vagy valami más, ehhez saját tudásunk alapján nem tudunk érdemben hozzászólni. Ezt bölcs rabbiknak kell eldönteni, akik sokat tanulmányozták a Jeruzsálemit... nem úgy, mint a rágalmazók, akik megcserélték mesterségüket, és a külsőségekről kérdezték a rabbikat, a tartalomról pedig olyan tudósokat, akiknek fogalmuk sincs a Jeruzsálemiről. Nem furcsa dolog ez?...

Ezzel próbálta emlékeztetni a rabbikat arra, hogy nem rabbikhoz illő a kézirat utáni kutakodás, helyett a tartalmat kellene megvizsgálniuk. Az akadémia tudósai előtt pedig azzal érvelt, minek a tartalmat vizsgálniuk, hiszen számukra elegendő a nem zsidó tudósok igazolása...

Egyértelműen olyan benyomásunk támad, hogy Friedländer igyekezett mindkét táborban jelen lenni, hisz a rabbik körében azt szerette volna, hogy elismerjék, a tudósoktól pedig az anyagi támogatást várta. Ám szélhámossága épp ezen bukott el. Végül ugyanis mind a két táborban elfordultak tőle, és ezzel le is zárult a hamis Jeruzsálemi *Kodásim* ügye.

---

¹⁸⁵ GRÜN WALD: *EMLEKEK*, 346. old. Lásd a 26. fejezetet.

¹⁸⁶ Lásd a 928. jegyzetet.

1. fejezet

Friedländer első hamisítási kísérletei**1889-1890: A fiatal szerző két kötetet jelentet meg a Toszeftából**

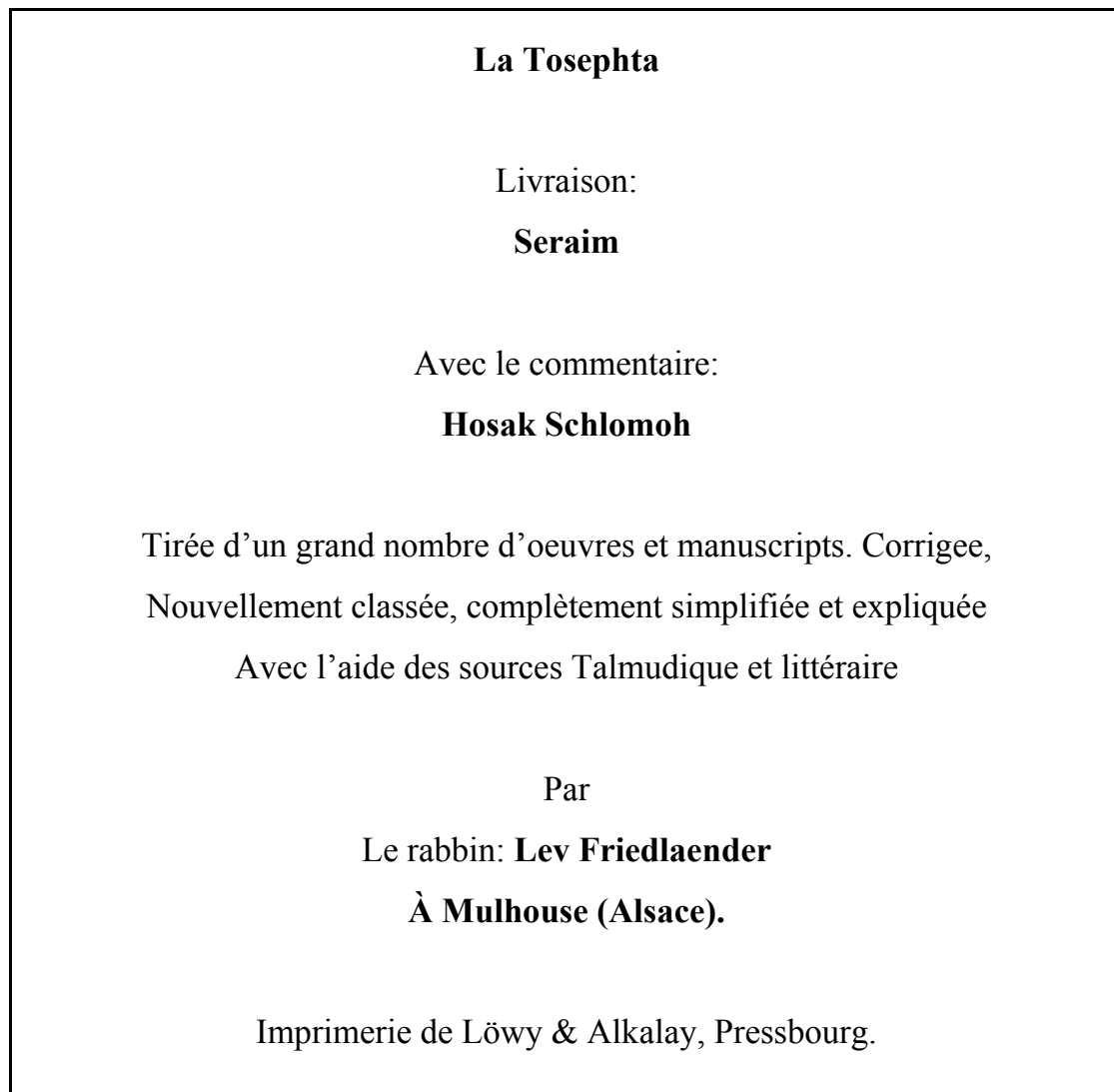
Kutatásunk fő tárgya a Jeruzsálemi talmud *Kodásim*-rendjének első kötete, amelyet Slomó Jehudá Friedländer 1907-ben adott közre, majd két évvel később, 1909-ben megjelent a második kötete. Ezek hitelességéről közismerten heves vita alakult ki. Kevésbé közismert azonban az, hogy a szerző nem ezzel a művével kezdte meg kétes tevékenységét a rabbinikus művek területén. Az olvasóközönség már korábban megismerhette Friedländert azokból a munkákból, amelyeket a nagy hamisítás előtt adott közre. Érdekes nyomon követnünk Slomó Jehudá Friedländer korábbi munkáit, és számba vennünk azokat az előzményeket, amelyek a hamis Talmud kötetek megjelentetéséhez vezettek. Láthatjuk, hogy mindazok a szélhámosságok és hamisítások, melyeknek tanúi lehetünk az általa közreadott Talmud kötetekben, csírájukban már Friedländer korábbi munkáiban is jelen voltak, ha nem is olyan nagy mértékben, mint később.

Friedländer 1889-ben, tizennyolc évvel a hamis Talmud közzététele előtt adta ki első könyvét Pozsonyban. Ez a könyv a *Zráim* rend¹⁸⁷ Toszeftája volt, Friedländer magyarázataival. A mű előlapján a következő bemutatkozó szöveg áll: „*Toszeftá a Zráim* (Vetések) rendjéhez, rendezve a helyes sorrendben és alapos magyarázattal ellátva, a *Chések Slomó* magyarázataival. Tőlem, Slomó Léjb Friedländertől, ki népem között lakozom itt a szent mühlhauseni közösségben, Elzászban”.

---

¹⁸⁷ Ez a Talmudnak az a rendje, amely a mezőgazdasággal kapcsolatos törvényekkel foglalkozik, főleg Izrael földjére vonatkoztatva: Mi a kohénokat és a levitákat megillető rész; mi az, amit külön kell választani a terméstől és a szegényeknek kell adni; valamint leírja az áldások elmondásának törvényeit is.

A könyvhöz egy francia nyelvű címlap is készült:

A Toszeftá ősrégi szövegének „hiteles forrása”

A könyv legelején, a hétoldalas „Szívem gondolatai a bevezető kapuhoz” című rész után tizenkilenc oldalas, nagy Bevezető tanulmány áll. A Bevezetőben¹⁸⁸ részletezi Friedländer azt, milyen források alapján állította össze a Toszeftá szövegét:

...tudva tudtam, hogy a tanulmányozó szívében kérdések merülnek majd fel, melyek előlem sem maradtak el..., rendezését tekintve – akarom mondani – hogy mely kéziratok alapján, vagy mely régi kiadás alapján állítottam elő áldozatomat,

---

¹⁸⁸ 27-28. old.

és öntöttem boromat a nyomda oltárára? ...Erre a következőket válaszolnám, hogyha részletezni szeretném azt a rengeteg javítást és olvasatot, mely előttem volt, amikor ezzel a tiszteletre méltó ügygel foglalkoztam, amely szent emberek, hírneves zsenik keze írásából származik: *a)* olyan nagy terjedelmű ez a forrásanyag, hogy majd' egy külön kötetet is megérdemel..., *b)* mivel gátat szabtam a nyelvemnek, hogy ne bíráljam őket, a véleményemet kifejezni jóra vagy rosszra, megőrizve nyelvemet a bűnbeeséstől, akkor mi értelme lenne, ha Ön előtt, tisztelt Olvasó részletesen felsorolnám őket? Csak a homoknál többre szaporítanám szavaimat. Mi hasznunk lenne mindkettőnknek mindebből?

Éles bírálat a könyv „tévedései és hibái, ferdítései és hamisításai” miatt

Nem sokkal a könyv megjelenése után tette közzé Schwartz Adolf professzor (1846-1931)¹⁸⁹ átfogó és igen komoly bírálatát saját Toszeftá kiadásában, melynek első kötete 1890-ben jelent meg Vilnában. Az általános bevezetőben¹⁹⁰ a szerző bírálja Friedländer kiadványát:

...a másik író, aki a Toszeftával foglalkozik, a *Chések Slomó* című mű szerzője az elzászi Mühlhausenből, aki közreadott tizenegy hónappal ezelőtt egy művet a „Toszeftá a *Zráim* (Vetések) rendjéhez, a helyes sorrendbe rendezve és alapos magyarázattal ellátva”, amelyhez Bevezető tanulmányt is írt. Ennek a 16. oldalán arra a végleges következtetésre jut, hogy a kezünkben tartott Toszeftát [a III. századi babilóniai] Smuél állította össze [elődjei] a Chijá rabbi és Osájá rabbi által összegyűjtött és megszerkesztett *Brájták* alapján. Ezt a következtetést elsősorban Rási értelmezéséből vezeti le... [de] úgy tűnik, hogy a *Chések Slomónak* rendelkezésére állt egy ősi kézirat is, amely Rási magyarázatait tartalmazza, mivel olyasmiket idézett a nevében, ami nem található a nyomtatott változatokban... e sorok csak azt bizonyítják, hogy a szerzőtől a tudomány szelleme mennyire távol áll (amiképpen francia kiadású könyvének címlapja is ezt bizonyítja, ahol nevetésgesen „Hosak Scholomo”-nak nevezi kommentárját), és mennyire nincs meg benne az önkritika szelleme...

¹⁸⁹ 1875-től Karlsruhe rabbija, 1893-ban költözött Bécsbe. Mikor a Jeruzsálemi *Kodásim* megjelent, Schwartz az elsők között fejezte ki tiltakozását. Lásd a 7. fejezet eleje.

¹⁹⁰ XIII-XIV. old.

Nagy bünt követett el ez a kommentátor, amelyért majd még nagy büntetéssel fog felelni. Nem feltételezése miatt, melyeknek nincs valóság alapjuk, nem is a nagy Bevezető tanulmányáért, amit a könyvhöz írt, hanem magáért a könyvért. Mert olyasmit tett, amit nem követnek el se zsidók között, sem a világ népei között. Egy ősi írásba képzelt, fals és hamis gondolatokat erőltetett be. Ennek a kommentárnak nagyon idegen a tette, ugyanis a lehető legnagyobb szemtelenséggel, parttalan kártékonysággal, hihetetlenül merészen írta be javításait és elferdítéseit, olyan olvasatokat, amelyeket hasra ütve költött, és melyeket állítólag egy ősi szefárdi kéziratban látott, olyan kéziratban, amelyet rajta kívül más soha nem láthatott, hisz a Bevezető tanulmányban egy szóval sem említi, milyen kéziratról is van szó... – nem csupán tévedéseket, de hamisításokat is beírt magába a Toszeftába.

Eleinte csak ámultam, ahogy ez a szerző „átlépi a hegyeket és átugorja a dombokat”¹⁹¹, ahogy mindent szíve szerint javít ... de mikor jobban megfigyeltem, rájöttem, hogy mennyire feledékeny ez az ember, aki a második oldalon nem tudja már, hogy mit is írt az első, és pláne az egyik traktátusban, hogy mit a másikban, és a legkevésbé sem tartja szeme előtt az igazságot, úgy gondoltam, hogy ez az ember nem méltó arra, hogy nevét a számra vegyem. Amikor láttam azonban, hogy a folyóiratokban a bírálói a tudós marsallbotját nyújtják neki, és ő is vitázik bírálóival¹⁹², elhatároztam, hogy előrántom a kritika botját értelmezésére, hogy lerántsam a leplet hibáiról, szélhámosságairól és hamisításairól... Bárki, aki elmélyed ebben a könyvben, figyelmesen, nem csak suhanva futó szemekkel olvasva a könyvet, teljességgel egyet fog érteni velem, hogy a *Chések Slomo* Toszeftájának az elásása méltó sorsa.

Schwartz egész könyvében éles kritikával illeti Friedländer kiadványát, például a *Brácho*t (Áldásmondatok) traktátusának első fejezet 13. és 95. megjegyzései, a második fejezet 2. megjegyzése, a harmadik fejezet 4., 28., 46., 54., 88., 111. és így tovább.

¹⁹¹ *Énekek éneke* 2:8. alapján.

¹⁹² Lásd Jehuda Wistinetzki írása a *Hámágid* héber folyóiratának *Mágid misne* című mellékletében (Lyck, Prussia) 1889. szeptember 5. Friedländer válasza *uo.* október 3. és 31., és Wistinetzki viszontválasza *uo.* 1890. január 9. Erre jön egy hosszú válasz Friedländerrel a következő számokban: 1890. március 6., 20., április 8., 24.

Friedländer második kötetének Előszava

Időközben Friedländer újabb kötettel jelentkezett. Közreadta a *Toszeftá* egy újabb kötetét, melyet Pozsonyban nyomtattak 1890-ben: „*Toszeftá a Násim* (Asszonyok) rendjéhez¹⁹³, a helyes sorrendbe rendezve és alapos magyarázattal ellátva, a *Chések Slomó* magyarázataival”. Az Előszó előtti „Az olvasóhoz” című fejezetben Friedländer reagál az ellene intézett bírálatokra:

...**A szerző szól:** hat hónapja adtam ki a *Zráim* (Vetések) rendjéhez tartozó *Toszeftát* – a hat *Toszeftá* rendből, melyeket szándékomban áll kiadni – elmondhatatlan szorgalmas munka eredményeként és hihetetlen kitartással. A jó Isten meg is fizetett érte, mert a Tórát ismerő és a tudományokat értékelő közönség örömmel fogadta munkám eredményét... és rövid időn belül alkalmam nyílt egy újabb kötet nyomdába kerülését is megérnem... nem tagadom, kedves olvasóm, hogy torkig vagyok már a nyomdával kapcsolatos bajokkal, és le akartam venni a kezem róluk, nem lustaságból, vagy mert számomra túlságosan megerőltető a munka, és nem akarom fejemet nehéz igába hajtani... nem fogok hazudni, ha fennhangon állítom azt, hogy **aki nem látta, hogy minő kitartással, lelkiismeretességgel állítottam össze az első részt és persze a mostani részt is – éjszákakon át is az éjfél utáni második órában – az még nem látott életében kitarító, lelkiismeretes munkát**... nem a tiszteletet hajhásztam a munkám során, a szent dolgokkal való foglalatosságom során, és egy maroknyi pénz gondolata sem varázsolt el engem, mindkét ösztönzés távol állt tőlem... más dolog ösztönzött az Előszó megírására... Halld a szavam, kedves olvasó! Az első kötet megjelenésének napja óta kritikusok serege, és irigyek százai jelentek meg, akik féltékenyek, és kiknek a száma úgy nőtt, mint a zöld mező fűszálaié... Én pedig látva, hogyan süllyed kezem munkája a tengerben, kezemet fohászra emeltem az Élő Istenhez, mondván „**Uram, de megsokasodtak a bírálóim és az irigyeim!**” Pusztulást akarnak munkám maradványaira, amelyet véres verejtékes munkával teremtettem? Hála a Fennvalónak, nem tartottak sokáig fájdalmam napjai... Hisz amikor elolvastam az irományaikat... láttam, ahogyan egyesek körbe vesznek

---

¹⁹³ Ez a Talmudnak az a rendje, amely a házasságkötéssel és az abból származó kötelességekkel foglalkozik, és olyan traktátusok is találhatók (*Nödárim* és *Názir*) benne, melyek csak érintőlegesen kapcsolódnak a fő témához.

légből kapott okfejtésekkel, melyeknek alappillérjei hamisak... láttam sokat közülük, kik gyermekes cselekedetek szellemében emelték meg hangjukat... hiába ijedtem meg, mert a gyűjtött kéve megállt a helyén. Tehát lelkemre hallgathatok annak a három fejezetnek a megalapozásával, melyeknek célja, megerősíteni szavaim pilléreit, melyekre a bevezetésben támaszkodom. Nem célom, hogy minden megaláztatásra és becsmélésre válaszoljak, hanem csak azokra a bölcs szavakra – anélkül, hogy nevüket számra venném¹⁹⁴ –, amelyek elmélyedést érdemelnek, és amelyek felett nem lehet csendben átsuhanni...

Ezután jön a 11 oldalas Bevezető tanulmány, mely három fejezetre oszlik:

1. fejezet: A *Toszeftát* a babilóniai Smuél úr (elhunyt 254-ben) szerkesztette¹⁹⁵
2. fejezet: A *Toszeftá* és a Jeruzsálemi *Brájták*
3. fejezet: Kik is vagyunk, és mi a feladatunk?

A *Toszeftá* szövegével kapcsolatban a következőket írja¹⁹⁶:

...Odafigyeltünk, hogy megmagyarázzuk a szövegilektorálást, mely a *Toszeftá* talajának megművelését jelentette, még mielőtt megérkeznek a kritikusok, akik szabotálják a gyümölcsös megművelését, a gyümölcsösét, melyet áldozatos munkával hoztunk létre. És tudd meg kedves Olvasó, hogy a szövegilektorálás általában két csoportra oszlik: *a)* Tórai szövegilektorálás, [egy olyan olvasat,] amely már valamilyen – nyomtatott vagy kéziratos – formában létezett, *b)* az elméleti lektorálás, melynek forrása a józanész és logika.

Miképpen lehetséges a tórai szövegilektorálás? Miután tanulmányoztuk a kinyomtatott változatokat, a kéziratban található erfurti és bécsi változatot (melyet dr. Zuckerman del adott ki), egy kéziratban található, csodálatos szefárd *Toszeftát*, melyet a munkánk során sikerült beszerezniünk, bölcssek javításait (többségükben

¹⁹⁴ Habár az első fejezetben megemlíti, hogy: „Bölcssek érdeklődtek, főleg a nagy bölcs Jozsef Darnburg, Párizsból, aki megvilágította, megmagyarázta...”.

¹⁹⁵ Ez szemben áll az általánosan elfogadott véleménnyel, mely szerint Jehudá rabbi, a „fejedelem” tanítványai, Chijá rabbi (babilóniai bölcs, aki Izraelbe települt, II. század vége) és Osijá rabbi (izraeli amorita) szerkesztették a *Toszeftát*. Ez a vélemény a talmudi forrásra (*Chulin* 141a-b.) hagyatkozik. Erről a témáról lásd részletesen Maimonidész, *Misné torá* előszavában, illetve Rási *uo.* és a *Bává möciá* 85b. A témát több kutató is részletesen tárgyalja.

¹⁹⁶ 15. old.

kéziratban, a [nyomtatott] Toszeftá szélén, ami hátrahagyott könyves gyűjteményükben található), elvégeztük a szükséges vizsgálatokat, és elfogulatlanul tanulmányoztuk őket, és amikor azt a változatot sikerült azonosítanunk, amelyik a hitelesség e tekintetében a többi fölé emelkedett, azt tettük közzé, függetlenül a forrástól, hogy ez egy kézirat, vagy köztiszteletben álló bölcsek műve. Ezt tettük a főszövegben, és jegyzetben jelöltük, hogy a többi változat hibás.

A *Zráim* (Vetések) rendjéhez írott Bevezető tanulmányban minden erejével megkísérli meggyőzni az olvasót, hogy az általa felhasznált, addig ismeretlen változatokat ne is keresse, hisz „mi értelme lenne, ha ön előtt, tisztelt Olvasó, részletesen felsorolnám azokat”..., és csak a következő módon hajlandó bemutatni a forrásait: „a Toszeftá, melyet dr. Zuckermannel rabbi adott ki... az említett Toszeftá sem mentes a hibáktól, és teli van hiányokkal és fölöslegekkel... és a bölcsek javításait és főleg a vilnai bölc, Élijáhu rabbi emléke legyen áldott...”, a *Násim* (Asszonyok) rendjéhez Bevezető tanulmányban viszont már úgy tűnik, szükségét érzi annak, hogy felfedje különböző forrásait.

Felelet dr. Schwartz bírálatára, és a kéziratok eredetének „felfedése”

A *Násim* (Asszonyok) rendjéhez írott Bevezető tanulmányában Friedländer csupán célszavakkal, utalásokkal kívánt dr. Schwartz bírálataira válaszolni¹⁹⁷, idővel azonban rájött, hogy az egyre sokasodó bírálatok részletes reagálást követelnek. Ezért kiadta a *Keser bogdim* (Árulók hálózata) c. brosrát, „a karlsruhei dr. Schwartz ellen, a Toszeftá hat rendjéhez *Chések Slomo* c. kommentár összeállítójának tollából” (Pozsony 1891). Már a negyedik oldalon „felfedi” a kéziratok eredetét:

...a tökéletes munkára készülve összegyűjtöttem három kéziratot és Álfászi néhány könyvét, melyekben a Toszeftá meg van koronázva híres (főleg szefárd) bölcsek kézíratainak megjegyzéseivel – ami hátrahagyott könyvgyűjteményükben található:

---

¹⁹⁷ Így írt: „...Egyesek körülbelül húsz éve már megfűjták az ünnepi fanfárt cikkeikben, és a Héber Táborban előkészítették már a Toszeftá kinyomtatását... de mindeddig semmi sem történt, sőt még annál is kevesebb, sok mindenről hallottunk, de egyetlen betűt sem láttunk...”. Itt Schwartzra céloz, amint az „Árulók hálózatában” mindezt konkrétan is Schwartzra vonatkoztatva írta meg.

a) Egy Rási betűs kéziratban lévő Toszeftá, melyet egy jemeni bölcs juttatott el Cfát városába, melyet én egy ottani ismerősöm közbenjárásával vásároltam meg...

b) Kézirat... mely amszterdami eredetű, amely Vityebszk orosz városból került hozzám, és miután megvizsgáltam, rájöttem, hogy ez az a kézirat, melyet megemlít a bölcs *Pné Mose* c. könyv szerzője a Jeruzsálemi talmudhoz írt kommentárjában...

c) A legfontosabb és legértékesebb azon ősi, szefárd, kézzel írott Toszeftá, a legcsodálatosabb a változatok és olvasatok tekintetében is, mely egy szaloniki ismerőstől került hozzám...

Friedländer rájött, hogy „titkát” nem tudja többé megőrizni, és fel kell fednie, hogy kezében milyen kéziratok vannak, de a pontos forrás és az, hogyan jutott ezen kéziratok birtokába, továbbra sem derült ki!

A brosúra folytatásában¹⁹⁸ Friedländer keményen ostromozza Schwartz professzort, azzal a közönségességgel, amely általában jellemezi vitastílusát. Íme néhány rövid részlet:

...Az az ember, akinek jelen füzetem szántam... egy veszekedős és civakodó férfi... már ötven éve terjesztette hírét a héberek táborában, hogy ő előkészíti a Toszeftát a nyomtatásra, és habár fűjt és süvöltött minden folyóiratban, mindez csupán üres ígéret maradt, de a gyakorlatban nem történt semmi (kivéve néhány csekély értékű irományt folyóiratokban és néhány lapot német nyelven)... és elbízta magát az ő szíve, mondván... ha már egy másik megelőzött, aki fürgébb volt és csöndben végezte munkáját sátra csendjében... Sebjaj!... Szavam botjával és kezem tollával fogom ütni őt...

...Ez az ember, Schwartz! Mind tudtuk róla? Hogy nem túl sokat olvasott, nem túl sokat tanult, és bölcsek mellett sem forgolódott sokat. Te meg én, mindannyian tudtuk róla, hogy nem él benne sem a Tóra, sem a zsidók bölcsessége, még az illem sem, csak a féltékenységi, a gyűlölet, a kegyetlen intrika és a nagy szemtelenség. Tudjuk róla és hisszük, hogy képzelt dicsőségért a Tórát és hitét is áruba bocsátaná egy tál lencséért... Ez az ember Schwartz! Aki jómaga is teljes hittel tudja, hogy álmom tudása nagyobb az ő tudásánál éberségében. Ő, aki a bokáig

¹⁹⁸ 6., 8-9. old.

sem ért föl, a bizalmamba férközött leveleivel, hízelgéseivel, színleléseivel. Mikor már kiismertem és elváltak az útjaink, könyveimből minden jó dolgot ellopott és felhasznált, persze soha nem említve meg azt, hogy kinek a szellemi terméke mindaz...

A továbbiakban pedig megpróbálja elmagyarázni a kérdések egy részét, melyek a *Chések Slomó* féle *Brácho*t (Áldásmondatok) és *Péa* (A mező szegélye) traktátusokkal kapcsolatosak.

További bírálat a „hibás és elrontott olvasatokról”

Ezzel egyidőben adta közre éles bírálatát¹⁹⁹ Jáákov Cvi Janowsky rabbi²⁰⁰ a Toszeftá első kötetéről az 1891-ben megjelent *Háknesszet hágdolá* c. könyv III. kötetében (Varsó, 1891) a 209-235. oldalakon, *Mákát pérusim* (Az értelmezések csapása)²⁰¹ címen. Ez a kritika már a legelején tisztázza a következőket:

...Átnézve az egész kommentárját, minden próbálkozásom dacára, sajnálatomra nem találtam semmi új magyarázatot, ami segítene a Toszeftá megértésében. Amit azonban találtam, az nem más, mint az öt megelőző kommentároknak a felkérődzése, megváltoztatott – rosszabb – nyelvezeten. Ezen felül sok-sok tudatlanságot és szarvashibát is tartalmaz...

Többek között gúnyosan ír az új olvasatokról: „...meddig fogja még ránk erőltetni sok hibás javítását” (54. pont), „...téved és tévedésbe ejt másokat is hibás olvasataival” (57. pont), „...miért zavarja össze a szövegen belül a megfogalmazást?” (88. pont) stb.

Ezek után a *Háknesszet hágdolá* IV. kötetében (Varsó, 1891), a 71-80. oldalon megjelent egy tanulmány válaszul Janowsky korábbi írására, „*Kinát háemet* (Az igazság irigysége) – Válasz Jáákov Cvi Janowsky kritikájára” címmel.

¹⁹⁹ A *Hámélicban* (1892. július 1. 2. old. a 3-as számnál) azt írják, hogy a *Toszeftáról* szóló bírálatát Janowsky rabbi Friedländer apja biztatására írta.

²⁰⁰ A Szerző műveinek jegyzéke megtalálható FRIEDBERG: *BIBLIOGRAPHICAL LEXICON*-ban (3. kötet 1325. oldalán) a névjegyzék alapján.

²⁰¹ Megjelent különnyomatban is: „Az értelmezések csapása” 1890.

A cikkíró így írja alá: „Cvi Hirs Silberstein, előimádkozó és sakter”. Válaszának lényege²⁰²:

...A bölcs könyvek kedvelőinek őszinte kétségbeesésére és elkeseredésére (Janowsky) írásában nyomát sem találtam Tórának és bölcsességnek, csak gyűlöletnek, versengésnek, modortalanságnak és szemtelenségnek. Három-négy bekezdés áttekintése után minden olvasó könnyen érzékelheti, hogy az író egyetlen célja a szerző (Friedländer) megalázása...

...A szerző rendelkezésére állt három kézirat és Álfászi könyveiben a Toszeftához kézzel írt megjegyzések híres (főleg szefárd) tudósoktól, azon a több különböző nyomtatott kiadáson kívül, ami a szerző kezéhez jutott munkája kapcsán. Sok fáradtsággal és nagy szorgalommal lektorálta és állította össze a Toszefta szövegét... mi pedig szívünk mélyéből áldjuk őt. A Szerző és minden értelmes és bölcs ember sajnálatára azonban, munkájának gyümölcse nem jó és termékeny formában jelent meg... a lapok szélén írta össze azokat az olvasatokat és javításokat, melyeket kéziratokból és régi kiadásokból származtatott, sőt a sorok közt is törölt és betoldott, úgy, hogy egy szakértő szedő sem könnyen jön rá arra, hogy mi volt az elképzelése, mit kell bevenni és mit kell kihagyni (erről a folyóirat-kiadó tanúskodhat, aki látta az általam elküldött mintaoldalt). Ezek után nem csoda, hogy miután olyan nyomdában nyomtattak, ahol a nyomdász tudatlan, a lektor kontár, a szedő pedig héberül sem tud olvasni, így több ezer hiba csúszott be, összezavarodtak a dolgok, összekavarodtak a sorok, és aminek nem kellett volna bekerülnie, az bekerült, aminek pedig be kellett volna kerülnie, az kimaradt...²⁰³

Janowsky rabbi 1896-ban folytatta bírálatát. Berdicsevben kiadta a *Mákát pérusim* (Magyarázatok csapását) II. füzetét²⁰⁴ a Toszefta második kötetéről. Így írt:

...Azt gondoltam magamban, hálás leszek neked, és beismeri az igazságot, amely illik egy bölcs köntösébe öltözött férfihez. Ő azonban nem eszerint cselekedett. Ehelyett küldött neked egy gyalázatos levelet, parttalan cáromkodásokkal ékesítve... Rám uszított egy „tudatlan kántort”... De a vég igazolja a kezdetet, hogy

²⁰² 72-73. old.

²⁰³ A végén „Folytatása következik” felirat található, de a „Kneszet” többé nem jelent meg.

²⁰⁴ A *Táchát hásevet* (Vessző alatt)-ból, Jaakov Cvi Janowsky írása, Berdicsev, 1896. 5-30. old.

az ember képviselője olyan, mint maga a képviselt. És pontosan ez a képviselt erénye: irdatlan mennyiségű tuskét zúdítani mindazokra, akik szót mernek emelni magyarázataira. Ahogy e képességét már megmutatta *Keser bogdim* (Árulók hálózata) című füzetében...

Íme tehát kritikával illetem kommentárjának szavait azon értelmezéseiben, amelyet a Toszeftá a *Násim* (Asszonyok) rendjéhez kommentárjához írt, melyet kiadott két évvel azután, hogy a *Zráim* (Vetések) rendjéhez Toszeftáját kiadta. Azért teszem mindezt, hogy mások is lássák és értsék, hogy ez a szerző nem a vén bölcsek közül való, kiknek bölcsessége korukkal gyarapodik²⁰⁵. Ebben az esetben kétszer is bebizonyosodott, hogy ez az ember olyan férfinak tekintendő, aki nem ismeri a tanulás rejtélyeit ...

Mondandóm befejezése előtt hadd imádkozzam röviden: Adja az Örökkévaló – aki világának azt mondta: Elég!²⁰⁶ – mondja azt, hogy elég, ennek a szerzőnek a vágyára²⁰⁷, és szárítsa ki a kútját, amelyből csak sarat és iszapot tudott kihozni és kímélje meg tőle megalázott talmudi irodalmunkat, amelynek kertjébe önteltek férköztek, megalázva tekintélyét, és megsápítva orcája fényét...

Láthatjuk, hogy Silberstein válaszcikkére Janowsky a következőket írja: „rám uszított egy tudatlan kántort...”. Fel sem tételezte, hogy ki a cikk valódi írója. A cikk tartalma és főleg a stílusa alapján nem fér hozzá kétségünk, hogy a cikk írója, Silberstein, maga Friedländer, aki ezzel más ember bőrébe bújott. A hamis Talmud kiadásának elemzése során sokszor lesz még alkalmunk arra, hogy tetten érjük ezt az ügyeskedést.

Úgy tűnik, hogy dr. Schwartz és Janowsky rabbi, illetve mások kemény bírálata megtette a hatását azzal, hogy rontotta Friedländer tekintélyét, aki nem volt képes ezek után további Toszeftá köteteket kiadni, mert bebizonyosodott szégyenteljes tette. A megjelent két kötete sem vált ismertté, és nem találkoztam olyan szerzőkkel, akik idézték volna eszmefuttatásait, értelmezéseit²⁰⁸.

---

²⁰⁵ Misna *Kinim* 3:6.

²⁰⁶ Talmud, *Chágiga* 12a.

²⁰⁷ Szójáték Friedländer kommentár nevén: *Chések Slomó*, ami szószerinti fordításban: „Slomó vágya”.

²⁰⁸ Tudtommal összesen két helyen van megemlítve. Mind a két említés napjainkból való: Shamma Friedman professzor a *Tosefta Atiqta* művében (Bár Ilán egyetem kiadása, Ramat Gan, 2002, 38. old., 90. jegyzet).

Összefoglalás

Eddig a hamis Talmud hírhedt kiadójának fiatalkori személyiségét tanulmányozhattuk, személyiségének minden, már kialakult ismervével egyetemben. Láthatjuk, hogy állítólagos kéziratok szerint állítja össze könyveit. Eltitkolja a kéziratok eredetét. Ezek után mégis feltárja a kéziratok eredetét. Kiderül, hogy ezek az ő tulajdonát képezik és csodálatos módon jutott hozzájuk. Ha kell, nagyon durván védi az érdekeit, és ha szükséges, képes akár harmadik személyben is írni önmagáról, valótlan álszemélyiséget kölcsönözve magának.

Az 1. levélből, amit Friedländer dr. David Jacob Simonsohnnak²⁰⁹ írt (1893. május 26.), kiderül az is, hogy hősünk régi kéziratokkal is üzletelt. Ősrégi kéziratokat adott el „nem túl magas áron”:

...a kéziratot Londonba adtam el... megmaradt nekem az *Éjn Jáákov* c. könyv²¹⁰, amit elfelejtettem betenni a könyvbe... szefárd olvasatok találhatók benne pár helyen, véleményem szerint az alacsony nyolc márkás árat megéri; ha kívánja, tudassa velem és megküldöm önnek ...

A vevőkör láthatóan nem is sejtette, hogy a régi kéziratokat maga Friedländer állította elő.

---

zet) és Jonátán Benjámin Buchinger, a „Javítások és magyarázatok a nyomtatott szövegekben” c. cikkében az *Ohr Yisroel* c. folyóiratban (46. szám, 2007. január, 238. old.).

²⁰⁹ 1853-1932, Koppenhága, Dánia főrabbi. Lásd meg 309. jegyzetet és 15. fejezet vége.

²¹⁰ Ez a Talmud homelitikai történeteinek és anekdotáinak gyűjteménye. Válogatta Jáákov Ibn Cháviv rabbi (1450-1516), a spanyol rabbik egyik kiemelkedő személyisége és fia, Lévi Ibn Cháviv rabbi (1480-1541). Nyomtatásban először Szalonikiben jelent meg (1405-1422).

2. fejezet

1905: Megjelenik a Jeruzsálemi talmud *Jövámot* traktátusa Friedländer kommentárjával

Azóta, hogy 1891-ben kiadta a Schwartz ellen írott *Keser bogdim* (Árulók hálózata) című írását egészen 1905-ig nem lehetett Friedländerről hallani. Ekkor közreadta a Jeruzsálemi talmud *Jövámot* (A sógorházasság)²¹¹ traktátusát saját – *Chések Slomó* című – kommentárjával.

Előszavában így fogalmaz:

...Íme, szent ügyben jártam el, a Jeruzsálemi ügyében... első zsenyem ő, Istennek szentelt tollam első szülöttje, ennek malmában tíz évet ültem elmélyedve, nem pihentem és nem henyéltem... 1900-ban a mű már kész volt... remélem, hogy egyre többen lesznek, akik előjegyeznek erre a kötetre, és akkor a két rész között kinyomtatom a Bevezető tanulmányt az első traktátussal egyetemben, mely a *Bráchat* traktátus...

A Jeruzsálemi a *Chések Slomó* kommentárjával, amelyet megadatott, hogy kiadjak, sok kommentár gyűjteménye, és a java olyan, mint a tiszta liszt. Az összes korábbi kommentárból válogattam... míg az egész könyv el nem készült. Ez a *Chések Slomó* kommentár a teljes Jeruzsálemi talmudra. Az egyik oldal hasábján magyarázatokkal, tisztázásokkal... könnyű és lényegre törő nyelvezettel, kevés szöveg, ami sokat tartalmaz; vele szemben különböző új felfedezések és tisztázások, virágok, díszek, elemzések megjegyzésekkel és magyarázatokkal, Rási és a régi nagyok gondolataival mind jelen lesz... A nagy műre való felkészülésem során szert tettem huszonhat kötetnyi Jeruzsálemi talmudra (többségük krakkói kiadású), a lapszéleken nagy és híres bölcsek (többsége szefárdok) javításaival ékítve; az ő írásaik alapján lektoráltam a Jeruzsálemi kiadásomat tökéletes áttekintéssel, ahogy erről részletesen beszámoltam a Jeruzsálemi talmudhoz írt Be-

---

²¹¹ Ez a Talmudnak az a traktátusa, amely a sógorsági házasság és a *chálícá* (a sarulehúzás) törvényeivel (utóbbi az a szertartás, melynek során a gyermektelen özvegyasszonyt feloldják a sógorsági házasság kötelessége alól) foglalkozik. Ez a traktátus tárgyalja a tiltott nemi kapcsolatokat, a tiltott házasságokat, a betérést, illetve azt a tanúságot, mely megállapítja a férj halálát s lehetővé teszi a feleség újraházasodást.

vezető tanulmányomban, amit az Örökkévaló segítségével fogok majd megjeleníteni...

Az előszó folytatásában a Jeruzsálemi különböző kiadásait helyezi górcső alá, mindezt dr. Zacharias Frankl *Bevezető a Jeruzsálemi talmudhoz*²¹² c. munkájából kölcsönözve, anélkül, hogy megemlítené a forrást.²¹³ Érdeemes megfigyelni, hogy amíg Frankelnél az áttekintés világos és érthető, addig Friedländernél ugyanez már nehézkessé és kódösszé válik.²¹⁴

Volt-e a *Jövámot*-hoz írt *Chések Slomó*-nak korábbi kiadása?

Mielőtt továbbmennénk, fontos megjegyezni, hogy Frankfurtban már 1885-ben megjelent *Hágán* címen egy kötet, melynek szerkesztője a „kis Jehudá Árje, a Friedland házból, a *Bét Jehudá* című Jeruzsálemi talmudhoz írt kommentár és a *Kol Jehudá* című *Szifrá* midráshoz írt kommentár szerzője”. A szerkesztő a következő módon fordul olvasóihoz: „Tisztelt Olvasók! A *Bét Jehudá* könyvemből – a Jeruzsálemi *Jövámot* traktátusához – Isten akarata szerint minden számban meg fog jelenni egy ív és az a kérésem, hogy egyesével gyűjtsék össze, míg a teljes kommentárnak vége nem lesz, ami ezek után külön könyvként lesz bekötve ...”.

Friedländer már az első számhoz is csatolt egy ívet. Ez az ív tartalmazza a Bevezetőt és utána az első két talmudi lapot, ami magában foglalja a traktátus első fejezetének összes Misnáját és egy kis talmudi magyarázatot az első Misnához. Mindezt olyan típusú magyarázatokkal látta el, amelyek megszokottak a Babilóniai talmudban Rásitól és Toszáfottól. A *Hágán* első számának utolsó tíz oldala különböző más szerzők tóramagyarázatait és elmélkedéseit tartalmazza.

Az utolsó oldalon „Jelentés a Kedves Olvasónak” címen a szerző bocsánatot kér, mert „hat hete, amikor közreadtam a *Hágán* kötet kiadásának hírét, ismertettem a könyv tartalmát, milyenségét, nyelvezetének stílusát és azokat a cikkeket, melyeket szívesen közölnék; de sajnálattal és keserű lélekkel kellett tudomásul vennem, hogy nem voltam képes mostanáig megvalósítani a szándékom úgy, ahogy elképzeltem, sem a megszabott idő, sem a lapok számának tekintetében...”.

²¹² Bresslau (Wrocław), 1870.

²¹³ RAFELD: *CÍMLAPOK* hívja fel rá a figyelmet, 7. oldal 1. jegyzet.

²¹⁴ Dr. Marmorstein Arthur ír erről, lásd a 2. fejezet végén.

A *Hágán* második száma már nem jelent meg. Úgy tűnik a folyóirat kötet annyira ismeretlen maradt, hogy dr. Isaac Lewin az *Ocár kitvé ét Toránijim* (Rabbinikus folyóiratok kincsesháza) című összeállításában²¹⁵ nem is tesz említést róla. Egyedül a *Bet eked sepharim* bibliográfiai lexikonban találjuk meg²¹⁶.

Összehasonlítva a *Hágán*ban megjelent *Bét Jehudá* kommentárját a 20 évvel később megjelent *Chések Slomóval*, világossá vált számomra, hogy a két kommentár azonos, csupán a *Chések Slomó*ban kicsit javítottak a nyelvezeten, hozzátoldottak, itt-ott elvettek belőle. Ennek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Jehudá Árje Friedland, a *Hágán* szerkesztője nem más, mint Slomó Jehudá Friedländer, aki a Jeruzsálemit 20 évvel később kiadva új személyazonosságot, új arcot öltve jelent meg²¹⁷.

Ugyanakkor ez a következtetés nem egészen kézenfekvő, ugyanis számos írásában Friedländer sohasem említette frankfurti tartózkodását és azokat a kiadványokat, amelyeket ott adott közre. Mindez az életrajzából is hiányzik, amit a 46. levélben, azaz a New York-i *Espaklaria* folyóiratnak küldött levelében ír. Az is furcsa, hogy egy 1885-ös levelében, ami a *Cherev nokemet*-ban (Megtorló szablya) jelent meg Friedländer védelmében,²¹⁸ úgy írnak róla, mint „szefárd fiatalemberről... Híres lángész ő... eljött Pozsonyba...”, ugyanakkor a fenti következtetés szerint abban az időben már Frankfurtban kellett tartózkodnia?!

Tehát nem teljesen egyértelmű, hogy a „kis Jehudá Árje a Friedland házból, a *Bét Jehudá* című Jeruzsálemi talmudhoz írt kommentár szerzője” egyezik-e a mi Friedländerünkkel. A vilnai kiadású Jeruzsálemi talmud előszavát²¹⁹ olvasva még jobban összezavarodik a kép. Ott ugyanis a következő áll:

...a legtöbb olvasat lemásolásában – a *Szöridé Jerusálájim* c. könyvből – a Jehudá Léjb rabbi úr, Mose Friedland fia segített nekem. Emléke legyen áldott!...
Jehudá Léjb Friedland, emléke legyen áldott, összeállította a *Toszáfot ánsé sém*

---

²¹⁵ New York, 1980.

²¹⁶ FRIEDBERG: *BIBLIOGRAPHICAL LEXICON*, 4. kötet, Táv/1379: A Jeruzsálemi talmud *Jövámot* traktátusa, Jehudá Árje Friedland. 1885, 12 old.

²¹⁷ Kamelhar rabbi hívta fel rá a figyelmet a Janowsky rabbinak írott 63. levelében (1913. szeptember 9.), és így vélekedik Abraham Schischa is, lásd cikkét az *Encyclopaedia Judaica*ban, VII. köt. 183. old. RAFELD: *CÍMLAPOK* 102-103. old. kinyomtatta a *Hágán*ban megjelent címlapot, de nem keres kapcsolatot Slomó Jehudá Friedländerrel, megjegyzi: „nem találtuk a mű folytatását.”

²¹⁸ Lásd a 809. jegyzetnél.

²¹⁹ *Sáaré chomát Jerusálájim*, első kapu, és *uo.* a 13. jegyzetben.

(Híres emberek kiegészítései) c. munkát a *Zráim* (Vetések) és a *Töhárot* (Tisztulás) rendekhez illesztette, melyeket a mi kiadásunkban nyomtattunk ki. Sajnos azonban 1920. november 22-én visszaadta lelkét, és elhunyt Onetza városában (csernyihivi járás). Lelke legyen beírva az örök élet kötelékébe!

Tehát láthatóan létezett még egy Jehudá (Árje) Léjb Friedland, aki a talmudi olvasatoknak volt ismerője. Ezek szerint két emberünk van ugyanazzal a névvel. Ugyanakkor arra sincs bizonyítékunk, hogy ez a Jehudá Léjb Friedland élt volna valaha Frankfurtban, és így meg egyezne a *Hágán* folyóirat szerkesztőjével. Így tehát ennek a rejtélynek két megoldása lehet:

1. A *Hágán* szerkesztője, Slomó Jehudá Friedländer ugyanaz, mint aki később kiadta a hamis talmudköteteket. A fenti előszóban említett Jehudá Léjb Friedland pedig csakis a Jeruzsálemi talmud vilnai kiadásánál segédkezett.

2. Jehudá Léjb Friedland volt a *Hágán* szerkesztője és a *Bét Jehudá* kommentárral kiadott *Jövámot* traktátus szerkesztője is. A fiatalabb Slomó Jehudá Friedländer – a hamis talmud kötetek kiadója – az ő kommentárját használta fel saját nevével, kihasználva a névazonosságot.

Rabbik ajánlólevelei

Térjünk vissza Friedländer fenti Talmud kötetéhez. A könyv legelején olvashatók „A nagy rabbik ajánlólevelei, Isten óvja és őrizze meg őket”, Litvánia és Magyarország lángeszű bölcseinek tizenkét lelkes ajánlólevele, melyekben dicsérik és csodálják az új Jeruzsálemit és a magyarázót, a kiadót, Slomó Jehudá Friedlándert.

Chajim Solowejzik rabbi (1853-1918) Breszt (jiddisül: Briszk) rabbija, a „Chájim Hálévi rabbi értelmezései Maimonidész írásaihoz” című kötet szerzője egyike Litvánia legnagyobb bölcseinek. 1904. március 27-én ír ajánlást:

Íme, egy tisztelt barátom keze ki van nyújtva elem... és nagy örömhír volt ajkán, mondván, hogy kiadásra viszi a teljes Jeruzsálemi talmudot *Chések Slomó* című kommentárjával..., arra támaszkodva, amit korai szefárd bölcsek széljegyzeteiben talált, és amit tiszta értelmével felfogott. Át is javította a Jeruzsálemi talmud szövegét a fent említett nagy bölcsek iratai és széljegyzetei alapján.... nagy dologra vállalkozott ez a fent említett rabbi ...

A további tizenegy levél sűrű dicséretekkel és áldásokkal a következő rabbiktól érkezett: Élijáhu Dávid Rabinowitz-Theomim (1845-1905)²²⁰, talmudtudós, Panevėžys, Mir és Jeruzsálem rabbija, több tucat könyv szerzője; Jozsef Schlufer²²¹, Szlonim rabbija, a *Márkevet Jozsef* című könyv szerzője; Korának nagy szefárd rabbijai közül, Chájim Chizkijá Medini (1832-1904) a *Szdé chemed* című híres háláchikus enciklopédia szerzője; Lőw Mordecháj Jehudá rabbi (1821-1905), Entradam rabbija; Neumann Dávid rabbi, a pozsonyi rabbinikus bíróság vezető rabbija, a *Nir löDávid* című könyv szerzője; Deutsch Eliezer rabbi (1850-1916), Bonyhád rabbija, a *Tvuát hászáde* című responsum kötetek szerzője; Weinberger Smuél Lévi rabbi (1860-1918), Nagybánya rabbija, a *Máhárás Lévi* című responsum kötet szerzője; Szófer Jozsef Léb (1861-1918), Paks rabbija, a *Jálkut Szofér* című könyv szerzője; Glück Ávrám Jichák rabbi (1826-1909), Tolcsva rabbija, a *Jád Jichák* című responsum kötetek szerzője; Szófer Mose rabbi (meghalt 1917-ben), Tiszafüred rabbija, a *Máhárám Szofér* című könyv szerzője; Jungreis Mose Hálévi rabbi (1844-1926), Kassa rabbija.

Az ajánlólevelek közlése előtt a kiadó következő megjegyzése áll: „A kiadás költsége miatt röviden, „egy a százból” szerepelnek itt (az ajánlások), mindezzel szeretnénk a nagytiszteletű rabbik elnézését kérni...” és az ajánlólevelek után így ír a kiadó:

Nézzétek csak ezt a gyönyörű munkát, amit nagy erőfeszítéssel alkotott ez a szerző a mostani kiadásban, és amely dicséretet érdemelt a fent említett Libanon cédrusainak, Izrael oszlopainak ajkáról... rajtuk kívül még sok nagy tudású zseni is csatlakozott aláírásával²²²... Jutalmuk legyen teljes Izrael örök Istenétől. A Tóránk és a tisztelt szerző tiszteletére valóban mily szép és csodálatos ez a mostani kiadvány... Élvezzék ezt a Tóra tanulmányozói... és tanulják örömmel és nyitott szívvel és ésszel, majd áldássukkal illessék **a nyomdászt és a kiadót**.

Ennyit tehát a dicséretekkel és hálaénekekkel teli előszavakról és ajánlásokról, amelyek – mint ahogy azt a későbbiekben láthatjuk – nem elhanyagolható jelentőségűek Friedländer további ténykedései szempontjából.

²²⁰ 1874 óta Panevėžys rabbija, 1893 óta Mirben működik.

²²¹ A nevét néha Schlumpernek is írták. Lásd: FRIEDBERG: *BIBLIOGRAPHICAL LEXICON*, 2. kötet, mem/3644. (Schlumper) és 3. kötet pé/101. (Schlufer).

²²² Itt 46 rabbi neve van felsorolva Magyarországon minden tájáról.

A Talmud *Jövámot* kötete – a hamis talmudkötetek előfutára

A 2. számú levelében, melyet entradami lakosként valószínűleg 1905. március 24-én írt²²³, Friedländer így fogalmaz:

Hazajöttem Purim napján, és elkezdtem munkámat a Jeruzsálemi talmud nyomtatásával kapcsolatban, és íme hiányzik néhány lap az én zsitomiri kiadású Jeruzsálemi példányomból, kérném igen Tisztelt Uramat, hogy kölcsönözze nekem néhány napig az Ön Jeruzsálemi-példányát, tehát a *Násim* (Asszonyok) rendjét...

Innen is tudhatjuk, hogy a nyomtatás csak márciusban kezdődött el²²⁴.

A bonyhádi rabbi ajánlólevele 1905. június 22-re datálódik, tehát a *Jövámot* kinyomtatása nem történhetett meg ugyanazon év július hónapjának közepe előtt, amikor Friedländer már Szatmárra költözött²²⁵.

A könyv megjelenése után Friedländer küldött egy példányt a szegedi neológ Löw rabbinak is, akinek a 3. számú levelében (1905. szeptember 1.) így írt:

Megtisztelve érzem magam, hogy küldhetek önnek, az Igen Magasan Tisztelt Tudósnak három példányt a Jeruzsálemi talmudból, amit én adtam ki... már a második kötetből is, azaz a *Kötubot-Nödárim*²²⁶ traktátusból is elkészült tíz ív...

²²³ Az írás dátumaként csupán annyi szerepel: „Sábát szent napján. 1905”. Azonban a pontos dátumot is kitalálhatjuk, hisz így ír: „Purimkor jöttem haza”, és tudhatjuk, hogy akkor a Purim ünnepe abban az évben keddre esett, így a dátum 1905. március 24. Hasonló tévedést találunk Rosenberg 1914. évi egyik levelében is, lásd a 1173. jegyzetben.

²²⁴ Kiderül azonban, hogy már 1900-ban a *Jövámot* traktátus kommentárján munkálkodott, lásd a *Tél talpijot*-ban megjelent írását 1900 márciusából, 163-164. old., mikor arról szól, hogy megvilágítja a *Jövámot* első részének mondanivalóját, mely bekerült későbbi magyarázatai közé (röviden) 3a. oldal vége.

²²⁵ Lásd OBERLANDER: *FRIEDLÄNDER ÉLETTÖRTÉNETE* 201. old. Érdekes, hogy a Jeruzsálemiben semmiféle utalás sincs arra, hol lakik a szerző, a kiadó.

²²⁶ *Kötubot* (A házasságlevél) – Ez a Talmudnak az a traktátusa, amely a házasságlevél törvényeivel foglalkozik: mindazon vagyoni és házastársi kötelezettségek, melyek a férjre és feleségre vonatkoznak, akár a házasságlevélben lefektetett feltételek részeként, akár más, külön megállapodás részeként. Ebben a traktátusban kerülnek megtárgyalásra a nemi erőszak és az elcsábítás törvényei is. *Nödárim* (A fogadalmak) – Ez a Talmudnak az a traktátusa, amely a fogadalmakra vonatkozó törvényekkel foglalkozik: mi tekintendő fogadalomnak, milyen mértékben érvényesek, hogyan lépnek érvénybe, miképpen oldhatja fel egy tudós vagy miképpen semmisítheti meg a feleség apja, illetve férje. Ez a traktátus azért került a *Násim* rendjébe, mert az asszony apja vagy

és íme szert tettem, Isten segedelmével, a jeruzsálemi talmudnak a *Chulin-böchorot* traktátusa és a fél *Mönácho*t traktátusa kéziratára (mivel az első rész, az ötödik fejezetig elveszett) és remélem, ha az Isten is úgy akarja, megszerezhetem az egész *Zöváchim* és *Mönácho*t traktátust is. Már elkezdtem az értelmezését és megvilágítását a *Chulin* traktátusnak és a nyomdába való előkészítését, de csak bölcseink lelhetik meg a kiadott pénz pótlására az erőforrásokat...

Friedländer küldött másolatot a kiadványából a New Yorkban élő Schechter professzornak is. 4. levelében (1905. október 19.) így írt Schechternek:

Tisztelt Rabbi! E küldeményem által juttattam el igen tisztelt uramnak egy példányt a Jeruzsálemi talmud *Jövámot* traktátusáról, amit én adtam ki... Már befejeztem a *Kötubot-Nödarim* traktátus második kötetének három negyedét is, ami egy hónap múlva elhagyhatja a nyomdát... de most az Isten a kezembe juttatott **egy *Kodásim* rend kéziratot a Jeruzsálemi talmudból...** már le is másoltam a *Mönácho*t, a *Chulin* és a *Böchorot* traktátusokat (és az *Áráchin* traktátus vége sérült) de a *Zöváchim* traktátusból egyelőre még nem sikerült egy sort sem másolnom. Remélem, hogy az Isten megsegít és végül sikerülni fog ezt is megtennem.

A levelek áttanulmányozása nyomán az a benyomásunk, hogy a Jeruzsálemi *Jövámot* elküldésének tulajdonképpeni célja azon alkalom megteremtése, hogy bejelenthesse a Jeruzsálemi *Kodásim* rend felfedezésének fantasztikus hírét, és az állítólagos kézirat megjelentetéséhez támogatást nyerjen. Továbbá bebizonyíthatjuk, hogy a Jeruzsálemi talmudból a *Jövámot* kinyomtatása csupán a *Kodásim* rend kiadását megkönnyítő előkészület volt:

Már a *Jövámot* címlapján így nevezi önmagát: „Slomó Jehudá SZÁT (= *szfárádi táhor*, vagyis **tiszta szefárd**), akit Friedländernek neveznek”. Ő kijelenti, hogy nem valódi „Friedländer”, ez csupán az álneve, a művészneve, mert ő egy „tiszta szefárd”. Így is írja alá a Lów és Schechter rabbiknak írott 3. és 4. levelét: „a fiatal Slomó Júda SZÁT, a szefárd.” Miben segíthetett a Jeruzsálemi *Jövámot* kiadásában az ő szefárd származása?²²⁷ Semmiben.

---

férje érvénytelenítheti az asszony fogadalmát, s ezért ez a törvény is a házasság és a személyes kapcsolatok haláchikus törvényeinek körébe tartozik.

²²⁷ Nem lehet eltekinteni attól, hogy szefárd mivolta alátámasztotta hitelességét a *Jövámot* traktátus szerkesztésénél is, hisz így juthatott el hozzá „huszonhat kötetnyi Jeruzsálemi talmud... kidiszítva nagy és híres bölcsek (többsége szefárd) javításaival a lapszéleken...”, melyeket a Jeruzsálemi szövegének lektorálásakor felhasznált.

Egészen más a helyzet azonban, ha mindezt a *Kodásim* hamis Talmud kinyomtatására való előkészületnek tekintjük. Az a tény, hogy ő egy izmiri gyökerekkel rendelkező szefárd, akinek alkalma nyílhatott a csodálatos kéziratok felfedezésére, még sokszor lesz vizsgálódásunk tárgya a későbbiekben.

Ha már idáig eljutottunk, megkísérelhetjük meghatározni azt az időpontot, amikor Friedländer kiagyalta a hamis Talmud kiadásának tervét. Friedländer a Kiáltvány felhívásban²²⁸ és a hamis Talmud első kötetének Előszavában azt írja a csodálatos kéziratok felfedezéséről, hogy az első hír ezekről 1900-ban jutott el hozzá. 1901-ben meg is találja őket. „1901. szeptember 9-én került a kezembe a kézirat”. Annak ellenére, hogy ma már biztosan tudjuk, a kéziratok fellelése kitalált történet, mégis kihámozhatjuk a történetből az igazság alapját, ami valószínűleg annyi, hogy körülbelül ekkoriban kezdett Friedländer a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének ötletével foglalkozni. Alátámasztja mindezt az, amit talmudi cikkeiben írt. Ezekben az időkben, 1900-1901-ben a *Tél Tálpíjot* folyóiratban, 1900. április elejétől kezdve²²⁹ először jelenti ki önmagáról, hogy ő szefárd. Fel van jegyezve a cikkíró neve: „Az itt lakó bölcs rabbi Slomó Juda Friedländer SZÁT”²³⁰. És így írja alá az *Allgemeine Jiddisch Zeitung* 1901. február 20-i számában²³¹ közreadott kiáltványában is: „A fiatal Slomó Júda, a bölcs N. rabbi²³² fia, emléke legyen áldott, SZÁT Friedländer.” Világos, hogy szefárd mivoltának egyetlen indoka a *Kodásim* kéziratok izmiri felfedezésének alátámasztása volt.

Felvetődik a kérdés: amennyiben már 1901-ben foglalkozott a a Jeruzsálemi *Kodásim* kéziratával, miért szakította félbe e nagyszabású munkáját, hogy egy sokkal kisebb horderejű dologgal, a *Jövámot* traktátus kiadásával foglalkozzék? Egyértelmű tehát, hogy Friedländer felhasználta az 1905-ös Jeruzsálemi *Jövámot* kiadását arra, hogy belopja magát a tudós rabbik szívébe, hogy meggyőzze őket és az olvasó közönséget arról, miszerintegy nagy bölccsel és elhivatott kutatóval van dolguk. Erre alapozván készült a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének ki-

---

²²⁸ Lásd 3. fejezetet.

²²⁹ 163. old.

²³⁰ Hasonlóképpen írja a cikk folytatásában, az április végi számban (168. old.) is. Lásd még a május közepén megjelent számot (195. old.), a júliusából (233. old.), az 1901. január végi számot (91. old.), a február eleji számot (107. old.), a február végi számot (127. old.), a március eleji számot (144. old.), és az április eleji számot (170. old.).

²³¹ Lásd a 11. fejezet elejét.

²³² N. rabbi lehet Náchum, Nechemiá, Náchmán, stb.

adására. Ennek fényében kell megítélnünk a *Jövámot*ról írott ajánlólevelek jelentőségét is, melyek kivétel nélkül csak dicsőítik a *Jövámot* kiadóját.

A *Jövámot* kötet ajánlóleveleinek sokasodása

Ha nem a fenti tényeket tartjuk szem előtt, akkor bizony érthető a Jeruzsálemi *Jövámot* traktátusának kiadását dicsérő nyilatkozatok²³³ tömkelege: tizenkét ajánlólevelet nyomtattak ki a könyv elején, és negyvenhat magyarországi rabbi nevét tartalmazó, el nem hanyagolható lista tanúskodott az „ezen hatalmas mű” iránti lelkesedésről, e negyvenhat rabbi levelét azonban, a nyomdai költségekre hivatkozva, nem nyomtatták ki. Ezekkel a nyilatkozatokkal Friedländer szeretne volna naggyá és ragyogóvá tenni a nevét, a *Kodásim* kiadására készülven, előkészítve annak elfogadását.

Az ajánlásokat író rabbik közül nyolcan magyarok; többségüket Friedländer személyesen is ismerte. Az entradami rabbi a város főrabbija volt abban az időben, amikor Friedländer a Jeruzsálemi *Jövámot* traktátusának kinyomtatásával foglalkozott. Az ő ajánlólevelével kapcsolatban Friedländer a következőket írja az 55. levelében (1908. október 8.): „kinyomtatom az agg, bölcs entradami rabbi levelét, igaz emléke legyen áldott, akivel számos éven át laktam együtt, és aki a levelet halála előtt egy hónappal nyújtotta át nekem szeretettel és tisztelettel telve...”. Ő tehát Löw Mordecháj Jehudá rabbi, aki 1905. január 24-én hunyt el.

A nagybányai rabbit is személyesen ismerhette Friedländer, mivel ő maga vagy gyermekei egy ideig a városában éltek, és ketten ott is haltak meg, sőt feltehetően oda is temették őket²³⁴. A többi rabbit valószínűleg számos akkori utazása alkalmával ismerhette meg²³⁵. A bonyhádi rabbi például úgy emlegeti, hogy „városunkba került”, míg a paksi rabbi arról ír, hogy „nem minden nap érkezik egy ilyen átutazó”, és a tiszafüredi rabbi is úgy ír, hogy „íme nálunk pihent meg”. Valamennyi magyarországi rabbi közül, aki ebben a kötetben szerepel, egyedül a bonyhádi rabbi volt az, aki a későbbiek során a Jeruzsálemi *Kodásim* megjelenéséről is lelkesen írt, és Friedländer legbuzgóbb támogatójának bizonyult²³⁶.

²³³ Az 1889-1890-ben kiadott két kötet Toszeftához nincsenek rabbini ajánlólevelek.

²³⁴ Lásd OBERLANDER: *FRIEDLÄNDER ÉLETTÖRTÉNETE* 209. old.

²³⁵ Lásd *uo.* 205. old.

²³⁶ Lásd 18. fejezet.

A *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) című vita-füzetben – mely ugyancsak Friedländer tollából származik 1911-ben²³⁷ a *Sáálu slom Jerusálájim* c. könyv ellen, amely Plocki rabbi műve – kinyomtatották a Jeruzsálemi *Jövamoto*t dicsérő nyilatkozatok egy részét²³⁸, és Friedländer még hozzáidézett néhány ajánlólevelet abból a negyvenhatból, melyeket korábban nem nyomtatott ki, de megemlített. Ilyen volt például a pozsonyi Szófer Akiva rabbi (1878-1960), vagy a pápai Róth Mose Árje rabbi (1845-1906) levele. Amennyiben összehasonlítjuk az ajánlóleveleket a Jeruzsálemi *Jövamoto*ból és a *Cherev nokemet*ből, majdnem minden egyes sorban találhatunk változtatásokat²³⁹. Rengeteg kihagyást és betoldást is felfedezhetünk²⁴⁰.

Ezzel be is bizonyíthatnánk, hogy az ajánlólevelek egy része hamisítvány, és ezért bánt úgy velük Friedländer, mintha azok saját művei lennének²⁴¹. Valójában azonban – véleményem szerint – ez még nem bizonyítéka az ajánlások teljesen hamis mivoltának, ugyanis láthatjuk, hogy Friedländer nagy művek, például egy Toszeftá lemásolása alkalmával is belejavít a szövegbe, ízlése szerint átalakítva azt. Ha tehát láthatólag nem ügyelt a korai bölcsek nyelvezetének pontos visszaadására, akkor nyilván még kevésbé tartotta ezt fontosnak kortárs rabbik írásainál.

Litvánia bölcseinek „baráti” levelei

Az első három ajánlólevél Litvánia bölcseitől érkezett. Érdekes, hogy mindhárman barátjuknak tartják őt. A briszkai rabbi így írt: „barátom a bölcs rabbi”, Rabinowitz-Theomim rabbi pedig „fiatalkori barátomnak” nevezi, a slonimi rabbi „barátomnak és bajtársamnak” hívja.

---

²³⁷ Lásd 23. fejezet.

²³⁸ 10-13. old.

²³⁹ Például: a „Tisztelt (dicsőséges) neve”-nek megfelelő mozaikszókból, az entradami és bonyhádi rabbik leveleiben, a *Cherev nokemet*ben használt módon, „Tisztelt, szentséges, dicsőséges neve” – lett! Másik példa, hogy az ajánlás dátumát jelölő hetiszakaszhívő nevét is felcseréli a tiszafüredi rabbi levelében „Ki téccé”-ből lett „Ki távo”.

²⁴⁰ Ez annak tulajdonítható, amit mindkét könyvben megjegyez: „A magas nyomdai költségek miatt tömören idéztem”, „néhányat közülük rövidítve adtam le.”

²⁴¹ Lásd RAFELD: *CÍMLAPOK* megjegyzését (134. old.): „... híres rabbik meleg és lelkes ajánlóleveleivel van ékesítve... ezen leveleket alapos vizsgálatnak kell alávetnünk, hiszen ez az ember már gyanússá vált ...”.

Friedländer litvániai ismeretségei valószínűsíthetők, hisz fiatal korában a volozsini jesivában tanult, és ott közelebbről megismerhette a litvániai bölcseket. Ez elsősorban a briszkai rabbira igaz, aki a jesiva egyik tanára volt 1873-tól 1892-ig, a jesiva bezárásáig. Rabinowitz-Theomim rabbi ajánlását alátámasztja Friedländer tanítványa, Rosenberg Ávrám²⁴² is, aki a 46. levél tanúsága szerint így ír Friedlánderről: „a nagy bölcsek rabbiavatását elnyeri... Mir rabbijától”. Feltehetően a Rabinowitz-Theomim rabbira gondol, aki 1893-tól volt Mir rabbija.

Ezzel együtt a litvániai bölcsek nyilatkozatai közül legalább kettő hamisnak bizonyul. Az alábbiakban olvashatjuk Katzburg rabbi – a *Tél Tálpijot* szerkesztője – szavait, amint a 49. levélben (1907. augusztus 12.) Jekutiél Árje Kamelhar rabbinak ír Briszk rabbijának ajánlóleveléről:

Most kaptam egy levelet²⁴³, és ebben szó szerint ez áll: „Régen, amikor kinyomtatta a kommentárját a Jeruzsálemi *Jövámot* traktátushoz, egy lapot is terjesztett, melyen támogató nyilatkozatok szerepeltek kommentárjáról és ezek közt is az első helyen a briszkai bölcse nyilatkozata szerepelt, elküldtem a lapot Briszkba és tegnap kaptam választ a bölcse Jáákov Zálmán rabbitol²⁴⁴, a nagy rabbi jobbkezetől, és ő így írt: rögtön elmentem a magasan tisztelt bölcse, igaz emberhez – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen – és megmutattam neki a lapot, mire azt felelte, hogy ő soha sem írt és nem is beszélt ebben az ügyben, sőt, őt mindegyik soha senki fel nem kérte. Hát nem tudja mindenki, hogy ezt magától írta [Friedländer]...”.

Karlsruhéból L. Meher erre a következő választ írja²⁴⁵, Friedländer védelmében:

...Még valami a Jeruzsálemi *Jövámot*jához fűzött ajánlóleveléről. Egy levelező-lapon 1907. február 23-án²⁴⁶ Bleiweiss úr²⁴⁷ azt írta Friedländer úrnak, hogy

²⁴² Ennek az állítólagos tanítványnak a kilétéről lásd a 11. fejezetet.

²⁴³ Dr. Rittertől, aki idézte is ezt a levelet az 1907. augusztus 15-i cikkében is *Der Israelit* újságban (11. old.).

²⁴⁴ Libschütz. Más információm nincs róla. Abban az időben a briszkai *dáján* Szimchá Zelig Rieger volt (1864-1943), további *dáján*okat a 247. jegyzetben említek.

²⁴⁵ A *Der Israelit*-ben, 1908. február 6. (18. old.).

²⁴⁶ Ebből a levélből még egy részt lásd az 533. jegyzetnél.

²⁴⁷ Friedländer megemlíti a „briszkai dáján, Ávrám Jichák Bleiweiss rabbi”-t egy levelében (PLOCKI: *SÁÁLU* 86. old.) és Ritter rabbi is megemlíti őt a *Der Israelit*-ben közölt cikkében, 1907. augusztus 15. (10. old.).

megkapott ugyan egy *Jövámot*-traktátus példányt, de szüksége lenne még egyre Rabinovics úr részére²⁴⁸. Nekem itt és most komoly kétségeim vannak, mert Friedländer rabbi nem lehetett annyira híján a logikus gondolkodásnak, hogy a *Jövámot* traktátust Briskbe küldje olyan valakinek, aki az ottani rabbi közvetlen környezetéhez tartozik, ha tényleg ő hamisíthatta meg a nagy rabbi támogató nyilatkozatát.

Ugyanebben a számban²⁴⁹ Ritter válaszol Meher érvelésére:

Nagyszerű a kérdés! De nézze, Meher úr, Friedländer egy csöppet sem volt híján a logikának... Ebben az esetben nem ő volt az, aki megásta magának a gödröt. A Briskbe küldött példányok nem tartalmazták az ajánlóleveleket, tehát a briski rabbi hamis levelét sem! Friedländer óvatos volt, és nem nyomtatta ki előre a támogató nyilatkozatokat a bevett szokás szerint, amiképpen ő maga is eljárta a Jeruzsálemi (*Kodásim*) esetében – a könyv legelején. Ebben az esetben egy külön összehajtott lapon szerepeltek az ajánlólevelek, melyeket be lehetett tenni a könyvbe²⁵⁰. Persze csakis azokba a példányokba, melyek esetén nem állt fenn a lelepleződés veszélye. Két ilyen nyilatkozatot, amely a tulajdonomban van... dr. Kahantól²⁵¹, a fuldai körzeti rabbtól kaptam, akinek Friedländer maga küldött két példányt a *Jövámot* traktátusból a támogató nyilatkozatokkal együtt. Láthatod hát, kedves hívem, Meher úr, hogy barátod [Friedländer] nem is volt annyira híján a logikának...

Rabinovics úr ismétlődő unszolásainak engedelmeskedve, a támogató nyilatkozatokat újból elküldtem Briskbe és Bleiweiss úr rögtön rájött, hogy a briski rabbi nem adott ilyen ajánlólevelet. Nem tagadnám meg önmagamtól, hogy tanúvallo-másommal tisztázam: ezeket az ajánlóleveleket nem csak egyszer nyomtatták ki.

Bleiweiss rabbi segített neki a Jeruzsálemi példányainak terjesztésénél, amiképpen Plocki rabbi megírta (lásd az 1014. jegyzetnél): „Íme, amikor hallottam, hogy kinyomtatták a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét, nagyon elepedt a lelkem, hogy lássam és tanuljak belőle... rögtön írtam is Briskbe az éles eszű és nagy tudású Ávrám Jichák Bleiweiss rabbinak, az ottani helyettes rabbinak, és kértem tőle öt példányt a Jeruzsálemiből...”.

²⁴⁸ Zéév Wolf Rabinovics – róla lásd a 8. fejezetben.

²⁴⁹ 18-19. old.

²⁵⁰ Olyasmit is halottam, hogy léteznek olyan példányok, amelyekben más rabbik ajánlólevelei szerepelnek, de ilyet még személyesen nem láttam.

²⁵¹ Michael Cohen rabbi (1849-1920).

Abban a példányban, melyet Kutna rabbi küldött el nekem Kismártonból²⁵², a nyilatkozatok sorrendje különbözik attól a két másolattól, amit Fuldából kaptam. Mind a két példányban a briszkai rabbi nyilatkozata volt az első.

Ritter érvelését támasztja alá az, hogy a New York-i Chábád könyvtárban tényleg olyan Jeruzsálemi *Jövámot* példányra találtam, amiben egyetlen ajánlólevél sincs, de egy magángyűjteményben láttam olyan példányt is, ahol az ajánlólevelek szerves részei a nyomtatott könyvnek. Úgy tűnik, hogy több különböző verzió létezett párhuzamosan: a magyar rabbik kapták a sok ajánlólevéllel bővítettet, míg sok külföldi rabbi és kutató, a tudományos élet résztvevői – más célközönség lévén – az ajánlólevelek nélküli példányokat kapták. Míg megint mások különálló mellékletben vették kézhez az ajánlóleveleket, sőt, ebből a mellékletből is két példány jelent meg, melyekben eltérő sorrendben szerepeltek a rabbik ajánlásai. Friedländer nyilván ezeket is az adott címzettnek megfelelően váltogatta.

Térjünk vissza a briszkai rabbi ajánlására! Amennyiben összehasonlítjuk itteni levelét négy más autentikus ajánlólevelével, melyek különböző könyvekből kerültek elő²⁵³, ugyan csak egyértelművé válik²⁵⁴, hogy a Friedländernek címzett levél hamis²⁵⁵. A levél befejezésére és az aláírásra koncentrálnék:

A Friedländer-féle levél aláírásában a következő szerepel:

כעתירתי, הבא על החתום...

פה ק"ק בריסק דליטא י"א ניסן תרס"ד לפ"ק

חיים בהגאון הק' מו"ה יוסף דובער הלוי זצוק"ל סאלווייצ'יג

...ez a fohászom, aki alá is írja,

²⁵² Sálom Kutna rabbi (1826-1909), Kismárton rabbija, az *Áteret sálom váemet* szerzője.

²⁵³ Lásd Jiszráél Méir Hákohén: *Likuté háláchoť a Zöchávím* traktátushoz, Varsó, 1899; Éfráim Eliezer Cvi Chárláp: *Hod tóhilá*, Varsó, 1899; Sál Hálévi Mortira: *Givát Sál*, Varsó, 1902; Náchmán Smuél Jáákov Miodoszár: *Ámudé Jehonátán*, Varsó, 1910.

²⁵⁴ Lásd a 9. fejezet végét egy másik levéllel kapcsolatban, amit Friedländer bemutatott, és amit állítólag a briszkai rabbi írt.

²⁵⁵ Lásd a 18. fejezet eleje Ullmann Slomó Zálmán rabbi tanúbizonyságát, mely szerint a briszkai rabbi ajánlása hamis.

itt a litvániai Briszki közösségében, niszán hó 11-én, 664-ben a kis számlálásban²⁵⁶ (1904. március 27.)

Chájim, fia a szent zseninek, rabbi Dovber Hálévinak, szent emléke legyen áldott, Solowejzig...”.

Ha alaposan megvizsgáljuk, akkor rá fogunk jönni, hogy ez a megfogalmazás sokban különbözik a briszki rabbi más aláírásaitól:

1. A briszki rabbi soha sem írja befejezésképpen: „ez a fohászom, aki alá is írja...”, hanem ehelyett azt írja neve elé: „ezt mondta...”.

2. Soha sem írja úgy, hogy „kis számlálásban” a dátum évszáma után. Ehelyett az évek száma előtt mindig odaírta a *héj* betűt – melynek számértéke 5 –, utalva a „hiányzó” ötezer évre.

3. A briszki rabbi Solowejziknek írta nevét²⁵⁷, nem pedig Solowejzignek²⁵⁸.

4. A briszki rabbi mindig csak a nevét írta alá, nem írta hozzá az apja nevét is.

A Rabinowitz-Theomim panevőžysi rabbi ajánlólevelével kapcsolatban²⁵⁹ is több hamisítást igazoló bizonyíték merül fel:

1. A rabbi minden ajánlását²⁶⁰ az עמ"י עש"י héber mozaikszavakkal kezdi, melynek jelentése a következő vers²⁶¹: „Segítségem az Örökkévalótól, ki égnek és földnek teremtője”, ez a kezdő mondat mozaik szavakba öntve mindig a levél legfelső sorában, külön sorban található. A Friedländerhez írt ajánlásban ez nem így van. (Habár lehetséges, hogy ez a szedő hibája, aki kihagyta ezt a formulát.)

²⁵⁶ A „kis számlálásban” arra utal, hogy az ezredévek nincsenek megjelölve. Vagyis a mi esetünkben a valódi évszám nem 664, hanem 5664.

²⁵⁷ A *Likuté hálácho*tban hibásan Solweyzikként szerepel a neve.

²⁵⁸ Lásd még a 9. fejezet végén.

²⁵⁹ Slomó Albert az *Ohr Yisroel* c. folyóiratban megjelent írásában (1999. szeptember, 17. szám, 210. old.). Az ötödik bizonyítékot már Ritter is felvetette a *Der Israelit* 1907. augusztus 29. számában. 11. old. 11. jegyzet.

²⁶⁰ Lásd például ajánlólevelét a Jáákov Áser Hálévi Greivsky: *Brit Hálévi hásáalom* c. könyvéhez, Jeruzsálem, 1997.

²⁶¹ *Zsoltárok* 121:2.

2. A legtöbb levelében a rabbi a dátummal kapcsolatos gematriát (betű-számmisztikát) ír. Ez ugyancsak hiányzik ebben a levélben.

3. A rabbi a nevét, אליהו (Élijá) – mindig a ה (hé) betű kihagyásával írta alá, ugyanis a neve utolsó két betűje Isten nevére utal, amit nem illik leírni. A megvizsgált ajánlásban azonban nevének kivétel nélkül minden betűjét leírta. (Persze ezt is írhatjuk egy figyelmetlen szedő számlájára.)

4. Nem nagyon tűnik hihetőnek, hogy a rabbi azt írja Friedländer munkájáról: „szent kézírata”, mintha itt a zsidó nép nagy bölcséről, szentjéről lenne szó!

5. A briszkai rabbi ajánlásában ifjúkori barátjának nevezi Friedländert, azonban ez sem reális, hiszen ő 1843-ban született, míg Friedländer 1864 körül és nyilván nem születésekor barátkozott vele, sőt még tíz éves korában sem. Mikor Friedländer a megfelelő életkort, a húsz évet betöltötte, a rabbi már negyven körül járt. Ezen kívül Panevėžysban lakott, nagyon távol Volozsintól, ahol Friedländer abban az időben tanult.

6. Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy a rabbi 1905. február 8-án hunyt el Jeruzsálemben, négy-öt hónappal a Jeruzsálemi megjelenése előtt. Tehát személyesen nem cáfolhatott semmit, amit könnyen kihasználhatott a szélhámosságban felülmúlhatatlan Friedländer.

7. Ami pedig Rosenberg fent idézett tanúskodását illeti, mondván: Rabinowitz-Theomim panevėžysi rabbi még rabbivá is avatta Friedländert. Más forrásokból úgy tűnik, hogy a panevėžysi rabbi nem szívesen végzett rabbiavatásokat. Érdeemes felidézünk, mit is írt a rabbi abban a rabbivá avató levelében, melyben Mose Klirs rabbit részesítette (ő volt később Tiberiás askenázi főrabbi, 1874-től 1934-ig)²⁶²: „...annak ellenére, hogy nincs kedvemre, hogy hozzám fordult ahelyett, hogy valódi nagyságok elé járult volna – hiszen ismerem önmagam szintjét, és tudom, hogy nem vagyok azok közé való, akik avatni tudnak –, ugyanakkor a szent kedvére... mivel hogy van már ajánlása ... kedves barátunktól, a Slonim nagy tudású rabbijától²⁶³, így hát eleget tettem kérésének...”. Láthatjuk tehát, hogy a panevėžysi rabbi csak nagyon különleges esetekben adott avatóleveleket. Hogyan lehetséges tehát, hogy éppen Friedländer esetében tett kivételt?

Láthatjuk tehát, hogy a panevėžysi rabbi avató és ajánlólevelei is feltehetően Friedländer hamisítványai, a briszkai rabbi ajánláshoz hasonlóan.

²⁶² Megjelent: SURASKY: *CHÁSZID RABBIK*, 4. rész, 16-17. old.

²⁶³ A fent és lejjebb is említett Jozsef Schlufer szlonimi rabbi.

A harmadik – Joszef Schlufer rabbtól kapott – „barátságos” támogatással kapcsolatban is felmerül a gyanú, hogy nem eredeti, hisz Schlufer rabbi már 1903. április 29-én²⁶⁴, mintegy két évvel a Jeruzsálemi megjelenése előtt elhunyt.

Felkelti a figyelmünket, hogy az ajánlólevelek többségét 1904-1905-ben írták, kivételt képeznek a panevőzysi rabbi által 1903 nyár végén, valamint a Schlufer rabbi által már 1901 októberében megírt levelek²⁶⁵.

Mindebből világos, hogy a három említett ajánlólevél csupán Friedländer képzeletének gyümölcse. Célja egy volt: hírnevet kreálni magának a litvániai bölcsek iránta megnyilvánuló megbecsülése révén. Megjegyzendő, hogy a háromból két nyilatkozatban a Friedländer tulajdonában lévő, szefárd bölcsek által írott kéziratokra is utalás történik. Úgy tűnik, hogy mindezzel Friedländer azt a benyomást akarta kelteni, hogy a fent említett rabbik nem csak őt tartják nagyra, hanem hitelesnek tartják azt az információt is, hogy a kezében szefárd kéziratok vannak.

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Friedländer nem csak a tudományos élet résztvevőinek küldött támogató nyilatkozatokat nélkülöző példányokat, hanem hasonlóképpen Litvánia bölcsei is ilyen példányokat kaptak, nehogy saját meghamisított nyilatkozataikkal szembesüljenek. Ezen kívül, ha a magyarországi rabbik nyilatkozatainak egy részét is hamisítványnak tekintjük (amire egyelőre nincs bizonyíték), akkor kijelenthetjük: kizárólag a galíciai rabbik kaptak a nyilatkozatokból. Ezt a feltételezésünket az a tény is megerősíti, miként azt a későbbiek folytán látni fogjuk, hogy egyedül a galíciai rabbik támogatták Friedländer kitartóan még akkor is, amikor az összes többi támogató rabbi már elhagyta.

A Jeruzsálemi *Jövámot* kiadás bírálata

1906 januárjában²⁶⁶ dr. Marmorstein Arthur (Ávráhám, 1882-1946)²⁶⁷ már súlyos bírálattal illette a könyvet magyar nyelven. Íme a legfontosabb gondolatok:

---

²⁶⁴ Nathan Zvi Friedman: *Ocár Hárábránim*, Tel Aviv, [1975], 182. old. 8660. szám. Életrajza (még életében írták meg) Ben Zion Eisenstadt: *Dor rábánáv veszofráv* c. könyvben található, II. rész, Vilna, 1900, 49. old.

²⁶⁵ Megfigyelhetjük a „Tisztelt, szentséges dicsőséges neve” kifejezést, amit Schlufer rabbi és a briszkai rabbi leveleiben található. Ezt láthatóan Friedländer nagyon kedvelte, így sok neki írott támogatásba bekerült...

²⁶⁶ *Magyar rabbik*, 1906. 4. szám, 40-43. old. A cikk dátuma: 1905. december 11.

[Friedländer] Előrebocsátja, hogy „készítettem a munkám kapcsán egy nagy Bevezető tanulmányt a Jeruzsálemi talmudhoz... abban a nagy tudós és bíráló, Zacharias Frankl, a *Dárké háMisná* (A Misná útjai)²⁶⁸ c. könyvét és a *Mövo löháJerusálmi* (Bevezető a Jeruzsálemi talmudhoz)²⁶⁹ c. munkáját keményen bíráltam. Az egész könyvet komoly kritika alá vettem, elfogultság nélkül bíráltam jóra vagy rosszra.” Talán szükségesnek tartotta az orthodoxia hősei előtt ezt a nyilatkozatot tenni²⁷⁰, akkor tévedett, mert ezek még talán hírből sem ismerik, mit jelent Frankl Zacharias működése a zsidó irodalomnak... De szigorúbban követelhetjük a szerzőtől, nevezze meg pontosan és a tudományos komolyságnak megfelelően a kéziratait, melyekből merített, melyek segítségére voltak. Jeruzsálemi kéziratok nem repülnek madarak módjára a levegőben, nem is úszkálnak a Szamos vizében. Mert a könyvtárakban is elég ritkák... Sokat vétett a szerző a nevek visszaadásánál, egy kritikai kiadásnál ez a fődolog... Kevés gondot fordított a szerző a két Misna-példány közötti különbségekre; ha Frankel bevezetését igazán olvasta és tanulmányozta volna, ez nem kerülhette ki a figyelmét²⁷¹... Ha Fr. csakugyan vitatkozni akar Frankellel, akkor szent kötelessége Frankelt ismernie. Akármily chászid is legyen az ember, ha Mühlhausenből is jön Szatmárra, az igazságot a modern embertől is szabad elfogadni. Pedig be jól tette volna, ha már igazán használható Jeruzsálemi kiadást akar nyújtani, ha a zsidó tudomány munkásait is megkérdezi. Ma már bizony nem elég, ha valaki a zsidó tudomány terén

²⁶⁷ Marmorstein Jehudá Árje Léjb rabbi fia, a szlovákiai Szemnitz rabbija. A cikk keletkezésének időpontjában Arthur még a berlini (Hildsheimer-féle) Egyetem és Rabbiképző fiatal végzőse volt. Lásd még vele kapcsolatban a *Magyar rabbik* 6. számának mellékletét, melynek címe „Felekezeti pártállás”. Később Angliában lett hírneves kutató, lásd: *Zsidó lexikon*, 888. old., és *The Journal of Jewish Studies*, 1948, 3. old.

²⁶⁸ Lipcse, 1859. Újabb kiadás jelent meg, mellékletekkel, Tel Avivban 1959-ben.

²⁶⁹ Bresslau, 1870.

²⁷⁰ Dr. Zacharias Frankel (1801-1875), a bresslaui Rabbiképző főiskola vezetője, a kritikai, történeti Talmud kutatás úttörője. Kivívta kora rabbijainak ellenérzését, lásd például: Samson Raphael Hirsch: *The Collected writings*, V. kötet (207-314. old.), „dr. Z. Frankl *Dárké háMisná*ról írott cikkek”: „Frankl nem habozott minden olyan elvet felhasználni, melyek nem kevesebbek, mint az Ortodox Judaizmus kategorikus tagadásai” (262. old.). „Frankl Misna tanulmányozásának módszertani bevezetője tagadja a Tóra törvényei magyarázatának isteni eredetét, amelyeket a Misna és Talmud közvetít nekünk”. Lásd még a 10. fejezet végén.

²⁷¹ Lásd: *Dárké háMisná*, Tel Aviv-i kiadás, 231. old. és J. N. Epstein: *Mövo lönuszách háMisná*, Jeruzsálem, 1948, II. rész, 932. oldaltól és az 1269. oldaltól; Melech Schachter: *The babylonian and Jerusalem Mishnah*, Jeruzsálem, 1959, 17-36 old.

dolgozni akar, egy bibliai és talmudi példány, más is kell ahhoz. Ezért botlik Friedländer lépten-nyomon. Philológiai tudománya nincs, ezért sohasem tudja, melyik a helyes olvasat... Ily és hasonló hibák lépten nyomon minden oldalon találhatók és túlhaladná a szerény ismertetés keretét, ha azokat itt felsoroljuk. De száz szónak is egy a vége, ma már másképp kell dolgozni, mint 100 évvel ezelőtt. Ha a szerző a Jeruzsálemi kiadást folytatni fogja, akkor feleljen meg a modern kor követelményeinek is. Még nem késő!!!

Marmorstein a Jeruzsálemi-kiadás hibáit a szerző képzetlenségének tudta be, míg Zeév Wolf Rabinovics változtatásokat és hamisításokat is felfedezett benne. Így írt a *Tél talpijot* 1911. májusi számában:

...Ennek a kommentárnak a szerzője, aki utána a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjét is kiadta, hamisító... kinek a végső cselekedetéből is rá lehet jönni kezdeti tetteire, hogy a *Jövámot* traktátus kiadásában is hamisított bizonyos részleteket, és betoldott olyan furcsa olvasatokat, melyek az ő elméjében születtek. Ezeket a főszövegbe ültette. Olyanokat, amelyeket a korábbi kommentárok még el se képzeltek. A kiadó pedig elrejtette előlünk, hogy ezeknek forrásai a saját javításai, és nem a Jeruzsálemi talmud valódi részei. Például a negyedik fóliáns második oldalán beletoldotta a Jeruzsálemi szövegébe az „אִתָּא חֲמִי” kifejezését²⁷², aminek az értelme szerintem magától érthető kérdésfeltevés, ugyanakkor nem egyezik a kifejezés a Jeruzsálemi talmud stílusával, de ez a stílus visszatérő elem az általa kiadott *Kodásim* rendben, mint például a *Chulin* traktátusban, többszörösen használt kifejezés...

Összefoglalva Friedländer második nagy csibésztségét, amit a Jeruzsálemi talmud *Jövámot* traktátusának kiadását tekintve, nem találtam további érdemi anyagot vagy kritikát kutatásaimban. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy ezt a művét csak kis példányszámban adta közre, kizárólag azok között a rabbik és tudósok között terjesztve, akiket meg akart nyerni a későbbi hamis kötetek kiadásának elfogadásához.

---

²⁷² A *Chések Slomó* kommentár így magyarázza: „Ez a Jeruzsálemi helyes változata, mely eddig hiányzott”.

3. fejezet

1906. január: Kiáltvány a Jeruzsálemi *Kodásim*-kézirat felfedezéséről

A Jeruzsálemi első kötetének 1907-es megjelenése nem lehetett meglepetés, hisz egy évvel korábban Friedländer már híret adta egy mintapéldány közreadása kíséretében. Így írt Slomó Jehudá Friedländer a Jeruzsálemi talmud *Chulin-Böchorot* traktátusának Bevezető tanulmányban:

Az elmúlt télen egy Kiáltványon keresztül őszintén jelentettem be, hogy kiadni készülök a Jeruzsálemi talmud ***Kodásim* rendjét egy, a világon egyedülálló kézirat alapján...** a bölcsnek könnyű megértenie, hogy amiatt az érv miatt, hogy mondván „rövidebb az ág a nyújtózkodásnál”,²⁷³ egy tényérnyit felfedtem, de százat sikerült betakarnom, mondván... ki olyan, mint a bölcs, aki megérti, hogy nem itt van a helye és az ideje – egy kiáltványban – annak, hogy hosszasan és részletekbe menően elmélyüljünk a témában...

A Bevezető tanulmány végén még azt is bejelenti:

Íme, miután az első kis formátumú füzetet kinyomtatták, több bölcs rabbi azt a tanácsot adta, hogy adjuk ki a vilnai Talmud kiadás fóliáns formátumában. Így is cselekedtem, ezzel elveszítve az első ív költségeit, ahogy az olvasó láthatja is.

Kutatásaim során éveken át kerestem az említett kiáltványt, így hát nagy öröömre szolgált, mikor találtam egy példányt Solomon Schechter professzor levéltárában, melyet magától Friedländertől kapott²⁷⁴. A kiáltványon nem szerepel dátum, de a végén szereplő lakcím – Kölchseygasse 28 – bizonyítja, hogy 1906 elejéről van szó, hisz Friedländer körülbelül áprilisban költözött el innen; akkortól már más volt a lakcíme²⁷⁵. Pontosabb dátumot is megállapíthatunk Friedländernek a Buberhez és Schechterhez írott levelei alapján.

A 7. levélben (1905. december 29.) Friedländer Bubernek a következőket írja: „ha Isten is úgy akarja, a szent szombat napja után kész lesz az ív... és, ha Isten is úgy akarja, a szent szombat után el fogom küldeni az ívet”. A nyolcadik levelében (1906. január 7.) pedig Friedländer ezt írja Schechternek: „...és remélem, hogy a Jóságos Fennvaló megsegíti Önt,

---

²⁷³ *Jesájá* 28:20. alapján.

²⁷⁴ További példányt találtam időközben a Bár-Ilán Egyetem archívumában is.

²⁷⁵ Lásd a 11. fejezet végét.

hogy segítséget leljen a kézirat kinyomtatásához – ahogy arról a kiáltványban már beszámoltam...”. Ennek alapján világos, hogy Friedländer már 1906 elején kinyomtatta a *Kiáltványban* a nagy hírt, hogy megtalálta a Jeruzsálemi kéziratait és kinyomtatta az első ív mintapéldányát is²⁷⁶. És valóban 1906. január 23-án kapta az első ajánlólevelet a Jeruzsálemi kinyomtatásához. Kluger rabbi az ajánlásában (1906. február 13.) konkrétan megírja ezt: „levelet írt nekem... és elküldte nekem az első ívet mintául.”

A kiáltvány tehát megvan. Az azt kísérő mintapéldányt azonban máig nem sikerült felkelnem.

A rabbi testvérek levelei – a Jeruzsálemi felfedezésének kezdetei

A *Kiáltványban* Friedländer elmeséli, mi vezette rá a Jeruzsálemi talmud hiányzó részeinek felfedezésére:

1900-ban... érkezett meg hozzám fivérem, a tóratudós és kutató, Élijáhu SZÁT Algazi levele, aki kereskedelmi tevékenysége folytán él Izmirben. A levélben azt meséli, hogy a nagy bölcs, a *Szdé Jehosuá*²⁷⁷ című Jeruzsálemi talmud kommentár szerzőjének hagyatékából régi könyveket vásárolt... Köztük két igen értékes levelet is találtunk:

a) Szent keze írása²⁷⁸ Izmir hitközsége bölcs rabbijai részére, melyben közli velük – rengeteg szóvirág közepette, ahol a sok ciráda közt elvész a lényeg –, hogy Isten kezébe juttatta a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének kéziratát, a lisszaboni don Ávrám Hálévi révén, aki Spanyolhonban folytatott kereskedelmi tevékenysége közben egy magas rangú egyházi méltóság házában, Barcelona városában talált rá, és aki Konstantinápolyban tervezi azt kinyomtatni.

b) Ez pedig fivére, a bölcs Chájim Benvenisti rabbi válasza, – akihez feltehetően ugyancsak eljutatta a jó hírt – melyben elmeséli lelke boldogítását a jó híreket hallgatva, de boldogsága szomorúsággal vegyített, és arra céloz, hogy a csend és

²⁷⁶ Ugyanakkor a szatmári *Ohel Jichák* folyóiratban, 1906-ban januárban és márciusban megjelent a Jeruzsálemi *Jövámortal* kapcsolatosan, hogy „a szerző kezébe jutott egy Jeruzsálemi *Kodásim* kézirat, mely egyedülálló a világon”.

²⁷⁷ Jehosuá Benvenisti rabbi.

²⁷⁸ Innen úgy tűnik, hogy ezt a hosszú levelet Izmir rabbijainak Jehosuá Benvenisti rabbi maga írta, de lásd tovább: „A levelek megtalálásának két változata” alfejezetben.

visszafogottság ideje van. Az adott kor ismerői, és kik tudják, milyen hálókat vetettek ki annak idején az említett bölcsre, nyilván értik, mire utalt ilyen szavaival...²⁷⁹

Azóta nincs békéje és képtelen pihenni a testvérem és egyik tóratudós barátjával, Jáákov Kobi SZÁT-val egyetemben, hogy alaposan fel ne kutassák az említett homályba merült értékes kéziratot. Az Ég pedig érdemesnek találta őket, ugyanis végezetül megtalálták azt...

Az említett Jehosúa Benvenisti rabbi Törökországban, Konstantinápolyban született 1590 körül, és 1667 táján halt meg. Konstantinápolyban és más közösségek élén volt rabbi. Ő volt a szerzője a Jeruzsálemi talmud 18 traktátusára írott alapvető és fontos kommentárnak, *Szde Jehosúa* címen. Kommentárjának a *Zráim* (Vetések) rendhez írt egy része még életében, 1662-ben nyomdába került Konstantinápolyban. A további értelmezéseit a *Moéd* (Kijelölt idő, „ünnepek”) rend egy részéhez, a *Násim* (Asszonyok) rendhez és a *Nözikin* (Károkozók) rendhez Konstantinápolyban nyomtatták ki, de csak 1749-ben, évekkel a halála után. Testvére, Chájim Benvenisti rabbi 1603-ban született Konstantinápolyban és 1673-ban hunyt el Izmirben. Korának egyik legnagyobb szefárd rabbija és hittudósa, 1662-től az izmiri közösség vezető rabbija volt. Fő műve a *Kneszet hágdolá*, mely a *Sulchán Áruch* négy részét elemzi, az egyik legmértvadóbb a bölcsök ítéleteinek és döntéseinek a gyűjteményei közül a vonatkozó irodalomban²⁸⁰.

A rabbi-testvérek levelei felfedezésének története nagyon fontos szerepet játszik a Jeruzsálemi kézirat feltárásában. Ugyanis ha tudomást szerzünk arról, hogy a Jeruzsálemi egyik legnagyobb elemzője ki akarta nyomtatni a kéziratot, nincs ennél hitelesebb tanúbizonyságunk arról, hogy az igenis az elveszett *Kodásim* rend valós kézírata. Ha viszont igaz, amit Friedländer ír a fenti levelek kapcsán, akkor automatikusan felmerül bennünk a kérdés: ha valóban a szefárd rabbi kezében volt az igazi Jeruzsálemi kézírata, akkor miért nem nyomtatta ki és miért nem hozta nyilvánosságra? Elgondolkodtató az egyik rabbi fivér állítólagos válasza: a csend és visszafogottság ideje van...”.

A Jeruzsálemiről írott munkájában Bacher professzor megfejtje számunkra ezeket a rejtett célzásokat²⁸¹:

---

²⁷⁹ A pontok az eredeti szövegből származnak.

²⁸⁰ A rabbi fivérek haláláról lásd még a 13. fejezetben a 679. jegyzetnél.

²⁸¹ BACHER: *RECENZIÓ*, 21. old. Lásd még a 6. fejezetet.

Szavaival Chájim Benvenisti rabbi Sábtej Cvi (1626-1676) tetteire utal, aki Izmirben hirdette önmagáról 1665-ben, hogy ő a Messiás. Chájim Benvenisti rabbi szintén a hívei közé tartozott. A levelet Sábtej Cvi Izmirből való távozása után írta. Ebben az időben Chájim Benvenisti rabbi és a többi izmiri rabbi igyekeztek elkerülni a botrány hullámain és elpártolatk az álmessiasztól, aki aztán 1666-ban áttért az iszlám hitre.

A „Kiáltvány”-nak két változata van?

Aron Marcus a Jeruzsálemiről szóló cikkében²⁸² úgy fogalmaz, mintha Friedländer kiáltványának két verziója is lett volna:

És feltűnt körünkben egy ember, kinek neve dr. Friedländer... aki amikor Izmirbe érkezett, felfedezte származását, és különleges ihlettől vezérelve akarta felfedezni az említett Jeruzsálemi talmudot... szíve azt súgta neki, hogy amennyiben ez a törekvése Izmirben nem jár sikerrel, folytassa a dolgot Tuniszban. Elment hát Tuniszba, ahol zsinagógákban és tanintézetek szobáiban kutatott, de semmi hang, semmilyen válasz nem volt. És lőn: egyik napon elment sétálgatni egy kis falucskába, melynek nevét sajnos elfeledte... és ott találkozott egy falusi zsidó emberrel, aki még a héber *álef-bét* elolvasására sem volt képes, de volt egy óriási amulettje, melyet megnyitott az emberünk előtt, és láss csodát, a Tiszta Szezárd előtt ott volt az elveszett Jeruzsálemi talmud-kézirat... ezek után kinyomtatott egy kiáltványt, melyben elmesélte a fent említett csodás megtalálás történetét. Közben dr. Ritter, a nagy rabbi Rotterdamból, figyelmeztető felhívást írt, óva intve Friedländer hamisításaitól, aki az ujjából szopta ezt a Jeruzsálemit; Ritter bizonyítékokkal is szolgált, melyek által magából a Jeruzsálemiből válik nyilván-

²⁸² A budapesti *Ungarische Wochenschrift*-ben. Nem sikerült megtalálnom az eredeti cikket, így a *Hámodiában* (1912. szeptember 25., 786-787. old.) megjelent héber fordítást használtam föl. Marcus németül megjelent cikkének a dátuma nem tisztázható. A *Hámodiában* azt állítják, hogy ez az *Ungarische Wochenschrift*-ből származik, az 1906. november 8-i számból, ami lehetetlen, hisz Marcus megemlíti benne Ritternek a Jeruzsálemi elleni cikkeit, mely csupán 1907. június hónapjában jelentek meg (lásd a 465. jegyzetet). Lehetséges, hogy csak az évszámot írták el, és a helyes dátum 1907. november 8. Meg kell jegyeznünk, hogy a cikk mindenképpen az előtt jelent meg, mielőtt rájöttek, hol volt Friedländer gyerekkorának színhelye: Beshankovichy városa, hisz Marcus azt írta, hogy „Kiejtése elárulja, hogy Eišiškes környéki születésű” (lásd 815. jegyzetet). A cikkel kapcsolatban lásd még az 1119. jegyzetet.

valóvá a hamisítás ténye... Erre az emberünk kiadott egy második kiáltványt, melyben cáfolja az elsőt; többé nem esik szó a tuniszi falusiról, annál inkább egy gazdag emberről, aki izmiri rabbik őseitől származik, jelesen a híres Benvenisti rabbi családból, török neve Szulimán és egy nevesincs helységben lakik, valahol Isztambul és Adrianopol között...

Marcus írása felettébb érdekes, ugyanis rendelkezésünkre áll a Schechterhez eljuttatott kiáltvány, mely a Marcus által említett egyik változatnak sem felel meg, s amelyben se Tuniszi, se Isztambulról nem tétetik említés²⁸³. A kiáltvány így szól:

1900-ban... érkezett meg hozzám fivérem, a tóratudós és kutató, Élijáhu SZÁT Algazi levele, aki kereskedelmi tevékenysége folytán él Izmirben, s aki azt meséli, hogy vásárolt... Azóta nincs békéje és képtelen pihenni egyik tóratudós barátjával, Jáákov Kobi SZÁT-val egyetemben, amíg alaposan fel nem kutatják az említett homályba merült értékes kéziratot. Az Ég pedig érdemesnek ítélte őket, ugyanis végül megtalálták azt – amikor nyugat felé haladt valamelyik távoli keleti országban – egy egyszerű falusi ember házában, aki maga még írni-olvasni sem tudott... A kéziratot pedig mint afféle rossz szellemek, kísértetek és károkozók ellen védelmet nyújtó talizmánt őrizte magánál. Kimondhatatlanul nagy igyekezettel sikerült egy fél évre kölcsön kérnie és utána egy újabb fél évre...

A kiáltvány mindössze azt állítja a kézitról, hogy „megtalálták azt – amikor nyugat felé haladt valamelyik távoli keleti országban...” és nem konkretizálta, melyik ország mely helységről van szó. A Jeruzsálemi Bevezető tanulmánya negyedik fejezetében viszont már részletekkel, konkrétumokkal szolgál erről:

A fent említett év (1901) Sávuot ünnepén másodszor is kaptam egy újabb levelet a testvéremtől... megtudta, hogy az Adrianopolból a királyi város felé vezető út mentén él a fent említett nagy rabbi és a Benvenisti család sok leszármazottja, kiknek sok, nagyméretű pergamenlapra írott talizmánjuk van, amelyeket apáik apjai óta őriznek... testvéremnek és egyik barátjának, Jáákov Kobi SZÁT-nak többé nem volt nyugta, amíg el nem indultak az elveszett kézirat megkeresésére és felkutatására. Lelkiismeretesen jártak egyik helyről a másikra, faluról falura... Már Ros Hásáná [Újév] előtt megtudták, hogy a legnagyobb talizmán (kézirat) a

---

²⁸³ De lásd a 12. fejezetben a különbségről a *Kiáltvány* és a Jeruzsálemi Bevezető tanulmánya között.

gazdag Szulimán Benvenisti tulajdonában van, ahol meg is találták azt selyembe burkolva... 1901. december 9-én a kézirat a birtokomba is jutott ...

Érdemes megjegyeznünk, hogy a 4. levelében (1905. október 19.) Friedländer így ír Schechternek:

...és most juttatott el hozzám a Fennvaló egy Jeruzsálemi *Kodásim* rend kéziratot. Testvérem, az izmiri lakos, bölcs rabbi kereskedelmi útja során eljutott keleti országokba, Damaszkuszba, stb. és egy falusi ember házában találta, aki őseitől rámaradt örökségként, talizmánként őrizte azt...

Mindebből kiderül az, hogy amikor Friedländer elkezdte nyilvánosságra hozni felfedezését, egyelőre nem közölte a lelőhely pontos adatait, csak célzott rá, mintha a lelőhely Damaszkusz környéke, tehát Szíria lett volna. Amikor viszont a Bevezető tanulmányban részletesen kinyomtatta a történetet, már az Adrianopoltól a királyi városig húzódó útról volt szó mint lelőhelyről. A Marcus által említett Tuniszra azonban sehol sem találtam Friedländer írásai között, és ugyancsak nem találtam utalást arra, hogy két kiáltvány lett volna.

A történet többi részlete is, amint Marcus is lejegyzí, távol áll a realitástól:

...ez a történet dr. Friedländertől származik, aki megértő fülekre talált a nagy tudású, nemes családból származó előkelő Ullmann Slomónál²⁸⁴... Ezek után kinyomtatott egy kiáltványt, melyben elmesélte a fent említett csodás megtalálás történetét. Közben dr. Ritter, a nagy rabbi Rotterdamból figyelmeztető felhívást írt óva intve Friedländer hamisításaitól, aki az ujjából szopta ezt a Jeruzsálemit és bizonyítékokkal is szolgált Ritter, melyek által magából a Jeruzsálemiből válik nyilvánvalóvá a hamisítás... és így történt, hogy ezek után, amikor Friedländer-Algazi visszajött a gazdag Ullmannhoz... azt a méltányos tanácsot adta neki, hogy hagyja el Nagyvárad városát... Ezek után egy új kiáltványt adott közre, amelyben cáfolta az elsőt... és szélhámoskodásával sikeresen rá is vette... amiképpen az említett gazdag ember apósával, Szófer (Schreiber) Jichák Léjb rabbi-val, Drohobicsból is sikerrel járt, hogy ajánlását kicsalja, épp egy nappal azelőtt,

---

²⁸⁴ Slomó Zálmán, Ullmann Jiszráel rabbi fia, aki 1915-ben (vagy 1919-ben) halt meg. A veje Szófer (Schreiber) Jichák Léjb rabbinak (róla lásd a 6. és 18. fejezetben). Ullmannról lásd COHEN: *ERDÉLY BÖLCSEI*, 3. old. és WUNDER: *GALÍCIA*, III. kötet, 1061. old. és az én írásomat a családjáról és különleges könyvgyűjteményéről a *Tél Tápijot*-ban I. kötet, Budapest, 2000, 34-35 old.

hogy a fent említett gazdag veje megérkezett volna hozzá (hogy ezt megakadályozza)...

Ezt írja Marcus. De állításai nehezen alátámaszthatók, hiszen az „az időben rászédett”-ként emlegetett Szófer (Schreiber) Jichák Léjb rabbi ajánlása már 1906. április 1-én megszületett²⁸⁵, míg Ritter első cikkének dátuma, melyben leleplezi Friedländer hamisításait, 15 hónappal későbbi, 1907. június 20-i. Tehát a Marcus által leírt történések folyása nem tűnik igazoltnak²⁸⁶. Az pedig, amit cikkének folytatásában ír Marcus, mondván: „...és sarokba szorítva kapta elő a briszkai és a lublini bölcsek támogató nyilatkozatait”, ugyancsak alaptalan. Hiszen bár igaz, hogy a Jeruzsálemi *Jövámotár*ól ajánlás jelent meg a briszkai rabbtól²⁸⁷, de a lublini rabbi ajánlásának nyoma sincs! Leszögezhetjük: Marcus cikkének állításait nem tekinthetjük megalapozottnak²⁸⁸.

Annak sem sikerült a nyomára bukkannom, amit Meir Rafeld ír²⁸⁹ a hamis Jeruzsálemi talmud kapcsán: „...akkoriban (1905-ban) különböző folyóiratokban jelentette be a Jeruzsálemi *Kodásim* felfedezését, melynek forrása a Vatikán könyvtára... Utána pedig ugyanő a Jeruzsálemi kiadásának Bevezető tanulmányában, a *Chulin* traktátushoz azt írja, hogy a forrás Törökország...”²⁹⁰.

A levélírók kettős léte?

A fenti elemzést látva érdekes, hogy a Jeruzsálemi Bevezető tanulmányában a rabbi testvérek leveleinek történetét is Friedländer egy kissé másképpen meséli el:

...már beszámoltam a kiáltványban, hogy 1900-ban... megérkezett a fivérem, a tóratudós és kutató, **Élijáhu** SZÁT Algazi levele, aki Izmir városában és a környező összes országban foglalkozott kereskedelemmel. Ennek folytán sok olyan helyre is eljutott, ahova ember még be nem tette a lábát – (a levélben elmondja,)

---

²⁸⁵ Lásd a 6. fejezetben.

²⁸⁶ Talán ha valaha sikerül megtalálni az eredeti német nyelvű cikket, egyes itt feltett kérdésre megkaphatjuk majd a választ.

²⁸⁷ Lásd a 2. fejezetet.

²⁸⁸ Lásd még a 844. jegyzetet.

²⁸⁹ RAFELD: *CÍMLAPOK*, 134. old.

²⁹⁰ Lásd hibájának eredetét, talán a 959. jegyzetnél.

hogy régi drága könyveket vásárolt Jehosúa Benvenisti rabbi, a Jeruzsálemi tal-mudhoz írt kommentár, a *Szdé Jehosúa* szerzőjének hagyatékából. Köztük volt egy velencei kiadású példány, melynek lapjain széljegyzetek voltak a teljes Jeru-zsálemihez, itt-ott említve más változatokat is. A megjegyzések nagy része aztán nyomtatásban is megjelent a *Szdé Jehosúa* hasábjain. Amikor nagylelkűségével eljutatta hozzám... ezáltal fedeztem fel olyan különböző változatokat, melyek korai szefárd bölcsek tollából származnak... Volt ott két rendkívül értékes levél is. Az egyiket a konstantinápolyi rabbi, Mosé Benvenisti, a *Pné Mose* responsum kötetek szerzője írta Izmir közösségének rabbijaihoz, és köztük az élén az áldott emlékü szent Slomó Algazihoz...

Mosé Benvenisti rabbi 1606-ban született és 1677-ben halt meg. Ragyogó bölcs konstan-tinápolyi rabbi, nemzedéke egyik legtekintélyesebb mestere. *Pné Mose* című műve a *Chosen mispát* (zsidó polgári jog) témaköreiben Konstantinápolyban került kinyomtatásra 1667-ben, az *Even háezer* (családi élet) témaköreiben 1671-ben, és a *Joré déá* (szakrális jogi) témakörökben 1719-ben.

A fentiekről megjegyzi Ritter a cikkében²⁹¹:

Nem szaporítanám a szót a nagy eltérés ügyében, ami a között áll fenn, ami a ko-rábban közreadott kiáltványban áll, és amit a Bevezető tanulmányában ír. De rö-viden mégis kitérnék erre. A kiáltványban nem említette a *Pné Mose* szerzőjét egyáltalán, sem a Velencében nyomtatott, *Szdé Jehosúa* széljegyzeteivel ellátott Jeruzsálemiről sem tesz említést... ugyanakkor a Bevezető tanulmányban a *Pné Mose* szerzőjének tulajdonítja a hosszú levelet, és csak néhány sort a *Szdé Jehosúa* szerzőjének... Megfejtethetlen rejtély ez...

A Kiáltvány másik kiadása

A New York-i Chábád könyvtár irattárában a Kiáltvány egy, a többitől eltérő példányát fedeztem fel. A szöveg egyezik, de a lap alján ez áll: „A bölcsek ajánlólevelei a túloldalon.” És valóban, az oldal túlsó felén négy ajánlólevelet nyomtattak ki:

---

²⁹¹ *Hákol*, 1908. május 7. 126. old.

- Árje Lájbis Hálevi Is Horovitz (1847-1909), sztanyiszlávi rabbi, a *Háré böszámim* című responsum könyv szerzőjének ajánlását (1906. február 5.);
- Grünwald Jehudá, szatmári rabbi ajánlását (1906. január 23.);
- Spira Cvi Hirs rabbi (1850-1913), a munkácsi rebbe, a *Dárké tsuvá* című könyv szerzőjének ajánlását (1906. január 29.);
- Rottenberg Jozsef rabbi (1853-1911), a mezőkaszonyi rebbe, a *Bnéj silésim* című könyv szerzőjének ajánlását (1906. január 30.).

A fenti következtetésekből kiderül, hogy a Kiáltványt már január elején kinyomtatták, de az itt található ajánlások dátumaiból láthatjuk, hogy ez a dátum csak február 5. utáni lehet. Úgy tűnik tehát, hogy a kiáltványnak több kiadása is volt, a támogató nyilatkozatokat tartalmazó kiadást egy hónappal a támogatás nélküli után adták ki.

Feltehetően a kétféle kiadás más-más célközönségnek készült, a tudósok, a professzorok – mint például a New York-i Schechter – a támogatások nélküli kiadást, míg a rabbik a támogatásokat tartalmazó kiadás példányait kapták. Ez pontosan megfelel Friedländer ténykedési stílusának²⁹².

Az ajánlásokkal ellátott kiáltvány túloldalán található négy lelkes ajánlásból az első kettő nem újdonság, ugyanis azok megtalálhatóak Friedländer Jeruzsálemi talmudja első kötetének elején.

Kutatásunk szempontjából jelentősebb a mezőkaszonyi rabbi itt található nyilatkozata, ugyanis sehol másutt nem lehető fel, és sehol másutt nem találjuk nyomát véleményének Friedländer munkáiról. Az is felettébb furcsa, hogy van benne egy olyan mondat, miszerint „támogatásában egyetértenek a világ bölcsei”. Hogyan írhatta ezt, hiszen levelét január 30-án írta meg, és előtte csupán a Grünwald Jehudá rabbi január 23-i véleménye létezett?²⁹³

A mezőkaszonyi rebbe továbbá ezt írja:

Testvéreimet keresem, a jámbor és chászid, Tórát tanuló és mindenütt az Istenre gondoló tisztelt rabbikat és gazdag zsidókat! Egészség legyen az osztályrészük! Kérem támogatni a rabbit és bölcset, nagy a hírneve a zsidók között a szefárd Slomo Júda rabbinak – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen –, aki már kiad-

---

²⁹² Lásd a 2. fejezetben és WEINGARTEN: *FRIEDLÄNDER VALLOMÁSAI* 287. old.

ta tehetsége gyümölcseként néhány Jeruzsálemi talmud traktátus magyarázatát, de most egy soha napvilágot nem látott mű kiadását vállalta el, mondván: kiadja a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét saját kommentárjával együtt. Ez fontos és szent ügy, melynek támogatásában egyetértenek a világ nagy rabbijai, és az, akinek Isten megkegyelmezett, hogy vásárolni tudjon egy példányt, biztosan meg fogja fizetni az illő árát. De az is, aki nem engedheti meg, hogy vegyen egy könyvet, az is támogassa és erősítse kedvesen ezt a nagyszerű szerzőt...

A munkácsi rabbi is a támogatók között volt?

Spira Cvi Hirs rabbi, a munkácsi rebbe ajánlásában így ír:

Nagy nap ez a mai, mivel Istennek hála fényes hírt kaptam, mert közölték velem, hogy nemzedékünk részesült az ég nagy fényében, olyan fényben, ami eddig rejtett volt, a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendje... és Isten kegyelmében, áldott legyen Ő, aki minden ok okozója, áldott akaratával megvilágított minket ennek a sötét száműzetésnek a sötétsége közepette a szent kézirat megtalálásával, a bölcs és rabbi, a híres, éles elméjű és nagy tudású Slomó Jehudá Friedländer a szefárd és törökországi rokonai révén, kiknek kezébe került ez az anyag. Kötelességemnek tartom, hogy segítek és ráébresszem zsidó testvéreim szívét, támogassák a fent említett rabbit, hogy a művet minél hamarább kiadhassa. Ha ez abban az időben történt volna, amikor szentéletű bölcseink éltek, és a Tóra szelleme kedvelt volt a földön, akkor nyilván ünnepet, a Tóra Ünnepét rendezték volna a Szóbeli tórának, hogy megértük ezt a nagy fényt...

A munkácsi rebbe ajánlása többszörösen is kételyeket kelt:

1. Támogatása a Jeruzsálemi kinyomtatását illetően ismeretlen és nem is szerepel az *Igrot Spirin*²⁹⁴ című levélgyűjteményében.

2. Ráadásul létezik egy 1913-ban kelt levele, melyben egyértelműen kizárja a Jeruzsálemi *Kodásim* hitelességét²⁹⁵.

---

²⁹³ Valójában nem nagy kérdés ez, hisz Friedländer megmutathatott a mezőkaszonyi rabbinak egy hamis nyilatkozatot is, amiképpen megtette ezt a drohobicsi rabbival is, lásd a 18. fejezet eleje.

²⁹⁴ New York, 1983.

Így írt (1913. március 28.) a vilnai kiadónak, „az özv. Rommnénak és a Romm testvéreknek”²⁹⁶:

...arra hívnám fel figyelmeteket, hogy eszetekbe ne jusson belekeverni (a Talmud kiadásotokba) a „Jeruzsálemi *Kodásim*” hamisítványt, melyet az a hírhedt hamisító nyomtatott ki, aki pillanatnyilag a mi országunkban él. Kitudódott az, hogyan hazudik még olyan dolgokban is, amelyek hamisságára egyhamar fény derül. A hazugságait és fondorlatait, amelyekre már fény derült, és amiről néhány teljes könyv is megjelent, nincs módom ezen a helyen részletezni. De egy szó mint száz, vigyázzatok nagyon, nehogy nyomdába adjátok azt, amit kinyomtatott, sem azt, sem részleteit, sem a hamis Jeruzsálemi talmudját, semmiféle javítást tőle, magyarázatait stb...²⁹⁷

Nem lehet pontosan tudni, miért nem nyomtatta ki Friedländer a Jeruzsálemi kötet elején a Kiáltványnak e két, máshonnan ismeretlen ajánlását. Csak feltételezni tudjuk, hogy ezek saját keze munkái, ő maga írta őket,²⁹⁸ így nem merte közölni a Jeruzsálemi elején, hisz a benne lapozók gyorsan felfedezhették volna a hamisításokat. De az is elképzelhető, hogy azért vonakodott ettől, mert a két támogatónak időközben már kétségei ébredtek a könyvvel kapcsolatban.

---

²⁹⁵ Így ír a Friedländer-féle hamisítás egyik híres ellenzője, Plocki rabbi egyik levelében (PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* 68. old.): „...most, nem régen kaptam levelet a tisztelt, igaz embertől, Munkács rabbijától, amiben hálás nekem, áldás száljon rá!”

²⁹⁶ *Igrot Spirin* 58. levél. Lásd még fia, Spira Chájim Elázár (1871-1927), a későbbi munkácsi rabbi írása a *Minchát Elázár* c. responsum kötetben, IV. rész, Munkács, 1930, 54. fejj., *Chámisa Mámárot*, Jeruzsálem, 1981, 151. old.

²⁹⁷ Ezt a vilnai nyomdászok írják „A nyomdászok hozzászólása a Jeruzsálemi kinyomtatása ügyében” (ez az első kötet elején, Vilna, 1922): „...nem nyomtattuk ki a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét, ami kéziratban 1901-ben (!) látott napvilágot, Slomó Jehudá Friedländer által [Szinér]váralján, mivel sok kifogás merült fel azzal szemben, hogy hamisítvány. Nem a mi dolgunk egy ilyen vitában állást foglalni, de a Tóránk az igaz Tóra, és igazság az csak olyan dolog, amivel szemben a legkisebb kétség sem merülhet fel, ezért nevezzük az Istent igaznak és ugyanígy Tóránk is az igaz Tórának neveztetik. A kétség pedig idegen a számára és nem férközhet az közelébe.”

²⁹⁸ Ez tűnik logikusnak, mivel a rabbi az 1913. évi levelében nem is említi azt, hogy 1906-ban áldozatul esett Friedländer szélhámoskodásának és Jeruzsálemi kiadásának egyik megtevesztett ajánlója lett.

Friedländer munkakapcsolatai a szinerváraljai nyomdával

A Jeruzsálemi *Kodásim* nyomtatásáról így számol be egy író²⁹⁹:

És íme, 1902, erős hang hallatszik, egy hírnök hangja hallatszik, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* érkezik... És amikor az ügyét előre akarta mozdítani, Vác városába érkezett, hogy kinyomtassa a helyi bölcs rabbi, Katzburg Dávid Cvi a *Tél talpijot* folyóirat szerkesztőjének nyomdájában. De a rabbi nem járult hozzá, és nem fogadta. Ezek után mint egy részeg bolyongott és más helyeket is megpróbált, de sehol sem fogadták. De végül ez a fióka is fészekre talált, mégpedig Szinerváralja városának nyomdájában...

Az itt idézett helyzetleírás több sebből is vérzik. Egyrészt hiba azt mondani, hogy a Jeruzsálemi híre 1902-ben érkezett, mert ez csak 1906 januárjában a Kiáltvány közreadásával történt meg. Az sem tűnik valószínűnek, hogy Friedländer Vácon próbálta volna kinyomtatni a Jeruzsálemit, hisz előttünk áll a Kiáltvány két kiadása is 1906-ból és a Jeruzsálemi *Jövámot* kiadása 1905-ből, és mindháromat Szinerváralján, Wiedernél nyomtatta ki, amiképpen ez kiderül a Kiáltvány alján, vagy a könyv címlapjáról. Nem valószínű tehát, hogy 1907-ben hirtelen elhagyta volna a Szatmár melletti nyomdát és a messzi Vácra, vagy más városba ment volna³⁰⁰.

Mellékesen érdemes megjegyezni, hogy az általam felkutatott két kiáltvány nem része annak a gyűjteménynek, amit Y. Y. Kohén bibliográfiai listájában állított össze a szinerváraljai nyomdával kapcsolatban³⁰¹. Az ottani listát ezekkel ki kell egészíteni.

²⁹⁹ SCHWARTZ: *OLÁT HÁCHODES* 222-223. old.

³⁰⁰ Lásd még a 25. fejezetet, hogy valójában Wieder nyomdász társ is volt a Jeruzsálemi kinyomtatásában.

³⁰¹ Lásd COHEN: *SZINÉRVÁRALJA NYOMDÁJA*. A szinerváraljai nyomdáról lásd még az 1146-1147. jegyzetet.

4. fejezet

Salomon Buber, Friedländer egyik első támogatója

Salomon (Slomó) Buber³⁰² Lwówban született 1827-ben és ugyanott hunyt el 1906-ban. Buber a talmudi kor és a gáoniták korának midrásait kutatta, és azt a célt jelölte ki magának, hogy kiadja a kéziratban maradt midrásokat, illetve hogy összegyűjti és kiegészíti azokat is, melyek nem teljességükben, csupán töredékükben maradtak fenn. Buber kritikai kiadásokat is közreadott különböző régebbi kéziratok és korai kiadások alapján. Ezen felül középkori nagy zsidó bölcsek műveit tette közzé, ilyen volt például a *Sibolé háleket háśálém* (Vilna 1887), vagy a *Szidur Rási* (Berlin, 1912) és mások. Mindemellett Buber kitűnő közgazdász és bankár is volt egy személyben.

Fentebb, a második fejezetben olvashattuk, hogy Friedländer már 1905 nyarán elkezdte előkészíteni a talajt a hamis Jeruzsálemi körüli hírverésre, ugyanakkor pénzügyi támogatást is próbált szervezni magának, tekintettel a nyomtatás anyagi nehézségeire. A leveleiből kiderül, kik voltak az elsők, akik támogatták Friedländert. A lwówi Salomon Buber kitűnik közülük.

Így aztán a kinyomtatott Jeruzsálemi első kötetének címlapját követő oldalon máris megtalálhatjuk a szerkesztő köszönetét Bubernek, akinek „tanácsai végigkísértek a nyomtatás napjaiban, és aki mint felebarát és testvér együtt érzett velem örömben, de a bánatomban is”³⁰³.

A Friedländer, Buber és Schechter között lefolytatott levelezés tanúsága szerint Buber a Jeruzsálemi kiadása ügyének kezdettől fogva elkötelezett, lelkes híve volt, aki szívvel-lélekkel vett részt a folyamat minden mozzanatában.

---

³⁰² Buberről lásd Moshe Reines: *Dor vöcháchámáv*, I. rész, Krakó, 1890, 28-40. old., J. K. Miklischansky tanulmánya, in: Shimon Federbush (szerk.), *Chochmát Jisráél böÉropá*, Jeruzsálem, 1965, 41-58. old., *Encyclopaedia Hebraica*, VII. kötet, 683-685. old.

³⁰³ Idézve a 7. fejezet elején.

Buber a pénzügyi támogatás megszerzésén munkálkodott

Buber pénzügyileg is támogatta őt, és Friedländer már 1905. december 29-én köszönetét fejezte ki³⁰⁴: „...kedves levele is és a pénze is kezemhez rendben érkezett”. Később láthatóan további támogatására tett ígéretet. Friedländer erről Schechternek így írt³⁰⁵: „minden ívért (8 oldal) 100 itteni koronát fizetek. Megígérte nekem Salomon Buber rabbi Lwówból... hogy részéről legalább háromívnnyit kinyomathatok...”. A továbbiakban újabb pénzadomány érkezését igazolja³⁰⁶ egy másik levélrészlet: „kedves levele és a 10 korona időben megérkezett hozzám...”.

Friedländer panaszkodik Bubernek az anyagi nehézségekre³⁰⁷: „...és miután kötelező számomra a nyomdaköltségek negyven százalékának kifizetése a munkálatok ideje alatt, nagy csoda lenne, ha a nyomtatás gondjai elhárulnának a fejem fölül...”. Ettől függetlenül nem fogadja meg Buber ajánlatát, arra hivatkozva, hogy „Oroszországban nehéz bármit tenni a zavargások miatt, elég nekik az ő bajuk.”

A személyes támogatás mellett Buber volt az, aki beajánlotta Friedländert különböző alapítványokhoz, hogy támogassák a nyomtatás munkálataiban³⁰⁸, mint ahogy erre utalást tesz a vele folytatott levelezésben:

...és felkérem Magasan Tisztelt Uramat, hogy ezt, mint szent és tiszta kötelezettséget vegye magára, hogy *a)* hasson oda, hogy segítsen a párizsi *Alliance Israélite Universelle* társaság... és a berlini és frankfurti Literatur Vereintől is ... *b)* hasson oda, hogy a *Mekize Nirdamim* társaság³⁰⁹ vegyen meg 500 könyvet és vegyen részt a nyomdai kiadásokban...

---

³⁰⁴ 7. levél.

³⁰⁵ 8. levél (1906. január 7.).

³⁰⁶ 21. levél (1906. április 27.).

³⁰⁷ 17. levél (1906. február 19.).

³⁰⁸ 6. levél (1905. december 12.). Lásd még: 10. levél (1906. január 14.), 16. levél (1906. február 8.), 20. levél (1906. március 18.?).

³⁰⁹ Tevékenyek voltak kéziratok publikálásában és kinyomtatásában, lásd *Encyclopaedia Hebraica* XXIV. kötet, 265-266. old. Buber vezetőségi tag volt a *Mekize Nirdamim* társaságban, lásd például *Kovetz ál jád* címlapját, 19. kötet, Berlin, 1903. Rajta kívül Bacher Vilmos (lásd róla a 7. fejezet végén), Abraham (Adolf) Berliner (róla a 8. levélben), David Jacob Simonsohn (róla a 209. jegyzetben), Markus Brann (róla a 20. fejezetben)

Buber hasznos tanácsa volt az is, hogy Schechter professzorhoz érdemes fordulni annak érdekében, hogy ő is támogassa a Jeruzsálemi ügyét, amiképpen Schechternek írta ezt Friedländer³¹⁰: „...kedves barátom, a Lwówi Salomon Buber rabbi tanácsát megfogadva írtam Önnek, és remélem, segítségemre lesz, hogy kinyomtathassam a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének kéziratát...”. Buber továbbra is bízta Friedländert Schechter támogatásának a lehetőségével, ahogyan erről Friedländer Schechternek írt³¹¹: „...most a levelem végeztekor érkezett meg a nagy tudású Lwówi Salomon Buber rabbi levele, melyben azt kéri tőlem, hogy írjak Önnek, mert Önnek lehetősége van arra, hogy segítsen abban, hogy az egész könyvet kinyomtathassam ...”.

Később, mikor a pénz egy része Schechtertől nem érkezett meg, Friedländer Bubernek panaszkodott³¹²: „Mindmáig semmi hír sem érkezett dr. Schechtertől”. Tehát azzal a kéréssel fordult Buberhez, hogy vesse latba befolyását³¹³: „...és Amerikából semmi hír, semmi pénz nem érkezett, tanácstalan vagyok... nagyon kérném Magasan Tisztelt Uramat, azok után, hogy már megmutatta nekem jóságát, hogy aznap, pontosan aznap, amikor kézhez kapja a levelemet, legyen szíves írni a tudós Schechter dr.-nak, és sürgesse őt ebben az ügyben, és mindennek, remélem, nagy hatása lesz...”. Két nap múlva Buber valóban írt Schechternek³¹⁴:

Ne tekintse vétkemnek, hogy Önt zaklatom. Tudok róla, mit tett és cselekedett a bölcs Slomó dr. Friedländer rabbi Szatmárról, Magyarországról. Most elkezdte már kinyomtatni a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét. Máig sikerült elkészítenie öt ívet és most nagy bajban van, mert nincs pénze, amiből a nyomdai munkálatokat kéne megfizetnie... nehezemre esik ilyen ügyben Önhöz fordulnom, de a szükség törvényt bont... kérem, legyen olyan kegyes intézkedni, hogy a rendelkezésére álló összeget időben meg kapja, hogy a nyomdásznak fizetni tudjon. Bocsánatáért esedezem, amiért zavarni mertem ezzel, hisz nyilván semmi oka nincs annak, hogy a mai napig nem küldte ezt el neki...

és Ginzburg (róla a 22. levél vége) voltak az igazgatóság tagjai. Friedländer valamennyiüket megpróbálta bevonni a tevékenységébe.

³¹⁰ 4. levél (1905. október 19.).

³¹¹ 8. levél (1906. január 7.).

³¹² 21. levél (1906. április 27.).

³¹³ 23. levél (1906. május 11.).

Buber felajánlja tapasztalatait a szerkesztésben és a nyomtatásban

Buber aktívan részt vett a nyomtatás lebonyolításában is. Egyik, nyomtatással kapcsolatos tanácsára Friedländer a következőképpen válaszolt³¹⁵: „...mert kinyomtatni a teljes *Kodásim* rendjét egyetlen kötetben, amiképpen tisztelt uram ajánlotta, egyszerűen lehetetlen...”. Más alkalommal azt ajánlotta Friedländernek, hogy csupán ezer példányt nyomtattasson ki, mert így a költségei sokkal kisebbek lennének, amire Friedländer így válaszolt³¹⁶: „...kinyomtatni ezer példányt, azt eredményezné, hogy az egyes példányok ára nagyon felmenne”. Más nyomdát sem akaródzott keresni: „Nem találnék alkalmasabb nyomdát, mint ez, hisz a nyomdai munkálatok során a költségeknek csupán negyven százalékát kell kifizetnem és ilyen körülményeket egyetlen más nyomda esetében nem remélhetek...”.

Friedländer nagy örömmel nyugtázta Buber azon ajánlatát, hogy jegyzeteket ír a Jeruzsálemihez³¹⁷: „És íme, ha Magasan Tisztelt Uram hajlandó lenne valamely jegyzeteket írni, amint említést tett erről a levelében, meghagyom a nyomdásznak, hogy minden kinyomtatott ívet küldjön meg Önnek, és persze az első ívet is. De szeretném megjegyezni, hogy mindez csakis akkor valósítható meg, ha Önnek az elküldött anyagon végzett munkája csak egy, talán két napjába kerül...”. Buber születésnapja alkalmából Friedländer hosszú életet „ígért” a bölcsnek, hogy az elvállalt munkáját be tudja fejezni³¹⁸: „...Izrael bölcseinek megboldogítására, tudjon készíteni jegyzeteket a Jeruzsálemihez, mindezt az aláíró ifjú ígéri meg Önnek.”

Buber szívrepesve várta a kinyomtatott íveket. Ennek kapcsán Friedländer így írt neki³¹⁹: „Ezúton is szeretném megnyugtatni lelkét, és amennyiben Isten is úgy akarja, a szent szombat után elkezdem nyomni a havi öt ívet”. És valóban ezután kezdtek megérkezni a nyomtatott ívek³²⁰: „...kétség kívül megkapta Magasan Tisztelt Uram az első fóliáns méretű ívet, és hamarosan meg fogja kapni a másodikat is, amit már elküldtem a postán keresztül”; „pénteken küldtem el a második ívet és lektoráltam a harmadikat is...”³²¹; „...megkapja ezennel az ötö-

³¹⁴ 24. levél (1906. május 13.).

³¹⁵ 6. levél (1905. december 12.).

³¹⁶ 16. levél (1906. február 8.).

³¹⁷ 6. levél (1905. december 12.).

³¹⁸ 10. levél (1906. január 14.).

³¹⁹ 15. levél 1906. február 6.).

³²⁰ 19. levél (1906. március 16.?).

³²¹ 20. levél (1906. március 18.).

dik ívet. Pészách ünnepe óta a mai napig csak ez készült el, pénzhiány miatt...”³²². Még azt is írta³²³: „...minden megjegyzését a nyomdai műveletekkel kapcsolatban nagyon köszönöm, és igyekezni fogok mindent kijavítani... megjegyzéseit megtisztelő elhelyezésben fogom ki nyomtatni, ha Isten is úgy akarja.”

Buber jegyzetei a Jeruzsálemihez – kószersági igazolvány

Buber az egyik legnagyobb kutatója volt a midrási irodalomnak és a gáoniták írásainak, így jegyzetei, melyeket a Jeruzsálemi *Kodásim* kiadásának lapjaira írt, igazolták ennek a kiadásnak a hitelességét a többi kutató és az akadémikus társadalom szemében. Friedländer át-érezte Buber jegyzeteinek értékét, ezért már a Jeruzsálemi címlapján kiemelte azt:

...észrevételeivel, jegyzeteivel és új felfedezéseivel, a nagy bölcs, az egész diaszpóra rabbija, tisztelt, szentséges dicsősége, **Sálom Mordechái Hákohen**, Isten őrizze és biztonságban tartsa, **Brzeżany** közösségének rabbiját; és az idegen szavak magyarázatai és jegyzetei a nagy tudós a **Lwówi Salomon Buber** rabbitól.

A tudomány embereinek szánt német címlapon nem említi a brzeżanyi rabbi széljegyzeteit, csak a tudományos körökben elismert Buber neve maradt meg: „...Mit Anmerkungen und Erläuterungen der vorkommenden Fremdwörter Von **Salomon Buber**”.

Friedländer a Schechternek írott leveleiben gondosan hangsúlyozta a jegyzetek létét és fontosságát. Így írt³²⁴: „...amennyiben a tudományos jegyzeteket hiányolja, nos nem az én feladatom minden munkát bevégezni. Különösen, hogy a tudós rabbi, Salomon Buber úr látja el jegyzetekkel és az idegen szavak magyarázataival, melyeket a könyv végére nyomtatunk ki.” És újra megemlíti ezt³²⁵: „...a végére nyomtatjuk ki a tudós rabbi, Salomon Buber idegenszó-magyarázatait.”

Három teli oldalon át a „Rövid jegyzetek és idegen szavak magyarázatai a tudós, agg Lwówi Salomon Buber rabbi tollából” a Jeruzsálemi *Kodásim* első kötetében jelent meg így,

³²² 22. levél (1906. május 11.).

³²³ 10. levél (1906. január 14.).

³²⁴ 26. levél (1906. június 13.).

³²⁵ 35. levél (1906. október 16.).

mindjárt a Bevezető tanulmány után. 34 bejegyzés különböző témákban a *Chulin* traktátusban és 21 bejegyzés különböző témákban a *Böchorot* traktátusban.

Figyelembe véve Buber jegyzeteinek fontosságát, furcsának tűnik, amit Friedländer írt neki³²⁶: „...meghagyom a nyomdásznak, hogy minden kinyomtatott ívet küldjön meg Önnek... de szeretném megjegyezni, hogy ez csak akkor valósítható meg, ha Önnek az elküldött anyagon végzett munkája egy, talán két napjába kerül...”. Hova ez a nagy sietség? Vajon Friedländer nem szeretne volna, ha Buber túlzottan elmélyül, túl alaposan tanulmányozza a Jeruzsálemit? Vagy Buber javításainak egy része rákerült magára a nyomtatott oldalra?

Ki írta Buber jegyzeteit a Jeruzsálemihez?

Friedländer és Buber levelezéséből csupán az 1905. december 12. és 1906. május 13. között írott tizenkét darab levél maradt fenn, a többség Buber, illetve néhány Schechter levéltárából. A levelezés megszűnésének okait Friedländer Schechternek írott 26., 1906. május 26-án kelt levelének tartalmából sejthetjük: „...és íme, vasárnap érkezett hozzám egy levél a tudós, agg rabbitól, Bubertől Lwów városából, de képtelen voltam elolvasni, annyira zavaros és kusza írással íródott, és azt hiszem, hogy megbetegedett, minden tudós őszinte sajnálatára...”. Úgy látszik, Buber megbetegedett s ebből a betegségből már nem gyógyult fel (1906. december 28-án elhunyt), ezért nem lehetett vele tovább levelezni.

Ezzel szemben úgy tűnik, hogy Buber még két hónappal a halála előtt is aktívan részt vállalt a Jeruzsálemi nyomtatásának előkészítésében. Erről a 38. levélből (1906. november 13.) tudunk, melyet Friedländer írt Schechternek: „Elküldtem a 26. ívet, a 26-tól a 29-ik lapig... csak 850 koronát kaptam... úgy néz ki, hogy Magasan Tisztelt Uram valamelyik munkatársa nem volt lelkiismeretes küldetése teljesítésekor, és ebből az okból nem kaphatta kézhez a lapokat Magasan Tisztelt Uram. Nem fog Isten megbocsátani neki ezért a vétekért, tekintve, hogy nekem szomorúságot és lelki válságot okozott, **de szintén nagyon szomorú volt az agg tudós lwówi Salomon Buber**, és ha nem perdülne a Sátán táncra, akkor mi már most a dolog végét ünnepelnénk...”. Minderről azonban csakis Friedländertől tudunk, semmiféle dokumentum sem támasztja alá, a Buber-levéltárból sem, hogy folytatódott volna közben a levelezésük, és feltételezhetjük, hogy Friedländer csak azért tette hozzá mondanivalójához Buber

³²⁶ 6. levél (1905. december 12.).

nevét is, hogy ezzel is nyomást gyakoroljon Schechterre, hogy kifizesse a véleménye szerint neki járó összeget.

Friedländer 1906 májusában elküldte Bubernak a Jeruzsálemi ötödik ívét³²⁷. Amennyiben azonban Buber betegsége miatt abbamaradt a levelezésük, hogyan történhetett az, hogy Buber jegyzetei a Jeruzsálemi mind a harminc ívéhez szólnak? Hiszen a könyv utolsó részei – a 29. és a 30. ív csak 1906 decemberére – készültek el?!³²⁸ Friedländerről szerzett tapasztalataink szerint azonban feltételezhetjük, hogy Buber jegyzeteinek jelentős része tulajdonképpen Friedländer keze munkája, ezeket Buber megbetegedése után ő maga írta. Erre a feltételezésre az is bizonyítékként szolgálhat, hogy Buber más írásaira való utalás csak a *Böchorot* traktátusban³²⁹ található (amely az utolsók közül való). A magyarázat erre feltehetően a következő: Friedländer olyan témákat keresett Buber írásai között, amelyeket felhasználhatott a Jeruzsáleminél, hogy ezzel is hitelesebbé tegye az általa kiagyalt – Buber nevében írt – jegyzeteket, melyet csak az utolsó traktátusoknál „volt kénytelen” saját kezűleg megírni.

Buber 1873-ban: „Számomra világos, hogy soha nem létezett (Jeruzsálemi *Kodásim*)”

A fentiek tudatában, látva Buber lelkesedését, nagyon nehéz összeegyeztetni azt Buber korábbi hozzáállásával, amit a Jeruzsálemi talmud hiányzó részeivel szemben tanúsított. A *Kvod háLövänon*³³⁰ című folyóiratban egy hosszú cikk jelent meg Salomon Buber tollából: „Válasz arra, hogy létezik-e a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje” címmel, melyben így írt³³¹:

Olvastam a *háLövänon* 6. számában³³² egy vilnai tudós kérdését: igaz-e, hogy Rómában a Vatikán könyvtárában van a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendje, mivel egy ember most bejárja Oroszországot, városról városra, előrendeléseket gyűjt, és megígéri, hogy ha majd rendelkezésére áll a megfelelő összeg, lemásolja és kinyomtatja. Én pedig erre a következőket mondom: nemcsak, hogy nincs

³²⁷ 22. levél (1906. május 11.).

³²⁸ Lásd 39. levél Schechternek Friedländertől (1906. november 29.).

³²⁹ Lásd a 2[3]a. és a 35b. lapokhoz való jegyzeteket.

³³⁰ 9. évfolyam 4. szám.

³³¹ Folytatása annak, amit a *HáLövänon*ba írt, 1872. október 16., 9. évfolyam 8. szám 64. lap: „...egy későbbi időpontban elküldök majd a *HáLövänon*nak egy cikket, amelyben arról lesz szó, hogy létezett-e a Jeruzsálemi *Kodásim*”. Lásd még: Bevezető fejezetek: 2.

³³² 9. évfolyam, 6. szám, 1872. október 2. 48. old. Lásd még a 959. jegyzetnél.

Rómában... hanem számomra világos, hogy egyáltalán nem is írták meg, és soha nem terjedt el a világban. Mert a Jeruzsálemi talmud csak a Misna négy rendjéhez lett megszerkesztve, illetve még a *Nidá* (A menstruáló nő) traktátus³³³ első három fejezetéhez, de a *Kodásim* és a *Töhárot* (Tisztulás)³³⁴ rend teljesen kimaradt... Az első, aki feltételezte, hogy a *Risonim*³³⁵ előtt létezett a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje, Chájim Joszéf Dávid Azulai rabbi volt, aki a *Sém hágdolim* című könyvében írt erről... Mindenki, aki egy kicsit is elmélyed a témában, láthatja, hogy egy hibás forrásnak esett áldozatul a bölcs Chájim Joszéf Dávid Azuli rabbi... Amit írtam és idéztem, meggyőzheti a kérdezőt arról, hogy a Jeruzsálemi talmud létezése csak egy feltételezésre alapulhat. Ez az egyike azoknak a dolgoknak, melyekből hiányzik a konkrétum. Így hát az utazó nyilván addig ne gyűjtsön előrendeléseket, amíg nem talál valami kézzelfoghatót, amit lemásolhat...³³⁶

Ez az írás 1877-ben újra megjelent a *Háboker orban*³³⁷, Lwówban³³⁸. Buber 1878-ben német nyelven egy további nagyszabású, átfogó cikket írt ebben a témában „A Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének állítólagos létezése” címmel a *Magazin für die Wissenschaft des Judentums*-ban³³⁹.

---

³³³ Ez a Talmudnak az a traktátusa, amely a menstruáló asszony, a menstruáláson kívüli vérfolyás, illetve a gyermekágyas nő rituális tisztátalansági törvényeivel foglalkozik.

³³⁴ Ez a Talmudnak az a rendje, amely a rituális tisztaság és tisztátalanság törvényeivel foglalkozik. Már a talmudi időkben is a Misna egyik legnehezebb rendjének tartották. Ehhez a rendhez – a *Nidá* traktátuson kívül – nem készült Gömára.

³³⁵ A Talmud korai magyarázói – XI-XV. század.

³³⁶ Megjegyzendő, hogy amíg Buber tagadta a Jeruzsálemi *Kodásim* létezését, nagyon határozott volt a tekintetben, hogy az a Jeruzsálemi talmud, ami előttünk van, nem teljes, hiányoznak belőle részek, amiképpen írt is erről néhány helyen: „...mert az *Or záruá* szerzője előtt a Jeruzsálemi teljesebb volt, és hiányzik belőle.” (a havi *Hákármel*, II. kötet, 1873, 138. old., 62. fejezet); „Semmi kétségem, hogy ez benne volt a Jeruzsálemiben, de a nyomtatott verzióból hiányzik” (uo. I. kötet, 563. old.). Lásd erről Yaakov Sussmann: *Jeruzsálemi ktáv-jád áskenázi vöszéfer Jerusálmi*, in: *Tárbic*, 65. kötet 1. füzet, 1996., 40. old. 26. jegyzet.

³³⁷ Ávrám Baer Gottlober író szerkesztésében (1810-1899).

³³⁸ 2. évfolyam, 207-211. old.

³³⁹ 5. évfolyam, 100-105. old.

1885-ben Jichák di-Lattes rabbi *Sáaré Cion* c. könyvéhez fűzött jegyzeteiben³⁴⁰ Salomon Buber megjegyzi³⁴¹: „...a *Kvod háLövánon* folyóiratban bebizonyítottam, ... hogy soha nem állt össze a Jeruzsálemi a *Kodásim* rendhez és a Jeruzsálemi csak a Misna első négy rendjére létezik”.

1899-ben újra tárgyalja ezt a kérdéskört a *Hámélic* folyóiratban³⁴², Ratner cikkére válaszolva³⁴³: „...Még 1873-ban megjelent tőlem egy tanulmány a *Kvod háLövánonban*... és bebizonyítottam, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje soha nem létezett ...”³⁴⁴.

Buber négy év múlva újra foglalkozik a témával a *Hámélic* folyóiratban³⁴⁵, az *Áhávát Cion viJrusálájim* c. könyvhez (*Sábát* kötet 85. old.) írt kritikájában: „Azt írja [a szerző], nyilvánvaló, hogy elődeinknek meg volt a Jeruzsálemi a *Kodásim* rendhez, de a *HáLövánon* 9. évfolyamában már megvilágítottam egy hosszú cikkben, hogy a Jeruzsálemi a *Kodásim* rendhez soha nem létezett.”

Felettébb különös, hogy ilyen előzmények után, amikor 1906-ban Friedländer felfedezte a Jeruzsálemit, Buber boldogságának adott kifejezést, és mindenben Friedländer segítségére sietett, célzást sem téve arra, mi is volt a véleménye 30 éven keresztül ebben a kérdéskörben?³⁴⁶

---

³⁴⁰ Przemyśl, 1885.

³⁴¹ 27. old. 338. jegyzet.

³⁴² Szentpétervár, 1899. április 21. számában 5-6. old.

³⁴³ Lásd: Bevezető fejezet: 2. és a 86. jegyzet.

³⁴⁴ Ratner válaszát erre a cikkre, lásd a 87. jegyzetben.

³⁴⁵ 1903. július 14. számában, 4. old., az 57. megjegyzésben.

³⁴⁶ Chájim Lásám hívja fel rá a figyelmet a *Mechkárím vöijunim*-ban, Tel-Aviv, 1976, 397-398. old. és hozzáteszi: „Ez elképedést és gyanút keltett a tudományok képviselőiben.” Ezt Viktor Aptowitzer professzor fogalmazta meg a *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* (MGWJ) című folyóiratban, LII. kötet, 7-8. füzet, 1908. július-augusztus, 437. old. 1. jegyzet: „Különös, hogy amíg maga Buber 1878-ban azt írta... ugyanaz a Buber minden kimagyarázkodás nélkül kifejezi most lelkesedését a Jeruzsálemi felfedezése fölött, egy szót sem pazarol korábbi meggyőződésére, melyet még 1885-ben is fönntartott a *Sáaré Cion* könyv jegyzeteiben...”. Ugyanígy ír dr. Maurice Liber is egy recenziójában az *Áné kszil* (Válasz a bolondnak) brosrúról, melyet a *Revue des Études Juives* (REJ) francia nyelvű folyóiratban, 1908, 142-143. old., olvashatunk.

Ki írta Buber cikkét, amelyben a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének létezését bizonyítja?

Mindezek után lássuk, mit ír Friedländer Buber álláspontjáról a Jeruzsálemi *Kodásim* Bevezető tanulmányában:

Amikor elmerültem a kutatások tengerében, hogy meggyőződjek róla, létezik-e egyáltalán a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje, bölcs embereket láttam. Volt, aki elfogadta és volt, aki elutasította, jobbról a régi nemzedékek bölcsei és bal felől korunk és az előző nemzedék kutatói, kritikusai. Nagy segítségemre volt az agg, tudós rabbi és nyelvész, Salomon Buber Lwówból. Megkönnyítette a feladatomat azzal, hogy elküldte nekem „Azokról a *Risonim*ről (a korai talmudmagyarázókról), akik említést tesznek a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének elkészüléséről” című fontos tanulmányát. Itt közreadom drága levelét, szóról szóra – íme:

...Íme nagy kincset látott az én szemem, olyasmit amit korábban nem feltételeztem, mondván, hogy létezik a Jeruzsálemi *Kodásim*³⁴⁷ Ezt Isten mutatta meg nekem, amikor megjelentek előttem azok az ívek, amit (Friedländer) elküldött hozzámm. Olyan drága kincs ez, ami nem fizethető meg Ófir aranyával sem... Szívem arra vezetett, hogy elküldjek önnek két tanulmányt. Az egyik **A Jeruzsálemi *Kodásim* rendje elkészüléséről, és amit idéztek belőle a *Risonim***, a másik pedig rövid megjegyzések és idegen szavak magyarázata... Nagy tisztelője és értékelője, erényeinek elismerője: **Salomon Buber**.

Azokról a *Risonim*ről, akik említést tesznek a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének elkészüléséről... Íme idéztem a nagy rabbi, **Salomon Buber** leveléből, aki a Jeruzsálemi létezését támogatókkal ért egyet, és most idézem azt is, mit állítanak az ezt elvetők (mivel levelében a rabbi erre is kitér, igen hosszan). A bölcsek és a kutatók a mi nemzedékünkben és az előző nemzedékben mindent tagadnak és úgy vélték, hogy nem létezik a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendje... feltártam mindezt ön előtt, kedves olvasó, hogy a tagadók érveit is, tanulmányozza röviden a nagy rabbi, Salomon Buber leveléből...

---

³⁴⁷ Egy finom utalás van itt korábbi közismert véleményére: „...számomra világos, hogy egyáltalán nem is írták meg, és soha nem terjedt el a világban...”

Buber fent említett levelén nincs dátum, de az, hogy megemlítette, küld neki „rövid megjegyzések és idegen szavak magyarázata...” címmel egy tanulmányt, arra utal, hogy a levél 1906 decembere³⁴⁸ után került postára, amikor már az egész Jeruzsálemi nyomdában volt³⁴⁹.

Szembe kell néznünk néhány ellentmondással:

1. Mint ismeretes Friedländer korábbi leveléből, ekkorra Buber már „megbetegedett, minden bölcs őszinte sajnálatára”, és kétséges, hogy képes volt-e még cikkeket írni.

2. Buber jegyzeteinek módja nem egy hosszú cikk stílusának felelt meg, hisz Friedländer így írt neki: „...ez csak akkor valósítható meg, ha Önnek az elküldött anyagon végzett munkája egy vagy két napjába kerül.” Buber külön-külön küldözgethette a jegyzeteket, és semmi képpen nem egy hosszú cikk formájában a legvégén.

Nagyon kétséges tehát, hogy ezt a levelet – amit Friedländer megjelentetett a Bevezető tanulmányban – valóban ő írta.

A levélben megemlített első cikk tartalmával kapcsolatban is, melynek címe „Azokról a *Risonim*ről, akik említést tesznek a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének elkészüléséről”, komoly kétségek merülnek fel, vajon maga Buber írta-e, hisz bárki, aki összehasonlítja azt a *Kvod háLövánonban* megjelent cikkel, észreveheti, hogy ugyanazt a cikket olvassa, csak minden érv az ellenkezőjét igazolja. Mindaz, amit kategorikusan elutasított-e érvként arra, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* rend létezik –, harminc év után mégis bizonyítékká válik. Mindez anélkül, hogy Buber a legkisebb szándékát is mutatná a tisztázásnak. Nyilván mindenkinek, így Bubernek is meg van a joga ahhoz, hogy harminc év alatt homlokegyenest megváltoztassa a véleményét, de az a mód, ahogyan ez a cikk íródott, hamisítást bizonyít³⁵⁰. Még azt sem állíthatjuk, hogy Friedländer nem merte volna hamisítani azt Buber nevében, hiszen Buber ekkor

---

³⁴⁸ Lásd Bacher cikkét (a 458. jegyzetnél): „...néhány nappal a halála előtt még írt egy levelet a kiadónak, és elküldött neki egy tanulmányt...”.

³⁴⁹ Érdeemes felfigyelnünk a 39. Schechternek írott levélre (1906. november 29.), melyből kiderül, hogy „a címlap és a hosszú Bevezető tanulmány”, vagyis Buber jegyzetei csak akkor lettek kinyomtatva, amikor az egész könyv már teljesen elkészült.

³⁵⁰ Érdeemes rámutatni arra is, hogy egy hosszú rész a „A Jeruzsálemi *Kodásim* rendje elkészüléséről, és amit idéztek belőle a *Risonim*” tanulmányból, amit Friedländer a Bevezető tanulmányban közölt, mindössze Buber egy másik cikkéből kimásolt részlet, lásd *Jerusalájm habnujá*, Jeruzsálem, 1906, 35-36. old.

már nagyon beteg volt, és a hamisítónak nem kellett tartania attól, hogy műve Buber kezébe kerül³⁵¹.

Azt sem tudjuk eldönteni, hogy mindezek után mennyi az igazságtartalma a Schechternek írott 43. levélnek (1907. február 14.): „...kaptam egy kevés támogatást... az elhunyt Salomon Buber rabbi, emléke legyen áldott, örököseitől...”.

Mint említettük, Salomon Buber 1906. december 28-án hunyt el, még mielőtt elkezdődtek volna a viták a Jeruzsálemi *Kodásim* és Friedländer körül, akit hamisítással vádoltak.

---

³⁵¹ Habár ez nem egyértelmű bizonyíték, hiszen Friedländer maga is írja, hogy nem az egész tanulmányt idézi, hanem csak részleteket. Vagyis lehet, hogy a hosszú változatban Buber kifejti visszakozásának érveit.

5. fejezet

Professzor Solomon Schechter a Jeruzsálemi *Kodásim* első kötetének finanszírozója

Abban az időben, amikor Friedländer kiagyalta a Jeruzsálemi *Kodásim* közreadását, New Yorkban élt professzor Solomon Schechter (1847-1915)³⁵², aki 1901 óta volt az amerikai úgynevezett konzervatív zsidó irányzat, a *Jewish Theological Seminary* (Zsidó Teológiai Szeminárium) elnöke. Korábban, 1890-ben nevezték ki őt a Cambridge-i Egyetem Talmudi és Rabbinirodalom előadó tanárának. Hírnevét Schechter főleg a kairói *gnizá* (elhasznált szent könyvek gyűjtőhelye) sikeres feltárásának³⁵³ és megmentésének, majd 1896-1897-ben az eredmények tudományos közzétételének köszönhette. A körülbelül egymillió *gnizai* lapból százezernél több került Egyiptomból a Cambridge-i Egyetemre Schechter jóvoltából. Természetes volt tehát, hogy Friedländer hozzá fordult, hogy támogassa az új Jeruzsálemi kézirat kinyomtatását³⁵⁴. Friedländer általam felfedezett magánleveleiből kiderül, hogy Schechter professzor volt a Jeruzsálemi kinyomtatásának fő és úgyszólván egyetlen támogatója, aki anyagilag finanszírozta ezt a vállalkozást. Ő azonnal fellelkesedett a Jeruzsálemi kinyomtatásának tervétől, és anyagi segítséget ígért. Érthető, hogy a professzor a kairói *gnizá* feltárásával szerzett világgraszoló sikere után, Friedländernek a Jeruzsálemi kéziratáról szóló meséjét hallva, hiszékenynek bizonyult, hisz saját tapasztalatai alapján, dacára a sok össze nem illő és logikátlan részletnek, nem tűnt számára lehetetlennek az eset.

---

³⁵² Róla lásd *Encyclopaedia Judaica*, XIV. kötet, 948-950. old., továbbá David Benjamin Starr doktori disszertációját: *Catholic Israel: Solomon Schechter, a study of unity and fragmentation in modern Jewish history*, Columbia University, New York, 2003. Starr tanulmányából kirívóan hiányzik Schechter, hamis a Jeruzsálemmel kapcsolatos ténykedésének említése.

Schechter héber nevét a ljadi-i Snéor Zálmán rabbi (1745-1817), a *Tánjá* c. mű szerzője után kapta, mivel chábád chászid család sarja volt.

³⁵³ Az „Ezrá zsinagóga” padlásán Posztátban, Kairó óvárosában találtak rá a neves *gnizára*. A zsinagóga 882-ben épült. A *gnizá* olyan hely, ahol összegyűjtik a szent könyveket és kegytárgyakat, miután előregedtek és használhatatlanná váltak. A kairói *gnizá* megőrzött egy egész könyvritkaságokból és fontos történelmi dokumentumból álló világot. A kairói *gnizáról* lásd *Encyclopaedia Judaica*, VII. kötet, 405-407. old.

³⁵⁴ Friedlándert a híres Midrás kutató, Salomon Buber irányította Schechterhez. Buber személyesen is Schechterhez fordult, hogy támogassa a Jeruzsálemit, lásd fent a 4. fejezetet.

1905. november: Schechter támogatást ígér

Már 1905. október 19-én, három hónappal a Kiáltványban történt bejelentés előtt, Friedländer levélben fordult Schechterhez (4. levél):

Kedves Rabbi!

Postán küldtem önnek egy példányt, ami a *Jövámot* traktátus egy példánya a Jeruzsálemi talmudból az én kiadásomban... Rövid bevezetőmből, és ha beletekint, magából a szövegből is látni fogja nehéz és tiszteletre méltó munkámról, hogy bár azt rabbinikus köntösben prezentálom³⁵⁵, mégis a kommentárok logikával és tudománnyal vannak teli.

De most Isten a kezembe juttatott egy, a Jeruzsálemi *Kodásim* rendhez készült kéziratot... Megkérném a tudós rabbi uramat, akit a jó Isten emelt mások fölé, hogy igyekezzen segítséget szerezni számomra – valamely alapítvány, vagy valamely magánszemély részéről – a *Chulin* traktátus kinyomtatásának megkezdéséhez... Biztos vagyok benne, hogy jó szíve és a Tórához, meg a tudományhoz való mély szeretete oda vezetik, hogy imám nem marad üres vágyálom csupán...

A pontos összegeket és a kérelmezés részleteit a 8. levélből tudhatjuk meg (1906. január 6.), amit Friedländer küldött Schechternek:

Íme, kinyomtatok 5000 könyvet, és minden ívért (8 lap) 100 magyar koronát fizetek. Már megígérték nekem Salomon Buber rabbi Lwówból, dr. Bacher Pestről, dr. Löw Szegedről, hogy mindannyian igyekeznek fejenként három ív költségeit viselni (az első két ívet a saját zsebemből nyomtattam ki), s választ várok még rabbi dr. Berlinertől is Berlinből³⁵⁶, valamint Simonsohn rabbitól Koppenhágából³⁵⁷.

---

³⁵⁵ Vagyis annak ellenére, hogy külalakja és a magyarázat rabbinikus stílusban és nem tudományos nyelvezettel íródott.

³⁵⁶ Abraham Berliner (1833-1915).

³⁵⁷ Lásd a 209. jegyzetet. Az ott leírtakból kiderült, hogy Friedländer már régóta kapcsolatban állt vele. Nem tudjuk, hogy Simonsohn mit válaszolt Friedländernek, de amikor kitört a vita a Jeruzsálemi körül, Simonsohn egy cikket publikált, melyben azt a véleményét hangoztatta, hogy az egész Jeruzsálemi hamisítvány. Lásd a 15. fejezet végét.

Az 5. levélből (1905. december 10.) megtudhatjuk, hogy Schechter pozitív választ küldött³⁵⁸, amire így reagált Friedländer:

Megkaptam kedves levelét, amely egy hónapig vesztegelt valahol, és előre is kifejezem köszönetemet a nagy szívességért, mellyel a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét szeretné kiadni, és sietek közölni, hogy a napokban küldöm nyomdába a *Chulin-Böchorot* traktátusokat...

Úgy tűnik, Schechter nem vállalta el azonnal az összes nyomdai költség megtérítését, így a 8. levélben (1906. január 7.) Friedländer újból hozzá fordult³⁵⁹:

Nagyságos Uramat, kedves barátomat kérem és kérem! Igyekezzen a szívére beszélni városa előkelőségeinek, a rabbiknak, a tudósoknak, a bőkezű támogatóknak, hogy jöjjenek el segíteni Istennek, a hősök közt³⁶⁰, és segítsenek, hogy befejeződhessenek a nyomdai munkálatok. Remélem, hogy Isten segít Önnek a kézirat kinyomtatásához – amiképpen már kihirdettem a Kiáltványban – legalább 100 dollárt szereznie, amiből közel 5 ívet nyomtathatnánk ki...

1906. január: Schechter elvállalja, hogy állja a kiadások zömét

A Schechter-levéltárban őrzött dokumentumok szerint Schechter 1906. január végén vállalta el, hogy a Jeruzsálemi első kötetének kinyomtatását 500 dollárral támogatja. Ebből a célból külön bankszámlát is nyitott Friedländer Account néven. A pénzt Schechter gazdag zsidóktól kapta, akik intézetét is támogatták.

Adolf Levinson levele jó példa arra, miként viszonyultak a bőkezű zsidók Schechter felhívásához:

Your letter of Jan. 31st received, and I shall be pleased to subscribe \$100 towards the \$500 which you wish to get from America to help Dr. Friedländer publish the manuscript to which you refer³⁶¹.

---

³⁵⁸ A pontos dátum a 8. levélből (1906. január 7.) derül ki: november 3.

³⁵⁹ Lásd még a 18. levelet (1906. február 19.).

³⁶⁰ *Bírák* 5:23. alapján.

³⁶¹ Hasonló levél maradt fenn Daniel Guggenheimtől, az American Smelting & Refining Co. elnökétől és másoktól is.

Erről a pozitív eseménysorról Friedländer a Jeruzsálemi Bevezető tanulmányában ír³⁶²:

...Miután kiadtam a Kiáltványt, ezernyi fajta levél érkezett hozzám, de a nyomtatáshoz elegendő pénz nem érkezett. Lelkem kezdett gyöngülni, és kétségbe voltam esve, de megkegyelmeztek az egek a Talmudnak, Jeruzsálem szent városunk ékessége maradványának³⁶³, és mint egy megváltást hozó angyal jelent meg számomra a rabbi, aki nagyon járatos minden bölcsességben és tudományban, a zsidó nép dicsősége és szépsége, a fent említett Snéor Zálmán Schechter. Intézményétől tisztességes támogatást kaptam, és így már el tudtam kezdeni a nyomtatást, annak ellenére, hogy így is csak lassan-lassan ment...

Friedländer leveleiből kiderült, hogy a nyomtatás rögtön Schechter támogatásának megérkezésével vett lendületet. A 16. levélben (1906. február 8.) Friedländer arról ír, hogy „elkezdem a nyomtatást a szent sábbát után, 10-én.” A 17. levelében (1906. február 19.) már így ír: „a nyomdász már kiszedett a nyomdagépben két ívet, és ki óhajtja nyomtatni...”. A 19. levélhez (1906. március 6.) csatolva már elküldi Bubernek a második ívet. Ez azáltal vált lehetővé számára – amiképpen a 20. levélben (1906. március 18.?) írja – hogy: „...így vagy úgy, de meg fog érkezni a pénz Amerikából, és a dolgok a helyükre kerülnek”.

Schechter megegyezett Friedländerrel abban, hogy nem küldi el egyszerre a teljes összeget, hanem minden kinyomtatott ívért 50 koronát fizet. A dollár-korona akkori árfolyama szerint: 100 korona 21 dollárt ért³⁶⁴. A kapott összegek részletes leírása a 37. levélben áll (1906. november 6).

Schechter támogatásának feltétele: a kézirat megszerzése tanintézete könyvtára számára

Úgy tűnik Schechter professzor, miután a nyomdai költségek fedezésének zömét magára vállalta, feltételhez kötötte támogatásának kifizetését. A feltétel az volt, hogy megvásárolhassa a kéziratot az általa vezetett Szeminárium könyvtára számára. Ebből kifolyólag a 25. levél-től kezdve (1906. május 14.) – minden olyan levélben, amelyben Friedländer Schechtertől kéri, hogy küldje a támogatásra szánt pénzt – folyamatosan beszámol arról is, milyen nehéz-

³⁶² 5. fejezet a *vöächaré* szóval kezdődő bekezdésben.

³⁶³ Lásd a bevezetőben, hogy valójában a Jeruzsálemi talmudnak nincs köze Jeruzsálem városához.

³⁶⁴ Ez szerepel a 29. levélben (1906. augusztus 6.) is: „Elküldtem Friedländernek 6/06 csekken 21 dollárt 100 korona értékében”.

ségekbe ütközött a kézirat megvásárlásával kapcsolatban³⁶⁵. Az összefüggés a támogatás és a kézirat megvásárolhatósága között nyilvánvalóan kitűnik a 43. levélből (1907. február 14.), melyet Friedländer írt Schechternek:

Könyörögve kérem Magasan Tisztelt Uramat, hogy amikor kézhez kapja levelemet, legyen szíves, és küldje el a megállapított szent támogatását az intézetétől, és ne aggódjon a kézirat megvásárlása miatt, mert Izrael Istenére mondom, aki nek szolgálatában állok³⁶⁶, hogy az az Ön kezébe jut majd és nem máséba...

Friedländer természetesen soha sem szerezte meg a kéziratot, de a Bevezető tanulmányban³⁶⁷ kijelenti a kézirattal kapcsolatban:

Sok vásárló jött érte és úgy tűnik, hogy majd a New York-i Rabbiszeminárium Könyvtárának lesz benne osztályrésze, amely a minden tudomány és bölcsesség tudósa, Snéor Zálmán Schechter rabbi irányítása alatt áll.

Még az után is, hogy megjelent az első kötet, Friedländer folytatta Schechter „tájékoztatását” a kéziratok megvásárlása körül kialakult tárgyalásokról.

Áron Marcus így ír cikkében³⁶⁸:

...Íme a fent említett férfiú³⁶⁹ és mások kérték Friedländertől, hogy mutassa meg nekik a kéziratot, amely, ha létezett volna, sok-sok ezret ért volna, de ő nem volt erre hajlandó. Amikor dr. Schechter megígért neki száz márka nyomdai költséget minden ívért – csak mutasson be neki fotokópiát tíz oldalról – ő ebbe sem ment bele ...

Véleményem szerint ez ismét csak túlzás Marcus munkájában, ugyanis az általam feltárt levelekben nem találtunk utalást ilyen feltételre. Sőt Schechter, annak ellenére, hogy nem látta a kéziratot, támogatta Friedländert, a nyomdai költségek többségét ő fizette ki, és csupán az volt a feltétele, hogy Friedländer szerezni meg számára a kéziratot.

---

³⁶⁵ A kézirat történetéről lásd a 12. fejezetet.

³⁶⁶ *IKirályok* 17:1. alapján.

³⁶⁷ 4. fejezet *dibarti* szóval kezdődő bekezdésében. Lásd még a 37. levelet (1906. november 6.) Rosenbergől Schechternek.

³⁶⁸ Lásd MARCUS: *FRIEDLÄNDERRŐL*.

³⁶⁹ Ulmann Slomó Zálmán rabbi, róla lásd a 284. jegyzetet.

A 27. levélben (1906. július 4.) Friedländer megkérdezi Schechtert: „...Kérem, tudassa velem, hogy a háromezer korona az utolsó ár-e, amit hajlandó lenne fizetni?” Schechter a 29. levélben (1906. augusztus 6.) válaszol:

A kéziratról azt gondolom, hogy háromezer korona bőven elég, és semmi esetre sem tudunk ennél többet fizetni. Ezt is csak azzal a feltétellel, ha senki emberfia nem készít fényképfelvételeket a kéziratról, amíg az nem kerül a mi birtokunkba...

Újra ez ügyben ír a 32. levélben (1906. augusztus vége):

Az összeg, amit ezért a kéziratért fizethetek, háromezer korona... nem titok előtttem, hogy ez a pénz jóval több a valódi értéknél, és már ezzel is kirúgtam a hámból...

Érdemes megjegyezni, hogy az említett háromezer korona természetesen a nyomdai költségek folyamatos kifizetésén túli összeg.

A tördelés rabbinikus és nem tudományos külleme

A kiadások csökkentése érdekében Schechter azt ajánlotta Bubernek, hogy talán érdemes volna kinyomtatni a könyvet a hosszú *Chések Slomó* kommentár nélkül. Friedländer a következőképpen reagált erre³⁷⁰:

...levelem érkezett az agg tudós Salomon Buber rabbitól Lembergől... a kevés, amit megértettem belőle, annyi, hogy mélyen tisztelt uram írt neki, hogy a kommentárom túl hosszú, és megdrágítja a nyomtatást... Amennyiben teljes dolgot akarunk kiadni, ahogyan azt kell, csakis úgy fogja azt mindenki elfogadni, ha megfelelő értelmezés lesz körülötte és egy hosszabb, kifejtő stílusú kommentár, mint a Jeruzsálemi többi részénél. Mert ha csak rövid jegyzetekkel adjuk ki, akkor olyannak fogják tekinteni, mint a *Mekize Nirdamim* társaság többi kiadványát, amelyet a legtöbb és a legfontosabb rabbik [nem használnak]³⁷¹... Az első ívből is, amelyet A/8-as formátumban adtam ki, íme nagy veszteségem volt, a [tudományos könyvekben található] kérdő és felkiáltó jelek miatt, amelyek bele-

³⁷⁰ 26. levél (1906. június 13.).

³⁷¹ Az eredeti levélben van itt egy szó, ami nem olvasható.

kerültek. Emiatt aztán az egész már nemkívánatos azon százak, ezrek előtt, akik minden újítást elvetnek. Most viszont remélem, hogy a Föld minden pontján elfogadásra talál majd...

Az írásjelek és a könyv mérete kapcsán Friedländer a Jeruzsálemi Bevezető tanulmányban (5. fejezet végén) a következőt írja:

...íme, miután már kinyomtattuk az első ívet kis formátumban, azt a tanácsot kaptuk nagy tudású rabbiktól, hogy fóliáns méretűre, a vilnai Talmudhoz hasonlóra nyomtassuk³⁷², és én így is tettem. Így aztán elveszítettem az első ív nyomtatásának költségeit... Tudd meg tehát, hogy a nézetek különbözőek, így aztán nem lehet egyszerre minden embernek a kedvében járni... Igaz, hogy kihagytam a kérdőjeleket, de a fontos, értelmezésnél nélkülözhetetlen írásjelek bennmaradtak, mert nélkülük lehetetlen [megérteni a szöveget]...

A kifizetések elhúzódása

Friedländer és Schechter közel egy évig tartó levelezése alatt Friedländer végig arról panaszkodik, hogy Schechter nem fizet, vagy legalábbis a pénz nem jut el hozzá a megállapodásuk szerint. Így aztán nemegyszer próbálkozott Friedländer azzal, hogy meggyőzze Schechtert, küldjön egyszerre nagyobb összeget:

...elkeseredésemre, a szegénység szegénységet követ, ugyanis a nyomdásznak elfogyott a papírja, és a dolog nagyon lassan halad ...³⁷³

...sajnos a nyomtatás nagyon lassan halad, mert amíg megérkezik a pénz igen tisztelt uramtól, hónapok telnek el, és a nyomdász szegény ember, soha nincs elég papírja, talán lehetséges lenne, hogy valamilyen módon itt kerüljön letétbe a pénz, hogy mindig kéznél legyen, amikor befejezünk egy ívet?...³⁷⁴

---

³⁷² Lásd még a 14. levél (1906. január?) Rosenberg-től Bubernek: „...közölni szeretnénk Magasan Tisztelt Urammal, hogy a nemzedék több rabbija azt tanácsolja, hogy nyomtassuk ki az első ívet még egyszer, hozzácsatolandó a zsitomiri és Piotrków Trybunalski-i Jeruzsálemi kiadáshoz”. Lásd még 23. levél, (1906. május 11.) Friedländer-től Schechternek: „...itt küldöm az ötödik ívet, ami négy lap (nyolc lap az előző formátumból)”.

³⁷³ 21. levél (1906. április 27.) Friedländer-től Bubernek.

³⁷⁴ 27. levél (1906. július 4.). Hasonlóképpen ír Friedländer két hét múlva az 1906. július 18. levélben: „...ezzel a postával együtt megkapja majd a 11. és a 12. íveket és remélem, hogy most már a nyomtatás gyors

...Az lenne a legjobb, ha egyszerre 500 koronát el tudna küldeni nekem, hisz miután elküldi a pénzt, és az meg is érkezik, közben már meg is fogja kapni a kért íveket. Legyen így, nagyon kérem!³⁷⁵

Schechter nem volt hajlandó ebbe beleegyezni, amint Buber írta Friedländernek³⁷⁶: „...a pénz korábbi küldésének tekintetében nincs lehetősége teljesíteni a kérelmet.”

Friedländer ekkor újabb ötlettel állt elő, mondván³⁷⁷, Buber legyen felelős Schechter képviselőjében, és fizessen „minden lapért 50 koronát, ahogy megkapja, és remélem, rám való tekintettel megteszi ezt, és Nagyságos Uram neki majd egyszerre odaadja a pénzt...”. Mivel Buber nagyon fellelkesült az új Jeruzsálemről, és minden erejével azon volt, hogy támogatókat szerezzen³⁷⁸, Friedländer meg volt róla győződve, hogy ha a pénz Buberén keresztül menne, akkor neki sokkal könnyebb dolga lenne. Schechter természetesen ebbe a változatba sem egyezett bele, sőt, Friedländerrel a minél gyorsabb nyomtatást követelte.

Friedländer folyamatosan igyekezett úgy beállítani az eseményeket, hogy Schechter a felelős a nyomtatás lassú haladásáért, mivel nem küldi a pénzt:

...megérkezett drága levele, és a vele mellékelt [pénz]... most már a nyomtatás gyorsabb lesz...³⁷⁹

...tisztelt Uram írt neki, hogy a nyomtatás elhúzódik... Tisztelt Uramnak igaza van, de mit tehetek? A kezem meg van kötve; ha lenne annyi pénzem, hogy a nyomdásznak időben fizessek, akkor legalább két ívet kinyomtatna hetente, így pedig csak hárommal végez egy hónapban...³⁸⁰

És mellékeltem a nyomdász levelét, amiben azt írja, sietni fog a nyomtatással, és meg is tartotta ígését. Tíz nap alatt két ívet készített el; remélem, felvesz még egy szedőt, és így – ha Isten is úgy akarja – hetente két ívet készít majd el... Ha kezemből lenne valamennyi pénz, amit a nyomdásznak tudnék adni, akkor to-

---

sabban fog menni, de barátom és Uram siessen a pénz elküldésével, mert a nyomdász az örületbe kerget, amíg megérkezik a pénz”.

³⁷⁵ 28. levél (1906. július 29.).

³⁷⁶ Ezt Friedländer idézte a 26. levélben (1906. június 13.).

³⁷⁷ 23. levél (1906. május 11.).

³⁷⁸ Lásd fent a 4. fejezetet.

³⁷⁹ 25. levél (1906. május 14.) Friedländerrel Schechternek.

³⁸⁰ 26. levél (1906. június 13.) Friedländerrel Schechternek.

vábbi szedőt tudna alkalmazni a mostaniak mellé, és így, ha Isten is úgy akarja, az ünnepekre végeznénk...³⁸¹

... a nyomdász új szedőt vett fel, és még jobban siettetni munkáját. De itt volt a múlt héten, és hangosan és igen keservesen panaszkodott,³⁸² mondván, a szöveg kiszedve és betördelve készen áll a nyomtatásra, de papír, az nincs... ha egy kellő összeget eljuttat hozzánk, mélyen tisztelt nagyságos úr, akkor talán még Tisri hónapban befejezhetnénk a mostani kötetet...³⁸³

...sajnos egy hónapja semmi sem történik a nyomdában a papírhány miatt... és mit tehetek? Az Örökkévaló párokat párosít³⁸⁴: szegény szerző³⁸⁵ szegény nyomdással...³⁸⁶

...a nyomdász lerágta a csontjaimat, mert szegény ember ő is...³⁸⁷

Érdemes megjegyezni, hogy míg Friedländer minden levelében hangsúlyozza Schechternek, hogy a nyomdász „nagyon nehéz tárgyaló fél”³⁸⁸. Bubernek azt írja a 16., 1906. február 8-án kelt levélben: „ennél a nyomdánál jobbat nem találnék, mert csak negyven százalékat kell kifizetnem a költségeknek a nyomtatás ideje alatt, és ilyen feltételekbe más nyomda nem menne bele”. Ugyanezen a gondolatsoron haladva újra azt írja a 17., 1906. február 19-i levélben: „Az a tény, hogy a nyomdásznak csak negyven százalékot kell fizetnem a nyomtatás alatt, nagy csoda. Ez menekített ki a nyomdai munkák gondja alól, és e héten eldől, ha Isten is úgy akarja, az egész ügy, így vagy úgy!”³⁸⁹

Mivel a Jeruzsálemi nyomtatásához szükséges pénz nagy része már Schechter kezében volt³⁹⁰, az a benyomásunk, hogy Schechter szándékosan húzta az időt, és valószínűleg azért késlekedett a pénzküldéssel, hogy nyomást gyakoroljon Friedländerre, a Jeruzsálemi kéziratá-

---

³⁸¹ 28. levél (1906. július 29.) Friedländertől Schechternek.

³⁸² *IMózes* 27:34. alapján.

³⁸³ 30. levél (1906. augusztus 16.) Rosenbergől Schechternek.

³⁸⁴ Midrás *Brésit rábá* 68:4. alapján.

³⁸⁵ A Jeruzsálemi szerzője?! Vagy csak a Jeruzsálemi kommentárjának a szerzője?...

³⁸⁶ 35. levél (1906. október 16.).

³⁸⁷ 41. levél (1906. december 19.).

³⁸⁸ 43. levél (1907. február 14.).

³⁸⁹ A helyzet értelmezését lásd a 25. fejezetben.

³⁹⁰ Lásd a 361. jegyzetnél idézett dokumentumokat.

nak megszerzése érdekében. Friedländer és tanítványa, Rosenberg a küldemények késését két okkal magyarázta:

[a.] Mert Pészách után³⁹¹ elköltözött mesterem és rabbim [azaz Friedländer] Szatmár városából a Szatmárhegyre (ami a várostól nem messze van), és lehet, hogy elfelejtette ráírni a borítékra, hogy Szatmárhegy és csak annyit írt, hogy Szatmár...³⁹²

[b.] Minden bizonnyal a titkár hibázott...³⁹³; ...talán, Isten őrizzen, ez a titkár hibája, aki re rábízta Magasan Tisztelt Uram, és ő nem teljesíti a feladatát...³⁹⁴; ...úgy néz ki, hogy tisztelt uram egyik munkatársa nem teljesítette a feladatát... Isten nem fogja ezt megbocsátani annak az embernek, mivel elkeseredést és lelki válságot okozott nekem...³⁹⁵

Hogy további nyomást gyakoroljon Schechterre, Friedländer Salomon Bubert is megkérte, hogy írjon neki erről³⁹⁶. És hogy Schechtert fokozottan érdekeltté tegye a Jeruzsálemi ügyében, a következő ajánlatot tette neki: „Talán sikerül valami észrevételt tenni a [talmudi] szövegben, akkor kérem, írja meg nekem, és én örömmel közölném azt az ön nevével...”³⁹⁷.

A címlap második oldalán kifejezi „a büszkeség és a hála érzését”

Friedländer nagyon is értékelte Schechter segítségét: „és lám, kedves barátom! Nem érdemlem meg mind azt a jóságot, amit velem tett”³⁹⁸. Azt is felajánlotta Schechternek, hogy úgy adja meg neki a tiszteletet, hogy a könyvben fejezi ki háláját. Erről Schechter véleményét is kikérte:

---

³⁹¹ Körülbelül 1906. április végén.

³⁹² Szatmárhegy kis helység Szatmár városa mellett, melyhez közigazgatásilag (posta és egyebek) tartozik, lásd még a 11. fejezet végét.

³⁹³ 37. levél (1906. november 6.) Rosenbergtől Schechternek.

³⁹⁴ 30. levél (1906. augusztus 16.) Rosenbergtől Schechternek. Schechter válasza a 36. levél (1906. október 22.).

³⁹⁵ 38. levél (1906. november 13.) Friedländertől Schechternek.

³⁹⁶ Lásd a 312. jegyzetnél.

³⁹⁷ 33. levél (1906. szeptember 7.) Friedländertől Schechternek. Az augusztus 28-i levélben is írt neki Friedländer: „Talán talált Magasan Tisztelt Uram valami hozzáfűzni valót valamely helyen, közölje nekem és én majd közlöm ezt a könyv végén.” Schechtertől nem találtunk semmiféle jegyzetet a könyvhöz.

³⁹⁸ 41. levél (1906. december 19.), *IMózes* 32:11. alapján.

...Szeretné-e nagyon nagy tudású, Magasan Tisztelt Uram, hogy ez a szent könyv viselje az Ön nevét? Vagyis, hogy kifejezzük tiszteletünket és hálánkat a könyv elején?...³⁹⁹

Megkérdeztem a Magasan Tisztelt Uramat, szeretné-e, ha a könyv címlapján kifejeznénk hálánkat Ön felé, vagy a felé az adományozó felé, aki a pénzt rendelkezésre bocsátotta?⁴⁰⁰

Schechter válaszát csak Friedländer leveléből közvetve ismerjük: azt kérte, hogy említsek meg őt és az általa vezetett intézetet, de az adakozókat ne:

...Ha Isten is úgy akarja, úgy fogok eljárni, ahogyan óhajtja, Tisztelt Uram, és meg fogom említeni a Tanházat is a címlapon, jól írva róla, és Magasan Tisztelt Uram nevét is, ahogyan ez illik⁴⁰¹.

...a belső címlap hátoldalán Tisztelt Uram Tanházának és annak fejének, Önnek ajánlom ezt az óriási művet. Örök emlékül említem meg mindazt a kiválóságot és jószágot, amit velem tett ezzel...⁴⁰²

Valóban, a Jeruzsálemi első kötetében, a belső címlap hátoldalán ott szerepel a szerkesztő köszönete Schechternek, aki „előteremtette az anyagi alapokat... a nyomtatás költségét nagy részben fedezve...”⁴⁰³.

Schechter átmenetileg megszakítja a kapcsolatokat Friedländerrel

A 43. levélben (1907. február 14.) olvasható egy fölöttébb érdekes mondat, ami közelebbi vizsgálatot igényel. Friedländer így ír Schechternek:

Kedves Rabbi és Tisztelt Tudós! ...Kérésének megfelelően küldtem tizenkét Jeruzsálemi példányt, jófajta papírra nyomtatva, három postai csomagba bepakolva... és ha **tizenhárom könyvet** óhajtott volna, vagy akár levele egy nappal is későbbben érkezik, kedves kívánságát már nem tudtam volna teljesíteni, mivel –

---

³⁹⁹ 28. levél (1906. július 29.). Lásd még a 8. levelet (1906. január 7.) és a 18. levelet (1906. február 19.).

⁴⁰⁰ 31. levél (1906. augusztus 24.).

⁴⁰¹ 34. levél (1906. szeptember 25.).

⁴⁰² 39. levél (1906. november 29.). Lásd még a 41. levelet (1906. december 19.).

⁴⁰³ Idézve a 6. fejezet elején.

szívem fájdalmára – nagyon nehéz természetű nyomdász kezei közt vagyok... Így hát ne csodálkozzon, Uram, hogy úgy vártam levelét és segítségét, mint ahogy a korai és késői esőre szoktak várni... és összetörte a szívemet azzal, hogy ezen utolsó pillanatokban magamra hagyott...

A továbbiakban Friedländer részletesen leírja, hogy 1907. február 14-ig „összesen 1250 koronát kapott 25 ívért”, pedig a Jeruzsáleminek ez a kötete harminc íves. És ehhez még hozzájön „a címlap és a Bevezető tanulmány, amelyek legalább kettő és fél ívet tesznek ki”⁴⁰⁴. Ezért aztán azt írja Friedländer Schechternek a 44., 1906. december 19-i levélben: „reményeim szerint kapok öntől 32 ívért támogatást”. Vagyis 350 koronát további hét ívért (a megállapodás szerint 50 korona minden ívért). Habár kiegyezett volna 250 koronával is, amint a továbbiakban írja ugyanebben a levelében: „...arra kérném Magasan Tisztelt Uramat, hogy, amennyiben lehetséges, küldjön nekem **kettőszázötven koronát.**”

A fentiek szerint Schechter „magára hagyta” Friedländert „ezen utolsó pillanatokban”, nem küldött neki pénzt és minden kapcsolatot meg akart szakítani vele. Ebből arra lehet következtetni, hogy Schechter professzornak, a fő támogatónak hirtelen kétségei támadhattak a Jeruzsálemi kéziratának hitelességét illetően. És valóban, az 1907. február 14-i levél után öt hónapos szünet következett a kapcsolatukban, július elejéig⁴⁰⁵.

A további levelekből azonban kiderül, hogy Schechter a szakítás ideje alatt is további támogatást nyújtott Friedländernek⁴⁰⁶. Mindez talán Friedländer csodálatos rábeszélőképességének tudható be, mellyel sikerült meggyőznie Schechtert a kézirat hitelességéről, és elérte, hogy továbbra is támogassa őt anyagilag.

E szerint az elképzelés szerint értelmeztem az eseményeket annak idején az *Ohr Yisroel* c. folyóiratban megjelent tanulmányomban⁴⁰⁷. Valójában azonban nem teljesen áll össze a kép ebben az értelmezésben, hisz abban a levélben, melyből megtudjuk, „hogy ezen utolsó pillanatokban magára hagyta”, beszámol a leszállításáról „tizenkettő Jeruzsálemi könyvnek, na-

⁴⁰⁴ 39. levél (1906. november 29.).

⁴⁰⁵ Lásd a 45. levelet.

⁴⁰⁶ Hisz a 45. levélben (1907. július 9.) azt írja neki Friedländer a Jeruzsálemi kéziratáról, hogy „megvásárolható 675 koronáért minden költséggel együtt” és nem emleget semmiféle 250 koronás tartozást. Az 52. levélben (1907. október 2.) Friedländer támogatást kér a Jeruzsálemi második kötetének négy első ívére, „és küldje el a kért segítségét, 200 koronát négy ívért”. Ebből az derül ki, hogy Schechter már régen kifizette a neki járó utolsó öt ívért, az első kötetért járó pénzt.

⁴⁰⁷ OBERLANDER: *DOKUMENTUMOK ÉS TÖRTÉNETEK FRIEDLÄNDERRŐL*, 3. rész, 151. old. 252. jegyzet.

gyon jó papíron”. Ha valóban kétségei támadtak a hitelességgel kapcsolatban, miért lett volna szüksége a könyvekre? Nem világos az sem, mitől múltak el kétségei, hisz egyetlen levél sem maradt fenn, melyben Friedländer megpróbálta volna őt meggyőzni, vagy új bizonyítékokkal szolgált volna számára.

Újra átolvasva és elemezve a levél tartalmát, úgy tűnik, valójában nem erről van szó. Nem merült fel a Jeruzsálemi hamisításának kérdése; Schechter nagy problémája inkább abban rejlett, hogy Friedländer még mindig nem szerezte meg számára a Jeruzsálemi kéziratát, és attól félt, valaki megelőzi őt. Pedig a kiadás támogatásának eredeti feltétele a kézirat megszerzése volt. Ennek az értelmezésnek a fényében már jobban érthetőek Friedländer szavai a korábban idézett levélben:

...és összetörte a szívemet azzal, hogy ezen utolsó pillanatokban magamra hagyott. Könyörögve kérem Magasan Tisztelt Uramat, hogy amikor kézhez kapja leveletem, legyen szíves, és küldje el a megállapított szent támogatását az intézetétől, **és ne aggódjon a kézirat megvásárlása miatt**, mert Izrael Istenére mondom, akinek szolgálatában állok⁴⁰⁸, hogy ez az Ön kezébe jut majd és nem máséba....

Úgy tűnik, Schechter megnyugodott, hitt az ígéreteknek, és továbbra is küldte a pénzt.

A fent említett kérdést illetőleg pedig, miszerint látszólag öt hónapos szünet állt be a Schechter és Friedländer közötti kapcsolatban (1907. február közepétől július elejéig), úgy vélem, feltételezhetjük, hogy kapcsolatuk valójában ebben az időszakban is fennállt; könnyen lehet, hogy Schechter ezalatt is pénzelte Friedländert, aki azt vissza is igazolta, csak az ezzel kapcsolatos levelek nem maradtak fenn a levéltárban, amint más levelek is hiányoznak Schechter gyűjteményéből ebből az időszakból⁴⁰⁹.

---

⁴⁰⁸ *IKirályok* 17:1. alapján.

⁴⁰⁹ Lásd a 665. jegyzetnél.

6. fejezet

1907. január: megjelenik a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjének első kötete

Eljött a nagy nap: 1907 január hónapjában⁴¹⁰ megjelenik Szinerváralján, egy Szatmár melletti városkában az elveszett Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének két megjelenésre váró kötete közül az első⁴¹¹.

A címlap második oldalán egy német nyelvű további címlap található:

Erscheint zum ersten mal!

Der V. Theil
Des
JERUSALEMITISCHEN TALMUDS
(KODSCHIM)

Herausgegeben nach einer einzigen, im dreizehnten Jahrhundert geschriebenen und im Besitze des Rabbi Jehoschua Banvneseis gewesenen Handschrift. (Siehe Einleitung.) Sorgfältig koudiert, korrigiert und mit einem grundlichen logischen kommentar versehen.

VON
Rabbiner Dr. Salamon Friedländer
Szatmárhegy (Ungarn.)
Traktate: Chulin-Bechoreth

⁴¹⁰ A 43. levélben (1907. február 14.) Friedländer Schechternek ezt írja: „hat hete, hogy elkészültek a könyvek...”, ebből derül ki a megjelenés pontos dátuma: 1907 eleje. Róféél Gordon rabbi 1908-ban ezt írja (a *Kdusát kodsé háJerusálemi* cikkében, lásd a 926. jegyzetben): „...tavaly megjelent a *Chulin* és a *Böchorot* traktátus a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjéből... ez hozzám Isten segedelmével csütörtökön, január 10-én jutott el, az említett évben”. Eszerint a belső címlapon szereplő 5666-as dátum, ami 1906, nem pontos.

⁴¹¹ Az első kötet címlapjára rá van írva: „a második rész”, mivel a talmudi traktátusok sorrendje szerint nem a *Chulin* és *Böchorot* az első két traktátus.

Mit Anmerkungen und Erläuterungen der vorkommenden Fremdwörter

VON

SALOMON BUBER

DRUCK VON JACOB VIDER

Szinérváralja (Com. Szatmár Ungarn)

Az általam birtokolt példány tartalmazza ezt a német nyelvű címlapot, a New York-i Chábád könyvtárban található példány viszont nem; helyette a nyomdász kiáltványa szerepel, amelyet ennek a fejezetnek a vége felé olvashatunk. Valószínűleg, Friedländer szokásos módszerével állunk szemben, amit már a Kiáltványban is alkalmazott: különböző célközönség – a rabbinikus, illetve a tudományos beállítottságú olvasók – számára különböző verziókat adott ki. Nyilvánvaló, a német nyelvű címlap a tudomány képviselőinek készült.

A belső címlap második oldalán találhatók a szerző által a támogatókhoz intézett köszönetek.

Örök emlékezetül!

A rabbik, tudósok és bölcsek, kiknek szívügyük a Tóra és a tudomány, okosak és megfontoltak, adakozó szelleműek, erejükkel és pénzükkel segítették a **Jeruzsálemi Kodásim rendje kéziratának** kinyomtatását. A magasságok Ura rengeteg áldást és sikert küldjön rájuk, tiszta szívük minden kívánsága teljessédjék, Ámen, úgy legyen.

Mindenki előtt áldassék az áldások forrásából, ki más, mint a rabbi, aki nagy a Tórában, a bölcsességben, a tudományban és a gondolkodás minden műveletében, aki Izrael bölcse és ékessége:

Snéor Zálmán Schechter, Isten tartsa és őrizze meg őt,

aki az általa vezetett New York-i Zsidóság Tudományának Tanintézete kincstárából juttatott pénzt,

fedezve a nyomtatás költségeinek nagy részét. Emléke legyen áldott örökké!⁴¹²

⁴¹² Schechter támogatásával kapcsolatban lásd az 5. fejezetet.

=====++++++=====

A nagy és különleges rabbi, a tudós, az agg,

Közösségének dísze, éke,

dr. Mose Güdemann, Bécs főváros rabbija,

Isten tartsa és őrizze meg⁴¹³,

tisztességes adományt juttatott a pénzéből a nyomtatás megsegítésére, és megígérte, hogy másra is fog hatni, hogy így cselekedjék akkor, mikor az első kötet a nyomdából kikerül. Örök emlékezetre megáll majd igaz tette.

=====++++++=====

Végül, a számomra nagyon kedves, ki más, mint a nagy rabbi, a nagyszerű, agg, tiszteletre méltó

Slomó Buber, Isten tartsa és őrizze meg őt⁴¹⁴

Lwów közösségének drágaköve, kinek tanácsai végigkísértek a nyomtatás napjaiban, és aki mint felebarát és testvér együtt érzett velem örömben, de bánatomban is. Kérünk Örökkévaló, tekints le az egekből, mennybéli otthonodból, és áldd meg őt hosszú napokkal és évekkel, és minden jóval örökké, minden zsidó bölcs szívöröme, köztük is szívöröme az ifjú

szerzőnek.

⁴¹³ Moritz Güdemann (1835-1918) 1894-től Bécs főrabbi. Több könyvet írt a zsidók történelméről és más témákban. A 43. levélben (1907. február 14.) megjegyzi Friedländer: „...kaptam egy kevés segítséget dr. Güdemanntól Bécsből”. Lásd még a 12. levelet (1906. január 15.).

⁴¹⁴ Buber segítségéről lásd a 4. fejezetet. Valójában Buber a kiadás idején feltehetően már nem élt, vagy már halálos ágyán feküdt, de Friedländernek érdekében állt úgy beállítani, mintha Buber végig szorosan felügyelte volna a kiadást.

A talmudi szöveg mindkét oldalról Friedländer kommentárjaival

Friedländer a Jeruzsálemi talmud szövegéhez a maga Chések Slomo értelmezését fűzte, mely „tartalmazza a *Péru*-t és a *Toszáfot vöhágáot*-ot”. A *Péru* egy rövid, a lap belső szélén található kommentár, a Babilóniai talmudhoz fűzött Rási kommentár mintájára, vagy a Jeruzsálemi talmudhoz írt *Korbán háédá*, vagy *Pné Mosé* magyarázatok mintájára⁴¹⁵. A *Toszáfot vöhágáot* a lap külső részén helyezkedik el, hosszabb eszmefuttatásokat és érveléseket tartalmazva, a Babilóniai talmudban található *Toszáfot*, vagy a Jeruzsálemi talmud *Siré korbán* vagy *Máre hápánim* kommentárjainak mintájára. Friedländernek a mindkét oldalszáron hozzáfűzött eszmefuttatásokkal először sikerült a Babilóniai talmud 1520-1523-as velencei kiadása óta tradicionális külalakot kölcsönöznie a kiadványnak. Láttuk már⁴¹⁶, hogy mindennek Friedländer elsőrendű fontosságot tulajdonított, hisz „...ha csak rövid jegyzetekkel adjuk ki, akkor olyannak fogják tekinteni, mint a *Mekize Nirdamim* társaság többi kiadványát, amelyet a legtöbb és a legfontosabb rabbik [nem használnak]...”.

A legnagyobb ortodox rabbik ajánlólevelei

A 16. levélben (1906. február 8.) Friedländer így ír Bubernek: „...ajánlólevelek és lelkes, virágos szavú lelkesedések érkeztek korunk bölcseitől az ország minden sarkából ...”. Valójában azonban a könyv elején csak hat lelkes ajánlólevél szerepel, melyek Magyarország és Galícia különböző hírességeitől származnak. Ezek ékesen dicsérik a Jeruzsálemi új kiadását és a kommentátor-kiadó Slomó Jehudá Friedlándert. A hat rabbi a következő:

Grünwald Jehudá (1848-1920), *Szatmár* rabbija, a *Zichron Jehudá* című responsum könyv szerzője, egyike Magyarország legnagyobb rabbijainak (1906. január 23.).

Árje Lájbis Hálevi Is Horovitz (1847-1909), *Sztányiszláv* rabbija, a *Haré böszámim* című responsum könyv szerzője, egyike Galícia legnagyobb rabbijainak (1906. február 5.).

Sálom Mordecháj Hákohén Schwadron (1835-1911) *Brzezany* (*Berezhany*) rabbija, a *Máhársám* című responsum kötetek és több más mű szerzője, Galícia talán legnagyobb rabbija, korának híres vallási döntvényhozója (1906. február 16.).

⁴¹⁵ Erről lásd Bevezető fejezetek: 1.

⁴¹⁶ 4-5. fejezet.

Ávrám Benjámín Kluger (1841-1915), a galíciai *Brody* rabbija, a *Sááré Benjámín* című responsum könyv szerzője⁴¹⁷ (1906. február 13.).

Szófer (Schreiber) Jichák Léjb (1848-1907), a galíciai *Drohobics* rabbija, a híres pozsonyi *Ktáv Szofér* fia (1906. április 1.).

Deutsch Eliezer (1850-1916), *Bonyhád* rabbija, a *Tvuát hászádé* című responsum kötetek szerzője, a magyarországi rabbik egyik legnagyobbika (1906. november 16.).

A Bevezető tanulmány a Jeruzsálemi első kötetéhez

A könyv elején tizenegy oldalas nagy Bevezető tanulmány áll. A Bevezető tanulmány legelején Friedländer így ír:

Az elmúlt télen egy Kiáltványon keresztül őszintén jelentettem be, hogy kiadni készülök a Jeruzsálemi talmud **Kodásim rendjét egy, a világon egyedülálló kézirat alapján...** a bölcsnek könnyű megértenie, hogy amiatt az érv miatt, hogy mondván „rövidebb az ág, a nyújtózkodásnál”,⁴¹⁸ egy tenyérnyit felfedtem, de százat sikerült betakarnom, mondván... ki olyan, mint a bölcs, aki megérti, hogy nem itt van a helye és az ideje – egy kiáltványban –, annak hogy hosszasan és részletekbe menően elmélyüljünk a témában... Azóta körbefogtak, körbejártak, mindenhol többféle kérdéssel és kritikával. Voltak gyenge és voltak erős kritikák... szomorúan láttam, hogy amennyiben mindenkinek válaszolok a kérdésre, a kritikákra, az álmokra és a megtévesztésekre, az idő árulást követ el ellenem és nem lesz lehetőségem, hogy elkészítsem a kommentáromat, a *Chések Slomót*... félretettem tehát a kérdések megválaszolását jobb időkre... és most áldott legyen a Neve, aki éltet engem, hogy láthatom a Jeruzsálemiből a *Kodásim* rend egy gyönyörű szép kötetét, amint elhagyja a nyomdát. Eljött tehát a Bevezető tanulmány megírásának az ideje... nem vonhatom ki magamat az alól, hogy igaz választ adjak azokra a kritikákra és kérdésekre, amelyeket már korábban megfogalmaztak, és azokra is, amelyeket a jövőben fognak megfogalmazni... Ennek céljából írtam a megfelelő terjedelmű Bevezető tanulmányt, mely nagy a minőségében, kisebb a mennyiségében, egy kevés, ami sokat tartalmaz...

⁴¹⁷ A Csörsz utcai Ortodox zsidó Temetőben nyugszik Budapesten.

A Bevezető tanulmánynak öt fejezete van:

1. A Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének szerkesztése⁴¹⁹;
2. Bizonyítékok és döntő tanújelei annak, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje megíratott; az ellenvélemények cáfolata;
3. Bizonyítékai és döntő tanújelei az eddig is nálunk lévő Jeruzsálemiből annak, hogy a Jeruzsálemi valódi *Kodásim* rendjét tartjuk a kezünkben;
4. A kéziratunk története és tartalma;
5. Szent munkámról, a *Chések Slomó* kommentárjáról.

Jehosúa Benvenisti rabbi a kéziratot egy „portugáliai marannustól” kapta

A Bevezető tanulmány negyedik fejezetében Mose és Jöhosúa Benvenisti rabbik leveleit olvashatjuk a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének megtalálásáról, felfedezéséről. Mose Benvenisti rabbi levelében részletesen leírja a kézirat megtalálásának történetét:

És volt, midőn Jehosúa megöregedett, az égből megajándékozták. Teremtője segítette, és egy ilyen érdem előkerült olyan valakin keresztül, aki olyan érdemdús, mint Jehosúa. Tudomására jutott, hogy él itt egy portugál marannus⁴²⁰, **don Ávrám Hálévi**, aki visszatért a hitébe teljes szívvel és lélekkel, elhagyta Lisszabont és annak szellemiségét, az országot, melyben lakott, Ábrahám atyánk szövetségébe lépve, magára véve ősei hitét, Mózes vallását, mindezt Jehosuának köszönhetően. Az előkelőség azt mondta Jehosuának „hálámat szeretném kifejezni feléd, íme birtokomban van egy szent kézirat, mely egy zsidó származású szerzetes, igazi nevén **a barcelonai don Slomo Narvono** hagyatékából jutott hozzám. A fent említett eltávolodott lélek dicsekedni szokott e lapokkal, és sokszor mondta, hogy ezek az iratok szentek az Örökkévalónak, Izrael Istenének. Megtekintette Jehosúa ezeket a pergameneket, és megdöbbenéssel fedezte fel

---

⁴¹⁸ *Jesájá* 28:20. alapján.

⁴¹⁹ A fejezet tartalmi lényege: „Nagy segítségemre volt az agg, tudós rabbi és nyelvész Slomo Buber Lwówból. Megkönnyítette a feladatomat azzal, hogy elküldte nekem »Azokról a *Risonim*ről, akik említést tesznek a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje elkészüléséről« című fontos tanulmányát”.

⁴²⁰ Látszatra megkeresztelkedett, vallásához hú zsidó.

többek között az egész *Nözikim* rendet dupla tartalommal⁴²¹ és a Jeruzsálemi talmud teljes, soha sem látott *Kodásim* rendjének szövegét, beleértve még a *Tmurá* traktátusát is....

Chájim Benvenisti rabbi a fivérének, Jehosuának írt válaszlevelében azt tanácsolja:

... húzd vissza a kezeidet, és várd ki a harag elmúlásának pillanatát... mert valami történt Jáákovban⁴²² és Cvi van Izraelben, a csapda eltörött, és Isten kegyelmében mi megmenekültünk⁴²³. És elég a bölcsnek egy pár olyan szó, amely sokra utal, mert most a hallgatásnak és összegyűjtésének van itt az ideje⁴²⁴, amíg elül a vihar...

A körülmények Mose Benvenisti rabbi korára (1606-1677) jellemzőek voltak, a portugál marannussal, aki Törökországba („Togármába”) érve tér vissza a zsidó hitre, és a zsidó származású szerzetessel színesítve. Sok hasonló esetről ír Benvenisti rabbi a *Pné Mose* responsum kötetében is⁴²⁵, hisz „a marannusok többsége, akik az isteni dicsfény szárnyai alatt keresik oltalmukat, uralkodónk, Törökország királyának oltalma alá érkeznek; ide, ahol népünk fiai oltalmat találtak, együtt a gazdag és a koldus”⁴²⁶.

„A tóratudós és nagy bölcs” felfedezi a „gazdag Szulimán Benvenisti” birtokában lévő kéziratot

A Kiáltványban Friedländer elmesélte azt, hogyan fedezte fel fivére a kéziratot:

---

⁴²¹ A rendelkezésünkre álló *Nözikin* rend nagyon szűkszavú, Friedländer megfogalmazásában: „A Jeruzsálemi talmud több helyen is gyakran ismételt különböző disputációkat, ezért csak az első [*Zráim*] rendet másolták belőle teljességgel, de a következő rendben nem másolták le azt, ami a *Zráim* rendben már szerepelt, hanem csak a forrást jelölték a korábbi rendben. És így minél tovább megyünk a rendek között, annál szűkszavúbb a másolat. Egészen a *Nözikin* rendig, amiből alig maradt bármi új is...”. A Friedländer féle kéziratban viszont bővebb tartalmú ez a rend is.

⁴²² A Jáákov kifejezés itt a zsidó népre utal.

⁴²³ Lásd a 3. fejezetben, Bacher professzor értelmezése Sábátj Cvi (1626-1676) álmessias tetteire utal.

⁴²⁴ *Prédikátor* 3:5., 7. alapján.

⁴²⁵ II. rész, 61., 92. fejezet.

⁴²⁶ Ezt írja Smuél di Medina rabbi (1506-1589) a *Máhárásdám* responsum kötetében, *Chosen mispát* 46. fejezet. Lásd még Simcha Assaf: *Ánuszé Szfárad uPortugál böszifrut hatsuvot*, *Cion* folyóirat, V. kötet (1933), 19-60. old.

1900-ban... érkezett meg hozzám fivérem, a tóratudós és kutató, Élijáhu SZÁT Algazi levele, aki kereskedelmi tevékenysége folytán él Izmirben. A levélben azt írja, hogy régi könyveket vásárolt a nagy bölcs, a Jeruzsálemi talmudhoz írt, *Szde Jehosuá*⁴²⁷ című kommentár szerzőjének hagyatékából... Azóta nincs békéje, és képtelen pihenni a testvérem egyik tóratudós barátjával, Jáákov Kobi SZÁT-tal egyetemben, hogy alaposan fel ne kutassák az említett homályba merült értékes kéziratot. Az Ég pedig érdemesnek találta őket, ugyanis végezetül megtalálták azt – amikor nyugat felé haladtak valamelyik távoli keleti országban – egy egyszerű falusi ember házában, aki maga még írni-olvasni sem tudott, és ő pedig a fent említett rabbi leszármazottja. A kéziratot pedig afféle rossz szellemek, kísértetek és károkozók ellen védelmet nyújtó talizmánként őrizte. Kimondhatatlanul nagy igyekezettel sikerült egy fél évre kölcsönbe megszereznie, és utána egy újabb fél évre...

A Bevezető tanulmány negyedik fejezetében Friedländer részletesen elmeséli, hogyan fedezte fel fivére a kéziratot:

...már beszámoltam a Kiáltványban, hogy 1900-ban... megérkezett a fivérem, a tóratudós és kutató, Élijáhu SZÁT Algazi levele, aki Izmir városában és a környező összes országban foglalkozott kereskedelemmel. Ennek folytán sok olyan helyre is eljutott, ahova ember még be nem tette a lábát – (a levélben elmondja,) hogy régi drága könyveket vásárolt Jehosuá Benvenisti rabbi a Jeruzsálemi talmudhoz írt kommentár, a *Szde Jehosuá* szerzőjének hagyatékából...

1900. november 20.-án levelet kaptam a fivéremtől, melyben szomorúan írja, hogy a nyomozás és vizsgálódás után és még miután csatlakozott hozzá a tóratudós nagy bölcs Jáákov Kobi SZÁT, aki szintén kutatta és vizsgálta, és együtt mindent megtettek, amire emberi erő képes, még sem sikerült megtudniuk valami igazat ebben...

A fent említett év (1901) Sávuot ünnepén újabb levelet kaptam testvéremtől. Ebben megemlíti, hogy a remény szikrája még nem aludt ki szívéből, és van reménye a kézirat megszerzésére. Annak ellenére, hogy még mindig távoli a dolog. Ugyanis megtudta, hogy az Adrianopolból vezető úton, a királyi város felé élnek többen a fent említett nagy rabbi és a Benvenisti család leszármazottjai közül,

---

⁴²⁷ Jehosuá Benvenisti rabbi.

kiknek sok, nagyméretű pergamenlapra írt talizmánjuk van, amelyeket az apáik apjai óta őriznek. Egyiknél már találtak mikve (a rituális fürdő) ügyekben írott responsumokat is. Akinél pedig fellelték, azt hitte, hogy az egy talizmán fejbetegségek ellen. Azóta nem volt a testvéremnek és barátjának, Jáákov Kobi SZÁT-nak nyugta többé és az elveszett kézirat megkeresésére és kutatására indultak. Lelkiismeretesen jártak is egyik helyről a másikra, faluról falura, ahogy meséltek ezek egyik a másíkról – hol laknak a fent említett nagy bölcsék leszármazottai vagy ismerősei... Már Ros Hásáná (Újév) előtt megtudták, hogy a legnagyobb talizmán (kézirat) a gazdag Szulimán Benvenisti tulajdonában van, akinél meg is találtak azt selyembe burkolva...

A legfontosabb emberek tehát, akiknek közük van a Jeruzsálemi felfedezéséhez, a „tóratudós és kutató, Élijáhu SZÁT Algazi”, a „tóratudós nagy bölcs Jáákov Kobi SZÁT” és „a gazdag Szulimán Benvenisti”. Gyanús, hogy nincs semmiféle azonosító információ megadva ezekről a kulcsszereplőkről. Igaza van a *Tel tálpio*tnak, amikor azt jegyzi meg, hogy⁴²⁸:

...nem említett semmilyen helyszínt, nehogy valaki odaírjon az ottani rabbiknak és tudósoknak, felkérve őket, hogy kutakodjanak a felfedezőknél, hogy megtudjanak tőlük valami igazságot, vagy legalábbis hogy megtudja, valóban van-e neki fivére, vagy létezik-e egyáltalán a világon egy Jáákov Kobi nevű ember, vagy a fent nevezett gazdag férfi...

Nehéz a kézirat átmásolása és a nyomtatás

A Bevezető tanulmány negyedik fejezetében Friedländer a kézirat átmásolásának nehézségeiről is mesél:

...Isten segítségével sikerrel jártak és kölcsönkapták a kéziratot egy fél évre... és csak sok fáradozás és pénzáldozat árán sikerült a fivéremnek megszereznie egy újabb fél évre... Nagyon kevés idő jutott nekem a másolás munkálataihoz, így kényszerültem gyorsírással másolni – „sztenográfiával”, melyeknek kidolgozott rendszere van az élő nyelvekben, de melyet [a héberben] magamnak kellett kialakítanom jelekkel, pontokkal és vonalacskákkal, meggyorsítva ezzel az írást. A bölcsnek esze van, könnyen fogja érteni, hogy ezzel nem lett vége a munkának,

⁴²⁸ 1907. augusztus közepén 187. old.

de annyit nyertem, hogy a Jeruzsálemi már ily módon a házamban és a birtokomban volt. Kezdtém átírni a szöveget az előbb említett héber gyorsírásról teljes másolattal, szép, egyenletes kirajzolt betűkkel. Ez majdnem egy teljes évbe telt, mivel időközben elfelejtettem én is a jelek és vonalacskák igazi jelentését (egyes helyeken), aminek a felidézése az emlékezetemben néha két, sőt több, akár négy hétbe is beletelt.

...Nincsenek a Jeruzsálemiben rövidítések, még a másolók között leginkább használtak sem... Még a tanaiták (misnai bölcsek) és amoriták (talmudi bölcsek) neveit, sőt még a rabbi titulust is mindig teljesen kiírva láthatjuk. Mindazok, amelyeket az olvasó találni fog (ebben a kötetben), a másoló kezének, vagy még inkább a nyomdásznak a műve, aki sajnálta a helyet, és ezért a szöveget lerövidítette mozaikszavakkal és aposztrófokkal.

A szöveg nyelvezete mindig könnyű és tömör, úgy mint a Jeruzsálemi stílusa általában... Minden, amiben a nyomtatott könyv eltér ettől, az mind a nyomda hibája...

...minden érdeklődőt megkérnék, aki tanulmányozza a főszöveget vagy a kommentárokat, hogy nézze meg a hibák jegyzékét⁴²⁹, mert néha a sajtóhiba teljesen megváltoztatja a szöveg értelmét, és sokszor egyáltalán nem lehet rájönni a valódi értelemre, aztán javítsa ki a hibát a lap szélén...

Említettem, hogy a Chábád könyvtár példányában nem szerepel a német nyelvű címlap, szerepel viszont a nyomdász kiáltványa a következő szöveggel:

A nyomdász szavai

Egy éve vállaltam el ezt az igazán nehéz munkát, nagy és szent feladatot. Nagyon nehezemre esett a munka, mert tördelni egy rövidebb kommentárt a lap egyik oldalán és hosszabb, meglátásokat tartalmazó magyarázatot a másik oldalon a főszöveg körül – mindent a saját helyére, nagyon nehéz művelet, amihez hozzáértés és több tudás szükséges. Ameddig bele nem jöttem. Aztán már minden szépen a helyére került. Amiatt ne csodálkozzon hát az olvasó, hogy a nyomtatás majdnem egy évet késett, mert hűségesen végig dolgoztam, nem spóroltam a pénzemet, és

---

⁴²⁹ A *Böchorot* traktátus végén nyomtatták ki (40a.). A javítások kis hányada vonatkozik csupán a Jeruzsálemi főszövegére, a többség Friedländer kommentárjaira vonatkozik.

elkészítettem jó és szép papírra, és díszes és ékes a nyomtatás is, ahogy az olvasó igazságos szemei is igazolhatják. A korrektúrát én magam végeztem, mivel azt a szerző rabbi nem tudta megtenni több oknál fogva, és ha mindezek után mégis találni fog az olvasó kisebb hibákat, akkor a jó oldalról ítéljen meg, mivel ez annak tudható be, hogy minden az én fejemen volt. A Jóisten segítsen megjelentetni Izrael bölcsességének más könyveit is, pompásan, gyönyörűen felmagasztalni és megerősíteni a Tórát, Ámen, így legyen.

a nyomdász.

Fontosnak tartottam hosszasan idézni Friedländer és a nyomdász szavait, amint mentegé-
tőzik a nyomdahibák és a másolás hibái miatt, mert ez a dolog általa tulajdonított fontosságát jelzi. Hol láttunk még kiadót, aki előre kijelenti, hogy az általa kiadott könyv hibás? És hogyan volt lehetséges, hogy „a korrektúrát... a szerző rabbi nem tudta megtenni több oknál fogva”? Bacher a kötet kritikájában erre élesen reagált: „...e tanúvallomásával a kiadó bűnözőnek minősítette önmagát... ezzel tehát gyengítette a tettébe vetett bizalmat...”.

A dolog megfejtése csak később vált világossá, amikor elkezdődtek a bírálatok és felfedték, hogy vannak olyan kifejezések és olvasatok, amelyeknek nem nagyon van helyük a Jeruzsálemiben. Ekkor Friedländer többször úgy védekezett, hogy ezek nem gyengítik a szöveg hitelességét, mivel ezek csak a másoló és a nyomdász által csúsztak a szövegbe, de nem a Jeruzsálemi eredeti kifejezései.

Ez a meglátás megmagyarázza a Bevezető tanulmány másik részletét is:

...nem állt a rendelkezésemre, amikor a szent munkámat végeztem, sok véletlen és különböző féltett titkos ok miatt, melyeket itt nem részletezhetek, **semmi más könyv**, még a Talmud sem, csak a krakkói kiadású Jeruzsálemi talmud, Maimonidész és kész. Emiatt, hogyha emlékezetből rosszul idéztem a Talmud szavait vagy más korai magyarázók szavait, akkor az olvasó jóindulattal ítéljen meg, de remélem, hogy ilyesmi nem történt...

Friedländernek ez az állítása kétségkívül valótlan, hisz akkoriban Friedländer Magyarország olyan városkaiban lakott, melyek tele voltak bölcsekkel és írástudókkal, ezért elképzelhetetlen, hogyan történhetett meg, hogy nem jutott hozzá az alapvető rabbinikus irodalom-

hoz?!⁴³⁰ Úgy tűnik, ez is a jövőbeli bírálattal szembeni védekezés. Friedländer el akarta hitetni, hogy nem voltak könyvei, tehát a Jeruzsálemit nem idézetekből vágta össze, a korai nagy bölcsek műveiből, és más könyvekből, hisz a legalapvetőbb könyvek sem álltak a rendelkezésére, amikor a Jeruzsálemi kommentárját írta. Érdekes, hogy a Jeruzsálemi körül kirobbant vitában ez a motívum valahogyan elsikkadt, soha senki nem hívta fel rá a figyelmet.

Ügynökök árusítják a Jeruzsálemit Galícia-szerte

Friedländer még a Jeruzsálemi megjelenése előtt gondoskodott arról, hogy a városokban ügynökök álljanak a rendelkezésére a könyvek árusításához, nagyobb mennyiségű könyvet vegyenek át tőle, és helyette árulják azokat. A 17., 1906. február 19-én kelt levélben így ír Bubernek: „...a *Dovev Siftei Yesheinim* társaság, Husiatynban, ezer vagy kétezer példányt akar megrendelni a nyomdából a saját költségére...”.

A fent említett társaság nagy pénzüsszeget kapott Ávrahám Mordecháj Altertől (1866-1948), a guri rebbitől⁴³¹, hogy nagy mennyiségű Jeruzsálemit szerezzen be, amiképpen Méir Dán Plocki rabbi ír erről⁴³²: „...Mesterünk, a szent guri rebbe – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen –... nagy örömeiben, hogy megtalálták a Jeruzsálemit... vagyonából óriási összeget fizetett a *Dovev Siftei Yesheinim*nek, hogy terjesztésre megvegye a kiadványt”⁴³³.

Mielőtt megjelent volna a Jeruzsálemi, 1907 januárjában, a *Dovev Siftei Yesheinim* társaság előzetes hirdetést adott közre a Schwagner és Frankel könyváruhá 14. katalógusában⁴³⁴:

⁴³⁰ Hasonlóképpen ír a 2. levélben (1905. március 24.?), a Jeruzsálemi *Jövámot* nyomtatása közben: „Hiányoznak a zsitomiri kiadású Jeruzsálemi példányomból bizonyos lapok, kérem, hogy Tisztelt Uram kölcsönözze nekem pár napra az ön *Násim* rendjét...”.

⁴³¹ Varsó melletti Góra Kalwariából.

⁴³² PLOCKI: *SÁÁLU* 15. old. Lásd még *uo.* 9. old. Ávrahám Bornsztajn, a sochaczewi rebbe levelét.

⁴³³ A levél úgy folytatja: „...ennek ellenére, most amikor felmerült a hamisítás gyanúja, nem sajnálja a pénzét, hanem inkább engem sürget, hogy ne nyugodjak, ameddig fény nem derül a valóságra”. Aron Surasky: *Ros golát Áriél*, Jeruzsálem, 1990, I. kötet, 361. old., azt írja: „...később amikor kiderült, hogy gyanúja beigazolódott, elrendelte (a guri rebbe), teljes határozottsággal, hogy a *Dovev Siftei Yesheinim* készletéből egyetlen példányt se adjanak el, és az egészet *gnizába* kell tenni, annak ellenére, hogy ezzel óriási anyagi veszteség érte.” Lásd még PLOCKI: *ÚJLEVÉL* 70. old. 4. paragrafus.

⁴³⁴ A hirdetés másolata megjelent a *Ros golát Áriél* előbb említett könyvben anélkül, hogy a forrást megjelölnék. Ezeket a részleteket Ritternek a *Der Israelit*ben megjelent első cikke szerint egészítettem ki (lásd a 474. jegyzet). A katalógust nem sikerült megtekintennem.

Dovev Siftei Yesheinim

társaság

Husiatyn

Isten segedelmével

Izrael törzseinek bejelentjük, hogy hamarosan megjelennek a társaságunk kiadásában... az alábbi könyvek:

a) A Jeruzsálemi *Chulin* és *Böchorot* traktátusai, mely eddig rejtve volt kéziratban, ismeretlenül, leplezve emberi szem elől. Most megjelent a világon egyedülálló kézirat alapján egy rövid és egy hosszabb *toszáfot* féle kommentárral, a bölcs Slomó Jehudá Algazi rabbi által...

Aki szeretne ezekből a könyvekből, küldje meg évi 6 márka (tag)díját, és megkapja a fent említett (a és b) könyveket ingyen mindjárt a nyomtatás bejegyzése után.

***Dovev Siftei Yesheinim* társaság**

igazgatósága

7. fejezet

1907 tavasza: az első kétségek a Jeruzsálemi hitelességét illetően**Az első kételkedők**

1907 nyara, közvetlenül a Jeruzsálemi megjelenése után, a nagy viták kezdetét is jelentette a mű hitelességét illetően.

Így írt Rosenberg Plocki rabbinak, levelében⁴³⁵:

A nyomtatás egész ideje alatt tíz-tíz ívet küldtünk szét, bölcs rabbiknak és tudósoknak, akik minden tudományban és bölcsességben járatosak, arra kérve őket, amennyiben felfedeznek valami gyanús dolgot, azonnal közölgék velünk, hogy (Friedländer) rabbikkal és tudósokkal együtt próbálják újra (azt értelmezni). De – Isten ments! – senki sem kételkedett soha, sőt, épp ellenkezőleg, ívről ívre erősödött meg bennük a meggyőződés, hogy ez a Jeruzsálemi igazi kézírata ...

Friedländer is hasonlókat ír a *Nyílt válasz a Tél Tálpíjot szerkesztőjének* írásában:

...Minden kinyomtatott ívből elküldtem tíz ívet, ötöt a világ legismertebb és legbölcsebb rabbijainak, ötöt pedig tudósoknak, akik járatosak tudományokban, bölcsességekben és ősi nyelvekben, azzal a kéréssel, hogy ha – Isten őrizzen – alapos vizsgálódás után találnának olyasmit, ami kétséget ébreszt, azonnal adják tudtomra, hogy megállítsam a nyomtatást, helyet adva annak, hogy újra átvizsgáljuk és ellenőrizzük. De Isten segedelmével, senki sem talált semmit, ami a legkisebb kétséget is felkeltette volna – Isten ments!...

Schechternek így írt Friedländer⁴³⁶:

Tudd, kedves barátom, hogy a nyomtatás teljes ideje alatt (egy teljes év) – és már egy éve, hogy bevégeztük a nyomtatást – íveket, és teljes könyveket küldtem rabbiknak és tudósoknak a világ minden részére, de senki egy szót sem tudott emelni ellene ...

---

⁴³⁵ PLOCKI: *SÁALU* 83. old. (1907. október 28.).

⁴³⁶ 52. levél (1907. október 2.).

Elmulasztotta megemlíteni, kinek is küldött példányokat. Csak azt tudjuk biztosan, hogy Schechternek, Bubernek és a brzeżanyi rabbinak jutatott íveket, de dokumentálható bizonyítékaink nincsenek arról, hogy további tíz bölcsek küldött volna minden ívből a nyomtatás ideje alatt, és azt sem tudhatjuk, hogy ha igen, akkor ők hogyan foglaltak állást a kérdésben. Azonban közvetlenül a Jeruzsálemi megjelenése után, már 1907 januárjában megjelentek az első kételkedők.

Az elsőkről, akik ilyen értelemben írtak Friedländer munkájáról, maga Friedländer tesz tanúbizonyságot a Schechterhez intézett levelében. Már a 43. levélben (1907. február 14.) így ír:

...Most már hat hete, hogy befejeztük a könyveket... a Jeruzsálemit igénylik, a világ egyik végétől a másikig – egy-két bolond kivételével...

A 45. levélben (1907. július 9.) arról ír, hogy már április hónap elején akadtak kételkedők Bécsben:

...három hónapja érkezett levél hozzám... hogy egyesek „Bécs bölcsei” közül, ellenzik a Jeruzsálemit... Nem vettem a dolgot szívemre... hiszen csak sátruk titkában gúnyolódtak...

Elképzeltető, hogy Friedländer itt Schwartz Adolf professzorra, a bécsi rabbiképző igazgatójára utalt, aki már korábban jól ismerte Friedländer csibészéseit, és már 1890-ben élesen bírálta Friedländer *Toszeftáját*: „...a lehető legnagyobb szemtelenséggel, parttalan kártekonysággal, hihetetlenül merészen írta be javításait és elferdítéseit. Olyan olvasatokat, amelyeket hasra ütve költött... amelyet rajta kívül soha más nem láthatott... nem csupán tévedéseket, de hamisításokat is beleírt...”⁴³⁷.

Immánuel Lów Szegedről: „gyenge a stílusa és hiteltelenség az ismérve”

Lów Immánuel (1854-1944) 1878-tól Szeged neológ rabbija volt. Munkásságának legfontosabb, számára világhírt szerző része a judaizmus irodalmában szereplő növények és megnevezésük kutatása volt. 1881-ben jelent meg „Aramaische Pflanzennamen” (Arameus növénynevek) című munkája, de főműve a négykötetes *Die Flora der Juden* (Zsidó növényvi-

---

⁴³⁷ Lásd az 1. fejezetben.

lág, 1924-1934), melyben Linné kutatási módszereivel és a sémi elnevezések nyelvészeti kutatásával írja le a Biblia, a Talmud és a középkori zsidó irodalom növényvilágát.

Friedländernek volt alkalma személyesen is megismerkedni vele a szegedi közösségnél 1905-ben tett látogatása alkalmával. „Nagy és magas szellemű embernek” írta le őt, „a Tóra és a bölcsesség, illetve annak tanulmányozóinak kedvelője...”. Tán a személyes ismeretség vezetett oda, hogy Löw az elsők között volt – meglehet, ő volt a legelső – akihez Friedländer támogatásért fordult a Jeruzsálemi kiadásához. 1905. szeptember 1-én így írt Friedländer Löwnek (3. levél):

És íme, Isten segedelmével sikerült megszerezni egy *Chulin-Böchorot* kéziratot a Jeruzsálemiből és a *Mönachot* traktátus felét (mert az első fele az ötödik fejezetig megsemmisült), és remélem – ha Isten is úgy akarja – megszerezhetem a teljes *Zövachim* és *Mönachot* traktátust is. Már el is kezdtem a kommentár elkészítését a *Chulin* traktátushoz, illetve előkészítést a nyomtatásra. Csak tudósaink adjanak nekem erőt a kellő anyagiak megszerzésére...

A 11. levelében (1906. január 14.) ismét a következőket írja neki Friedländer:

Kétség kívül kézhez kapta tisztelt önagysága a kiáltványt és az első ívet a Jeruzsálemi kéziratból. Pont ma kaptam egy levelet a nagy tudós rabbtól, dr. Bachertől, aki írt a nyomtatás megsegítése céljából a Verein für jüdische Geschichte und Litteratur Berlin-be, és felhívta a figyelmemet nagytiszteletű uram megkeresésére is. Mondván, hogy ő – akarom mondani nagytiszteletű uram – is írjon oda, ugyanis „jobb a kettő, mint az egy”⁴³⁸. Így hát bátorkodom megkérni, hogy sürgősen írjon oda, és remélem, hogy ezt megteszi és sikerrel jár... Kérném továbbá, hogy járjon közbe hitközségében, talán az előljárásánál, legalább 50 korona céljából. A nyomtatás érdekében tanúsított jóságát közzéteszem a könyv első oldalán.

Löw válaszában tartalmát Friedländer Schechterhez írt leveléből tudhatjuk meg (8. levél, 1906. január 7.):

Íme, kinyomtatok 5000 könyvet, és minden ívért (8 lap) 100 magyar koronát fizetek. Már megígérték nekem Salomon Buber rabbi Lwówból, dr. Bacher Pestről,

---

⁴³⁸ *Prédikátor* 4:9.

dr. Lőw Szegedről, hogy mindannyian igyekeznek fejenként három ív költségeit viselni (az első két ívet a saját zsebemből nyomtattam ki)...

Ezúttal is, mint a Friedländer leveleiből származó minden információ esetében, meg kell vizsgálnunk pontosan, mit miért mond. Igazat mond-e, vagy egyszerűen hazudik, hogy a levél olvasóját befolyásolja? Kutatásaink szerint Lőw megkapta Friedländer küldeményét, de arra hajlott, hogy ez nem a valódi Jeruzsálemi talmud. Rendelkezésünkre áll két magyar nyelvű magánlevele, melyeket Friedländer második emlékeztetője után írt a barátjának, a budapesti Bacher professzornak, melyben világos véleményt mond⁴³⁹.

A 9. levélben a következőt írja Lőw Bachernek (1906. január 13.):

Friedländer (Szatmár) fojtogat az állítólagos – Jöru' *Kodosim* – érdekében. Küldött egy ív mutatványt és egy abenteuerlich⁴⁴⁰ leírást arról, honnan került elő a kézirat. Énrám az egész dolog moabita⁴⁴¹ benyomást tesz, miután azonban Friedländer azt írja, hogy Ön megígérte támogatását, mégis habozóvá lettem. Megmutatta Friedländer a kéziratot? Amennyi a próbaíven nyomtatva van, én reám nagyon kedvezőtlen benyomást tesz... Szíves válaszát várom, tisztelő híve...

A 13. levélben (1906. január 16.) Lőw a következőket írja:

Friedländernél előfizettem a jeruzsálemi kiadásra, de az újonnan felfedezettre nem ígértem semmit. A párhuzamos helyekkel való megfelelés csak annyit bizonyít, hogy Friedländer ezekből csinálja az új szövegét. Ha Önnek a kéziratot meg nem mutatja, nem ajánlom őt Berlinben, sőt figyelmeztetem a berlini urakat, hogy Schlossmann szerepére⁴⁴¹ ne vállalkozzanak. Kérem szíveskedjék Friedländernek megírni, hogy addig nem teszek semmit érdekében, amíg a kéziratot Önnek be nem mutatja.

Én a mutatványból azt látom, hogy rosszabbul kezeli a nyelvet, melyen írni akar, mint a *Zohár* szerzője⁴⁴². Reám azt a benyomást teszi Friedländer, hogy még az

---

⁴³⁹ A következő két levél megjelent: *Vidéki Rabbikar Körlevele*, II., Szeged 1955, 139. old. 24-24. levél. Ez a folyóirat csak néhány stencil példányban jelent meg. Köszönettel tartozom dr. Turán Tamásnak, aki figyelmet felhívta erre.

⁴⁴⁰ = kalandos.

⁴⁴¹ ?

⁴⁴² Lásd a 928. jegyzetet.

ügynevezett másolat sincs meg hanem akkor fog komponáltatni, ha lesz, aki felül neki pénzbeli támogatással... Kiváló tisztelettel...

Ezekből a levelekből kiderül, hogy Friedländer egyszerűen hazudott, amikor azt írta, Löw megígérte neki, hogy „igyekeznek fejenként három ív költségeit viselni”. Amint láthatuk, ez távolról sem felelt meg a valóságnak, sőt Löw még egy lehetséges berlini támogatást is kész volt megakadályozni. Löw tehát az első, aki kifejezte kételyeit a Jeruzsálemi hitelességét illetően. Az ő levelei az első dokumentumok, amelyek a Jeruzsálemi hamisításának gyanúját felvetik. A Jeruzsálemi elleni érveivel többször, többeknél is találkozunk a jövőben.

18 hónap múltán Löwhöz fordult az ismert német orientalista, Hermann Strack⁴⁴³ professzor, hogy tovább tájékozódjon a Jeruzsálemi hitelességről. Az 50. levélben (1907. augusztus 21.) így ír Strack⁴⁴⁴:

Szeretném tudni, hogy **mi a helyzet** az új Jeruzsálemivel kapcsolatban? Vagyis hogyan kaphatnék további autentikus adatokat a hitelességéről? Mármint, hogy F[riedländer] hamisításával állunk-e szemben, vagy mások írtak-e bele, vagy talán mégis eredeti ez? Készültek fényképfelvételek (a kéziratról)? Létezik valamely nyomtatásban megjelent tisztázás?

Nem áll a rendelkezésünkre Löw válasza, de úgy tűnik, Löw a megfelelő helyre irányította őt, így az *Einleitung in Talmud und Midrasch* című művében⁴⁴⁵, a 68. oldalon Strack professzor kifejti kételyeit a Jeruzsálemi *Kodásim* eredetiségét illetően:

Az a tény, hogy két óriási talmudszaktekinély, mint S. Buber (aki az idegen szavakhoz írt kommentárt...) és S. Schechter, (aki F[riedländer]rel megegyezett a kézirat megvásárlása ügyében) hittek a kézirat hitelességében, nagyban segített elhárítani a megtalálás történetének romantikus elbeszélésében felmerülő kétségeket. Ugyanakkor a mód, ahogyan F[riedländer] megvonta másoktól, tőlem is a lehetőséget, hogy saját szemünkkel megvizsgáljuk a kéziratot és a másolatokat is (az elsőt – mondván hogy régiek –, de még a saját másolatát is), súlyos kétségeket ébresztett. Ma már nyilvánvaló, hogy a közzétett szöveg nem a Jeruzsálemi talmud eddig ismeretlen szövegváltozata, hanem nagyjából idézetek összessége eddig is ismert részekből. Mi a többi rész forrása? F[riedländer] saját hami-

---

⁴⁴³ Hermann Leberecht Strack (1848-1922).

⁴⁴⁴ Megjelentette Hermann I. Schmelzer a baseli *Judaica* folyóiratban, 1993. június, 81-89. old.

⁴⁴⁵ München, 1921.

sítványai ezek (felhasználva erre a célra például Miamonidesz *Misné torá* című művét)? Vagy más által készített összeállítások jutottak valahogy hozzá? Ez számunkra teljesen mindegy.

A továbbiakban Strack felsorolja a Jeruzsálemről megjelent bírálatok teljes listáját. Mindez azért is érdekes, mert egyelőre nem találkoztam sehol másutt – Strack professzoron kívül – a nem zsidó tudományos társadalom állásfoglalásával az ügyben⁴⁴⁶.

Úgy tűnik, Friedländer ezúttal is hazugságon fogható, hiszen 52., 1907. október 2-i levelében ezt írja Schechternek: „...Szukkot este hazatértem, és írtam leveleket... professzor dr. Strack is a segítségemre sietett, és ma mindent elküldtem neki abból, amit kért tőlem.”

Professzor Bacher Vilmos: „titokzatos sötétség”

Bacher Vilmos (1850-1913) 1877-ben lett a neológ Budapesti Országos Rabbiképző Intézet professzora; 1907 után ő igazgatta az intézményt. A legnagyobb kutatók közé tartozik a judaisztika és a sémi nyelvek területén. Kiadott néhány könyvet a Talmud- és Midrás-irodalom bölcsseinek aggádáiról. 1878-ban jelent meg az első ilyen jellegű könyve, a *Die Agada der babylonischer Amorer*, amit 1884-ben a *Die Agada der Tannaiten* és 1892-1899 között a *Die Agada der palästinensischen Amorer* követett⁴⁴⁷.

Az ismert kutató, aki a talmudi irodalom területén vált híressé, Friedländer egyik cél-személye lett, akihez szintén azzal fordult, akárcsak Löwhöz, hogy segítségét kérje. A dokumentumok arról tanúskodnak, hogy Bacher fellelkesült a Jeruzsálemről, és a segítségére sietett. Friedländer – a nyomtatás idején írt – leveleiből úgy tűnik, hogy a nyomtatás költségeinek előteremtésében is segített neki:

...Megkaptam kedves levelét... előre is kifejezném a köszönetemet a jó szívéért, amit a Jeruzsálemi kiadásának érdekében tesz... Bacher, Buber tudósok szintén teljes erejükből segítenek...⁴⁴⁸

...Tisztelet Uramat kérem, szent és tiszta kötelességként ruházva rá... hasson oda, hogy segítsen a párizsi *Alliance Israélite Universelle* társaság⁴⁴⁹ legalább

⁴⁴⁶ De lásd a 13. fejezet végén a kézirat régies külleméről hozott állásfoglalást.

⁴⁴⁷ Lásd a 457. jegyzetet.

⁴⁴⁸ 5. levél (1905. december 10.) Friedländeről Schechternek.

300 frankkal és a berlini és frankfurti Literatur Verein is legkevesebb 200 márkával járuljon hozzá, és a bölcs pesti dr. Bacher is segíteni fog ebben⁴⁵⁰.

Íme, kinyomtatok 5000 könyvet és minden ívért (8 lap) 100 magyar koronát fizetek. Már megígérték nekem Salomon Buber rabbi Lwówból, dr. Bacher Pestről, dr. Löw Szegedről, hogy mindannyian igyekeznek fejenként három ív költségeit viselni ...⁴⁵¹

És lám, pénteken írtam az *Alliance Israélite Universelle* társaságnak Párizsba, a *Jüdische Litteratur Verein* és *Zunz-Stiftung*nak Berlinbe, és remélem, hogy Magasan Tisztelt Uram is írt már nekik. A tudós rabbi Bacher is azt írta nekem, hogy ő is megkeresi őket...⁴⁵²

Pont ma kaptam egy levelet a nagy tudós rabbitól, dr. Bachertől, aki írt a nyomtatás megsegítése céljából a Verein für jüdische Geschichte und Litteratur Berlinbe, és felhívta a figyelmemet nagytiszteletű uram megkeresésére is. Mondván, hogy ő – akarom mondani Nagytiszteletű Uram – is írjon oda, ugyanis „jobb a kettő, mint az egy”....⁴⁵³.

Nem csupán Friedländertől tudhatjuk azt, hogy Bacher a segítségére sietett, hanem Löw második leveléből is ez tűnik ki. Ugyanis Bachernek írt leveléből kiderül, hogy nem elégedett azzal a helyzettel, hogy Bacher segíti Friedländert, és ezért meg is írja érveit arra vonatkozóan, hogy ő, Löw, miért is tagadja meg Friedländertől a segítséget a Jeruzsálemi ügyében.

---

⁴⁴⁹ Az *Alliance Israélite Universelle* (*Kol Jisráél chávérím*) társaság a zsidó kultúra ügyeit is támogatta. Lásd *Encyclopaedia Hebraica*, XX. kötet, 856-859. old. 1890-ben, amikor Friedländer kinyomtatta a *Toszeftá* a *Násim* (Asszonyok) rendjéhez kommentárjával, a címlapra kiírta, hogy a könyvet „a *Kol Jisráél chávérím* társaság Párizs-Bécs segítségével jelenik meg”. Lásd meg lejjebb a 1000. jegyzetnél, hogy Friedländer szerint „az *Alliance Israélite Universelle* társaság pénz támogatást küldött, ahogy azt megígérte, még mielőtt kitört a perlekedés.”

⁴⁵⁰ 6. levél (1905. december 12.) Friedländertől Bubernek.

⁴⁵¹ 8. levél (1906. január 7.) Friedländertől Schechternek.

⁴⁵² 10. levél (1906. január 14.) Friedländertől Bubernek.

⁴⁵³ 11. levél (1906. január 14.) Friedländertől Löwnek

Amikor azonban Bacher kezébe kapta a Jeruzsálemi első kötetét, benne is felébredtek a kétségek. Bacher nagy gyorsasággal, már 1907 márciusában⁴⁵⁴, a Jeruzsálemi megjelenésétől számított nyolc hét elteltével közreadott két kritikát és értékelést az új Jeruzsálemiről. Így ő az első, akinek nyomtatásban megjelent írásában olvashatunk némi kétségről a Jeruzsálemi eredetiségét illetően.

A Szentpéterváron 1907. április 8-án megjelenő *Hákedem* folyóirat első számában közreadták Bacher hosszú cikkének első részét: „Jeruzsálemi talmud, a *Chulin* és a *Böchorot* traktátusokhoz” (20-40. old.). Ez folytatódik a következő számban (1907. július 6., 70-85. old.). A cikkben felhívja a figyelmet arra a néhány dologra, amelyek kétséget ébresztettek benne a Jeruzsálemi *Kodásim* hitelességét illetően. Mivel ez a Jeruzsálemiről megjelent első bírálat, terjedelmesebb részeket idézek itt belőle.

Tavaly a zsidó tudományok táborában egy Kiáltvány csodálatos hírt kürtölt szét. Slomó Jehudá Friedländer rabbi Szatmárról, Magyarországról adta közre, hogy a kezébe került a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének egy kézírata, és a lemásolásával foglalatoskodik, hogy előkészítse a nyomtatásra. Mostanra saját szemünkkel láthatjuk azt, amiről a Kiáltvány beszélt. Megjelent a rejtélyes *Kodásim* rend a Jeruzsálemiből... melynek létezését rengetegen kétségbe vonták. Két traktátus lett kiadva, a *Chulin* és a *Böchorot* traktátusok...

Nehéz elfogadni, hogy az első levél elején [melyet Mose Benvenisti rabbi írt Konstantinápolyból az izmiri közösségnek] olyan dátum szerepel, mely tizenöt évvel a *Kneszet hágdolá* szerzőjének [Cháim Benvenistinek], a második levél írójának a halála után keletkezett. Az időt jelölő héber betűk, a következő idézetből állnak össze⁴⁵⁵: „...és Jeruzsálemnek hírmondót adok” – „ולירושלים מבשר אתן”. Melyből a ו (váv), י (jod), ל (lámed), ב (bét), ת (táv) vannak kiemelve, az [5]448-os zsidó naptár szerinti évszámot jelöli, vagyis az 1688-as polgári évet. Talán a másoló hibásan jelölte be a betűket, amely az évszámot adja meg, és csak a ל

⁴⁵⁴ A németnyelvű cikke végén ez a dátum szerepel: „1907. március eleje.” De mivel cikkében említést tesz a héber nyelvű cikkről, melyet a *Hákedem*nek küldött, innen tudhatjuk, hogy a héber cikk a német nyelvű előtt íródott.

⁴⁵⁵ A rabbinikus irodalomban szokás a dátumot valamilyen bibliai idézettel jelölni. Ez úgy szokás, hogy az adott bibliai versnek egy-egy betűjét félkövéren szedik, ezeknek a betűknek az összeadott számértéke pedig kiadja az évszámot (ugyanis minden héber betűnek van számértéke). A mi esetünkben idézi a *Jesájá* 41:27-et, melynek tartalma ide illő, ugyanis itt is Jeruzsálemről van szó. A probléma az, hogy a várt évszám nem jön ki.

(lámed), a כ (bét) és a ת (táv) nagyobb méretűek a többinél. Amennyiben ez így van, és csak ezeknek az éveknek vesszük figyelembe a számértékét, akkor a [5]432-es zsidó naptár szerinti évet kapjuk, vagyis az 1672-es évet nyerjük, amely pontosan egy évvel Chájim Benvenisti halála előtt van...

Csodálhatjuk a kiadót, hogy az 1902 utáni rengeteg idő alatt, miután a drága kézirat a kezében volt már, egészen az 1906-os Kiáltványig elhallgatta a jót, és nem árulta el ezt a nagy titkot, hogy hozzákerült az, ami sok száz éve eltűnt az egész zsidó közösség szeme elől: a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje. Sőt 1905-ben, amikor kiadta a *Jövämot* traktátust a Jeruzsálemiből a *Chések Slomó* kommentárral, az Előszavában egyetlen szóval sem említi azt a kincset, ami nála van...

Önmagáért beszél, hogy nem figyelt oda eléggé a munka pontosságára... e tanúvallomásával a kiadó bűnözőnek minősítette önmagát, mert nem tartotta be a pontosság követelményét, ezenkívül nem tárta föl előttünk a kézirat tartalmát teljes pontossággal, annak minden betűjét, maradéktalanul. Sőt megengedte a nyomdásznak, hogy kedve szerint kárt tegyen a Jeruzsálemi szövegében, és ártson annak. Ezzel tehát meggyengíti a tettébe vetett bizalmat, és minden szónál felmerül az olvasó szívében a gyanú, hogy talán a másoló vagy a nyomdász keze belenyúlt abba. A *kuti* kifejezést⁴⁵⁶ említeném példaként, ami az előttünk levő könyvben sokszor a *goj* (nem-zsidó) vagy a *nochri* (idegen) kifejezés helyett áll. Ez pedig nem más, mint a későbbi kiadások stílusa, amelyekben a cenzúráról tartva helyettesítették ezeket a szavakat. Azonban egy ilyen régi kéziratban elképzelhetetlen, hogy a szerző *kutit* írt a *goj* kifejezés helyett. Kétségtelen tehát, hogy ez nem más, mint a kiadó másolásakor becsúsztott hiba, vagy a nyomdász engedte meg magának ezt a cserét, melynek itt semmi helye, és amely csak elhomályosítja a szöveg mondandóját... Amit azonban a kiadó maga bevallott, hogy nem volt pontos a kézirat másolásában, láthatja is minden alapos olvasó, hogy tényleg nem írta le pontosan a szöveget, és előfordul, hogy a kommentárban

---

⁴⁵⁶ *Kutá*ból származó (a talmudi irodalomban *kuti*-nak ismert népcsoport), *szamaritánusok*, nem zsidók. Noha áttértek a zsidó vallásra, ezt nem őszinte hittel tették (lásd *2Királyok* 17:6., 24–41.), és a parancsolatokat sem tartották be következetesen. Áttérésük után is gyakorolták a bálványimádás egy bizonyos fajtáját. Éppen ezért a Bölcsék nem tudtak egyetértésre jutni abban, hogy vajon zsidók-e vagy sem. A Misna a szamaritánusokat a zsidók és a nem zsidók között elhelyezkedő közbülső státuszú népként határozza meg. Később teljesen elhagyták a zsidó vallást, és a Bölcsék úgy rendelkeztek, hogy nem tekintendők zsidóknak.

másképpen írja a szöveget, mint ahogy a Jeruzsálemi főszövegében írta... Sok hibát javít a könyv végén, de még több maradt magában a szövegben, melyet nem javított ki... Sokszor ם (váv) betű szerepel a ך (jod), illetve ך (jod) betű a ם (váv) helyett. Különösen furcsa az írásmódban a ך (jod) duplázása, ott ahol ennek semmi oka sincsen (például végig *készáriin*, *készárin* helyett). Nehezen hihető, hogy így voltak leírva ezek a szavak a kéziratban.

Mindezzel együtt nagy dolgot hajtott végre a kiadó, hogy Izrael tudományának keresőit megajándékozta könyvével, és azzal, amit Isten a kezére juttatott, kibővítette a Jeruzsálemi talmud határait, és pótolta egy olyan hiányt, melyet örök hiánynak véltek. Én magam nem szeretném művét átvinni a kritika olvasztókemencéjén, és ítéletet mondani az egész Jeruzsálemi fölött, a *Chulin* és a *Böchorot* traktátusokra, amelyek több mint 700 évig szem elől vesztek. Csak néhány részletet, amely bennük található, és tisztázást érdemel... gyűjtöttem össze négy fejezetben:

1. (fejezet) – Új (történeti) adatok az amórák szavaiból válogatva a Jeruzsálemi *Chulin* és a *Böchorot* traktátusokból.
2. (fejezet) – A Jeruzsálemi *Kodásim* és a Jeruzsálemi többi rendje közötti tartalmi eltérések.
3. (fejezet) – Példák a Jeruzsálemi *Kodásim* olyan részeiről, amelyek a Babilóniai talmudban is megtalálhatók...
4. (fejezet) – A *Chulin* és a *Böchorot* nyelvi jellegzetességei, melyek rávilágítanak az izraeli amórák nyelvhasználatára⁴⁵⁷.

Tanulmánya összegzésként a 84. oldalon így ír:

Az általam bemutatott négy fejezetben monumentális részletek is vannak, amelyek felébresztik a kutató szívében a kétségeket aziránt, hogy mindez valóban a Jeruzsálemi talmudból származik-e? Az ősi kéziratról, melyből dr. Friedländer a Jeruzsáleminek ezt az új kötetét származtatta, eddig kizárólag ő tesz tanúságot. Bármint mond is Bevezető tanulmányában a kézirat felfedezéséről és történetéről,

---

⁴⁵⁷ A jegyzetben hozzáteszi: „Ezek a nyelvi jellegzetességek tartoznak a következő könyvem tartalmához: *Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionslitteratur* II. Teil, *Die Terminologie der Amorär* (Leipzig 1905).”

mi kénytelenek vagyunk elhinni neki. De majd eljön az óra, mikor a kézirat láthatóvá válik mások számára is, amikor majd előjön rejtkehelyéről, és bekerül a New York-i Rabbiképző könyv-kincsei közé. De a két levelet – melyeket dr. Friedländer a velencei kiadású Jeruzsálemiben talált Jehosúa Benvenisti rabbi hagyatékából, amelyekre a fent említett kézirat keresésekor hagyatkozott – le kéne közölnie másolatban, hogy minden kutató megvizsgálhassa őket, és ezzel eloszoljon minden kétség a Jeruzsálemi új kötetével kapcsolatban, amely hirtelen akkor jelent meg, amikor nem is reménykedtünk benne, hogy meglesz. Mindenesetre azzal dicsekedhet a kiadó, hogy két nagy kutató, dr. Solomon Schechter és a nemrég elhunyt Buber, emléke legyen áldott, dicsérték művét a nyomtatott ívek alapján, amit nekik küldött még a megjelenésük előtt. Az utóbbi pedig néhány nappal⁴⁵⁸ a halála előtt még írt egy levelet a kiadónak, és elküldött neki egy tanulmányt azzal a címmel, hogy **A Jeruzsálemi *Kodásim* rendje elkészüléséről, és amit idéztek belőle a *Risonim*...**

A frankfurti *Zeitschrift für Hebraeische Bibliografie* (ZfHB) 1907. évi, január-februári számában⁴⁵⁹ a 23-29. oldalon megjelent Bacher egy újabb cikke a Jeruzsálemiről. Ez a cikk a hosszú, héberül írott fent idézett cikk rövidített változata és úgy tűnik, hogy a két cikk közötti rövid idő megerősítette a szerző kétségeit a Jeruzsálemivel kapcsolatban, és megpróbál ennek megfelelően egyértelműbben fogalmazni. Íme néhány példa:

...Azok a hírrészletek, melyet írója feltár a Kiáltványban, ahogyan előkerült a kézirat, és ahogyan azt a rendelkezésére bocsátották, annyira rejtélyes, hogy a boldogító hír a váratlan felfedezésről kétkedéssel fogadtatott... (23. old.)

...Nagyon feltűnő, hogy az 1902-től eltelt egész idő alatt Friedländer semmit nem árult el egy ilyen lényeges felfedezésről. Ezek a körülmények gyarapítják a titokzatos homályt, amely a mai napig körül veszi magát a kéziratot... (26. old.)

A rég elveszettnek hitt, most először felfedezett Talmud szövegében olyan részletekkel találjuk magunkat szembe, melyek csendes kételyeket ébresztenek bennünk a szöveg hitelességét illetően. A szokatlanul sok párhuzam a Jeruzsálemi eddig is létezett többi traktátusával – párhuzamok majdnem minden traktátusból

⁴⁵⁸ Lásd fent a 348. jegyzetnél.

⁴⁵⁹ Nyilvánvaló, hogy a lap késve jelent meg, hisz Bacher cikke, mely ebben a számban jelent meg, az „1907. március eleje” dátumot viseli, lásd fent a 454. jegyzetben.

– nem tudják csillapítani a gyanút, hogy az előttünk lévő talmudi szöveg kitűnő összeollózási munkával született... (27. old.)

Friedländer nem hagyhatta figyelmen kívül Bacher bírálatát, és Schechternek írott leveleiben úgy ír, mintha végül is sikerült volna meggyőznie Bachert a Jeruzsálemi *Kodásim* rend hitelességéről.

...A tudós Bacher rabbi is, aki felfogása szerint talált némi hiányosságot a Jeruzsálemiben – írtam neki – beismerte szavaim igazságát, és ígéretet tett minden⁴⁶⁰ kijavítására⁴⁶¹.

Megtisztelve érzem magam, hogy Tisztelt Uramnak bejelenthetem, a legfanatikusabb rágalmazók is elnémultak már... A tudós dr. Bacher rabbi Budapestről is igyekszik a könyv eladásában segédkezni, ahogy ezt bizonyítja a postai nyugta, amit itt küldök ...⁴⁶²

Az idézett ígéret ellenére, hogy kijavítja írását, nem találtam Bachernek egyetlen írását sem, melyben bármit visszavont volna a leírtakból, melyek szerint kételkedik a Jeruzsálemi hitelességében. Továbbá nem sikerült a postai nyugtának a nyomára bukkannom a Schechter levéltárban, mely Bacher könyveladási közbenjárását igazolná. Sőt, van egy bizonyítéka arról, hogy időközben Bacher véglegesen meggyőződött arról, hogy Friedländer hamisított. Ez nem más, mint Ritter írása a *Hákolban*⁴⁶³:

...mikor közöltem ezt a tudós Bacher professzorral – aki **kezdetben** hitt a Jeruzsálemi hitelességében, de visszavonta eredeti véleményét – azt válaszolta nekem, hogy a dolgok értelme, melyeket feljebb írtam, valóban úgy van, ahogy mondom, és ez valóban megcáfolhatatlan bizonyíték arra, hogy a (Benvenisti rabbi-féle) levél hamis. Elbukik a segítő, és elesik, akinek segített⁴⁶⁴...

---

⁴⁶⁰ Azaz a rossz benyomást, amelyet cikkei keltettek.

⁴⁶¹ 45. levél (1907. július 9.).

⁴⁶² 62. levél (1910. március 30.).

⁴⁶³ 1908. 16. szám, 126. old. vége. Lásd még lejjebb a 15. fejezetben a 734. jegyzetnél.

⁴⁶⁴ *Jesájá* 31:3. alapján. Értelme: Benvenisti rabbi lett volna az a bizonyítéka annak, hogy ez a kézirat valódi, de mivel kiderült, hogy az hamis, ezáltal bukik a kézirat hitelesége is.

8. fejezet

1907. június: támadás az új Jeruzsálemi és Friedländer szefárd identitása ellen**Dr. Ritter rabbi: „hogy lehetséges, hogy épeszű ember elhisz ilyesmit?”**

A Jeruzsálemi Friedländer általi hamisításának leleplezésében a frankfurti *Der Israelit* irodalmi melléklete hozott fordulatot azzal, hogy megjelentette dr. Dov Árje (Bernhard Löbel) Ritter rotterdami rabbi Jeruzsálemivel foglalkozó cikksorozatát (1907. július 20-tól kezdve)⁴⁶⁵. A cikksorozatot „R” betűvel jegyzi a szerző.

Míg Bacher finoman és fegyelmezetten fogalmazta meg kétségeit, s óvakodott messze-menő következtetések levonni – bízva abban, hogy „majd eljön az óra, mikor a kézirat láthatóvá válik mások számára is, amikor majd előjön rejtekhelyéről, és bekerül a New York-i Rabbiképző könyv-kincsei közé” –, Ritter széleskörű tudásával és fejlett kritikai érzékével nagyon gyorsan arra a határozott következtetésre jutott – már cikkének ellentmondást nem tűrő címével is jelezve –, hogy „Tudományos hamisítás?” (Vagy, ahogyan a szerző kérésére a folytatásokban megváltoztatták a címet: „Irodalmi hamisítás?”)

Ritter német nyelvű cikksorozata adta az alapot és az ihletet minden további, a Jeruzsálemi meghamisítását bizonyító szerzőnek, úgy a rabbinikus, mint a tudományos világban. Ritter a rabbik széles körére és a héberül olvasók érdeklődésére való tekintettel⁴⁶⁶ a cikkeit héberül is kibővítve⁴⁶⁷ publikálta a következő címmel: „A Jeruzsálemi *Kodásim* rendje?” – a

---

⁴⁶⁵ 25 szám, 10-11. old. Folytatása a 27. számban (1907. július 4.) 10. old.; 29. szám (1907. július 18) 10-11. old.; 31. szám (1907. augusztus 1.) 10-11. old. A 33. számban (1907. augusztus 15.) a 10-11. oldalon megjelent a következő cikk: „A Jeruzsálemiről (?), a *Kodásim* rendhez.” A sorozat utolsó cikke a 35. számban (1907. augusztus 29.) a 11-12. oldalon jelent meg. Lásd még a hozzászólásait, a 44. számban (1907. október 31.) megjelent cikk margóján. 11. old.; 46. szám (1907. november 14.) 11. old.; és a vita vége a 6. számban (1908. február 6.) 17-20., 12-13. old.

⁴⁶⁶ Az *Oholé Sém* (róla az 567. jegyzetben) így írja: „A nagy lengyelországi rabbik kérésére a nagyszerű rabbi újra közreadta bővített formában a Varsóban megjelenő *Hákol Kol Jáákov* újságban”.

⁴⁶⁷ Ugyanakkor ki is hagyott belőle részeket, lásd a 473. jegyzetet.

Hákol kol Jáákov, vagy röviden a *Hákol* című folyóiratban (Varsó), 1908. május elsejével kezdve⁴⁶⁸, illetve a *Mácháziké hádát* újságban Lwówban, 1908. május 8-tól⁴⁶⁹ kezdve.

A *Hákol* cikke elsősorban a lengyel zsidóknak szólt, míg a *Mácháziké hádát* írásai a galíciai olvasóknak⁴⁷⁰. Míg a *Hákol*ban tíz cikk jelent meg, a *Mácháziké hádát*ban csak az első öt lett közreadva, ahogyan erről Friedländer írt⁴⁷¹: „A lwówi *Mácháziké hádát* újság csak elkezdte publikálni dr. Ritter cikkeit, de a bölcs rabbik dorgálásának hatására félbehagyta a publikálást”⁴⁷².

Ritter az írása kezdetén leszögezi: bizonyítékok vannak arra, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje létezett valamikor, de ő mégsem hajlandó a Friedländer által bemutatott változatot eredetinek tekinteni. Első cikkében nem megy bele a Jeruzsálemi szövegével kapcsolatos tartalmi elemzések megtárgyalásába. Cikke három érvet hoz fel:

1. Hazudik Friedländer, amikor szefárdnak vallja magát;

2. Emlékeztet Friedländer korábbi hamisításaira az 1889-1890-ben kiadott *Toszeftával* kapcsolatban;

3. A Benvenisti rabbik levelei hamisítványok. Mivel pedig Friedländer bevallása szerint ezek a levelek képezték a Jeruzsálemi felfedezéséhez vezető út felé a legfőbb nyomokat, miután ezek valótlanok, nincs, ami a kézírathoz vezessen bennünket. Ezenkívül a Benvenisti Jehosúa rabbi tanúskodása ezek után sem áll rendelkezésünkre arra vonatkozóan, hogy ez lenne a valódi elveszett Jeruzsálemi kézírata.

---

⁴⁶⁸ 15. szám, 116-117. old.; 16. szám (1908. május 7.) 126. old.; 17. szám (1908. május 14.) 132-133. old.; 18. szám (1908. május 21.) 139. old.; 19. szám (1908. május 28.) 148. old.; 20. szám (1908. június 4.) 156-157. old.; 21. szám (1908. június 11.) 164-165. old.; 23. szám (1908. június 25.) 180-181. old.; 24. szám (1908. július 2.) 188-189. old.; 25. szám (1908. július 9.) 197. old.

⁴⁶⁹ 29. szám. 3-5. old.; 30. szám (1908. május 15.) 2-4. old.; 31. szám (1908. május 22.) 2. old.; 32. szám (1908. május 29.) 4-5. old.; 33. szám (1908. június 4.) 3-5. old.

⁴⁷⁰ A *Hákol* cikkei aláírás nélkül jelentek meg, de a *Mácháziké hádát* aláírása: „Dov Árje Ritter, Rotterdam rabbija”.

⁴⁷¹ A Jeruzsálemi második kötet Bevezető tanulmánya végén.

⁴⁷² Lásd a 19. fejezet végét, hogy a „a bölcs rabbik dorgálása”, hogy ne jelenjenek meg bírálatok, valószínűleg a brzezanyi rabbinak volt köszönhető, aki támogatta a Friedländer féle Jeruzsálemet.

Ritter cikkeinek a fontosságára való tekintettel, itt idézem első cikkének lényegét, amit a *Hákol*-ban publikált, s ami a *Der Israelit*-ben megjelent cikk bővített változata⁴⁷³:

Valamivel több, mint egy éve, hogy híre ment a héberek táborában, hogy kinyomtatták a Jeruzsálemi *Chulin* és *Böchorot* traktátusait, melyek eddig elvesztettek minősültek és emberi szem nem vetett rájuk pillantást. A nyomtatás a világon egyedülálló kézirat alapján történt, rövid és részletesebb kiegészítéseket tartalmazó kommentárokkal ellátva a bölcsh Jechudá Algazi rabbi tollából⁴⁷⁴.

Nagy örömmel töltött el, amikor ezt olvastam. Nem haboztam ezt a remekművet azonnal az otthonomba hozatni, hogy élvezhessem. Úgy véltem, most hát kiderült, ami mindmáig kétséges volt, hogy létezik Jeruzsálemi talmud a *Kodásim* rendre is. A tudósok közt ugyanis volt, aki úgy vélte, **hogy soha nem is létezett**. Annak ellenére, hogy nem is olyan régen a tudós Ratner rabbi Vlnából bebizonyította *Áhávát Cion vöJirusálájim* c. könyvében több helyen is, hogy igenis létezett, de néhány száz éve eltűnt, és nem lehetett a nyomára bukkanni (lásd a *Sviit* traktátushoz⁴⁷⁵ írt könyvében, a 79. oldalon)⁴⁷⁶. Mondtam magamban: most tehát egyértelműen **feltárul** az igazság, és amit nem is reméltünk, most láthatjuk és örvendezhetünk.

Azonban, amint kinyitottam a könyvet, és a pillantásom a címlapra esett, nem azt találtam, amit kerestem, inkább olyat találtam, amelyet nem kerestem. Olvasván a hirdetését, hogy kiadták a könyvet a bölcsh Slomó Algazi rabbi kommentárjaival, azt képzeltem, hogy ez a közismert Slomó Algazi rabbi, a *Lechem sztarim* című könyv szerzője⁴⁷⁷, az óriási bölcsh ... de megdöbbenésemre rá kellett jönnöm, hogy ez nem az a Slomó Algazi rabbi, hanem **másvalaki**. Ő a „fiatal, az előkelő

---

⁴⁷³ A megfelelő jegyzetekben kiegészítem a német változathoz néhány részlettel, ami kimaradt a héber változathoz.

⁴⁷⁴ A német eredetiben Ritter megjegyzi, hogy a *Dovev Siftei Yesheirim* társaság hirdetésében olvasott erről és le is másolja a hirdetés teljes szövegét, lásd a 6. fejezet végét.

⁴⁷⁵ *Söviit* („A hetedik”, azaz a hetedik év). Ez a Talmudnak az a traktátusa, amely a hetedik év törvényeivel foglalkozik: a föld parlagon hagyása; azon gyümölcsök és zöldségek, melyeket a hetedik évben tilos enni; az adósságok elengedése, és a *prozbol* (az a rabbinikus törvény, amely lehetővé teszi, hogy a hitelező a hetedik év leteltével megkapja tartozását).

⁴⁷⁶ Lásd még fent a Bevezető fejezetek: 2. végét.

⁴⁷⁷ Velence, 1664.

Algazi családból származó Slomó Jeudá SZÁT, a fia a bölc és jámbor Menáchem – emléke legyen áldott – szefárdnak, akit Friedländernek neveznek.” És a német címlapon magát Rabbiner dr. Salomon Friedländernek nevezi.

Mennyire megrémültem, mikor láttam, hogy a kiadó és a kommentátor nem más, mint a már – nem jó hírnevéről – körülbelül húsz éve közismert Slomo Léjb Friedländer. Ő az, aki 1890-1899 között kiadta a *Zráim* (Vetések) és a *Násim* (Asszonyok) *Toszeftáját*, olyan borzasztó módon, hogy **ezért még felelni fog a törvény előtt**. Hiszen⁴⁷⁸ betoldott **a könyv főszövegébe** általa kitalált szövegváltozatokat a saját hazug elképzelései alapján, és azt állította, mindezt egy szefárd kéziratban találta, **amit még senki sem látott**, és amiről ő maga sem említ semmit hosszú Bevezető tanulmányában. Sőt, ott éppen azt írja, hogy mindenütt, ahol „kéziratot” említ, az Erfurt-féle kéziratra gondol, ami alapján a tudós Smuel Zuckerman rabbi adta ki a *Toszeftát*.

Hirtelen ez az ember **megváltoztatta nevét és a gyökereit, és szefárd, egy szefárd bölc fia** lett, aki az előkelő Algazi családból származik. Kitől tudta meg ezt a titkot, amit azelőtt ő maga sem tudott? Bizonyára az álmok ura segített rajta, hogy tudatára adja nagyszerű származását, amely rejtve volt, akárcsak a kézirat, amit most kiadott!

Igaz, hogy szülőhelyét már korábban is megváltoztatta, és olyat tett vele, amire egyetlen teremtmény sem képes. Amikor a *Toszeftát* adta ki, Mülhausenben lakott, **magyar születésűként**. Amikor onnan el kellett menekülnie, és Magyarországon telepedett le, azt állította, hogy orosz születésű. Amiképpen olvashattuk a **váci** megjelenésű *Tél Tálpíjot* folyóiratban⁴⁷⁹: „az orosz születésű Slomo Juda Friedländer, aki fiatalkorában a hírneves volozsini jesivában tanult, majd utána Mülhausenben, Németországban szolgált rabbiként (ez is egy szemenszedett hazugság, hiszen soha sem volt ott sem rabbi, sem *dáján* (rabbihelyetes), sem tanár,

⁴⁷⁸ A német eredetiben Ritter idézi mindezt Schwartz Adolf professzor bírálatából, lásd az 1. fejezetet.

⁴⁷⁹ Nem kell csodálkoznunk a Hollandiában élő rabbi járatosságán, a *Tel tálpíjot* különböző számaiban, hisz Ritter rabbi a Magyarországon megjelent újságnak hűséges olvasója volt, sőt hozzászólásokat és rövid cikkeket is megjelentetett benne 1896-ban (a polgári házasságról) és 1901-ben (az *águná*, szalmaözvegy felszabadítása fénykép alapján, a téztaáldozat mértéke a napjainkban, és más). Lásd a *Tél Tálpíjot*ban publikálók névsorát, Jeruzsálem, 1968, 232. old.

sem tanító!)⁴⁸⁰, most pedig nálunk verte le a sátrát...”⁴⁸¹ (lásd a *Tél Tálpíjot* VIII. kötete 1889-1890-es évfolyamának 180. oldalán). Tehát **magyarból orosz** lett, és most egy merész váltással tiszta **szefárd**dá változott, a rendkívül előkelő Algazi család sarjaként!⁴⁸² Tehát úgy véltem érdemes óvatosságnak lennünk ezzel a kiadással, ha ilyen állhatatlan, „változatos” ember az, aki a világ elé tárja.

Némileg elillantak aggodalmaim, amikor lapoztam, és nagy rabbik ajánlásait olvashattam Magyarországról és Galíciából. Habár közülük **egy sem** állítja, **hogyan látta volna a kéziratot, amelynek alapján elkészült a könyv**, mégis mind tanúsítja, állítja, hogy az eredeti Jeruzsálemivel van dolgunk. Tovább lapoztam, hogy megtudjam, hogyan lett a kiadó osztályrészé ez az isteni szerencse, amelyet magyarázatokkal és kommentárral adott ki. Amikor pedig olvastam Bevezetőjét, megdöbbenés kezdett úrrá lenni rajtam, és nem voltam képes megérteni, hogy hiheti el mindezt épeszű ember. Hogy nem sül le a bőr a képéről egy kiadónak, aki kiad egy könyvet, amely tartalmazza a szent szóbeli Tóránk egy részét, és ő hasból ír ide egy ilyen mesét. Mivel nincs meg mindenkinek a kötet, idézném történetének lényegét röviden...

Ritter a cikksorozat hátralevő részében bebizonyítja a Benvenisti rabbik leveleinek hitelességét, főképpen az aláírások alapján, összevetve a bizonyíthatóan eredeti dokumentumokkal.

---

⁴⁸⁰ Erről lásd OBERLANDER: *FRIEDLÄNDER ÉLETTÖRTÉNETE* 197. old.

⁴⁸¹ A pontos idézet így szól: „...és sokat szenvedtem, de nem tudtam rájönni (ennek a talmudi passzusnak) a megfejtésére, amíg nem beszéltem erről a fiatal orosz születésű Slomo Juda Friedländer rabbi úrral, aki fiatal korában a hírneves volozsini jesivában tanult (ahol igazi tanrend szerint tanítanak), majd utána Mülhausenben, Németországban szolgált rabbiként, és most nálunk verte le a sátrát. Megvilágosította látásomat... és ez a felelettem az említett kapcsolatban: láttam és felvillant a szemem a kellemes mondanivalójával.” Érdekes összevetni ezt azzal, amit Katzburg rabbi néhány évvel később írt a *Tél Tálpíjot*-ban (1908, 193. fejezet, 215. old.): „...tanúsítom, hogy nem képes megjelentetni egy önálló kötetet a saját észrevételeivel és felfedezéseivel, mert soha nem tanult szorgalmasan, és amíg itt lakott, nem volt egy könyv sem a házában, nem is ismeri a rabbinikus okfejtés módját, csak arra van neki esze, hogy kitaláljon egy nagyszerű hozzászólást. Többször volt, hogy beszéltem vele (egy talmudi témáról), és első látásra úgy tűnt, mintha úgy emlékezne az egész talmudi disputációra, mintha a zsebében lenne, pedig ha folytattam a beszélgetést, rájöttem aztán, hogy ezt a talmudi részt soha sem tanulta és napjait csak a bírálattal töltötte ki, olyan olvasatok keresgélésével, amelyeket a tanulók többsége soha sem használ...”.

⁴⁸² A Jeruzsálemi *Kodásim* címlapján az aláírása: „a fiatal, előkelő család leszármazottja, Algazi Slomó Jeudá SZÁT, a bölcs MÁHRÁM, jámbor emléke legyen áldott, fia, szefárd, akit Friedländernek neveznek.”

kon szereplő aláírásokkal, illetve közvetve bizonyítja a Jeruzsálemi meghamisítását a fogalmazási formulák és bizonyos tartalmi elemek alapján.

Magyar volt Friedländer?

Míg a *Hákol*-ban csak annyit írt Friedländer magyar származásáról, hogy „Mülhausenben lakott magyar születésűként...”⁴⁸³, az eredeti *Der Israelit*-ben megjelent cikkben konkrétumot is tudott mondani: „Levi professzor elmondta, hogy ott (Mülhausenben) Ludwig Friedländerként volt bejelentve, aki Hrabizkében (Szekcső megye), Magyarországon született.”

Amikor azonosítani akartam Friedländer állítólagos magyar „szülővárosát”, segítségemre volt az a plusz információ, amit Katzburg rabbi a 49. levélben (1907. augusztus 12.) fűz hozzá: „...mert ő Sáros megyei, magyarországi születésű...”. Ha hozzávesszük a Ritter és a Katzburg rabbi által idézett adatokat, talán fellelhetjük a „szülőhelyét”, amely egy Szekcsőalja nevű falu, Bártfa járásban, Sáros megyében, Bártfa városától nem messze (ma Szlovákia)⁴⁸⁴. Tehát amikor Ritter azt írta, hogy ez „Szekcső megye”, összekeverte a kifejezéseket, megye helyett falut kellett volna írnia, mert a megye Sáros.

Nem világos, miféle Hrabizkéről ír Ritter. Van ugyan Csehországban egy Hrabice nevű falu és talán a Hrabicke is csehes hangzású (habár mind a mai napig a pontos jelentése nem jutott a tudomásomra), mindenesetre ilyesmi nincs Magyarországon Sáros megyében.

Lehetséges, hogy a magyar származás Friedländer műve, vagy az is lehet, hogy magáévá tette egy szekcsőaljai zsidó személyazonosságát.

Mindezek után Ritter jogosan felteszi a szinte magától adódó kérdést: ha a korábbi években magyar, aztán orosz születésű volt, hogyan lett belőle 1907-re szefárd!?

---

⁴⁸³ Lásd még Ritter írását, a *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* (MGWJ), 1908, 52. kötet, 625. old.

⁴⁸⁴ Az 1910. népszámlálás szerint 21 zsidó élt ott (a 439 lakos közül), 1840-ben pedig 47 zsidó; 1880-ban 19 zsidót írtak össze (379 lakos közül). Az adatok Kepecs József: *A zsidó népesség száma településekként, 1840-1941* kiadványból származnak (KSH, Budapest, 1993, 442. old.).

A *Tél Tálpíjot* megállapítása: „A Jeruzsálemi *Kodásim* égetésre ítéltetett!”

Katzburg Dávid Cvi rabbi Vácon született 1856. május 11-én és 1937. február 14-én hunyt el. Híres magyarországi jesivákban tanult, köztük a nagysurányi jesivában (ma Szlovákia), melyet Plaut Chizkijá Fájvel rabbi (1818-1894), a *Likuté Chávér bén Chájim* című könyv szerzője vezetett, és a Szófer (Schreiber) Szimchá Bunem (1843-1906) – a *Sévét Szofér* című responsum könyv szerzője – vezetése alatt álló pozsonyi jesivában. *Dáján* (rabbihelyettes) lett Vácott. Katzburg rabbi számos füzetet és könyvet adott ki. Legismertebb tevékenysége azonban mégis az általa alapított és szerkesztett, kéthetenként (1923 óta már csak havonként) megjelenő *Tél Tálpíjot* folyóirat, ami negyvenhat éven át (1892-1938)⁴⁸⁵ jelent meg. Ez a kiadvány főleg háláchikus témákkal és gyakorlati kérdések tisztázásával foglalkozott, szócsőként szolgálva a magyarországi és a környező országokban élő rabbiknak és talmudtudósoknak. A folyóirat későbbi feldolgozásaként 1968-ban Jeruzsálemben megjelent a „Szerzők névmutatója”, 1998-ban Bné-Brákban pedig a „Témák jegyzéke”, a negyvenhat éven át felgyülemlett óriási anyagban való könnyebb eligazodást segítő.

Katzburg rabbi a legelsők között volt, akik nem fogadták el a Jeruzsálemit⁴⁸⁶. Pár nappal azután, hogy Frankfurtban megjelent Ritter első cikke, megjelent a *Tél Tálpíjot* 20. száma Vácott. Az újság válaszrovatában június végén így írt: „Úgy vélem a Jeruzsálemi *Kodásim*-ről egyetlen ítélet születhet: elégetni!”

Magyarország szinte minden ortodox rabbija és sokan külföldről is előfizettek a *Tél Tálpíjot*-ra, így Katzburg rabbi véleményének különös súlya volt. Nem áll a rendelkezésünkre, amit a válaszrovatban írt⁴⁸⁷, de az augusztus közepén megjelent számban hosszú cikket írt a *Tél Tálpíjot*-ban⁴⁸⁸, ahol kifejti és megindokolja álláspontját. Katzburg részletes háláchikus

⁴⁸⁵ A főszerkesztő halála után az újságot a bölcse Welz Jisráél rabbi szerkesztette tovább, aki Tinnye rabbija volt akkor, Budapest közelében, és ezt a munkát körülbelül egy évig végezte, amikor az újság megjelenését betiltották az életbe lépő zsidótörvények miatt.

⁴⁸⁶ Lásd 10. fejezet végét, hogy Friedländer állítása szerint már 1906-ban Katzburg rabbi írt a Jeruzsálemi ellen. Amennyiben ez igaz, Katzburg rabbi volt az első, aki felvetette a hamisítás vádját.

⁴⁸⁷ Mindazok, amit a *Tél Tálpíjot* válaszrovatában jelent meg, nem kerültek be az évkönyvekbe, azaz abba a gyűjteménybe, amelyet az évközben megjelent cikkekből állított össze a szerkesztőség évről évre. Így nem jutottunk hozzá. Az 1908-as *Tél Tálpíjot*-ban is meg van említve a 61. oldalon, amit a válaszrovatban írtak a Jeruzsálemi *Kodásim*-ről, de ehhez sem jutottunk hozzá. Egyelőre még nem sikerült hozzájutnom a folyóirat különálló számaihoz, amelyek nincsenek az évkönyvbe bekötve, és tartalmazzák a válaszrovatot.

⁴⁸⁸ 185-188. old.

érvekkel támasztja alá, hogy Friedländer művét el kell égetni, az eretnekek által írt tóratekercsekhez hasonlóan. Majd arra a mások által is sokat említett pontra tér rá, hogy Friedländer kiadványának leggyengébb pontja a kézirat körüli ködösítés. „Sok könyv esetében előfordult már, hogy régi kézirat alapján adta ki valaki” – írja – „csak hogy mindeddig a kiadók egy adott kéziratból másoltak, ami megtalálható egy bizonyos könyvtár bizonyos leltári száma alatt...”. Katzburg cikkében egy jelentőségteljes mondattal kitér Friedländer rejtélyes előéletére: „a kiadó életrajza ködbe és homályba burkolódzik, és kicserélt nevekkkel ékeskedik”.

Nagy visszhangot keltett Ritter rabbi írása is, benne a sok bizonyítékkal a hamisításról és Friedländer kilétének problémáiról, de tekintve, hogy nem bizonyította be valódi személyazonosságát, a hatás elmaradt a szükségéstől.

Ritter rabbi írása nyomán⁴⁸⁹ Katzburg rabbi következett a Jeruzsálemi hitelességét tagadók sorában. Ő láthatóan teljesen bizonyos a halachikus-jogi érvekben, olyannyira, hogy „nem találtam szükségesnek, hogy felhozzam azokat a gyanús jeleket, amelyeket a bölcs rabbi leírt az *Israelit*ben... mert ha még nem is gyanakodnánk rá, már akkor is elég lenne ennyi (a jogi érvelés)...”. Vagyis nem a hamisítást kell bizonyítani, hanem a hitelességet, és amíg azt nem sikerült kellően bizonyítani, nincs jogunk hitelesnek elfogadni. Mindezt még tetézi a probléma, hogy „a kiadó életrajza ködbe és homályba burkolódzik, és kicserélt nevekkkel ékeskedik”, és emiatt tőle még inkább nem szabad elfogadni egy nem bizonyosan hiteles forrású könyv megjelenését. Miként azt már említettünk: szinte minden magyar ortodox rabbi olvasta mindezt a *Tél Tálpijot*ban, ennek tehát óriási hatása volt.

Katzburg rabbi: „Mindent kénytelen leszek nyilvánosságra hozni, ami városunkban köztudott”

A fentiek kapcsán Kamelhar rabbi azt kérdezte a 47. levélben (1907. augusztus 9.): „A kérdés egyelőre még mindig fennáll: Honnan tudja tisztelt uram, hogy hamisítvánnyal állunk szemben, és hogy hazugsággal áltat bennünket a kiadó?”

A *Tél Tálpijot* szerkesztője, Katzburg rabbi a 49., 1907. augusztus 12-én kelt levélben válaszolt, hosszasan taglalva a „kiadó ködbe és homályba burkolózó életrajzát”, amelyre már a cikkében is célozott:

---

⁴⁸⁹ Lásd Friedländer véleményét a 10. fejezet végén, mely szerint Katzburg rabbi volt Ritter vádpontjainak a forrása és Ritter reá támaszkodott. Ez nem felelt meg a valóságnak.

...Az érvelésem lényege, hogy egy általam jól ismert személyről beszélek. Hisz ez a kiadó Németországból jött hozzánk, és sátrát nálunk verte fel. Senki sem tudta, hogy kicsoda is ő. És pár hét múlva, amikor beszéltünk vele, és meglátogattuk őt, elmesélte, hogy orosz születésű, és Mülhausenben, Németországban volt rabbi. De még ekkor sem tudtuk, hogy „ez a zöldség miből él”⁴⁹⁰? Feleséggel, gyermekeivel? De mivel láttam, hogy tóratudós, közel hoztam magamhoz, és midőn láttam tiszta és éles esztét, felemeltem őt a város magaslatainak tetejére⁴⁹¹, és írásait leadtam a *Tél Tálpíjot* hasábjain is 1902-től⁴⁹², mindenféle tisztelettel és értékelő titulussal.

Néhány hónap múlva németországi rabbiktól kaptam levelet, benne Friedländer fényképével és a törvényszék felhívásával, hogy lopásért körözik őt⁴⁹³. Az a rabbi, aki erről írt nekem, megírta azt is, hogy sátrát napján szökött el onnan és utazott el... Pár nap múltán jött egy detektív, magával vitte Friedländer, és fogva tartotta Budapesten egy tömlöcben, több, mint két hónapon át. Sok itteni igyekezet nyomán kiengedték, és nem adták ki Németországnak, miután kiderült⁴⁹⁴, hogy Magyarországon született, Sáros megyében.

Mindezek után szégyenszemre kellett elhagynia a mi vidékünket, és bolyongott mindenfelé az országban. Azt hallottuk, hogy Erdélyben tanít egy kis faluban. Nem állt szándékunkban ártani neki, felfedni a tetteit, hisz végül is el kell tartania

---

⁴⁹⁰ Talmud, *Bává möciá* 118b. alapján.

⁴⁹¹ *Példabeszédek* 9:3. alapján.

⁴⁹² 1901 utáni cikket nem találtam. A Friedländer által a *Tél Tálpíjot*ban 1900-1901-ben írt cikkek listáját, lásd *A Tél Tálpíjotban publikálók névsora* c. könyvben, Jeruzsálem, 1968, 201. old.

⁴⁹³ Az 1908. augusztus közepi cikkében (214. old.) utal még valamire, de nem részletezi: „...és még valami tett, amiről szégyen beszélni (de ha valaki kívánja tisztázni, tudakozzon a budapesti és a mülhauseni rendőrségnél)”.

⁴⁹⁴ Úgy kell ezt érteni (és ez alapján ki kell javítanom azt, amit itt irtam: OBERLANDER: *DOKUMENTUMOK ÉS TÖRTÉNETEK FRIEDLÄNDERRŐL*, 7. rész, 185. old. 39. jegyzet), hogy miután Friedländer elszökött Oroszországból, sikerült magyar nevet és személyazonosságot szereznie és a magyar törvények szerint nem adták ki más országnak és kiengedték a börtönből. Későbbi vándorlásai során, úgy tűnik, gondosan vigyázott, hogy ne hagyja el Magyarország területét, nehogy kiadják Németországnak. GRÜNWARD: *EMLEKEK* 347. old., megírta, hogy Friedländer azt mondta neki, hogy „nem akarja Magyarországot elhagyni, mert itt talált kellően naiv és becsületes zsidókat, akik minden szélhámosnak hisznek, és mindenütt volt, már nincs hová menjen”. Most már világos, hogy a legfőbb oka a maradásának inkább az volt, hogy elkerülje a kiadatás veszélyét.

magát és a gyermekeit. Utána hallottuk, hogy egyik városból a másikba jár szombatról szombatra a templomokban fellépni és előadni, és több pénzt adnak neki, mint amennyit megérdemel, de még ekkor is lakatot tettünk a szánkra és hallgattunk. Viszont az utóbbi tettei nyomán, hogyan türtőztessük magunkat? Elnézzük, ahogyan a világot megtölti hazugsággal és szélhámossággal? Mindebből eddig még mindig semmit sem hoztam nyilvánosságra, csak a lényegre koncentráltam, mivel az volt legfőbb vágyam, hogy a végére járjunk, s kénytelen lesz tisztázni, mi is ez a Jeruzsálemi – hogy ne kelljen nyilvánosságra hozni mindazt, ami a városunkban köztudott. De ha nagyon muszáj, van mód ennek az elérésére még a bíróságon keresztül is...

Habár Katzburg rabbi a fentieket egy magánlevélben írta Kamelhar rabbinak, mégis feltehetően másoknak is mesélte és megírta mindezt, ha cikke erős és magabiztos álláspontjáról kérdezték.

Baer Ratner: „Ez a Jeruzsálemi egy hamisítvány – ez bármelyik lapjáról bizonyítható!”

Dov Baer Ratner (1852-1917) nagy talmudtudós volt, a talmudi irodalom kutatója, több kutatás publikálója, sok cikk szerzője. Első könyve, amit 1894-ben Vilnában adott ki *Mávo leháSzéder olám rábá* címmel, nagy hírnevet szerzett neki. Három év múlva megjelentette a *Széder olám rábá* c. művét, melyet régi kiadások és kéziratok alapján állított össze. Nagy munkájának végeztével igen fontos feladatot vállalt, nevezetesen, hogy összegyűjti a „Jeruzsálemi talmud összes szövegolvasatát és megfogalmazás változatát, melyek a korai magyarok könyveiben, régi kiadásokban és kézirat töredékeiben találhatók”. 1901 és 1917 között megjelentette az *Áhávát Cion viJrusálájim* c. könyv sorozatát, a *Zráim* (Vetések) rendet és a *Moéd* (Kijelölt idő, „ünnep”) rendet (az *Éruvin*⁴⁹⁵ traktátus kivételével).

Ratner a volozsini jesivában tanult fiatal korában. Vajon ismerte-e onnan személyesen Friedlándert?

---

⁴⁹⁵ *Éruvin* (Vegyülések) – Ez a Talmudnak az a traktátusa, amely részletesen tárgyalja azokat a határokat, melyeken belül a szombaton is szabad tárgyakat egyik helyről a másikra vinni. Itt kerülnek megtárgyalásra az egyes „térsegek”, illetve azok a törvények, amelyek azt szabályozzák, miképpen vihető el egy tárgy az egyik térségből a másikba, és miképpen változtatható meg egy térség határa (*éruvé chácérot*, „az udvarok egybekapcsolása”).

Már a *Der Israelit*ben megjelent második írásában, 1907. július 4-én Ritter így ír: „Az *Áhávát Cion viJrusálájim* c. könyv szerzője Ber Ratner rabbi Vilnából... megírta nekem, hogy egyetért velem a könyv hitelessége kérdésében, és a közeli jövőben tanulmányt jelentet meg erről.” Valóban 1907 júliusában elkezdett publikálni az *Háolámban* (ami Kölnben jelent meg) egy cikksorozatot a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjével kapcsolatban kialakított álláspontjáról⁴⁹⁶.

Először is összefoglalta Friedländer munkamódszereit, azt a módot, ahogyan megalkotta a Jeruzsálemit, bemutatva azt az anyagot, melyből felépítette a Jeruzsálemit. Ezután példákat mutatott be a mondottak alátámasztásául a *Chulin* traktátusból:

...Nem régen kaptam egy ajándékot egy nagy magyarországi rabbitól... Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjét, a második részt... és amikor eljutott hozzám a Jeruzsálemi, lapozgattam benne előre-hátra, és gyönyörködtem benne. Örömöm azonban nem tartott hosszú napokig. Amikor tanulmányozni kezdtem, rájöttem, hogy ez a Jeruzsálemi nem az igazi Jeruzsálemi, amely elődeinknek megvolt.

...be tudnám bizonyítani, hogy ez a Jeruzsálemi hamisítvány, és késői keletkezésű, akár a könyv minden egyes lapjával. De... egyelőre az olvasó elé tárok egy pár észrevételt, melyekből meglátja majd az olvasó, hogy a Friedländer rabbi által kiadott Jeruzsálemi *Kodásim* főleg a *Chulin-Böchorot* traktátusokból kiollózott idézetek gyűjteménye, a Babilóniai talmudból, a fent említett traktátus *Toszeftájából* és leginkább kompiláció a *Chulin* és *Böchorot* traktátus misnájihoz kapcsolódó Jeruzsálemi részeiből. Néha túlzásba esett, és hosszú eszmefuttatásokat másolt ki fölöslegesen, amelyekkel egyáltalán nem is kapcsolódik az ott tárgyalt témákhoz. Néha vett a Jeruzsálemiből mondásokat és amórak szájába ad olyasmit, amit soha nem mondtak.

A Babilóniai talmudból kimásolt részeket és a *Toszefták* eszmefuttatásait megváltoztatta a szerkesztő, elvett és hozzátett akarata szerint, amíg lehetetlen már felismerni, hogy mi az eredetije. Ilyet bizony nem illik tenni...

Néha olyan részeket is hoz, melyeknek sehol sincs nyomuk. Leginkább feltételezhető, hogy ezek a szerző saját költeményei.

---

⁴⁹⁶ 26. szám (1907. július 2.); 27. szám (július 10.); 29. szám (július 24.); 31. szám (augusztus 7.); 33. szám (augusztus 16.); 37. szám (szeptember 6.); 38. szám (szeptember 13.); 39. szám (szeptember 20.); 41. szám

Nem lehet elsiklani afölött, hogy a szerkesztő valóban nagy tettet vitt véghez ezzel a munkával. Ha bevallotta volna, hogy ez saját keze gyümölcse, bizony dicshírték volna őt az összes bölcs szívűek... Csakhogy vétkezett ez a szerkesztő azzal, hogy meg akarja tévesztetni az egész világot, azt állítván, régi kéziratra lelt.

Ha valóban egy régi kézirat lenne birtokában... akkor illő lett volna, hogy megmutassa azt bölcseknek, meggyőzván őket arról, hogy a dolgoknak valós alapjuk van. Most, hogy senkinek sem mutatta meg, igen csak kételkedhetünk szavaiban...

Tanulmányának a végén a 41. számban a 493. oldalon a következőket írja:

...Remélem, ez a néhány bizonyíték, amivel szolgáltam, elég ahhoz, hogy bebizonyosodjon: a *Chulin* traktátust nem más állította össze, mint a kiadó rabbi maga. Szívem megszakad, ha látom, hogy egy ilyen tehetséges ember, mint a Jeruzsálemi kiadó rabbi, aki bizonyára olyan, mint nemzedékünk egyik nagy tóratudósa, idejét arra pazarolja, hogy hamisítson, és magának a régi Jeruzsálemi kiadójaként szerezzen hírnevet. Véleményem szerint, ha összeállítást készített volna a Jeruzsálemi szétszórt idézeteiből és bölcseink Babilóniai talmud-beli mondataiból, illetve a Szifrá és Szifréből... nem pedig elferdítené a különböző mondasokat saját belátása szerint, akkor bizonyára egyenesek áldanák őt...

Összefoglalva kijelenthetjük az első három fontos kritikusról, akikről ebben a fejezetben olvastunk, hogy mindegyikük valami újat fűzött a bírálatokhoz: Ritter rabbi a kiadó identitását feszegette, mindjárt az elején, a Benvenisti rabbik levelei eredetiségét vizsgálta, és górcső alá helyezte a Jeruzsálemi stílusát; Katzburg rabbi a bírálatot a halachikus, rabbinikus társadalomnak megfelelő stílusban terjesztette; Baer Ratner pedig továbbfejlesztette a Ritter által kifejtett bírálatot, bebizonyította és nagyon alaposan kimutatta, honnan másolták ki a Jeruzsálemi nagy részét, és milyen hibák csúsztak be a másolásba.

Zeév Wolf Rabinovitch: „Az új Jeruzsálemi stílusa nagyon különös”!

Zeév Wolf Rabinovitch (1859-1925) nagy tóratudós volt, a talmudi irodalom kutatója, aki „tudományát nem megélhetésként művelte, hisz téglagyáros volt az első világháború előtt

Brestben, a háború alatt pedig a menekültek és a száműzöttek között látjuk őt. De két téglát és két száműzetés között nagyszerű műveket alkotott: a Babilóniai talmudról, a Jeruzsálemiről, Maimonidésről, a Turról és másokról⁴⁹⁷. Nagyon erős agya és éles, egyenes esze volt; kifinomult kritikai érzéssel és kellően mély gondolkodással. Nem udvariaskodott senki előtt, de kimutatta tiszteletét az általa bírált bölcsek iránt. Az ő tollát dicsérik a következő kiadványok: *Sááré Torát Erec Jiszráél* (Jeruzsálem, 1940)⁴⁹⁸, *Sááré Torát Bável* (Jeruzsálem, 1961), s ezen kívül még rengeteg tanulmány, amely különböző folyóiratokban jelent meg.

A *Hájoná* első számában⁴⁹⁹, mely Odesszában jelent meg 1907-ben, Rabinovitch részletes kritikát ír a Jeruzsálemiről:

A Jeruzsálemi híre felébresztette bennem a vágyakozást ezen régi-új kincs iránt, melynek alapos tanulmányozása nyomán láttam és észre vehettem, hogy ennek az új Jeruzsáleminek nagyon különbözik a stílusa a régi Jeruzsálemiétől, amely már régebben megtalálható volt mifelénk. Nyelvezetében, szóhasználatában, a jellemző passzusokban, mint ahogy azt az olvasó is felfedezheti az alábbi példáinkból... találtunk benne a Babilóniaiból származó nyelvi fordulatokat...

A példák tanúsága szerint egyértelmű, hogy az új Jeruzsálemi összeállítója nem egyezik a régi Jeruzsálemi szerkesztőjével, és ez az új időben jóval későbbi. Hiszen már látta és figyelembe vette a Babilóniait, és hagyatkozott is rá. Kétség kívül látta a régi Jeruzsálemet is, és ahhoz is hozzátett... Véleményem szerint ez a Jeruzsálemi Izrael földjén születhetett, a gáonok idejében⁵⁰⁰, de véleményem nem végleges, meg kell várnom, amíg a kiadó rabbi közreadja a *Zváchim* és a *Mönáhot* traktátusokat is...

Rabinovitch véleménye a Jeruzsálemi hitelességéről átment néhány fejlődési fázison. Megfigyelhetjük, hogy kezdetben véleményét a legnagyobb óvatossággal fogalmazta meg, és a cikkében kerül a „hamisítvány” kifejezést. Ritter közli velünk a *Der Israelit* cikkében⁵⁰¹, hogy levelet kapott Rabinovitchtól, amelyben elismeri, hogy „a (Jeruzsálemi) hamisítása szembeötlő”, de félt attól, hogy ő legyen az első, aki ezt kijelenti. Nem tudhatom, hogy

---

⁴⁹⁷ Slomó Jozsef Zevin: *Szofrim vöszfárim – Pszákim/Pérusim vöchidusim*, Tel Aviv, 1959, 237. old.

⁴⁹⁸ Hosszú és értékes ismertetése a könyvnek a *Szofrim vöszfárim* c. műben uo. 237-248. old.

⁴⁹⁹ 15-18. old.

⁵⁰⁰ Lásd a 162. jegyzetet.

⁵⁰¹ 31. levél (1907. augusztus 1.).

Rabinovitch cikke valóban hamarabb jelent-e meg, mint Ritteré (ha igen, akkor az ő cikke az első, amelyik a Jeruzsálemi ellen szól, ha nem is a kellő bátorsággal), vagy csupán időbe telt, amíg Ritter cikkei meggyőzték.

Az 1910-es *Tél Tálpijotban*⁵⁰², ahol Rabinovitch összegzi kritikáját a Jeruzsálemi első kötetről, már hamisítványról beszél, habár még nem nevezi meg a hamisítót. Így ír:

...én magam is bíráltam ezeket a traktátusokat a *Hájoná* c. lapban (Odessza, 1907). Nem döntöttem ott el, hogy kinek van igaza, azoknak, akik azt állítják, hogy a kiadó maga hamisított, vagy aki azt állítja, hogy egy hamis kéziratot talált, de beszéltem magáról a könyvről, és elmondtam néhány világos bizonyítékot, melyek szerint azok a traktátusok nem tartoznak a ma rendelkezésünkre álló Jeruzsálemi négy rendje szerkesztőjének munkájához ... Máshol bebizonyítottam: valószínűleg lehetetlen az is, hogy ezt az újat [Jeruzsálemit] Izrael földjén állították volna össze⁵⁰³, mert láthatóan nem ismeri az Izrael földjén alkalmazott szokásjogot...

A Jeruzsálemi *Jövámotról* szóló bírálatát, a *Chések Slomó* kommentárral kapcsolatban már idéztem a 2. fejezet végén, és a részletes kritikáját a Jeruzsálemi második kötetről, a *Zváchim* és *Érachin* traktátusokról szintén idézem a későbbiek során a 20. fejezetben.

---

⁵⁰² Január közepe, 63. fejezet.

⁵⁰³ Úgy tűnik, hogy megváltoztatta korábbi véleményét, miszerint „ez a Jeruzsálemi Izrael földjén született, a gáonok idejében”.

9. fejezet

Friedländer reakciója a Jeruzsálemért támadásokra**Grünwald Jehudá rabbi: „Ne felelj a bolondnak az ő bolondsága szerint”**

A Jeruzsálemi második kötetének Bevezető tanulmányában Friedländer összefoglalja a bíráló cikkeket követő időszak eseményeit:

Tíz hónap⁵⁰⁴ telt el azóta, hogy a Jeruzsálemi könyvei elterjedtek az egész világon, és egyetlen rabbi vagy tudós sem akadt, aki ellene beszéljen, Isten őrizz, sőt ép ellenkezőleg... Egészen addig, amíg jött egy **légy**, aki valóban csak egy légy a rabbinikus irodalom mezején. Nem más, mint dr. Ritter rotterdami prédikátor, aki vad és szemtelen kritikát jelentetett meg az *Israelit* c. lapban, amelyet Frankfurtban adnak ki névtelen emberek. Amikor eljutottak hozzám szavai, szaladtam Grünwald Jehudá bölcs jámborhoz, Szatmár rabbijához – mivelhogy ez a város van közel ide⁵⁰⁵ – hogy megkérddjem tőle, mitévő legyek. Ő pedig a következőket mondta nekem: „Az áll⁵⁰⁶: »Ne felelj a bolondnak az ő bolondsága szerint«. Aki csak látja írásaiban a sok tudatlanságot és ismerethiányt, meg csak azt a sok fölös szemtelenséget, az arcába köphet. És ez az ember csak ül ott magának és várja, hogy elég anyag álljon a rendelkezésére, hogy legyen min egy teljes éven át ugatnia. Mert mi mást tudna csinálni? A Tórával nem fáradozik, és az ő okossága és tevékenysége kimerül abban, hogy az *Israelit*-be ír. Túl nagy ajándék lenne részedről, ha válaszolnál írására. Így aztán inkább csak ülj, és ne tégy semmit!”. Ezt az utasítást én betartottam, de más tóratudósok bizony válaszoltak neki, rámutatva, hogy dr. Ritterben nem található sem a Tóra megtestesülése, sem tudás, sem tisztesség, egyedül csupán fölös szemtelenség. Bizony „Egy szolga gátlások nélküli (életre) vágyik...”⁵⁰⁷.

Tudjuk, hogy a szatmári rabbi valóban Friedländer hívei közé tartozott, de kétséges, hogy valóban ilyen stílusban szólt volna tanácsa.

---

⁵⁰⁴ Pontosabban: hat hónap.

⁵⁰⁵ Lásd a 639. jegyzetet.

⁵⁰⁶ *Példabeszédek* 26:4.

⁵⁰⁷ Talmud, *Gitin* 13a.

A Friedländer által feltárt általános helyzetképpel szemben most pontos képet alkothatunk az események lefolyásának precíz menetéről a Schechter-levéltárban és másutt fellelt dokumentumok alapján.

Friedländer válaszol Ritternek: a személyét támadja és nem a mondanivalóját

Friedländer első reakcióját a Jeruzsálemit ért bírálatokra a 45. levélben (1907. július 9.) olvashatjuk. Miután kifejezi keserűségét és csalódását, reagál Ritter állításaira:

...az *Israelit* lapban publikált írás vad és szemtelen bírálat, amely minden hallgató fülét sérti... Istennek hála, küldtem egy választ a fent említett szerző ellen, melyben megfizettem neki mesterkedéseinek bérét, és a héten nyilván ki is nyomtatja válaszat a kiadó...

Tudd meg, kedves barátom! A kritika szerzője dr. Ritter rotterdami rabbi. Rögtön felismertem rátartiságából. Mert az önteltség, ami az ő osztályrésze, megakadályozza az igaz fény meglátásában. Olyan ő, mint egy született vak. És ő tisztelt uramnak is írt⁵⁰⁸ és mások is, akik írtak Önnek, mindennek ugyanaz a forrása, a kigyó dr. Ritter és a bécsi szélhámosok.

Friedländer tehát elhatározta, hogy személyes támadással felel Ritternek, ahelyett, hogy tényszerűen cáfolta volna, a hamisításnak a cikkben felsorolt bizonyítékait. A válaszcikk, amiről írt, „Istennek hála, küldtem egy választ a fent említett szerző ellen”, valóban meg is jelent a *Der Israelit*-ben, a 29. számban (1907. július 19.) a 10-11. oldalán „a fiatal Slomó Jehudá⁵⁰⁹ Friedländer, SZÁT” aláírással. Érdekes, hogy, amíg a levelében azt írja Friedländer: „küldtem egy választ”, egyes szám első személyben, a 48. levélben (1907. augusztus 11.) már megváltozott az író személyazonossága, ahogyan erről Rosenberg ír: „...mivel Mesterem és Rabbim akkoriban a gyógyulásával volt elfoglalva, én küldtem el az ő nevében a fent említett újságnak a választ”. Ugyancsak e szerint ír Friedländer is az 52. levélben (1907. október 2.): „...a cikk, amit közöltek az *Israelit*-ben, az említett Ávrám rabbi tanítványom írása.”.

⁵⁰⁸ Schechter levéltárában nem találtam Ritter hozzáfűzött leveleit.

⁵⁰⁹ Szándékosan szerepel itt a *Jeudá* megnevezés *Jehudá* helyett, ugyanis szefárd körökben így volt szokás ezt a nevet írni, tekintettel, hogy a Jehudá név első két betűje a י és a ה, Isten nevét adja ki, amit igyekezni kell elkerülni. Magyarországon gyakrabban emiatt ezt a nevet *Judán*-nak írták.

A 46. levélben (1907. augusztus 9.) Rosenberg szavaiban további személyeskedő támadást találunk:

Egy csaló a mainzi⁵¹⁰ *Israelit* folyóiratban elkezdte szemtelenül megkérdőjelezni a Jeruzsálemit, és fel is bérelt valakit, aki lefordította mindezt héberre a *Háolámban*.

Tehát azzal vádolja Rittert, hogy a pénzéből lefizet mindenkit, aki a Jeruzsálemi ellen ír. Az egésznek az a logikája, hogy ezúton akarta bebizonyítani: nincs konszenzus a különböző tudósok között a Jeruzsálemit illetőleg, ugyanis Ritter mindenkit megvásárolt, aki megszólalt az ügyben. A 48. levélben (1907. augusztus 11.) megvádolja a *Der Israelit* szerkesztőségét is, hogy Ritter őket is megvette, és csakis az ő érdekeinek megfelelően működnek, és ez az oka annak, hogy lehetetlen ott tisztességesen válaszciókat publikálni. Ezzel feltehetően le akarta szólni Ritter cikkeinek színvonalát is, melyeket a szerkesztőség is csak jó pénzért hozott le.

...Dr. Ritter megkérdőjelezte a Jeruzsálemit az *Israelit* című lapban... Mivel Mesterem és Rabbim akkoriban gyógyulásával volt elfoglalva, én küldtem el az ő nevében a fent említett újságnak a választ, válaszként a bolondnak, bolondságára. A szerkesztő viszont a megjelenés előtt elküldte a cikket dr. Ritternek, aki a cikkhez szemtelen megjegyzéseket fűzött, úgy feltöltve azokat, mint a Bét Bukiá baromfija⁵¹¹, és így a cikk elvesztette erejét. És nézd csak milyen érdekes! Mivel észrevette, hogy ő örök megtartóztatásban él a talmudi tudományok tekintetében [vagyis hogy nem ért hozzájuk], és meddő minden jó gondolat megszületéséhez, így hát a fent említett lap 29. számában, B. Rottner nevű vilnai és Zeév Rabinovitch nevű briscki tudósok nevében azt írta, hogy ők is egyetértenek... Mivel azonban a kezünkben van rengeteg levél e két tudóstól, különböző megjegyzésekkel a Jeruzsálemire, teli dicsérettel és áldással munkánk irányába, így hát siettünk elküldeni a leveleket a kiadónak. Írtunk neki mondván, hogy semmi képp sem stimmel az ábra, hiszen vagy Ritter hazudik, vagy e tudósok adták el tollukat jó pénzért...? Azóta nincs semmi hír a kiadótól, és nem is közli a leveleket, stb. Sajnos bizony a pénz mindenütt győzedelmeskedik, és emiatt a mi kezünk pedig bilincsbe vannak verve...

---

⁵¹⁰ 1907 óta az újság Frankfurtban jelent meg.

⁵¹¹ Talmud, *Jövámot* 84a. alapján. Rási értelmezésében: „Bét Bukiá baromfija = harcias kakasok, amelyek nem engednek idegen kakast a közelbe”.

Schechter Friedländernek: „Semmit sem tettél azért, hogy elhallgattasd az áskálódókat és a panaszkodókat”

Friedländer vádaskodásai – miszerint Ritter pénzzel akadályozza meg a tartalmi válaszok nyilvánosságra kerülését – nem győzték meg Schechtert, amint ezt az 52. levélben is tapasztalhatjuk (1907. október 2.). Friedländer igyekszik ebben a levelében mentegetőzni amiatt a vád miatt, „hogy semmit sem tettem azért, hogy elhallgattassam az áskálódókat és a panaszkodókat”:

...Minek kell nekem költségeket halmozni feleslegesen? A közmondás úgy szól, hogy „ahol nincs vádló, ott ítélet sincsen”. Amikor feltűnt ez a gazember dr. Ritter, már az első cikkeiből felismertem, hogy három fontos jellemvonása van: a) hazug; b) fecsegő; c) nagyképű ember, aki nélkülözi a Tórát és a bölcsességet⁵¹². Úgy gondoltam – és más rabbik is azt tanácsolták nekem –, hogy ne válaszoljak, és tartsam be a „Ne felelj meg a bolondnak...” elvét... Amikor azonban a második számban a tudós Ratner alátámasztásával jelent meg stb., akkor összeszedtem végső erőmet (mert nagyon beteg voltam ebben az időben), és megszerkesztettem egy komoly választ az *Israelit* kiadója számára, rengeteg levelet mellékelve, plusz jelekkel és bizonyítékkal, hogy kiderüljön, Ritter száján csak hazugság jön ki. Kértem, hogy ne tiporja el lábával annyira az igazságot, becsületességet és jogosságot. Nem hallgatott rám, mert ez a kiadó Ritter bérence, és a pénz mindenütt beszél.

Amikor tudomásomra jutott, hogy a tudós Ratner is kritikát ír a Jeruzsálemihez, a fent említett tanítványom összeállított egy rövid reagálást, és kérte a kiadót, hogy küldje el azokat a számokat, amelyek tartalmazzák Ratner bírálatát. De ő nem is adta kézre és nem is küldte el a kért számokat. És a mai napig nem tudom, hogy megjelent-e több mint három cikk a sorozatából, amit láttam a 25., a 27, és a 29. számban⁵¹³. Mit tehettem volna?

⁵¹² Majdnem szóról szóra ugyanígy ír Rosenberg az *Áné kszil* 4. oldalon.

⁵¹³ Az összes cikk listája a 465. jegyzetben.

...tanítványom, Ávrám rabbi összeállított egy választ Ritternek *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) címmel, héberül és németül, de pénzhiány miatt még nem adta ki.

A Ritter legelső cikke (1907. június 20.) utáni első hónapok fejleményeit így foglalhatjuk össze: Friedländer megpróbált reagálni harcias hangon és azonnal: „én küldtem el... a fent említett újságnak a választ, válaszként a bolondnak bolondságára...” – azonban – „A szerkesztő viszont a megjelenés előtt elküldte a cikket dr. Ritternek, aki a cikkhez szemtelen megjegyzéseket fűzött... és így a cikk elvesztette erejét.” A tanulság ebből Friedländer számára az volt, hogy nem is lesz könnyű dolga valami csipkelődő választ adni tényeken alapuló kérdésekre. Így tehát elhatározta, hogy megváltoztatja taktikáját, és a szatmári rabbi állítólagos tanácsa szellemében a „Ne felelj meg a bolondnak...” ígéje szerint jár el.

Valószínűleg azt remélte, hogy az idő az ő javára dolgozik majd. A bírálatok feledésbe merülnek, és közben a Jeruzsálemi megmarad a rabbiknál és a talmudtanulóknál. Ezt a viselkedést azonban cáfolta az első válaszcikke, amit Ritter első írásaira írt, erre kitalálta, hogy ezt Rosenberg nevű tanítványa írta az ő nevében és a tudtán kívül.

Schechtert azonban mindez nem győzte meg és az a tény, hogy Friedländer nem tett semmit, „hogy elhallgattassa az áskálódókat és a panaszkodókat”, csak gyengeségét bizonyította, szemléltetve, hogy nincs válasza a felhozott bizonyítékok ellen. Friedländer ezt a vádat azzal igyekezett elhárítani, hogy előveszi a nagy érvét, mely szerint a *Der Israelit*-ben lehetetlen válaszolni, mert ott minden Ritter kezében van, és valamilyen oknál fogva más folyóiratoknál sem járt sikerrel.

Feltehetően ezek a kifogások sem nyerték el Schechter tetszését, és véglegesen megszakított Friedländerrel minden kapcsolatot. Megszűnt köztük a gyakori levélváltás is. Friedländer ebből azt a további tanulságot vonta le, hogy hallgatni pedig nem szabad. Ki kell állnia, hogy megvívja a harcot a Jeruzsálemiért. Ellenkező esetben azt a benyomást fogja kelteni, hogy az ellenfeleinek van igaza. Schechternek írott utolsó levelében már bejelenti: „tanítványom, Ávrám rabbi összeállított egy választ Ritternek *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) címmel, héberül és németül, de pénzhiány miatt még nem adta ki.” A kiadvány német változata soha nem készült el, a héber változatról lásd lejjebb.

Méir Dán Plocki rabbi: „Mellé állok, ha kiderül, hogy nem viselt két nevet”

Az 1907. október 28-i, Plocki rabbinak írott levelében⁵¹⁴ Friedländer gyakorlatilag megismétli a Schechternek írott levél tartalmát, egy kéréssel kiegészítve:

Kérem, talán tudna a *Hákol* kiadójának szívére beszélni, hogy fogadjon el mesteremtől és rabbimtól egy teljes cikket... Ratner ellen. Nincs lehetőségünk pénzzel fizetni, de mesterem és rabbim hajlandó a most megjelenő második kötetből ötven könyvet adni. Ha a kiadónak nem áll módjában egy ilyen írásnak helyet biztosítani, mesterem és rabbim kész kinyomtatni a Ratner cikkeire írott ellenérvekből és válaszokból egy önálló füzetet.

Íme a Plocki rabbi válasza:

...megírtam, hogy hajlandó vagyok mellé állni, ha bebizonyítja, hogy dr. Ritter hazudott és valójában nem két nevet visel, és ténylegesen szefárd. Ezen kívül pedig elküldi a nemzedék nagyjainak a hétszáz éves, ősi kéziratot, mert ha öt lapot megszerzett belőle, akkor nem tudná az egészet megszerezni, hogy mindenre fény derüljön? ...

Friedländer 1907. november 12-i levelében⁵¹⁵ sok mindenre válaszolt, de eltekintett attól, hogy „válaszoljon a lényegre, hogy tisztázza magát ellenségei vádjaitól...”.

A karlsruhei L. Meher kísérlete a Jeruzsálemi megvédésére

A *Der Israelit*ben Ritternek már hat kritikai cikke jelent meg a Jeruzsálemi ellen, amikor két válaszcikket közöltek a karlsruhei L. Meher tollából, aki védeni próbálta a Jeruzsálemit⁵¹⁶. Lássuk az első cikk elejét és a második cikk végét:

⁵¹⁴ PLOCKI: *SÁÁLU* 83-84. old.

⁵¹⁵ *Uo.* 85-86. old.

⁵¹⁶ 44. szám (1907. október 31.) 11. old. Folytatása a 46. számban (1907. november 14.) 11. old. Pár hónap múlva publikálta Meher a harmadik cikket a 6. számban (1908. február 6.) 17-18. old. A cikket így fejezi be: „Tisztelt Bíráló R[itter] Uram, legnagyobb szomorúságomra megengedte magának az említett két ember révén, hogy megszégyenítsen egy nagy tudású embert a nyilvánosság előtt, ezen kívül még komoly anyagi veszteséget is okozott neki. Meg vagyok győződve, hogy R. úr kötelességének fogja érezni, hogy orvosolja azt, amit elrontott. És lesz békesség.”

A Ritter úr által az irodalmi mellékletben közölt három nagy cikk ellenére nem sikerült meggyőznie engem arról, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje hamisítvány. Azok a bizonyítékok is, melyeket Baer Ratner úr közölt a *Háolám* c. lapban, csak nagyon kevésbé tudtak meggyőzni engem. Sőt, egyre inkább meggyőződtem, hogy az előttem fekvő könyv valóban a Jeruzsálemi, mert az ellene felhozott bizonyítékok vagy kevésbé megalapozottak, vagy hibásak...

Hogyha összevetjük a mi bírálatainkat az ő bírálataikkal, elmondhatjuk, hogy Ritter úr és Ratner úr egyelőre adósak nekünk a döntő bizonyítékokkal a Jeruzsálemi hitelességével szemben. Hogyha az urak nem képesek meggyőzőbb bizonyítékokat szolgáltatni, akkor nem vagyok hajlandó feladni a Jeruzsálemi élvezetének örömét.

Meher állításainak a többsége nem állja a kritikát és nem is meggyőző. De van egy pont, amiben igaza van. Ritter egyik bizonyítéka arról⁵¹⁷, hogy a bölcs Mose és Jehosua Benvenisti rabbi levelei nem eredetiek, és így a Jeruzsálemi sem az, az aláírás módjára vonatkozik. Ahogyan a levél aljára írták nevüket: „Jehosua Benvenist”. Ritter bizonyítéka úgy szólt, hogy ha átnézzük *Sáár Jöhosua* című responsum kötetet, Jehosua Benvenist rabbi könyvét, melyet 1904-ben Husiatynban nyomtattak ki, láthatjuk, hogy aláírása végén mindig ott a *jod* betű, tehát „Benvenisti”, i-vel a végén. Meher ezzel szemben felhívja a figyelmet, hogy a Konstantinápolyban 1667-ben, tehát még az életében megjelent *Pné Mose* első részében⁵¹⁸ az aláírás mindig csupán Benvenist⁵¹⁹. Hozzá tehetjük, hogy a *Szdé Jöhosua* a Jeruzsálemi *Zráim* rendhez még életében megjelent kötetének címlapján (Konstantinápoly, 1662) a neve ugyancsak Benvenist.

Ritter a cikkhez csatolt válaszjegyzeteiben felhívja a figyelmet arra, hogy ebben a lényegtelen ügyben, amely csupán „mellékes”, igaza van, de vannak itt fontosabb elemek is, mint az, ahogyan aláírt. A leveleken található egy további komoly hamisítási jel, hogy nevéhez hozzáteszi a SZáT (tisztá szefárd) jelölést, amely soha nem szerepel egyetlen aláírásában sem.

Valójában azonban ki is ez a Meher úr?

---

⁵¹⁷ A *Der Israelit*-ben első megjelent cikke végén, 25. szám (1907. június 20.) 11. old.

⁵¹⁸ Lásd a 11., 103. és 131. fejezeteket.

⁵¹⁹ *Der Israelit*, 44. szám (1907. október 31.) 11. old.

Friedländer 1907 november 12-én így ír róla⁵²⁰:

És már a tudós karlsruhei német rabbi is megjegyzi az *Israelit* újságban (ahol Ritter is megjelentette kifogásait), jól a koponyájára csapva, megmutatva neki, hogy ő egy műveletlen, üres és hazug senki. Isten fizesse meg az említett tudósnek jutalmát. Habár az említett tudós ugyancsak egy rabbiszeminárium tanítványa⁵²¹, valójában magyar születésű, és ifjabb korában a pozsonyi jesivában tanult.

Ritternek nem sikerült azonosítania ezt a Meher urat, így kétségei támadtak, hogy valóban ez-e az igazi neve a cikkírónak... hisz így írt róla a *Hákolban*⁵²²: „a kiadó védője egy írástudó Karlsruhéból, aki L. Mehernek írja alá magát.” Friedländer a Jeruzsálemi Bevezető tanulmányában így ír róla: „Júda Méir, a tudós rabbi Karlsruhéból”.

Kutattam az állítólagos Meher rabbi kilétét, de nem tudtam őt beazonosítani. Például Alexander Zuse Kinstlicher *HáChátám Szofér vótálmidáv* című könyvének (Bné-Brák, 2005) a pozsonyi jesiva összes tanítványáról készült listájában sem szerepel Meher neve⁵²³. Élhetünk a gyanúperrel, hogy Meher valójában Friedländer egyik szerzői álneve...⁵²⁴

Első cikke előtt a szerkesztőség megjegyzi: „Félreértések elkerülése végett megjegyeznénk a következőket: A szerzőnek a bírálatra beküldött válasza nem győzött meg minket arról, hogy munkatársunk⁵²⁵ szempontjai helytelenek. Azonban még akkor is, ha feltételezzük, hogy a hamisítás bizonyítékai nem tökéletesek, meg kell hogy jegyezzük – legalábbis a jelenlegi körülmények között –, hogy a hitelesség bizonyítása nem a kritikus feladata, hanem a kiadóé...”.

---

⁵²⁰ PLOCKI: *SÁALU* 85. old.

⁵²¹ Ezzel utal Friedländer arra, amit nagyon sokszor hangoztatott, hogy a valódi nagy tudású rabbik csak a jesivákban nevelkednek – és nem modernebb tantervű szemináriumokban –, ahol az egész idejüket a vallási tudományoknak szentelik.

⁵²² 16. szám (1908. május 7.) 126. old.

⁵²³ Ez nem egy tökéletes bizonyíték, mert a könyvben szereplő listáról lekerültek olyanok nevei is, akik nem voltak a szerző kedveltjei, lásd a 159. jegyzetet.

⁵²⁴ Lásd a 11. fejezetet. Megjegyzendő, hogy Meher úr volt az, aki Euting úrhoz fordult, hogy igazolja a Jeruzsálemi kéziratának régiségét, lásd a 688. jegyzetnél.

⁵²⁵ Ritter rabbi.

A cikkek ez alkalommal is Ritter megjegyzéseivel és hozzáfűzéseivel együtt jelentek meg, „...amelyek által elveszett a cikk ereje...” (Rosenberg fenti megfogalmazása szerint)⁵²⁶. Így aztán valószínűleg ennek láttára döntött úgy Friedländer, hogy önálló válaszkiadványt ad ki.

Megjelent az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) vitairat

1907 decemberében⁵²⁷ megjelent Rosenberg tollából az első vitairat a Jeruzsálemi védelmében:

Áné kszil – Felelet a bolondnak

avagy *Izrael három bűnözőjéről*

nyílt válasz dr. Ritternek (és összes segítőjének,
és segítője segítőjének a világ végezetéig)⁵²⁸
a *Kodásim* rend bírálatához az *Israelit* újságban.

Egy döglött légytől bűdös lesz és megerjed
a kenőcskészítő olaja. (*Prédikátor* 10[:1].)

tőlem **Ávrám Rosenberg** tollából

Szentpéter rabbija, tanítványa
a Jeruzsálemi *Kodásim* bölcs rabbi kiadójának

Sz.-váralja⁵²⁹

⁵²⁶ És lásd még, mit írt az *Áné kszil* 6. oldalon: „...egy »lencsefőzelék« látszólagos dicsőség fényéért eladná az író R. a Tóráját és a hitét is. És már megmutatta neki egy tudós Karlsruhéból, a fent említett újságban, hogy Ritterben nincs se Tóra, se bölcsesség, se Isten félelme, csak a szemtelensége... annak ellenére, hogy a kiadó az ő írását is kidíszítette egy bevezetéssel és jegyzetekkel, de R. még mindig megkapta azt, ami jár neki...”. A lencsefőzelék motívum *IMózes* 25:34. alapján.

⁵²⁷ Így írt dr. Maurice Liber (a 746. jegyzet mellett említett cikkében): „1907 utolsó napjaiban jelent meg”.

Megjelent **Wider Jákób** neves nyomdájában

1908

Ebben a kiadványban Rosenberg részletesebben leírja a Schechternek írott levelekben már megfogalmazott mocskolódásait. Az általa leírtaknak a következő a lényege: ahelyett, hogy tényszerűen cáfolná Ritter állításait, gúnyolódik rajta, és azzal vádolja, hogy idézni meri Schwartz Adolf professzor Friedländer elleni kritikáját, mivel „Ritter az ortodox világból való, állítólag Istenfélő és nagy cádik, közben Schwartz egy megvilágosodott... Isten háborúját vívó harcos vágya miatt békét kötöttek. Nevetséges ez...”. Újra azzal támadja Rittert, hogy nem nagyon járatos a Talmudban és a rabbinikus irodalomban.

A Ratner kritikája elleni folytatásban úgy tesz, mintha tartalmi válaszokról lenne szó, bár ezúttal is főleg sérteget. Alaposabb vizsgálat után észrevesszük, hogy Rosenberg itt is csak a szót szaporítja, hisz nem bizonyítja be, hogy Ratnernek nincs igaza, amikor azt állapítja meg, hogy „a Jeruzsálemi egy gyűjtemény, a Babilóniaiból és a Toszeftából összeállítva, amelyet megváltoztatott és átírt a szerkesztő”, hisz erre is összességében annyit ír, hogy „hazugságot állítasz...”.

Rosenberg válaszában pontosan az a lényeges, ami hiányzik. Nem reagál Ritter vizsgálódásaira, amelyek a mestere és rabbija, Friedländer szefárd mivoltára vonatkoznak. Nem reagál a Benvenisti rabbik leveleinek hamisítására, pedig ezek segítségével találta állítólag meg az ősi kéziratot, és nem is szól Schwartznak a Friedlándert érintő bírálatairól. Mindenről beszél, a Jeruzsálemi szerkesztési nehézségeiről, Ritter vallásosságáról, de az igazi, mindent eldöntő kérdésekkel nem foglalkozik.

„Nyílt válasz a *Tél Tálpíjot* szerkesztőjének”

Annak ellenére, hogy az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) vitairat címlapján „Három zsidó bűnözőről” beszél, valójában a kiadványban csak Ritternek és Ratnernek válaszol és nem ír semmit a harmadikról, a „levágott szárnyú légyről, a *Tél Tálpíjot* folyóirat szerkesztőjéről”.

⁵²⁸ A vitairatban arra is reagál, amit Ratner írt és másokra is.

⁵²⁹ FRIEDBERG: *BIBLIOGRAPHICAL LEXICON* (3. kötet ájin/949) tévesen adja meg a bibliográfiai adatokat: „Máramarosszigetet, 16 lap”, valójában: „Szinérváralja, 29 lap”.

Talán ez az oka annak, hogy a brosúra végén így ír: „folytatása következik a következő brosúrában... vége az első brosúrának”.

A folytatás, úgy tűnik, az a mindkét oldalán telenyomtatott lap, melynek címe: „Nyílt válasz a *Tél Tálpíjot* szerkesztőjének”. A lap alján fellelhető a nyomda helyszíne: „Wider Jákób Szinerváralja, nyomtatásában”. Ez az a nyomda, mely kinyomtatta a Jeruzsálemi két kötetét, az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak), a *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) stb. kiadványokat, de ez alkalommal nincsen ott a nyomtatás dátuma. Ki lehet számítani, hogy ez 1908 eleje lehet, mert ez az *Áné kszil* közvetlen folytatása, mely az előző év végén került kinyomtatásra.

A „Nyílt válasz” Katzburg rabbinak egy kissé különbözik a Ritternek és a Ratnernek szóló válaszoktól. Hisz Katzburg rabbit nem lehetett azzal megvádolni, hogy tudatlan vagy nem eléggé istenfélő⁵³⁰, hisz ő és a *Tél Tálpíjot* folyóirata közismert és nagyon kedvelt volt minden magyar és sok külföldi ortodox rabbi körében. Rendszeresen olvasták, és sokan közülük rendszeres levelezésben is álltak vele. Azonban őt is meg lehetett vádolni szemtelenséggel, amiért vádat emelt a Jeruzsálemi talmud újonnan megjelent kötetére, melyet Friedländer szerint sok száz rabbi már elfogadott, és mert szemtelenül „tanítványként szól a rabbik előtt”, ahelyett, hogy véleménynyilvánítása előtt megvárta volna, milyen mondanivalójuk van a nagy rabbiknak ebben a kérdésben.

A „Nyílt válasz” elsőre azt a benyomást kelti, mintha Friedländer a lényeges kérdésekre válaszolna, de ha jobban megnézzük, pontosan a legfontosabb kérdést hagyja válasz nélkül: azt, amely a kézirat forrását célozza. Csak annyit ír ebben az ügyben: „Hogyan tudnék én többet mondani erről, mint amit magam is tudok? Ennyit tudtam meg én, és ezt is írtam le.” A továbbiakban megállapítja: „Mindez a történet egy tudós szemében nem oszt és nem szoroz, mert a lényeg az, hogy elmélyült szemlélődéssel kell megvizsgálni a kéziratot, hogy azt a Jeruzsáleminek tekintjük-e, vagy sem”. Friedländer fő óhaja az volt, hogy a rabbinikus társadalom hagyja abba a kézirat felfedezésének a feszegetését, és térjenek át az „elmélyült szemlélésre”, vagyis hogy úgy tanulmányozzák művét, mint ahogy a Babilóniai talmudban mélyed-

---

⁵³⁰ 1911-ben a *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) 27. oldalon mégis megvádolja őt ezzel: „...talán a *Tel tálpíjot*ra támaszkodott? ...Ebben is tévedett, mivel az egész világ bírása szerepében tetszeleg, de valójában ő nem több mint egy falusi mészáros, és már rég elfelejtette azt a keveset is, amit ifjúkorában tanult, és van, amikor egy marék pénzért, jobb meggyőződése ellenére ténykedik...”. Nem terjesztette a *Megtorló szablyát* Magyarországon, így megengedte magának, hogy őt „falusi mészárosnak” titulálja. Lásd még WEINGARTEN: *FRIEDLÄNDER VALLOMÁSAI* 287. old.: „Tudnivaló, hogy a *Cherev nokemet* a lengyelországi és oroszországi olvasókra hathat, és Magyarországon nem is ismerték.”

nek el, kérdezve, válaszolva, a hátsó logikát elemezve. Ha ez így történt volna, akkor nagy esélyei lettek volna arra, hogy a könyvet elfogadják, mint a Jeruzsálemi talmud egy részét, ugyanis ebben a tekintetben nagyon sikeresnek mondható a hamisítvány, mert igazán hasonlít tartalma a valódi talmudi érveléshez.

Friedländer Nyílt válaszából néhány fontos dolgot megtanulhatunk. Az áll benne, hogy „...már két évvel azelőtt, hogy még bármit is látott volna szemed a Jeruzsálemiből... már akkor írtál egy káromló sértegetésekkel teli levelet a szatmári bölcshoz rabbinak”. Ezzel nyilván arra utal, hogy a felfedezés hírére adó Kiáltvány megjelenésekor Katzburg rabbi írt Grünwald Jehudá rabbinak, aki Szatmáron Friedländer helybeli rabbija volt, hogy próbálja megakadályozni a könyv kiadását, mert Friedländer hamisítással gyanúsítható. Feltehetően Katzburg rabbi Friedländer emberi minőségével kapcsolatos kifogásait váci ismeretségük alapján, személyes tapasztalataira támaszkodva fogalmazta meg. A Kiáltvány valóban 1906-ban jelent meg⁵³¹ és így „már két éve” történt a sérelme, a „Nyílt válasz” megírásakor. Ha ez igaz, akkor Katzburg rabbi volt az első, aki felvetette a Jeruzsálemi *Kodásim* hamisításának a lehetőségét.

Friedländer a folytatásban így ír: „Az *Israelit*ben és *Tél talpijot*ban írók valójában nem ketten vannak... hanem csak levette a *Tél Tálpijot* köntösét, és magára vette dr. Ritter úr formáját. Lényege és a torkából szóló hang nem más, mint a *Tél Tálpijot*...”. Ezzel gyakorlatilag azt jelenti ki, hogy a Jeruzsálemi elleni harc fő kiváltója elsősorban Katzburg rabbi, és dr. Ritter csak utána lépett színre. Mi ezt nem tudjuk bizonyítani, de amennyiben megfelel a valóságnak, hogy már 1906-ban levelet küldött ebben az ügyben a szatmári rabbinak, elképzelhető, hogy másoknak is küldött ilyen szellemben leveleket, és így jutottak el a hírek Ritter rabbihoz, aki az ügyet kutatás tárgyává tette és számára is világossá vált a hamisítás ténye. Ha azonban valóban ez lett volna a dolgok lefolyása, akkor semmi oka nem lett volna Ritter rabbinak arra, hogy elhallgassa a Katzburg rabbitól származó információkat, melyeknek személyes jellege is volt. Szerintem tehát Friedländernek ezt a véleményét nem kezelhetjük tényként.

---

⁵³¹ Lásd 3. fejezetet.

Chájim Solowejzik rabbi: „...sürgessük a vásárlókat? Ezt mondani kell egyáltalán!?”

Az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) című vitairata tartalmaz egy olyan dokumentumot is, mely „a *cádik*, a világ tartópillére, a bölcs a litvániai briszki rabbi levele” (1907. január 16.). Mivel ez nagy fontosságú dokumentum, az alábbiakban az egészet idézem:

Áldás és minden jókívánságom, a bölcs és híres Slomó Jehudá Friedländer rabbinak!

Az illő áldások után, melyek a magasan tisztelt tóratudósnak járnak, megkérdem a magasan tisztelt tóratudóst, mivel biztosan szüksége van ügynökökre a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének az árusítására, mely könyvet most nyomtatott ki. Így aztán hadd ajánljak egyet, aki rokonom, és akit igen jól ismerek, a neve Chájim Hákohén Spira rabbi (*itt hosszasan dicséri, majd befejezi:*) Amikor levelet írok már, bocsánatot is kérek egyben amiatt, hogy a szavaim kiapadtak magasan becsült és tisztelt Uramhoz, a Jeruzsálemi témájában. Ez azért volt, mert nem találtam önmagamban elegendő okot, hogy miért is írjak. Ha azért, csupán hogy sürgessük a vásárlókat? Ezt mondani kell egyáltalán!? Ezért sem írtam aztán.

Áldás és sok jót tisztelt méltóságának, nagyrabecsülője és tisztelője

Chájim Hálévi Solowejzig⁵³²

A levél alján ehhez hozzáteszi az *Áné kszil*ben:

Mivel a levél Rási-írással⁵³³ íródott⁵³⁴, megkerestem a bölcs Ávrám Jichák Hálévit, az ottani helyettes rabbit⁵³⁵, aki leírta a levelében február 23-án, szombat este⁵³⁶ ezekkel a szavakkal: „A levél, melyet Magasan Tisztelt Uram kapott a mogiljovi járási ember révén, valóban az itteni rabbi írása – Isten adjon neki

⁵³² Már a 2. fejezetben megírtuk, hogy a rabbi Solowejziknak és nem Solowejzignak írta magát. Ez a hamisításnak egy jele.

⁵³³ Az úgynevezett Rási-írás egy adott ábécé formája az írott héber betűknek. Azért viseli a Rási nevét, mert először Rási Tórához írt kommentárjának a nyomtatásakor használták (Reggio Calabria, 1475). Ez volt az első zsidó tárgyú nyomtatott könyv. A nyomdász ebben a kiadásban a kommentár szövegét ebben a kurzív szefárd írott szövegre emlékeztető formájú nyomtatásban adta közre, hogy ezzel elválassza a Biblia szövegét a kommentártól. A későbbiek során szefárd zsidók – főleg rabbik – gyakran használták ezt a Rási írást.

⁵³⁴ Így ír L. Meher is a *Der Israelit*ben, 6. szám (1908. február 6.) 18. old.

⁵³⁵ Róla lásd a 247. jegyzetet.

⁵³⁶ Ebből a levélből még egy részt lásd a 246. jegyzetnél.

hosszú és jó életet, ámen”. És július 28-án a fent említett rabbi így írt: „...amit Magasan Tisztelt Uram írt, hogy az *Israelit*-ben az jelent meg⁵³⁷, hogy az itteni rabbi – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen – nem adta ajánlását (a Jeruzsálemihöz), mert érezte, hogy ez nem a Jeruzsálemi, ez nem igaz.” Mit szól majd ehhez a hazug dr. Ritter és segítője, az *Israelit*? És mit mond majd az olvasó ezeknek a szemtelen, hazug szörnyetegeknek?⁵³⁸

Friedländer azért hangsúlyozza a Rási-írást a briszkai rabbi levelében, hogy ne nagyon akarják ellenőrizni, összehasonlítani a kézírásokat, hogy a levél valóban a híres rabbi közismert írásával íródott.

Feltételezhető, hogy a briszkai rabbi levele közönséges hamisítvány⁵³⁹, de megjegyzendő, hogy a Jisráél Méir Kagan rabbi (1838-1933), a *Cháféc Chájim* c. könyv szerzőjének közvetlen környezetében is az a nézett uralkodott, hogy a briszkai rabbi nem teljes mértékben tagadta a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének hitelességét. Erről tanúskodik Moshe Meir Yashar az általa írott *Cháféc Chájim* életrajzban⁵⁴⁰:

Az a hír járta, hogy a *Cháféc Chájim* a bölcs Chájim Solowejzik rabbival szót váltott a témában, és arra a következtetésre jutottak, hogy az összes bizonyítékból sem következik egyértelműen, hogy a könyv hamisítvány. „Vannak ellentmondások, felmerülnek kérdések a Jeruzsálemi eddig ismert részeiben is, amiképpen a RÁSBÁ⁵⁴¹ megállapította⁵⁴²: »Köztudott, hogy sok a hiba a Jeruzsálemi szövegeiben. A legnagyobb oka ennek az, hogy kevesen tanulják azt, és minden nem-

⁵³⁷ Ritter cikkében a 27. számban (1907. július 4.) 10. old.

⁵³⁸ Bleiweiss rabbi e levelével (mely Friedländer szerint 1907. július 28-i) szemben áll Jáákov Zálmán Libschütz rabbi levele, melyet idéz Ritter a *Der Israelit*-ben (33. szám, 1907. augusztus 15., 10. old.) „Ő (vagyis Friedländer)... kért egy ajánlólevelet az új Jeruzsálemhez (itt a Jeruzsálemi (?) *Kodásim*-ről van szó). Ő (a briszkai rabbi) nem válaszolt neki, mert gyanúsak tűnt neki a kiadó, hogy talán a szavai nem egészen igazak, annál is inkább, mivel ezt az embert és útjait senki sem ismeri, és semmit sem hallottak még róla.”

⁵³⁹ Ahogyan ez már kiderült a 2. fejezetben a briszkai rabbi ajánlása ügyében, Friedländer *Jövámot* traktátusához. Lásd még fent a 532. jegyzetet. Furcsa, amit L. Eisenstein írt a *Sinai* 1992. szeptember-októberi számában (110 kötet, 279. old.): „...ebben a brosúrában egy levelet idéz, amit a bölcs Chájim Solowejzik rabbi írt, aki arról beszél, hogy ügynököket kell szervezni Briszkba a Jeruzsálemi árusításához, de természetesen nem a jeruzsálemi *Kodásim* rendjéről van szó...”, nem világos, hogy ezt honnan veszi.

⁵⁴⁰ YASHAR: *CHÁFÉC CHÁJIM* 810-811. old.

⁵⁴¹ Rabbi Slomó ben Áderet (1235-1310), Barcelona, Spanyolország.

⁵⁴² *Sut HáRásbá hámjuchászet lőháRámbánnak* 96. fejezet.

zedékben csak egy-egy ember ismeri igazán.” De a folyamatos tanulás közben bizony megvilágosodnak a nem egyértelmű részek is. Többé-kevésbé. Ez megtörténhet a Jeruzsálemi *Kodásim* esetében is.”

10. fejezet

Ki volt dr. Ritter rabbi, a Jerusálmi *Kodásim* első és legnagyobb ellenzője?**Rosenberg: „Honnan veszi dr. Ritter, a prédikátor a bölcsességet?”**

Az előző fejezetekben feltártuk, amint dr. Dov Árje Ritter Rotterdam rabbija cikksorozataiban, a *Der Israelit*-ben bátran és határozottan elsőként bírálta a Jeruzsálemi *Kodásim*ot, melynek következtében mindenki megértette, hogy ez a Jeruzsálemi kötet hamisítvány.

Friedländer megkísérelt bosszút állni rajta ezért, és leveleiben, illetve az általa kiadott brosrákban hevesen támadta őt, arra számítva, hogy amennyiben a köztudatban Rittert befeketíti, akkor nem viszonyulnak majd annyira komolyan a bírálataihoz és a bizonyítékaihoz.

A 45. levélben, 1907. július 9-én így írt Schechternek: „...A kritika szerzője dr. Ritter rotterdami rabbi. Ezt rögtön megismertem ráartiságáról. Mert az önteltség, ami az ő osztályrésze, megakadályozza az igaz fény meglátásában. Olyan ő, mint egy született vak...”. Az 52. levélben (1907. október 2.) így ír: „...Amikor feltűnt ez a gazember dr. Ritter, már az első cikkeiből felismertem, hogy három fontos jellemvonása van: a) hazug; b) fecsegő; c) nagyképű, aki nélkülözi a Tórát és a bölcsességet...”.

Az 1907. október 28-i levelében Plocki rabbinak így írt⁵⁴³: „...egy német, dr. Ritter, aki a berlini szemináriumban tanult (ahol hetente két órán tanulják a Talmudot és csak egy órán a döntvényhozók írásait)...”. Majd 1907. november 12-én újra ír neki⁵⁴⁴:

Arról a prédikátorról pedig, akiről írt nekem, dr. Riterről: Ez a férfi a képzését a berlini szemináriumban nyerte, ahol hetente két órát tanulják a Talmudot, két órát a *Sulchán áruchot*. Hol van a racionalitás abban Magasan Tisztelt Uram, hogy a berlini rabbiképző tanintézet végzettjéről azt gondolja, hogy a Tóra nagy tudósa? Vajon kikerülhettek-e onnan olyan rabbik, akik nem csupán üres tréfli igehirdetők⁵⁴⁵? Országunkban (Magyarországon) már az 1867-es rabbi gyűlésen betiltot-

---

⁵⁴³ PLOCKI: *SÁÁLU* 83. old.

⁵⁴⁴ *Uo.* 85. old.

⁵⁴⁵ Szójáték: מטיפים (*métifim*) azaz prédikátorok, מטריפים (*mátrifim*) azaz tréfli-okozók.

ták ezeknek a működését,⁵⁴⁶ és minden elvált nő, akinek a válását a szeminárium végzettje intézte, továbbra is házasnak minősül,⁵⁴⁷ és nincs olyan rabbi az istenfélők (ortodoxok) közül, aki összeadná. Arról van inkább szó, hogy egy sikeres embernek hízelgők vezették félre Tisztelt Uramat.

Rosenberg mindezt még bővebben megismételte az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) kiadványban, mely ugyanabban az évben jelent meg. Többek között ezt is írja⁵⁴⁸:

...Mit akarsz a Jeruzsálemitől „nagy kegyelmű úr”? Megtisztelve érzem magamat, hogy szerencsém volt ismerni téged születésedtől a mai napig, de honnan van bölcsességed?!⁵⁴⁹ Fiatalságod óta nem tanultál, nem ismételtél, és nem szolgáltál bölcseseket⁵⁵⁰. A **heti két órából**, ami alatt Talmudot tanultál a szemináriumban, és két órát hetente a háláchikus döntvényeket... persze ennek a felét is nyilván elfelejtetted már, és öreg korodra összevisszaságokat írsz az *Israelit*be, de a kérdés továbbra is fennáll, „honnan szerezted bölcsességed”? El akartam készíteni egy méltó választ „bölcsességeidre”, de rájöttem, hogy nincs mire...

⁵⁴⁶ 1876-ban a „Tilalom a neológ Rabbiszeminárium ellen”-i nyilatkozatban, Pesten ezt írják a magyarországi ortodox rabbik: „...nincs bizalom bennük, bármilyen háláchikus döntéshozatallal, a mindennapi tevékenységekkel kapcsolatban ugyanúgy, mint a sábbatok és ünnepek tekintetében, vagy a kóserség tekintetében, vagy hogy *saktereket* (kóser metszőket) képezzenek, pláne hogy házassági törvényekben, bármilyen döntésük és utasításuk ezekben a kérdésekben megbízhatatlan (ahogy ez már a budai nagy rabbi gyűlés végső döntése volt 1869-ben...)”. Lásd a kiáltvány másolatát a Benziyon Jakobovics: *Zchor jömot olám* c. könyvben, I. kötet, Bné Brák, 1986, 25. melléklete.

⁵⁴⁷ Lásd Winkler Mordecháj Léjb rabbi (Hegyaljamád): *Lövusé Mordecháj* responsum, II. kötet, Szolyva, 1913, *Even háezer* 14. fejezet: „...1880-ban a rabbik egy nagy gyűlésén, melyen én is részt vettem, és azt mondták, hogy volt körülbelül kétszáz rabbi, az előttünk való nemzedékből, akik – úgy emlékszem – elutasították a neológ irányzat valóleveleit. Nagy tanácskozás előzte meg ezt...”. Lásd még *uo.* a IV. kötetben, Miskolc 1937, 177. fejezet; Deutsch Eliezer rabbi (Bonyhád): *Pri hászáde* responsum, I. kötet, Paks, 1906, 194. fejezet; Gottlieb Chájim Mordecháj Jáákov rabbi (Miskolc): *Jágél Jáákov, Jore déá*, Jeruzsálem, 1964, 94. fejezet. Érdekes még megemlíteni Schück Mózes rabbi (Huszt): *Máhrám Sik* responsum, *Orách chájim*, Munkács, 1880, 305. fejezet. Lásd még *Zchor jömot olám*, III. kötet, Bné Brák, 2004, 8. fejezet és az ott fellelhető 8-11. mellékletek. Érdekes, hogy éppen a neológok ellenei küzdelem egyik élharcosa, *Szófer Chájim* rabbi ellenezte ezt a határozatot, lásd *Kán Szófer*, London, 1963, 140. levél.

⁵⁴⁸ A füzetben nincsenek oldalszámok.

⁵⁴⁹ Vajon Friedländer ismerte-e Rittert németországi tartózkodásának idejéből?

⁵⁵⁰ Talmud, *Szotá* 22a. alapján.

Az 1911-ben megjelenő *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) 29. oldalán a szerző tisztázza: „...dr. Ritter a *boroszlói* reformista Rabbiképzőt végezte (és nem a *berlini* szemináriumot, ahogyan Méir Dán [rabbi] írta)”, vagyis a Zacharias Frankl által alapított Szeminárumról van szó⁵⁵¹.

A váci Silberstein rabbi: „Törvény elé kell állítani szemtelenségéért, amit az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak)-ban írt!”

Rittert megvédte jó híre Friedländer és tanítványa heves támadásaitól. A támadások stílusa ugyanis nagyon nem tetszett az ortodox rabbiknak. Már az 1907. augusztus közepén megjelenő *Tél Tálpíjot*⁵⁵² számában Katzburg rabbi így írt Ritter rabbiról: „Bölcs, ragyogó rabbi, aki az *Israelit*be ír, és akit kellemes, ragyogó és jószívű embernek ismertünk meg.” Majd ismét a *Tél Tálpíjot* 1908. augusztus közepén megjelenő számában⁵⁵³ így ír Katzburg:

...Rendkívüli erővel bír a hazudozáshoz, még annak az alapelvnek is ellentmond, „hogy nem szoktak az emberek olyan dologban hazudni, amelyre a végén fény derül”⁵⁵⁴. A *Mácháziké hádat* lapban azt írta, hogy a bölcs rotterdami rabbi németül írt a szatmári rabbinak⁵⁵⁵ levelet, mert héberül nem tud eléggé. Ez egy szemenszedett hazugság, amelyre könnyen fény derül, hiszen a szatmári bölcs rabbi soha sem kapott levelet a rotterdami rabbitól. Arra a hazugságra pedig nem is találok szót, hogy a bölcs rotterdami rabbi nem ismeri a szent nyelvet. – Még egy példa (hazugságaira): Amikor kiadta az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) című röpiratot, akkor az itteni rabbi⁵⁵⁶ írt egy levelet a szatmári bölcs rabbinak, hogy rabbinikus bíróság elé kellene állítani az ott említett orcátlanságokért. Erre a szatmári rabbi azt válaszolta, hogy a kiadó (Friedländer) közlése szerint az említett röplapokat tudtán kívül tanítványa, Rosenberg Ávrám, Szentpéter rabbija adta közre...

⁵⁵¹ Lásd *Encyclopaedia Judaica* X. kötet. 465-466 old. Franklról lásd még a 270. jegyzetet.

⁵⁵² 192. fej. 188 old.

⁵⁵³ 193. fej. 214-215. old.

⁵⁵⁴ Talmud, *Böchorot* 36a.

⁵⁵⁵ Grünwald Jehudá rabbi.

⁵⁵⁶ A váci Silberstein Jesájá rabbi (1857-1930), a Maimonidész könyvéhez írt *Máászáj lömelech* c. kommentár szerzője.

Plocki rabbi is felháborodott, és tiltakozott a Ritter elleni becsületsértés miatt⁵⁵⁷, és erre érkezett Friedländer válasza (1908. március 22.)⁵⁵⁸:

...Látom, hogy Ön nagyon megerőlteti magát dr. Ritter érdekében, azonban nem érdekli az, ahogyan engem káromolt és gyalázott, mint egy senkit... és engem vádol dr. Ritter megsértésével, amiért hagytam tanítványomat, hogy írjon róla káromlásokat és gyalázkodásokat. Dr. Ritternek megengedi a hollót, tanítványomnak pedig megtiltaná a galambot?⁵⁵⁹...

Wilovsky rabbi: „Megdöbbenéssel láttam a káromlásokat és gyalázkodásokat”

Jáákov Dávid (ben Zeév) Wilovsky rabbi (a RiDBáZ), Cfát rabbija, aki a Jeruzsálemihez írt átfogó kommentárjairól volt híres⁵⁶⁰, írásában⁵⁶¹ tiltakozik a Friedländer által publikált, Ritter és Ratner elleni sértések miatt:

...döbbenően láttam a káromlásokat és gyalázkodásokat. „Panaszt emelek előttetek, Bölcssek!”⁵⁶² Vajon a Tóra-adó azért adta nekünk a Tórát, hogy a bölcssek szégyenoszlophoz legyenek kötve? Nem szabad-e minden bölcsnek elmondania a véleményét? Megrémültem, amikor láttam, hogy Rotterdam rabbiját, „dr. Ritter úr”-nak nevezte, mintha *máshil* lenne, pedig ő valójában egyike a világ legképzettebb rabbijainak, Tóra-hű és jámbor; a tudós Dov Ratnert Vilnából pedig orcátlannak és szemtelennek nevezi!...

Későbbben Ritter rabbinak is írt erről 1908. április 13-án⁵⁶³:

...Megkaptam a nekem küldött nyomtatott lapokat, valóban ebben áll, hogy abban a nemzedékben, amelyben Dávid fia (a Messiás) jön, mértéktelen lesz a

---

⁵⁵⁷ Lásd még, amit a PLOCKI: *SÁÁLU*-ban ír (3. old.): „...a rotterdami közösség rabbija Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen, közismert nagy jámborságáról mindenben, ami a zsidóságot érinti...”.

⁵⁵⁸ PLOCKI: *SÁÁLU* 90. old.

⁵⁵⁹ Friedländer itt a Ritter féle „káromlásokat” a nem kóser hollóhoz, tanítványát pedig nem ennyire súlyosnak, a kóser galambhoz hasonlítja.

⁵⁶⁰ Lásd Bevezető fejezetek: 1., a Jeruzsálemi talmud kommentárjairól.

⁵⁶¹ *Chávácelet*, 1907. december 24. 93. old.

⁵⁶² Misna, *Jádájim* 4:8. alapján.

⁵⁶³ PLOCKI: *SÁÁLU* 106. old.

szemtelenség⁵⁶⁴. Ne fájjon érte a szíve Tisztelt uramnak, hisz mit tehetünk. Hát nem elég a szolgának olyanak lenni, mint urának?⁵⁶⁵ Mert bizony nagyon elszaporodtak manapság a gyalázkodók és a káromlók, Mennyei Atyánk felé is. Az Örökkévaló kegyelmezzen népének és országának gyorsan napjainkban ámen.

Jáákov Dávid Wilovsky rabbi nagyra értékelte dr. Ritter rabbist, ahogy ezt azokból a titulusokból is láthatjuk, amelyekkel hozzá írt leveleiben illette őt⁵⁶⁶:

Tisztelt barátom, a zseniális rabbi, tökéletes igaz, éles eszű, szakértő, hegyeket megmozgató, tisztelt a neve...

Tisztelt barátom, a tökéletes és híres, éles eszű és szakértő, hegyeket megmozgató és igaz stb...

„A Tóra egyik nagyja... a tudomány óriása”

Ritter rabbi életrajza Smuél Noách Gottlieb *Oholé Sém* című művében⁵⁶⁷ olvasható:

Rotterdam (Hollandia) – Dov Árje Ritter rabbi, Zéév, emléke legyen áldott, fia. 1855-ben született... Gyerekkora óta kitűnt a tehetségével és jó képességeivel. Áldott emlékü apja erejét arra szentelte, hogy egyetlen fiának a legtudósabb tanárokat szerezze meg, hogy a Bibliát, a Misnát és a Talmudot tanítsák neki. A nagyszerű fiú szorgalmával egyre magasabbra jutott és a Tóra egyik nagyja lett. Folytatta tanulmányait az egyetemi tudományok területén Boroszlóban, és így lett a tudomány egyik óriása is. Jichák Elchánán Spektor kaunasi rabbi és Simson Orenstein kauszai rabbi (Lengyelország) avatta rabbivá. 1880-ban ő lett a Berlinhez közeli Prenzlau ősi közösségének rabbija. 1885-ben főrabbivá nevezték ki ebben a közösségben. Sokat tett ez a nagyszerű rabbi a Tóra dicsőségének és a vallásnak felemeléséért az egész országban, hisz ennek az óriásnak minden vágya az, hogy a vallásgyakorlást újra helyre állítsa. Még fiatal korában megjelentek tő-

⁵⁶⁴ Lásd Talmud *Szotá* 49b.

⁵⁶⁵ Talmud, *Bráhot* 59b. alapján.

⁵⁶⁶ PLOCKI: *SÁÁLU* 106. old.

⁵⁶⁷ Pinszk 1912, 513. old. A könyvben „foglaltatik a története és származása a nemzedék nagyjainak és rabbijainak, Izrael minden szétszórásából... és hatásuk mértéke a közösségeikre” (a címlapról). Az a benyomásom, hogy a leírtak többségét, ha nem is az egészet, saját magukról írták a rabbik.

le írások Jehudá Mintz rabbiról⁵⁶⁸, Élijáhu Delmedigo rabbiról⁵⁶⁹ és egy teljes könyv Philón Alexandreusról és a háláchához való viszonyáról⁵⁷⁰... Ennek a rabbinak az írásai között rengeteg az új felfedezés, responsum, háláchikus levelezések a nemzedék nagyaival, és különösen Jichák Elchánán Spektor rabbival, aki egyike volt e rabbi tisztelőinek és kedvelőinek. Több mint tíz éven át⁵⁷¹ nem szűnt meg köztük a levéláradat⁵⁷².

„Ritter rabbi sokat tanulmányozta a Jeruzsálemit, többek között Zacharias Franklnél is... aki a Jeruzsálemi talmud egyik szakértője volt. Évek múlva is lelkesen emlékezett vissza Ritter rabbi a Szemináriumban elvégzett tanulmányai időszakára, habár elhatárolódott a boroszlói szeminárium légkörének túlzott engedékenységtől. Hirsch rabbi annak idején élesen támadta Franklt⁵⁷³... Ezzel szemben Ritter rabbi tiszteletteljesebb hangnemben emlegette, és azt állította, hogy Frankl rabbi mindenek ellenére a Tórát és a vallás parancsolatait tisztelő, hívő zsidó ember, aki a könnyedet is a nehezet illető komolyságával tartotta...”⁵⁷⁴.

---

⁵⁶⁸ Az itáliai askenázi közösség rabbija volt a 15. században. Padovában jesivát alapított az askenázi jesivák rendszere szerint, melynek az élén állt több mint negyven évig. 1509-ben hunyt el.

⁵⁶⁹ Itália rabbijai közül való, a *Böchinát hádat* c. könyv szerzője (Bázel, 1629). Itália egyik jelentős zsidó filozófusaként lett közismert. 1496-ban hunyt el.

⁵⁷⁰ Alexandriai Philón (a zsidó nevén, Jödidijá is emlegették) hellenisztikus zsidó filozófus volt, aki Alexandriában élt a második templom korában, polgári i.e. 20. és i.u. 50. között.

⁵⁷¹ Spektor rabbi, 1896-ban hunyt el.

⁵⁷² Lásd még Ritter rabbi cikkét a *Tél Tálpíjot*ban, 1900. december végén, 71. old.

⁵⁷³ Lásd a 270. jegyzetet.

⁵⁷⁴ Dr. Dávid Hausdorff cikkéből, *Hama'yan*, 1985. december, 28-34. old. A *Heint beitag* jiddis nyelvű napilap (Riga), 1935. február 24.(?), a nyolcvanadik születésnapjával kapcsolatban megállapították még, hogy: „Ritter rabbi a boroszlói rabbiszeminárium kevés olyan tanítványa közül való, aki a Tórához hű zsidó maradt... Annak ellenére, hogy neveltetése nyugat-európai, mindig közel érezte magához a kelet-európában tanult zsidó embereket. Ő rengeteget tanult és mindig szervezett oktatásokat a Talmudból és a Háláchából az általa vezetett különböző közösségekben.”

Ritter Rotterdam rabbija volt 1928-ig, amikor elhagyta a közösséget, tüntetőleg azért, mert azok nem voltak hajlandók megtartani a rabbik tanácsait a vegyes házasságok visszaszorításának érdekében. Antwerpenbe költözött, és itt halt meg 1935. december 22-én⁵⁷⁵.

Ritter rabbit híressé tették a levelei is, melyek a *Szdé Chemed* c. halachikus enciklopédiájában jelentek meg⁵⁷⁶. Magyarország rabbijai pedig kellően megismerhették a *Tél Tálpíjot*ban megjelent írásai alapján is⁵⁷⁷.

Mindezt azért idéztem, hogy ellensúlyozzam a Friedländer levelei által kialakított hamis képet. Megérthetjük, miért nem volt foganatja Friedländer áskálódásainak, és a rabbik miért tekintették kellő súlyúnak Ritter rabbi Jeruzsálemivel kapcsolatos véleményét.⁵⁷⁸

---

⁵⁷⁵ Mindez a rigai *Heint beitag* napilap nekrológja szerint (1935. december 29.), illetve az előző jegyzetben idézett Hausdorff cikke alapján. Köszönetem fejezem ki Mordecháj Glazman rabbinak, aki rendelkezésemre bocsátotta a fenti rigai újságokat.

⁵⁷⁶ Chájim Chizkijá Medini: *Szdé chemed*, Kehot kiadása, Brooklyn, 1959, VI. kötet, 1366-1367. old.; *uo.* VII. kötet, 2936. old.

⁵⁷⁷ Lásd a 479. jegyzetet.

⁵⁷⁸ Lásd még *Ohalé Sém* *uo.*: „...Az utóbbi években az ő tollából jelent meg az ortodox irányultságú, frankfurti *Israelit* c. újságban néhány nagy cikke a Jeruzsálemi *Kodásim*ről, melyet valaki kiadott. Ez a kitűnő rabbi a hatalmas hozzáértésének betudhatóan be tudta mutatni és bizonyítani a szörnyű hamisítást, amit a kiadó elkövetett. A Lengyelország nagy rabbijai kérésére újra megjelentette írásait, kibővítve a *Hákol kol Jáákov* c. lapban, ami Varsóban jelenik meg (második évfolyam a 15-25. szám). Sok köszönő és áldó levelet kapott Izrael nagyjaitól a nagyszerű cikkéért...”.

11. fejezet

Valós személy-e Rosenberg Ávrám, Friedländer tanítványa?

Láthattuk, a Jeruzsálemi *Kodásim* hitelessége körül kirobbant nagy vitában központi szerepet töltött be Rosenberg Ávrám, aki az általa kiadott broszúrák segítségével vette fel a harcot. A levelezés nagy részét is ő bonyolította Friedländer nevében Buberrel és Schechterrel. Érdemes felderítenünk, hogy ki is ő. Létezett-e ez az ember egyáltalán?

Friedländer kiváló tanítványok jesiváját tervezi

1901-ben, amikor még Vácon élt, Friedländer feladott egy hirdetést a budapesti *Allgemeine Jüdische Zeitung*-ban, az 1901. február 20-i számban:

Hirdetés!

Izrael népének őszinte hívei! Megtiszteltetem, hogy kihirdessem: készen állok a most következő pészáchi ünnep után három vagy négy éves eszű, tehetséges, 14-15 éves fiút magamhoz venni, és tanítani, velük tanulni az értelmezéseket, a Talmudot, rabbinikus döntvényhozók munkáit és kommentárjait, nagy elmélyüléssel, nagy alapossággal és szorgalommal. Mindezt tanúsíthatják mindazok, akik ismerik tanulási módszereimet és a könyveimet, melyeket már pár éve, hogy Isten segítségével kiadtam.

Abban az isteni ajándékban részesültem, hogy ifjú koromban, 1872-től 1880-ig a nagy és szent volozsini jesivában tanulhattam. Köztudott, hogy az ott tanulók az igazi tanulási módszereket sajátíthatják el. Úgy tanulnak ott Tórát, Isten segítségével, hogy az igaz értelme tárul fel, azon rendszer szerint, amely még az alapító, az egész zsidó nép mesterétől, a bölcs vilnai rabbitól⁵⁷⁹ származik és tanítványától, a bölcs Chájim rabbitól⁵⁸⁰ (a talmudiskola első vezetője). Ettől az előírt tanulási rendtől, Istennek hála, mind a mai napig nem tértem el, és ehhez keményen tartani fogom magam a tanítványaim oktatása során is. Tehát a Talmud lapról-

---

⁵⁷⁹ Élijáhu Kremer rabbi (1720-1797).

⁵⁸⁰ Chájim rabbi Volozsinból (1749-1821), a *Nefes háChájim* című könyv szerzője, az *Éc Chájim* jesiva megalapítója Volozsinban, 1802-ben. Ő lett a nagy litván jesivák szellemi atyja.

lapra való tanulmányozása, a traktátus elejétől a végéig, megvilágítva azt a Jeruzsálemi talmud, a *Szifrá*, a *Szifri*, *Möchiltá*, *Toszeftá* és a korai talmudmagyarázók, a (halachikus) világ pillérei, a Rif⁵⁸¹, Maimonidész⁵⁸² és a Ros⁵⁸³ stb., illetve kommentárjaik alapján, amelyek rászoktatják az embert az egyenes értelmezésre, és eltávolítják minden megátalkodott ferdeségtől.

Felhívom hát a tóraszerető és a bölcsességet kereső embereket, mindenkit, aki még Isten útján jár⁵⁸⁴, amennyiben a Tóra szorgalma fontos neki, hozzájuk szólnak szavaim. Ha valóban keresitek fiatalok boldogságát, azt akarjátok, hogy tanuljon, sajátítsa el a szent Tóránkat, és nem csupán elkülditek őket valahova, tegyetek próbára engem⁵⁸⁵! Akinek Isten akaratából elég értékes és éles eszű fia van, adja őt kezem alá, és bízom benne, hogy – Isten akaratából – tanulni fog nálam, és egy év alatt annyi gyümölcsöt fog látni, amit egy jeles tanítvány másutt nem tudhat meg⁵⁸⁶ néhány év tanulással sem.

A tanítványok a házamban lakhatnak, az asztalomnál étkezhetnek, és a testi-lelki szükségleteikről apjukként gondoskodom.

Az igazi bölcs, világ alapjainak igaz embere, tisztelt, szentséges dicsősége, Silberstein Jesájá rabbi, a helybéli ortodox hitközség rabbija, Isten adjon neki jó és hosszú életet, ámen, hajlandó referálni rólam azoknak, akik érdeklődnének ez ügyben a személyem felől.

Az mondja ezt, aki az értékes, hívő nép közül beszél.

Vác Hitközsége, 1901. február 20.

A fiatal⁵⁸⁷ Slomó Jehudá, aki N.⁵⁸⁸ rabbi, jámbor emléke legyen áldott, fia, SZÁT⁵⁸⁹, Friedländer

⁵⁸¹ Jichák Álfászi rabbi (1013-1103).

⁵⁸² Mose ben Májmon rabbi (1138-1204).

⁵⁸³ Áser ben Jöchiél rabbi (1250-1327).

⁵⁸⁴ *Hoséa* 12:1. alapján.

⁵⁸⁵ *Máláchi* 3:10. alapján.

⁵⁸⁶ Gyakran használt kifejezés a Talmud *Mögilá* 19b., Jeruzsálemi talmud *Péa* 2:4. alapján. Lásd még a *Likuté szichot* XIX. kötet, New York, 1982, 252. old. 20-21. jegyzet.

⁵⁸⁷ Mind a „fiatal, mind a „kicsi” stb. szerénységet kifejező jelzők, amelyeket rabbik szoktak használni aláírásukban.

A *Chések Slomó* kommentár szerzője a *Toszeftá* mind a hat rendjéhez, és a *Bét Slomó* szerzője a Jeruzsálemihez⁵⁹⁰

Annak ellenére, hogy szándékában állt tanítani, és hogy „a jesivámban tanuló diákokról” beszél a 61. levélben (1910. március 28.)⁵⁹¹, semmilyen bizonyíték nem áll a rendelkezésünkre arról, hogy valóban sikerült létrehoznia a „kiváló tanítványok jesiváját”⁵⁹². Úgy tűnik, hogy a fent említett hirdetés nem vezetett sikerre, hisz 1902-ben már el is költözött a városból⁵⁹³. Rosenberg szavainak (1907. október 28.)⁵⁹⁴ – „Mesterem és rabbim néhány évig foglalkozott a Jeruzsálemi lemásolásával, amire minden pénze ráment, mindig is fenntartott egy nagy jesivát is, ami végül ugyancsak megszűnt, mert éjjel-nappal a Jeruzsálemi elrendezésével kellett foglalkoznia” – pedig semmi alapja nincsen.

Rosenberg, Szentpéter rabbija: „hat évig tanultam nála”

Egy növendéke talán mégis volt; aki pedig nem más, mint Rosenberg Ávrám.

Legelőször a 14. levélből tudunk róla (1906. január?) a Salomon Buberhez írott levélből, melyet így írt alá: „Ávrám Rosenberg, aki a bölcsnél tanul”. Egy másik levélben (1914-ből)⁵⁹⁵ részletezi: „hat évet tanultam nála tórai/vallási tanulmányokat és világi tanulmányokat. Ezért keveredtem bele ebbe az ügybe: miatta.”

⁵⁸⁸ A Jeruzsálemi címlapján azt írta Friedländer, hogy ő a „bölcsházák fia”, és hasonlóan Rosenberg is megjegyzi, hogy apja neve „a bölcsházák rabbi” volt, és Friedländer sírkövén is ez áll: „Menáchem úr fia”. Itt pedig az áll, hogy apja neve N. volt, ez viszont kizárja a Menáchemet. Ezek szerint apja neve is változott az idők során.

⁵⁸⁹ Már 1900-ban hozzászólt Friedländer a nevéhez a SZÁT betűket, jelezvén tiszta szefárd származását (lásd a 2. fejezetben). Érdekes, hogy már ebben a felhívásban is szefárdnak hirdeti magát, annak ellenére, hogy ő maga mesélte ebben azt, hogy Volozsinban tanult a jesivában, vagyis askenázik között nevelkedett.

⁵⁹⁰ Valójában minden Jeruzsálemihez megjelent kommentárját (a *Jövámot* traktátushoz és a *Kodásim* rendhez írottakat) a *Chések Slomó* néven illette.

⁵⁹¹ Lásd még az 1082. jegyzetnél, hogy említésre kerül még „tanítványa Jozsef Hákohén rabbi, Galícia egyik főrabija.”

⁵⁹² Habár a 64-65. levél szerint rabbiokleveleket legalább két esetben kiadott.

⁵⁹³ Lásd OBERLANDER: *FRIEDLÄNDER ÉLETTÖRTÉNETE* 199-200. old.

⁵⁹⁴ PLOCKI: *SÁALU* 83. old.

⁵⁹⁵ GRÜNWARD: *EMLÉKEK* 349. old.

Egy év múlva már rabbi. 1906. október 23-án a Schechternek írott levelet⁵⁹⁶ így írja alá: „a kis Ávrám Rosenberg, a szentpéter-i hitközség rabbija, a bölcs Friedländer rabbi tanítványa.” A 37. levélben tovább részletezi (1906. november 6):

Mesterem és rabbim utasítására válaszolok Önnek. Mert, annak ellenére, hogy az ünnep előtt már kineveztek Szentpéter rabbijává, arra utasított engem mesterem és rabbim, hogy hetente egyszer meglátogassam és rendezzem a levelezését, válaszoljak minden héten, ezért nekem is nehéz a munkám... a kis Ávrám Rosenberg, Szentpéter és környéke rabbija.

Az 51. levélben (1907. szeptember 29.) a címzett: „Tisztelt mesterem és rabbim, a nagy, bölcs rabbi, a föld alapjainak igaz embere, Izrael rabbija, Slomo Jehudá SZÁT Algazi”. A levelet ezekkel a szavakkal zárja:

...Mesterem és rabbim kívánsága szerint megkapja első hitszónoklatom leírt másolatát, melyet az Engesztelőnap előtti szombaton tartottam, hogy elmondja róla magas véleményét. A segítője és a tanítványa vagyok, aki szorultságában neki is szorul⁵⁹⁷, és örömeiben a szíve is örül örökké, a kis Ávrám Rosenberg Szentpéter hitközség rabbija.

Egy másik levélben (1908. március 22.) így ír alá⁵⁹⁸: „A kicsi Ávrahám Rosenberg, a Morva-Szilézia országbeli⁵⁹⁹ Szentpéter hitközség rabbija.”

Az 1908. szeptember 11-i levélben⁶⁰⁰ Rosenberg a következőket írja: „...és mivel én galíciai születésű vagyok, és folyékonyan beszélek lengyelül és franciául is...”, és így írja alá: „a kis Ávrám Rosenberg Sz[ent]p[éter] rabbija.” Utána így folytatja levelét:

Megjegyzés! Sz. P. csak egy álnév, mert csak egy éve szolgállok, a nagy háború óta, és nem szeretném, ha Ritter megtudná a tartózkodási helyemet, mert gyanakoszom reá mindenért, és ügynökei jelen vannak minden országban. Valójában Bászáj...⁶⁰¹ hitközségben, Morvaországban vagyok rabbi ...

⁵⁹⁶ Ídézve a 37. levélhez fűzött első jegyzetekben.

⁵⁹⁷ *Jesája* 63:9. alapján.

⁵⁹⁸ PLOCKI: *SÁÁLU* 90. old.

⁵⁹⁹ Erről a helyről lásd lejjebb a *Tél Tálpíjot* szerkesztőjének szavait.

⁶⁰⁰ PLOCKI: *SÁÁLU* 105. old.

⁶⁰¹ A három pont az eredetiben található.

Rosenberg megvédi mestere becsületét

A Jeruzsálemi elleni vádra reagálva Friedländer ezt írta az 52. levélben (1907. október 2.): „...azt tanácsolták nekem – hogy ne válaszoljak (Ritter felvetéseire), és tartsam be a »Ne felelj a bolondnak...« elvét.” Helyette tehát Rosenberg Ávrám válaszcikke jelent meg a *Der Israelit*ben⁶⁰².

A cikk az első válaszfüzetben 1908-ban arra volt hivatva, hogy a Jeruzsálemet védje, *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) címmel, az aláírás: „Ávrám Rosenberg, Szentpéter hitközségének rabbija, a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét kiadó rabbi tanítványa”. Érdekes, hogy a 48. levélben (1907. augusztus 11.) Rosenberg maga írt Schechternek: „Mesterem és rabbim, ha az Isten erőt ad neki, írni fog egy külön válaszfüzetet, válaszként ezeknek a bolondoknak...”. Tehát magának Friedländernek kellett volna megírnia az *Áné kszil* c. vitafüzetet, de már az 52. levélben (1907. október 2.) Friedländer azt írja Schechternek, hogy Rosenberg írta azt meg:

Tanítványom, Ávrám rabbi megszerkesztett Ritter ellen egy írást *Áné kszil* címmel, héberül és németül, de pénzhiány miatt még nem sikerült kinyomtatnia.

Az 1913-as *Léc hájajin* (A bor bohóca) című válasz-röplapot⁶⁰³ a „kis Ávrám Rosenberg, Osztrin közösségének rabbija, a Jeruzsálemi *Kodásimot* kiadó és magyarázó bölcs rabbi tanítványa”-ként írta alá. Ezek szerint Rosenberg már ekkor egy másik helység rabbija lett. A *Léc hájajin*ban azt is írja, hogy „ismerjük a kiadót, a bölcs rabbit már tizenöt éve”, vagyis ismerte Friedländeret már 1898 óta.

Rosenberg „lefordítja” az askenázi írást Friedländer számára

Annak, hogy Friedländer előtérbe helyezte Rosenberget, az volt az elsődleges célja, hogy a levelek címzettjeit pozitív irányba befolyásolja, elhitetve velük, hogy íme itt egy fontos, nagy rabbi, aki mellett odaadó tanítványok lesik, hogy miben segíthetnének neki. Akkor is, amikor a tanítvány túl élesen fogalmazott, hogy a rabbiját védje, és a szatmári rabbi panaszkodott Friedländernél a stílus miatt, láthattuk a kifogást⁶⁰⁴: „...az említett röplapokat tudtán

---

⁶⁰² Lásd a 9. fejezetet.

⁶⁰³ Lásd a 24. fejezetet.

⁶⁰⁴ Lásd a 10. fejezet elejét.

kívül tanítványa, Rosenberg Ávrám, Szentpéter rabbija adta közre”. Rosenberg másik szerepe az időhúzás lehetett, például mikor ő felel a levelekre a mestere helyett, mivel „Magasan Tisztelt Uram, mesterem és bölcs rabbim... őszinte sajnálatunkra beteg... úgy, hogy megbo csátja Tisztelt Uram, hogy uram, rabbim és mesterem helyett, az ő utasítására én válaszolok Önnek”⁶⁰⁵. Ezzel Friedländer időt nyert és elodázhatta a választ a kemény kérdésekre, főleg Schechternek a kézirat megvásárlásával kapcsolatos kérdéseire⁶⁰⁶.

Más előnye is származott Friedländernek a „tanítvány szerepből”. Kitalálta, hogy tanítványai olvassák fel a neki címzett leveleket, mondván, hogy mivel ő szefárd, az askenázi kéz írást nem olvassa. Mivel a leveleket nem ő maga olvassa el, elnyúlhat a válasz ideje azzal, hogy találnia kell valakit, aki felolvassa neki a leveleket, melyek askenázi kéz írással íródtak. Mivel nem ő maga olvassa a leveleket, az is lehet, hogy csak a levél rövid összefoglalását ismeri meg, így nem válaszolhat minden felvetett kérdésre. Jó példa erre a közte és a Plocki rabbi közti levelezés. Az 1907. október 28-i levélben Rosenberg tanítvány így ír⁶⁰⁷:

És íme, rabbim és bölcs mesterem szefárd, így aztán nem olvassa, és nem írja az askenázi írást. Így minden levelét az alulírott tanítvány írja és a békét megőrizendő, nem olvastam fel neki, amit Magasan Tisztelt Uram ellene írt, hiszen Ön ezzel nagy hibát követett el, ugyanis mesterem és rabbim a legnagyobb lángeszek egyike országunkban, közismert, mint nagy bölcs és mester, akihez nincs fogható. E bevezető után engedje meg, hogy a levelére válaszoljak...

Ehhez hasonlót írt Friedländer 1907. november 12-én Plocki rabbinak, válaszként arra a kijelentésére, hogy „melléje állok, mikor kiderül, hogy nem két nevet visel”⁶⁰⁸:

Megkaptam igen Tisztelt Uram levelét, nem áll a rendelkezésemre egyik tanítványom sem⁶⁰⁹, hogy felolvassa nekem, és idegennek nem adhatom oda, hogy felolvassa. Rosenberg a szentpéterei közösség rabbija lett, és elküldtem neki kedves levelét, hogy fejtse meg számomra, és tudassa velem a tartalmát. Ma megkaptam Tisztelt Uram levele tartalmának a lényegét, és sietek válaszolni... úgy tűnik, hogy mindenre válaszoltam...

⁶⁰⁵ 37. levél (1906. november 6.) Rosenbergől Schechternek.

⁶⁰⁶ Lásd a 12. fejezetet.

⁶⁰⁷ PLOCKI: *SÁÁLU* 83. old.

⁶⁰⁸ *Uo.* 85. old.

⁶⁰⁹ Mintha több tanítványa volna...

Plocki rabbi megértette a kitérő választ, és így írt:

Erre a levélre, pedig a válaszbélyeg benne volt a válaszhoz, mégsem válaszoltam, mivel közben többektől megtudtam, hogy a kiadó ismeri a mi írásunkat, és az a kifogása, hogy nem képes elolvasni a mi írásunkat, és csak a tanítványa másolta át neki rövid változatban a leveletem, ez csak arra szolgál, hogy ne válaszoljon a kérésemre, hogy megóvja magát haragosai cselszövésétől...

Meg kell jegyeznünk, hogy az ötletet az askenázi írás fordításának a szükségességéről talán Cháim Chizkijá Medini rabbi *Szdé Chemed* c. halachikus enciklopédiájából vette⁶¹⁰: „...Sokan még ma sem tudják, hogy nem ismerem az írásukat, és hosszú kéziratokat küldenek azzal az írással, amivel meg vannak szokva, és az Ég látja gondomat, hogy találjak valakit, aki elolvassa nekem... A felolvasztatás is megnehezíti a dolgomat, és olyant találni, aki képes átírni mondanivalójukat. Nagy fáradság ez, amit nagyon restellek. Sok kéziratot tettem félre ebből az okból”⁶¹¹. Friedländer jól ismerte Medini rabbist és könyveit, hisz a Jeruzsálemi *Jövámot* traktátusához kinyomtatta ajánlólevelét⁶¹².

„Ő a rabbi és ő a tanítvány is” – Friedländer és Rosenberg ugyanaz a személy!

Nagyon gyorsan akadtak olyanok, akik kétségbe vonták egy ilyen nevű tanítvány létezését, és azzal vádolták Friedländert, hogy ő maga ír Rosenberg néven. A *Tél Tálpíjot* szerkesztője, Katzburg Dávid Cvi rabbi⁶¹³ így írt a „Morva-Sziléziaország Szentpéter hitközség rabbijá”-ról:

...Lám ilyen ország nem létezik a világon, mert Morvaország egy, Szilézia pedig valami egész más, ráadásul egyikükben sincs Szentpéter nevű helység. Ezt min-

⁶¹⁰ X. kötet (Kehot kiadása) 3937-3938. old.

⁶¹¹ A híres askenázi rabbik közül a lubavicsi Jozsef Jichák rabbi (1880-1950) volt az, aki szokott fontosabb dolgokat Rási-betűkkel írni. Lásd például a *Tánjában*, New York, 1989, 344. old. A munkácsi Spira Chájim Élázár rabbi is Rási betűket használt azokban a leveleiben, melyeket a bölcs Slomó Eliezer Alpandri szefárd rabbinak (1810?-1930) küldött. Lásd *Mászátot Jerusálájim*, Jeruzsálem, 1967, [376.], [409-410.] old. Lásd még *uo.* a [415.] old. a Rási írással írt „kívánság cetlit”, amelyet Ehrenreich Slomó Zálmán rabbi, Szilágysomlyó rabbija küldött Alpandri rabbinak.

⁶¹² Lásd fent a 2. fejezetet.

⁶¹³ *Tél Tálpíjot* XIV. kötet, 1908, 193. fejezet, 215. old.

den város postája igazolhatja. A nélkül, hogy az *ásmáchtá* törvényeibe⁶¹⁴ bonyolódna, egy dolgot azért megpróbálnék. Teljes magabiztossággal ezennel kijelentem a kiadónak: Ezzel teszek próbára!⁶¹⁵ Ha bemutatja az említett tanítványát, ahogyan beszélt róla városa rabbijának, és többször említette őt írásaiban is, akkor hajlandó vagyok mindent elhinni neki, még ruháját is utána vinném a fürdőbe⁶¹⁶. Tehát csak ezt a kis dolgot kell megtennie, hogy az igazsága meglegyen.

Nem azt állítja Katzburg rabbi, hogy egyáltalán nincs ilyen helység, hisz Magyarország területén három helység is a Szentpéter nevet viseli⁶¹⁷, csak annyit állít, hogy Morvaországban és Szilézia tartományban nincs ilyen nevű hely. Morvaország és Szilézia két kiterjedt terület, melyek határai ma Lengyelország és Csehország közti határvonalon találkoznak, de ebben a körzetben valóban nincs ilyen nevű helység⁶¹⁸.

Plocki rabbi szintén ír a két személy azonosságának gyanújáról⁶¹⁹: „...megdöbbenő, hogy a címzés kézírása, akár az említett tanítványtól származik Szatmárról, akár a tisztelt rabbijának leveléből Várdájnból⁶²⁰, azonos és úgy néz ki, hogy ugyanaz a kéz írta mindkettőt. Ezeket őrzöm és bárki megnézheti őket.” A későbbiekben teljes biztonsággal jelenti ki⁶²¹: „Biztosan kiderült, hogy a tanítvány és a rabbi ugyanaz a személy.”

Janowsky rabbi is ezt a vádat hangoztatja a *Céd römijá* (Csalóvadász) vádkötet előszavában⁶²²:

---

⁶¹⁴ A zsidó polgári jog egy fogalma: Kötelezettség vállalása valaki részéről, aki úgy gondolja, hogy annak teljesítésére nem fogják felszólítani. A Bölcsék nem értenek egyet abban, hogy az ilyen szóbeli ígéret kötelező jellegű-e vagy sem. Lásd *Talmudic Encyclopedia*, II. kötet, *Ásmáchtá* címszó, 108. old.

⁶¹⁵ *IMózes* 42:15. alapján.

⁶¹⁶ Rabbiniкус kifejezés, Talmud, *Bává möciá* 41a., aminek lényege: „alávetem magamat, mint tanítvány a mesterének...”.

⁶¹⁷ Ezeknek a városoknak az egyikében, Sajószentpéteren működött 1858-tól a bölcs Szófer Chájim rabbi (1821-1886), a *Mácháne Chájim* című responsum kötetek szerzője. A róla szóló biográfiában (*Toldot szofrim*, London, 1963, 122. old.) az áll, hogy „a szentpéteri közösség akkoriban nagy és pompás gyülekezet volt, melynek körzetéhez körülbelül negyven falu tartozott.”

⁶¹⁸ Megjegyzendő, hogy azokon a levelezőlapokon is, amelyeket Friedländer Salomon Bubernek írt, címéhez mindig hozzáírta németesen „Salizien”!

⁶¹⁹ PLOCKI: *SÁÁLU* 88. old.

⁶²⁰ Talán Nagyváradra, vagy Kisvárdára gondolt.

⁶²¹ *Uo.* 98. old. Lásd még a 106. old. is.

⁶²² Poltava, 1913.

...nem volt és nem is teremtett ez az egész. Hiszen ő a rabbi, de ő a tanítvány is, ő az, aki védi saját becsületét, és ő az, aki ezeket a gyalázkodó leveleket írja. Káromol és szitkozódik, saját maga és nem más. Eljätssza azt, hogy nem ismeri az írásmódunkat, de a tulajdonomban vannak levelek a saját kézírásában, amit annak idején nekem írt...⁶²³

Az általam felfedezett dokumentumok bizonyítják, hogy Rosenberg-tanítvány a képzelet szülöttje

Munkám során kutatást végeztem ezen a területen, és arra jutottam, hogy a Bubernek és a Schechternek írott levelek megerősítik azt a feltételezést, mely szerint Friedländer és Rosenberg ugyanaz a személy. Íme a bizonyítékok:

1. Összehasonlítva a kézírásokat, és a többféleképpen írható szavak egységességét a két ember leveleiben, kiderül, hogy kettőjük leveleit ugyanaz a kéz írta. Annak ellenére, hogy Friedländer leveleit Rási-írással, míg a Rosenbergét rendes írással írták.

2. Valamennyi levélben – a Rosenberg által írottakban is! – a végén Friedländer címe áll németül. Rosenbergnek nincs külön elérhetősége.

3. Rendelkezésünkre állnak Friedländer askenázi írásmóddal megírt levelei a Jeruzsálemi előtti és utáni időkből, 1905-ből⁶²⁴ és 1923-ból⁶²⁵; a kézírások csodálatosan megegyeznek Rosenberg, a tanítvány kézírásával (habár lehetne ez ellen érvelni azzal, hogy ezeket a leveleket is a tanítvány írta, és Friedländer csak aláírta őket).

4. A már említett 51. levél (1907. szeptember 29.), amit állítólag Rosenberg küldött Friedländernek, rendes askenázi írásmóddal íródott. Hogyan érthette ezt meg a rabbi, aki ezt az írást nem olvassa, és mindig tanítványa „fordít” neki?

5. Megvizsgáltam a levelek címezését és mindegyiken ugyanazt a kézírást találtam!⁶²⁶

---

⁶²³ Lásd a 204. jegyzetnél.

⁶²⁴ Lásd a 2. levélnek a kézirat másolatát az *Ohr Yisroel*-ben, 9. szám (1997. október) 183. old.

⁶²⁵ Lásd a 66. levelet.

⁶²⁶ A Magyarországra küldött levelezőlapokon azonban más kézírás írta a címezést az illendő titulusok helyes feltüntetésével. Pld. „Főtisztelendő... főrabbi úrnak” szerepel a 11. levélben a szegedi Löwhez. Lásd még GRÜNWARD: *EMLÉKEK*, a 346. oldalon: „írtam helyette leveleket és titkainak tudója voltam”. Ezek szerint a magyar címzés talán Grünwald munkája.

Mindez egybevág Grünwald Lipót tanúságtételével, 1951-ben⁶²⁷: „1908-ban... szörnyű dolgok jutottak a tudomásomra, melyeket iszonyodva hallottam... a Rosenberg Ávrám név, amit rendszeresen írt alá leveleiben, és cikkeiben, melyekben védte az igazát, álnév; nem volt és nem született ilyen ember, mert **ő maga írta ezt a nevet a saját szemem láttára**”.

Új személyazonosság: Méir Is-Sálom Szatmárról

A továbbiakban Rosenberg után Friedländer egy újabb támogatójáról írok, aki szintén az ő termékeny fantáziájának a szülöttje. Így írt a *Tél Tálpijot*ban Katzburg rabbi 1909-ben⁶²⁸:

...nem szándékoztam fárasztani benneteket... mivel már fellebbentettem a fátylat a hamis Jeruzsálemi *Kodásim* rend kiadójának arcáról. Többen a *Tél Tálpijot* olvasói közül tudomásomra adták, hogy Friedländer nemrég közreadott egy gyalázkodó írást ellenem, melyet hozzá illő módon egy „Szatmári Méir Is-Sálom” ír alá, olyan valaki, aki nem létezik a világon. Ez egyezik stílusával, hogy olyan neveket használjon, amelyek soha nem léteztek...

Nem tudom, hogy Katzburg milyen írásra utal, de feltehetően nem minden fellelhető azok közül, ami akkor megjelent. Elképzelhető, hogy arról az írásról van itt szó, amely a nagyszebeni Horowitz rabbi levelének az elején szerepel a *Tél Tálpijot*ban⁶²⁹:

Tegnap érkezett egy fáradtságos tekercs Szatmár hegyvidékéről, tele durva dolgokkal, melyek kardcsapásokhoz hasonlók. Olyasmik, amelyeket nem venne szája egyenes lelkű, magasztos szellemű ember. Az írás végén pedig bekeretezve jelent meg gyász, kiátkozás és kiközösítés mélyen tisztelt uramról (Katzburg rabbi) és a *Tél Tálpijot* folyóiratról egyaránt...

Ezt a kiátkozást Plocki rabbi is említi levelében 1912-ben⁶³⁰: „...melléklek egy olyan rabbi tiltási felhívását a *Tél Tálpijot* folyóirat ellen, aki soha nem is létezett”⁶³¹.

⁶²⁷ GRÜN WALD: *EMLEKEK*, uo. De lásd a 26. fejezetet, hogy Grünwald ezen emlékirata nem biztos, hogy megfelel a tényeknek.

⁶²⁸ A január eleji szám 61. old.

⁶²⁹ Közölte a PLOCKI: *SÁÁLU* is, 96. old.

⁶³⁰ PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* 69. old. 3. bekezdés.

⁶³¹ Érdeemes megjegyeznünk, hogy Friedländer a maga részéről is betiltotta a *Tél tálpijot*ot a *Nyílt válasz a Tél Tálpijot szerkesztőjének* végén, amit 1908-ban adott ki (lásd a 9. fejezet végén): „Mivel napjainkban, sok

„Szatmárhegy és környékének rabbija és *cháchámja*”

Eddig Friedländer „névváltoztatásaival” foglalkoztunk, most a „lakhelyvariánsait” teszünk vizsgálat tárgyává, illetve az egyik fiktív rabbiállást, mely emlékeztet a Mülhausenben töltött éveire, ahol Friedländer szintén rabbi-rangot vindikált magának. Érdekes követni, hogyan változott és fejlődött folyamatosan ez a fiktív tisztség Friedländer írásaiban.

A 3. levelében (1905. szeptember 1.) így ír Friedländer: „...már megsegített az Isten, hogy idekerültem két hónapja, mint a rabbi segítője, mert nagyon beteg, szegény⁶³², és remélem, hogy itt nyugton lehetek...”. Júniusban Szatmár városába költözött, és saját tudósítása szerint segéd rabbi lett. A 23. levele végén (1906. május 11.) Friedländer közli új lakcímét: „Szatmár-hegy, a városhoz közeli üdülőövezet.” Fél év múlva, a 37. levélben (1906. november 6.) Rosenberg részletezi: „Pészách után⁶³³ elköltözött mesterem és rabbim Szatmár városából Szatmárhegyre (ami a várostól nem messze van)...”.

Úgy néz ki, hogy Friedländer eleinte Szatmárhegyet a városhoz közelinek írta le, amely csupán „üdülő övezet”, de utána elhatározta, hogy jobban „eltávolítja” a hegyet. Ha pedig már a két hely két különböző város, megvolt a lehetősége arra, hogy bizonyos levelekről ne vegyen tudomást, mondván, „lehet, hogy elfelejtette ráírni a borítékra, hogy Szatmár-hegy és csak annyit írt, hogy Szatmár...” (az említett 37. levél). Hasonlóképpen írt Rosenberg is (1908. szeptember 11.)⁶³⁴: „...nem Szatmárban lakik, hanem Szatmárhegyen... tudom, hogy sokan tévednek, és azt hiszik, hogy ez Szatmár városa”.

1906. december 17-én írt alá először így a 40. levélben Schechternek⁶³⁵: „A fiatal Slomó Jeudá Friedländer SZÁT, az itteni rabbi és *cháchám*”⁶³⁶. Rosenberg is hasonlóképpen ír a 46.

bűnünk miatt mindenki, aki pletykál, hallgatóságra talál, és ártott a Jeruzsálemi kiadásának, emiatt betiltom a *Tél Tálpíjot* teljes tiltással. Aki beviszi a *Tél Tálpíjot* a házába, utálatot visz be ezzel oda, mindaddig, amíg a bölcsek és rabbik bírósága előtt és tőlük majd kijön az ítélete.”

⁶³² Grünwald Jehudá rabbiról van szó (1848-1920), aki 1898 óta volt Szatmár ortodox rabbija, lásd róla a 6. és a 18. fejezetekben. Felesleges rámutatnunk, hogy semmiféle egyéb forrás sincs, melyből kiderülne, azért érkezett, hogy a rabbinak segítsen. Vajon beteg volt-e egyáltalán a rabbi?

⁶³³ Körülbelül 1906. április végén.

⁶³⁴ PLOCKI: *SÁALU* 105. old.

⁶³⁵ És így módon ír a 44. levelében Schechternek is (1907. május 21.).

levélben (1907. augusztus 9.): „a bölcs, pillanatnyilag Szatmárban rabbi és *cháchám*.” Az 58. levélben Schechternek (1909. október 27.) már így ír alá: „A fiatal Slomo Jeudá SZÁT Algazi, akit Friedländernek neveznek, az itteni és környékbeli közösség rabbija és *cháchám*”. Itt már hozzacsatolja a „környékbeli” is közösségéhez... Ezt még tovább fejlesztette a 64. levélben, 1913-ban: „...aki írja és aláírja, a hívő értékes kincs nép között él, a szefárdok, a szatmárhegyi közösségében... az itteni és környékbeli közösség rabbija és *cháchámja*.” Arra céloz tehát, hogy szefárd lévén, ő a szatmárhegyi szefárd közösség vallási vezetője.

A 66. levélben (1922. február 25.) Friedländer beszámol „rabbi-állásának végéről” is: „Korábban Szatmárhegy közösségének rabbija voltam, de a háború elől megszöktem, most itt élek, mint magán-rabbi, s a fiaim bőkezűen tartanak el engem.”

Az igazság az, hogy Szatmárhegy egy egészen kis település, Szatmár közvetlen közelében. Olyannyira, hogy valójában teljesen a városhoz tartozik közigazgatásilag (posta és egyebek). Így nem csupán „környék” nem létezik rabbinátsa területén, hanem rabbi sincs, hisz Szatmár város rabbija egyben Szatmárhegy rabbija is. Tehát az egész „itteni rabbi” állás még csak vágyálom sem lehetett. Mondanom sem kell, hogy az első világháború – amelyre Friedländer fenti levelében utal – sem változtatott semmit a helyi rabbináts helyzetén. Az említett rabbi állás csak Friedländer élénk fantáziájában létezett! Ezenkívül valószínűleg az sem okozhatott különösebb késést a postai kézbesítéseknel, ha valaki csak annyit írt a borítékra, hogy Szatmár és nem azt, hogy Szatmárhegy. Arról nem is beszélve, hogy sem Szatmáron, sem Szatmárhegyen nem létezett szefárd közösség, amelynek ő rabbija és „*cháchám*”-ja lehetett volna. A „szefárd” alatt ugyanis nyilvánvalóan az avlói szefárdokra, és nem a szefárd rítust követő haszidokra gondolt.

Miután kiderültek Friedländer hazugságai ebben a témában, megkockáztatom a feltételezést, hogy valójában Friedländer soha nem is költözött el Szatmárhegyre, hanem végig Szatmár városában lakott, és a szatmárhegyi címe valójában csak egy nyári üdülőjének címe volt⁶³⁷.

---

⁶³⁶ A szefárd zsidóknál szokás a rabbist „*cháchám*”-nak (bölcsnek) nevezni. Friedländer ezzel a titulussal is szefárd mivoltát igyekszik alátámasztani.

⁶³⁷ Érdekes megjegyeznünk, hogy mielőtt kiköltözött volna az „üdülőövezet”-be, Szatmárhegyre, Szatmáron lakott Batthyányi utca 25. szám alatt (a 2. és 3. levele címzése szerint), és amikor öregkorára visszaköltözött a városba, a címe Batthyány utca 21. lett (lásd a 66. levél címzését). Majdnem azonos a cím, de felfigyelhetünk az apró különbségre a házzámok között: 25-ről 21-re.

Finom utalást is találtam erre a szatmári rabbi egy levelében 1908 nyarának végéről, melyben Friedländerről írt⁶³⁸: „...a négy év alatt, amióta a nagy bölcs, Slomó Jeudá Friedländer itt lakik szomszédságunkban, folyamatosan tanulmányozza a Tórát...”. Nem tűnt fel a szatmári rabbinak, hogy időközben Friedländer elköltözött?!⁶³⁹

Mire volt jó mindez Friedländernek? Véleményem szerint nem kielégítő magyarázat az, hogy szüksége volt erre a „postai küldemények késése” kifogás érdekében. Meggyőződésem, hogy ezt az egészet annak érdekében dolgozta ki, hogy „rabbiként tudjon szolgálni”. Ebben különbözik Szatmár Mülhausentől. Itt következmények nélkül kinevezhette önmagát a városi rabbinak, hiszen a nagy távolságok miatt úgy sem ismerték az ottani valódi rabbikat⁶⁴⁰ – de nem tehette ezt meg Szatmáron. Főként miután elterjesztette, hogy a szatmári rabbi, Grünwald Jehudá rabbi a Jeruzsálemi egyik támogatója volt, ezek után azonban ő maga „rabbinátusi állás nélkül” maradt. Így tehát élénk fantáziájával egy új várost és új közösséget hozott létre, amelyben a konkurencia elfoglalhatta a rabbiszéket. Minden békésen a helyére került, és úgy Grünwald, mint ő rabbiként dolgozhattak egymás melletti városokban... Olyannyira, hogy minden gátlás nélkül jelentette ki: „...hála Istennek, híres vagyok az egész országban mint elsőrendű, nagy rabbi. Hála Istennek, hisz már 26 éve vagyok rabbi”, írta Plocki rabbinak 1908. március 22-én⁶⁴¹.

---

⁶³⁸ Idézve a 18. fejezetben a 886. jegyzetnél.

⁶³⁹ Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy míg a szatmári rabbi úgy beszél Friedländerről, mint aki Szatmáron, a városban lakik, Friedländer nem győzi hangsúlyozni a távolságot és így is ír (lásd a 9. fejezet eleje) „...szaladtam Grünwald Jehudá bölcs, jámborhoz, Szatmár rabbijához – mivelhogy **ez a város van közel ide** – hogy megkérdjem tőle, mitévő legyek...”.

⁶⁴⁰ Lásd a *The Jewish Encyclopedia*, 1907-es kiadás, IX. kötet, a Mülhausen címszót, 105-106. old.

⁶⁴¹ PLOCKI: *SÁALU* 90. old.

12. fejezet

Az ősi kézirat története

Jichák ben Jozsef lemásol egy kéziratot 1212-ben

A Kiáltványban, amelyben Friedländer 1906 januárjában első ízben közölte, hogy „...Felső kegyelemből készülök kiadni a **Jeruzsálemi talmud Kodásim rendjét**, egy, a világon egyedülálló kézirat alapján”, arról is ír, hogy „kimondhatatlanul nagy igyekezettel sikerült fél évre kölcsönbe megszereznie, utána újabb fél évre.” A másolás után azonban nem maradt nála más, mint a pontatlan másolat⁶⁴².

A Kiáltványban a kéziratnak csak rövid leírása található:

A kézirat nagyon régi, szefárd kézirat, melyben itt-ott alig lehet felismerni a betűk nyomát, de hála Istennek sikerült lemásolnom éjjel-nappali kitartással a *Mönácho*t (Ételáldozatok), *Chulin* (Közönségesek) és *Böchorot* (Elsőszülöttek) traktátusokat... remélhetőleg, le fogom másolni a *Zváchim* (Vágóáldozatok) traktátust is, egészen végig. A *Mönácho*t traktátus után áll a másoló neve és az írás dátuma. Még nem sikerült helyesen lemásolnom a pontos évszámot, de ha Isten is úgy akarja, a Bevezető tanulmányomban bemutathatom az olvasóknak az összes bizonyítékot.

A Jeruzsálemi Bevezető tanulmányában, a 4. fejezetben Friedländer leírja a kéziraatra vonatkozó adatokat:

A *Nözikin* rendből csupán öt lap van meg a *Horájo*t (Döntések) traktátusból⁶⁴³ és hiányzik az *Éráchin* (Becslekések) traktátus második fejezetének közepétől is a végéig. A kutatómunka során kiderült, hogy a *Kodásim* rend végének a hiányát az idő foga okozta, de a *Nözikin* rend majdnem teljes hiánya azzal magyarázható, hogy a testvérek elosztották egymás között a kéziratokat...

Elkezdtem a **Chulin traktátus** lemásolását (mert a kézirat ebben jobb minőségű, mint a többiben)... Lényegesen nehezebb volt a feladatom a *Zváchim*

---

⁶⁴² Lásd a 6. fejezetet.

⁶⁴³ Ez a Talmudnak az a traktátusa, amely azokat az eseteket tárgyalja, amikor a *Bét Din*, a főpap, vagy a király téves döntést hozott, és emiatt bűnáldozatot mutat be.

traktátusban, melyben úgyszólván a betűk nyoma sem volt látható, és Isten segítségével a visszaküldés idejére sikerült a teljes másolat elkészítése **a *Zváchim*, a *Mönácho*t, a *Chulin* és a *Böchorot*** traktátusokra és az *Éráchin* traktátus első fejezetére...

A kézirat erős és nagyon szép pergamenen van – habár az idő megemésztette, feltépte és megsemmisítette –, kis fóliáns méretű, minden lapja négy hasábot foglal magában, melyek 34 sorosak és bárki, aki bölcs és okos, észre veheti, hogy az író munkájára egy vagyont költöttek, mert pompás az írás, tökéletes és nagyon szép, négyszögletes betűkkel, ahogyan akkoriban szefárd írók írtak, a mai nyomtatott négyszögű betűk nagyságában...

A *Horájo*t traktátus lapjai után (a *Zváchim* traktátus eleje előtt) az írónak valamilyen sorai találhatók, melyeket nagy igyekezettel próbáltam lemásolni, de nem sikerült. Azonban a *Mönácho*t traktátus után lemásolhattam nagy munkával az író szavait, melyek a következők:

„Én, **Jichák bár Jozséf Ilbergeloni** leírtam az egész Jeruzsálemi talmudot eddig, és ha Isten is megsegít, akkor megírom egészen a végéig, a tudós Don Jichák Hálévi ..p..i. számára, aki aranyat csurgatott a zsebéből a pompájáért, a díszítésért, a Teremtő dicsőségére, a nagy neve legyen áldott, és Tóránk tiszteletére, ami az Isten tökéletes Tórája. Az Örökkévaló segítse, hogy tanuljon és tanítson belőle, és „Ne mozduljon el a Tannak e könyve szájából, leszármazottai és azok leszármazottai szájából”⁶⁴⁴, Ámen, úgy legyen. Pontos könyvekből másoltam, melyek korrigálva voltak pontos olvasatok alapján. Amiképpen áldott emlékü apám – lelke nyugodjon az egek magasságaiban – másolt abból a Jeruzsálemiből, amit a szétszórátás feje, Rábénu Háj Gáon⁶⁴⁵ is látott, és javításai ott a margón találhatók. Ha pedig hibáztam, meg fognak bocsátani az Égből, miként kegyelmes királyunk mondta, „tévedhet valaki tudatosan?”⁶⁴⁶. Támuz hónap 25. napján fejeztem be a munkát a világ teremtésének négy... ezer kilencszáz és hetvenkettedik évében itt... (az utolsó sor nem volt olvasható).” Ezek szerint a kézirat nagyon régi, 695 éves. Hiányoznak nekem a bölcsesség és a tudomány azon könyvei, melyek

---

⁶⁴⁴ *Jehosúa* 1:8., *Jesája* 59:21. alapján.

⁶⁴⁵ Babilóniai utolsó gáonjainak egyike, élt 939-1038.

⁶⁴⁶ *Zsoltárok* 19:13.

segítségével kutathatnám az író kilétét és kinek számára írta, talán Don Jichák Hálévi Éfodi⁶⁴⁷. Örökké hálás lennék azoknak a tudósoknak, akik ebben segítségemre lennének.

A kézirat tulajdonosának és írójának azonosítása

Bacher professzor⁶⁴⁸ – Friedländer kérdésének megfelelően – megpróbált segíteni az író és a tulajdonos azonosításában:

Nem lelhető fel az író neve az ismert kéziratírók névsorában, és don Jichák Hálévi nevét sem tudom azonosítani az ötödik évezred végi (keresztény időszámítás szerint 1212)⁶⁴⁹ nagy bölcsek között.

Lehetséges, hogy ez a don Jichák nem más, mint don Jichák ben Joszéf Benvenisti, aki azokban az időkben Aragónia királyának volt az orvosa Barcelona városában – ez az a város, mely alapján a másoló Ilbergeloninak nevezte magát. Nagy ember volt ő a zsidók között, és vezérnek is nevezték. A 4974-es évben (két évvel a kézirat befejezése után) megpróbált közbenjárni a pápánál dél-franciaországi közösségek küldötteivel egyetemben. A „lévi” jelző azonban nem szerepel sem az ő nevében, sem fia, Séset Benvenisti rabbi nevében.

A kézirat, ami több mint kétszáz év múltán került elő a *Szdé Jehosúa* szerzője egyik leszármazottjának a birtokában, tartalmazta a *Nözikin* rend végét is (öt oldal a *Horájt* traktátusból), a *Kodásim* rendet az *Éráchin* traktátus második fejezete közepéig. Tehát hiányos ahhoz képest, ami Jehosúa Benvenisti rabbi kezében volt. Az ugyanis az említett Mose Benvenisti rabbi levele szerint tartalmazta még „a teljes *Nözikin* rendet... és a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét és a *Tmurá* (Elcserélés) traktátust is.”

⁶⁴⁷ Az Éfodi néven Jichák ben Mose ismert, kinek ismertebb neve Profiat Duran volt, aki Katalóniában működött és ott vallási hitvitákban vett részt 1414-ig. A *Máászé éfod* című könyv (Bécs, 1865) és más művek szerzője. De a történelmi idöket figyelembe véve nem találtam egy korábbi Éfodit. Az is lehet, hogy Friedländer egyszerően kitalált a közismert Éfodinak egy ükapát. (Jáákov S. Spiegel professzor megjegyzése)

⁶⁴⁸ BACHER: *RECENZIO* 21-22. old.

⁶⁴⁹ Lásd a 647. jegyzetet.

A kézirat megszerzéséért tett erőfeszítések

Friedländer már a Kiáltványban világossá tette, hogy nem rendelkezik a kézirattal, hisz „kimondhatatlanul nagy igyekezettel sikerült megszereznie egy fél évre és utána még egy fél évre”. Mivel tehát a kézirat nem maradt nála, semmiféle lehetőség sem adódott, hogy megmutassa szakértőknek, akik meg szeretnék volna vizsgálni a kéziratot, hogy meggyőződjenek hitelességéről.

Láttuk ugyan⁶⁵⁰, hogy Schechter professzor magára vállalta a nyomtatás jó részének a finanszírozását, de támogatását ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a kéziratot az általa vezetett szeminárium megvásárolhassa. Érdekes nyomon követnünk levelezésüket, amint a Jeruzsálemi első kötetének kinyomtatása idején Friedländer szinte egyetlen alkalmat sem hagyott ki, hogy megígérje a kézirat megszerzését, kidomborítva azokat az erőfeszítéseket is, melyeket ő folyamatosan tesz az ügy érdekében, ugyanakkor egyetlen alkalmat sem mulaszt el, hogy elodázza ezen kötelezettsége teljesítését. Az első hónapokban az események gyorsan követik egymást.

A 25. levélben (1906. május 14.) Friedländer így ír Schechternek:

...a kézitról pont ma írtam fivér uramnak, hogy igyekezzen megvásárolni azt, de meg kell mondanom, hogy a kézirat állapota nagyon is gyenge. Már a lemásolás előtt is szakadozott és elmosódott volt, és a másolás okozta használat miatt és a kezek érintése okából a helyzet annyira rossz, hogy a puszta érintéstől is szét hullik. Ha Isten is úgy akarja, amint válasz érkezik, azonnal írok Magasan Tisztelt Uramnak.

A 26. levélből (1906. június 13.) tudjuk, hogy a kéziratnak két potenciális vevője van:

Most ebben a percben kaptam kézhez szeretett fivérem levelét a kézirat kapcsán, (azt írja) hogy csak egyetlen vevő áll Magasan Tisztelt Urammal szemben, a konstantinápolyi főrabbi, ennek ellenére ő reméli, hogy meg fogja tudni venni Magasan Tisztelt Uram részére, amikor odautazik, még ezen a nyáron.

A 27. levél (1906. július 4.) már a vásárlásról szól a „következő napokban.” Szóba kerül már a kézirat vételára is:

---

⁶⁵⁰ Lásd 5. fejezetet.

...ha az Örökkévaló is úgy akarja, a következő napokban drága fivérem elutazik a kézirat lelőhelyére és reméli, hogy meg is vásárolja ez alkalommal igen Tisztelt Uram számára. Kérem, adja tudomásomra, hogy háromezer korona-e az utolsó ár, amelyet Mélyen Tisztelt Uram fizetne? Megbízhatunk drága fivéremben, aki mindent meg fog tenni, hogy minél olcsóbban vásároljon, és említettem már, hogy csak egyetlen vevő áll szemben Tisztelt Urammal, a konstantinápolyi főrabbi, aki nyilván nem kész magas árat fizetni.

A 29. levélben (1906. augusztus 6.) Schechter megállapítja a végleges vételárat háromezer koronában, de egy feltétellel:

A kézirat ügyén úgy gondolom, hogy háromezer korona bőven elég, semmi esetre sem tudunk ennél többet fizetni. Ezt is csak azzal a feltétellel, ha senki emberfia nem készít fényképfelvételeket a kézitról, amíg az nem kerül a mi birtokunkba...

Habár már egy kicsit korábban, a 28. levélben (1906. július 29.) elkezdődött a konfliktus, mert „az otromba falusi... fél eladni azt”:

...a kézirat ügyében semmi kétség, hogy a Magasan Tisztelt Uram kedvére oldódik meg, de óvatosság szükséges hozzá, mert nem okos emberrel van dolgunk, hanem otromba falusival. Ő pedig azt állítja, hogy csupa áldás és siker érte őt, amióta a kézirat hozzá került. Így aztán fél eladni azt. És ehhez kell sok türelem. Ettől függetlenül sikerülni fog fivéremnek a vásárlás, ha az Úr is úgy akarja. Nap mint nap várom a biztos híreket onnan.

A 30. levél (1906. augusztus 16.) jó híreket tartalmaz: „...már sikerült az egyikkel meg egyeznie... a vásárlás tekintetében, de most felbukkantak újabb rokonok.”

A 31. levélben (1906. augusztus 24.) újra semmi haladás. Friedländer türelemre inti Schechtert:

A kézirattal kapcsolatban semmi kétségem – ha az Isten is úgy akarja –, hogy az Ön kezébe fog hullani. Ami pedig a kézirat fotokópiáját illeti, emiatt ne aggódjon, mert ezek túl primitívek az ilyesmihez. Csak nagyon óatosnak kell lennünk, hogy ne akarjon most hirtelen az egész család ezen az ügyön meggazdagodni...

Ugyanígy járt el a 34. (1906. szeptember 25) levélben és a következő, 35.-ben (1906. október 16) is. Schechter végül felfigyelt, hogy immár két hónapja nincs semmi haladás,

Friedländer pedig csak húzza az időt, így aztán a következőket írja neki a 36., 1906. október 22-én kelt levélben:

Újra felhozom a kérésemet a kézirat számunkra való megvásárlása ügyében, és nagyon sajnálom, hogy eddig semmilyen konkrétumot nem hallottunk. Biztos lehet, hogy nem leszünk semmiképp az Ön konkurenciája, nem használjuk a kéziratot addig semmire, amíg a munkáját, amit Isten segítségével kezdett el, be nem fejezte. Arra kérem tehát még egyszer, hogy igyekezzon értünk, Ön és rabbi testvére egyaránt, hogy ez a kézirat hozzánk kerüljön minél hamarabb.

Erre Rosenberg válaszolt Schechternek a 37. levélben (1906. november 6.):

...az a nehéz ebben az ügyben, hogy a kézirat tulajdonosa gazdag és tudatlan ember, és azt vallja, hogy attól a naptól lett sikeres és gazdag, hogy a kézirat hozzákerült. Tudja még, hogy a kézirat eladásából csak kevés pénz jutna neki, mert rögtön megjelenének a rokonok, minden felől érkező, és rá fogják tenni a kezüket erre, tehát nagy türelemre, sok észre és ravaszság van szükségünk. Mesterm és rabbim írt már a fivérének az ünnep után, hogy igyekezzon. Talán megelégszik a tulajdonos a kézirat fotokópiájával, akkor másolja azt le, és mondja meg neki, hogy a másolat is pont olyan szent... végül is tudja, remélem, hogy a dolgok végeztével önhöz kerül a kézirat...

Érdekes módon egészül ki itt a történet. Friedländer ugyanis a Kiáltványban még így számolt be a kézirat megtalálásáról és tulajdonosáról: „megtalálták azt... egy egyszerű falusi ember házában, aki maga még írni-olvasni sem tudott... A kéziratot pedig afféle rossz szellemek, kísértetek és károkozók ellen védelmet nyújtó talizmánként őrizte”. Rosenberg azonban itt kiegészíti a történetet mondván, hogy az illető gazdag is, és ráadásul gazdagságát a szent szöveg szerencsehozó természetének vélte. Ezzel nyilván magyarázatot akart adni arra, miért olyan nehéz még jó pénzért is megszerezni a kéziratot⁶⁵¹.

A megtalálás történetében erre a változtatásra céloz Marcus, amikor azt írja, hogy a Kiáltványnak két változata volt⁶⁵²:

---

⁶⁵¹ A történet ezen kiegészítése megtalálható a Bevezető tanulmányában is, a 4. fejezetben: „...azt már tudták, hogy a nagyobb talizmán (kézirat) Szulimán Benvenisti gazdag embernél van, ahol a kéziratot egy se-lyemdarabba találták.”

⁶⁵² Lásd MARCUS: *FRIEDLÄNDERRŐL*.

...És lőn, egyik napon elment sétálgatni egy kis falucskába, melynek nevét sajnos elfeledte... és ott találkozott egy falusi zsidó emberrel, aki képtelen volt, akár a héber „álef-bét” elolvasására is, de volt egy óriási amulettje, melyet megnyitott az emberünk előtt és láss csodát, a Tiszta Szezárd előtt ott volt az elveszett Jeruzsálemi talmud kézírata... ezek után kinyomtatott egy kiáltványt, melyben elmesélte a fent említett csodás megtalálás történetét... Erre az emberünk kiadott egy második kiáltványt, melyben cáfolja az elsőt, többet nincs szó tuniszi falusról, de annál inkább egy gazdag emberről, aki az izmiri rabbik gyökereiből származik...

A 3. fejezetben megjegyeztem már, hogy sehol sem találtam bizonyítékot a két kiáltvány-változatra. De az tény, hogy az „egyszerű falusi” egy idő után „gazdag emberré” lett.

A 38. levélben (1906. november 13.) sincs semmilyen előrelépés a vásárlás tekintetében, sőt a következőben (1906. november 29.) a vásárlást már a tél utánra halasztotta:

Fivér uramtól érkezett egy levél olyan tíz napja, melyben elmesélte, hogy tóratudós rokona, Jáákov Kobi SZÁT ott volt egy teljes héten át, és nem járt sikerrel. Az illetőnek most az volt a kifogása, hogy tilos ilyesmit eladni, mert az veszéllyel járhat. A fent említett úr fél erről a dologról a nyilvánosság előtt beszélni (vagy a tárgyaláshoz segítséget kérni más emberektől), mert erre más vevők is ugrani fognak. Így tehát amikor abbamarad az esős évszak – mert ilyenkor az utak járhatatlanok – ő maga fog odautazni, és egy pillanatig se legyenek kétségei afelől, hogy sikerül megvennie azt. Így tehát ne aggódjon Tisztelt Uram szíve e felől...

Időközben, 1907 januárjában megjelenik a Jeruzsálemi első kötete, de a kézirat megvásárlása ügyében még mindig nincs semmiféle előrelépés, amint erről Friedländer a 43. levélben ír (1907. február 14.):

Könyörögve kérem Magasan Tisztelt Uramat, hogy amikor kézhez kapja leveleimet, legyen szíves, és küldje el a megállapított szent támogatását az intézetétől és a kézirat eladása kapcsán ne legyen aggodalma, mert Izrael Istenére mondom, akinek szolgálatában állok⁶⁵³, hogy ez az Ön kezébe jut majd, és nem másnak a kezébe. A fivérem már el akart utazni január 30-án, de a nagy hideg megbénítja a járókelőket, ha Isten is úgy akarja, Purim és Pészách között leutazik, vagy legkésőbb Pészách után mindjárt, ha Isten is úgy akarja.

⁶⁵³ *IKirályok* 17:1. alapján.

Friedländer másoknak is odaígérte a kéziratot!

Miközben Friedländer levelezést folytatott Shechterrel a kézirat megvásárlásának ügyében, mások is megpróbálták megszerezni a kéziratot tőle, amiképpen Ritter írt erről a *Hákolban*⁶⁵⁴:

...miért nem fedi fel sem a helyet, sem a tulajdonosokat? Régebben a gazdag nagy rabbi, Ullmann Slomó, éljen soká, Nagyváradról kész volt azt megvásárolni **nagy összegért**, és a kiadó megígérte, elhozza neki, de nem hozta el⁶⁵⁵. Mások is készen álltak volna arra, hogy nagy összeget áldozzanak, ezt egészen biztosan tudom. Amit állított, hogy a kedvezményezett a New York-i rabbi szeminárium vezető tanára, Snéor Schechter rabbi, **szemenszedett hazugság**. Mert amennyiben a kézirat létezne, miért ne mondaná meg a helyét? Csakhogy valójában ez a kézirat nem létezik...

Az ősi kézirat fotokópiája és egy új kézirat felfedezése

Rögtön a Jeruzsálemi első kötetének megjelenése nyomán megjelentek az első bírálatok is, melyekben közös volt a felvetés, miért nincsen lehetőség arra, hogy lássák és megvizsgálják a kéziratot⁶⁵⁶. „Az ősi kézitról, melyből dr. Friedländer a Jeruzsáleminek ezt az új kötetét származtatta, eddig kizárólag ő tesz tanúságot.” (Bacher professzor, 1907. április); „...és nagy rabbik ajánlásait olvashattam Magyarországról és Galíciából. Habár közülük egy sem állítja, hogy látta volna a kéziratot, amelynek alapján elkészült a könyv...”. (Ritter rabbi, 1907. június 20.); „Hogyan lenne lehetséges az, hogy elfogadjuk a Jeruzsálemi talmudot egyetlen ember tanúsága alapján... és ne lármázzunk, hogy legalább jelezze: meg fogja mutatni a konkrét kéziratot.” (*Tél Tálpíjot*, 1907. augusztus); „Ha valóban egy régi kézirat lenne birtokában... akkor illő lett volna megmutatni azt bölcseknek, meggyőzván őket arról, hogy a

---

⁶⁵⁴ 1908. 17. szám 133. old.

⁶⁵⁵ További részletek a 841. jegyzetnél.

⁶⁵⁶ Lásd a 6., 8. fejezetet. Maga Friedländer is belátja (a második kötet Bevezető tanulmányban), hogy ez volt a legfontosabb bírálat ellene: „...az összes kritikusok (hazugság a hazug próféták szájából) azt kérdezték tőlem, hogy miért nem fedem fel a régi kézirat helyét és azt, hogy kinél van?... Uraim! Mondtam én valaha, hogy ez nálam van, és én nem akarom felfedni? Másnak a kezében van a dolog...”.

dolgoknak valós alapjuk van. Most, hogy senkinek sem mutatta meg, igen csak kételkedhetünk szavaiban...”. (Baer Ratner, 1907. július 2.).

Nyilvánvaló volt, hogy Friedländernek reagálnia kell az ellene megfogalmazott egyre terjedő bírálat hullámra, és valóban, néhány héttel az első ilyen cikk megjelenése után, melyet Ritter rabbi írt, egy igen fontos fejleményről olvashatunk a kézirattal kapcsolatban. A 45. levélben (1907. július 9.) így ír Friedländer Schechternek:

...mivel a romboló szabad kezét kapott, nincs már itt a suttogás ideje. Ma küldtem a fivéremnek hatvan koronát a kiadásokra, hogy magával vihesse egy nagy szakembert, és készítsen nekem fotokópiát a kézirat néhány lapjáról és a Bevezető tanulmányomban említett levelekről⁶⁵⁷. Emellett már megírtam Magasan Tisztelt Uramnak⁶⁵⁸, hogy létezik, minden kétségen kívül a Jeruzsálemi *Zváchim*, *Mónáhot*, *Chulin*, *Böchorot* és *Éráchin*, *Tmurá* traktátusokról egy olyan másolat, amit a *Szdé Jehosuá* bölcs készített tiszta, olvasható írással, és ha Isten is úgy akarja, egy hónap múlva nálam lesz. Akkor összehívom az itteni (vagyis magyar), német, orosz és lengyel bölcs rabbik, tudósok és írók nagygyűlését, hogy elmondják a véleményüket. Azt pedig nyílt levélben írom meg, amit elküldök a világ összes rabbijához, a bölcsekhez és tudósokhoz, vagy a következő kötet Bevezetőjében (fogom megjelentetni).

...amikor megérkezik a kézirat, nálam kell, hogy maradjon legalább egy hónapig, hogy megmutathassam különböző országok tudósainak, és azután küldeném el Uramnak, hogy rávethesse tiszta tekintetét. Azt meg is megvásárolhatja 675 koronáért, minden költséget beleszámítva. Ha pedig fivéremnek sikerül megvásárolnia az első kéziratot, ezt visszaveszi és odaadja aztán az első kéziratot. A bölcs *Szdé Jehosuá* másolatát, három kötetben van: 1. *Zváchim* és *Éráchin*, 2. *Mónáhot* és *Böchorot*, 3. *Chulin* és *Tmurá*. (Ezek szerint ez a kézirat tartalmazza még a fél *Éráchint* és a teljes *Tmurát*, ami az idő során elveszett [a régebbi kéziratból].).

Ettől kezdve tehát már két Jeruzsálemi kéziratról van szó. A régi kéziratról, melyből ki-másolta és kinyomtatta Friedländer a Jeruzsálemit; ez szerinte 1212-ben készült. Ez a kézirat

⁶⁵⁷ Bevezető tanulmány 4. fejezet, a Mose és Jehosuá Benvenisti rabbik levele, és Chájim Benvenisti a *Kneszet hágdolá* könyv szerzője.

⁶⁵⁸ Ezt a rendelkezésünkre álló levelekben nem találtam. Lásd 5. fejezet.

a falusiak kezében van, és még mindig próbálkozik a megszerzésével. Most pedig – Friedländer szavai szerint – előkerült egy újabb kézirat, „amit a *Szdé Jehosuá* bölcs készített”. A régivel kapcsolatban az is kiderült, hogy megkérte a fivérét, fényképezzen le belőle néhány lapot. A második kézirat megvásárlására pedig készül, és „ha Isten is úgy akarja, egy hónap múlva nálam lesznek.” Friedländer preferálta a viszonylag újabb kéziratot, melyet szaktekintély másolt: a bölcs Jehosuá Benevisti rabbi. Tekintve, hogy csupán kétszázharminc éves kéziratról van szó, ezt jóval könnyebb hamisítani.

Ettől kezdve a kritikusok növekvő nyomása miatt – és Friedländer attól való félelmében, hogy Schechter beszünteti a második kötet, a *Zváchim-Éráchin* nyomtatásának támogatását – az események nagyon felgyorsulnak. Már a 46. levélben (1907. augusztus 9.) Rosenberg ír az *Espaklaria* folyóirathoz:

...az említett nagy bölcs kötelességének érezte fénymásolatot készíteni a kéziratról és azt széles körben elterjeszteni, de megvette a régi kézirat másolatát is, amit a bölcs *Szdé Jehosuá* készített körülbelül ...⁶⁵⁹ évében. Hogy befogjuk a szélhámosok és bűnözők száját...

Pontos leírást a 48. levélben olvashatunk (1907. augusztus 11.), Rosenberg, Schechterhez küldött levelében:

...Azonkívül már elkészítettük a fotokópiát a kézitról, s ha Isten is úgy akarja, a szent szombat napja után megszerezzük, és elküldjük Magasan Tisztelt Uramnak is, hogy saját szemével láthassa. Ha Isten is úgy akarja, a második kötetben készítünk egy lemezt foto-képpel, és kinyomtatjuk ezt valamennyi kiadott kötetben.

A kéziratot a bölcs *Szdé Jehosuá* másolatát már megvásárolta a tudós Jáákov Kobi Izmirből, és épp a szent szombat előtt kaptuk meg az első kötetet, a *Zváchimot* és az *Éráchin*-t. Ezt vastag és erős papírra írták, A/4 formájúra, szép négyszögletes betűkkel, mint egy tóratekercset, tfilint vagy mözuzát⁶⁶⁰, harminc sort egy oldalra. Jichák Párcsi a másoló neve és lemásolták a bölcs Mose Benvenist első levelét is, amit már kinyomtatattam én is. Jobb a másolat, mint az én mesterem másolata, de van benne itt-ott másolási hiba.

---

⁶⁵⁹ A nálam lévő fotokópia itt nem olvasható.

Az oldal fotokópiáját, amely tíz sort tartalmaz, „amit elküldök az ország összes rabbijához, bölcsekhez és eszesekhez”, Friedländer betette a Jeruzsálemi második kötetének címlapja mögé is, amit 1909-ben⁶⁶¹ adott ki a következő címmel: „**A kézirat fényképe** – Jeruzsálemi *Kodásim* rendje 1212-ből (695 éve).”

A végleges szakítás Schechter és Friedländer között

Ha azt hitte Friedländer, hogy a régi kézirat fotokópiája és az újabb kézirat megvásárlása megnyugtatja Schechtert, s meggyőzi őt a Jeruzsálemi eredetiségéről, súlyosan tévedett, mert épp ezek miatt szakított meg vele Schechter minden kapcsolatot. Hisz így meggyőződött róla, hogy a Jeruzsálemi hamisítvány. Vessünk egy pillantást az utolsó két dokumentumra Schechter és Friedländer levelezésében! Nézzük Schechter vádjait és Friedländer válaszát!

Az 54. levélben (1907. szeptember 29.) Rosenberg írja Friedländernek:

...levelet kaptam Schechter professzortól... láhattam, nagy a hazugság és a sötét erők ereje, hogy mérget küldjön akár a legtudósabbak, a legtisztábbak szívébe is. Szeptember 2-án írta a levelet arról, hogy a nagyszerű bölcs mesterem és rabbim nem viselkedett vele egyenesen és becsületesen a kézirat megvásárlása ügyében, mert azt írta, hogy a kádi⁶⁶² megtiltotta a kézirat eladását. És általában a nyomtatás ügyében. Hiszen kérte bölcs mesteremet és rabbimat, hogy „Ártatlan legyetek az Örökkévaló és Izráel szemében!”⁶⁶³, és ezért kérte a fotokópiát a kéziratról és a *Pné Mose* és a *Kneszet hágdolá* szerzők leveleiről⁶⁶⁴, de ebben is rest volt mesterem mind a mai napig stb...

Az 52. levélből (1907. október 2.) Friedländerrel Schechternek:

---

⁶⁶⁰ *Tfilin* = imaszíj, *Mözüzá* = ajtófélfára rögzített pergamen tekercs. Mindkettőt kézzel írják különleges szép írással pergamenre.

⁶⁶¹ Lásd a 20. fejezet elejét.

⁶⁶² Az iszlám jog szerint ítélkező bíró.

⁶⁶³ *4Mózes* 32:22. alapján. Ebből vezetik le a Talmud bölcsei, hogy nem csak az igazságra, hanem a látszatra is törekedni kell, lásd *Pszáchim* 13a.

⁶⁶⁴ Mose Benvenisti rabbi a *Pné Mose* c. könyv szerzője és Chájim Benvenisti, a *Kneszet hágdolá* c. könyv szerzője.

...közlöm Magasan Tisztelt Urammal, hogy körülbelül két héttel *ros hásaná* (zsidó újév) előtt (augusztus 23-24) elküldtem a kézirat fénymásolatát Nagyon Magasan Tisztelt Uramnak, ajánlott levélben... bizonyára már meg is kapta.

És elmondanám a Magasan Tisztelt Tudós Uram a tényeket, ahogy történt. Nagy igyekezettel megkaptam ötoldalnyí kéziratot, hogy róluk fénymásolatot készítsék...

És ami a Magasan Tisztelt Tudós Uram vádjait illeti, miszerint nem tettem eleget annak, hogy befogjam az ellenem szóló vádaskodók száját, téved Magasan Tisztelt Uram, nagyon téved... Megszerkesztettem egy komoly választ az *Israelit* kiadója számára... Nem hallgatott rám, mert ez a kiadó Ritter bérence, és a pénz beszél mindenütt.

...Arra nincs szükség, hogy fotókópiát készítsék a *Pné Mose* és a *Kneszet hágdolá* szerzők leveleiről, ugyanis ezek a *Zváchim* és *Éráchin* traktátusok (kézirat kötetében) megtalálhatók, melyet Jichák Párci író másolt, a *Kneszet hágdolá* rabbi és testvérének, a *Szdé Jehosuá* szerzőjének megbízásából. Ott a bevezetőben elmeséli az író, hogy Sábtaáj Cvi álmessias miatti nehéz korszakban nehéz kinyomtatni ezt stb., és bevezetőjében a fent említett leveleket is közli. Hát láthatja Magasan Tisztelt Uram, hogy mindent, ami az erőmből kitelt, megtettem Isten segedelmével.

...mindaz, amit Nagyon Magasan Tisztelt Uramnak írtam a kézirattal kapcsolatban, **igenis megírták nekem**, és sohasem írtam olyasmit, hogy „a kádi megtiltotta a kézirat eladását” (!?), csak azt írtam, „a kézirat tulajdonosa azt mondta, a fivéremet perbe fogja a kádi előtt, mert kinyomtatott a kéziratból az ő engedélye nélkül”...

Nem sikerült megszereznünk Schechter 1907. szeptember 2-i levelét és Friedländer erre adott válaszát sem⁶⁶⁵, bár azt hiszem, a fent idézett 51-52. levelekből már sejthető, mi lehetett ennek a levélváltásnak a tartalma. Ezt próbáljuk itt kifejtetni.

Friedländer megírta Schechternek, lehetetlen megvásárolni a kéziratot, mert „a kádi megtiltotta a kézirat eladását”. Schechter válaszában hazugsággal vádolta őt („nem viselkedett vele egyenesen és becsületesen”). Azzal is megvádolta őt Schechter, hogy rest fénymáso-

---

⁶⁶⁵ Lásd az 5. fejezet végét.

latokat készíteni a kéziratról és a Benvenisti rabbik leveleiről. Schechter felrótta, hogy nem láttak napvilágot meggyőző válaszok, noha a kritikai hangvételű cikkek hónapok óta folyamatosan megjelentek. Mindez együtt meggyőzte Schechtert, hogy a Jeruzsálemi valójában hamisítvány, így aztán Friedländernek nem is lenne mit válaszolnia.

Utolsó levelében Friedländer megpróbál válaszolni Schechternek a súlyos vádakra. Az elején leírja, amint „nagy igyekezettel” megszerzett néhány lapot a kéziratból, lemásolta, és fénymásolatot készített róla, és elküldte azt Schechternek, amit „bizonyára már meg is kapott”. Schechter nagyon szerette volna látni a Benvenisti rabbik eredeti leveleinek fénymásolatát, de erre Friedländer azt válaszolta neki, erre most nincs szükség, ugyanis ezek amúgy is benne vannak az új kéziratmásolat-változatban. A folytatásban hosszasan leírja a válaszcikket, melyeket különböző lapokban próbált publikálni, sikertelenül. A kádival történt furcsa történettel kapcsolatban – miszerint a kádi megtiltja a kézirat eladását – Friedländer tagadta ezt, mondván, ilyesmit ő nem írt. Azt írta csupán, hogy „a kézirat tulajdonosa azt mondta, a fivéremet perbe fogja a kádi előtt, mert kinyomtatott a kéziratból az ő engedélye nélkül.”

Feltételezhető, hogy az utolsó csepp a pohárban a Benvenisti rabbik **eredeti** leveleinek **lefényképezése** helyett azok **lemásolása** volt. Tekintve, hogy ezek a levelek vezettek el a Jeruzsálemi kéziratához, elsőrendű fontosságukhoz kétség sem fér, mert az eredeti lehetővé tette volna az összehasonlításukat a már ismert, bizonyítottan eredeti, ugyanazoktól a szerzőktől származó dokumentumokkal, a dátumok tisztázását, stb. Hogyan tudja ezeket helyettesíteni a Párcsi-féle másolat? A kádi-történet megváltoztatása sem volt túl hiteles.

Schechter tehát véglegesen megszakított minden kapcsolatot Friedländerrel. Az 52. levél (1907. október 2.) az utolsó a köztük lefolyt rendszeres levelezésben. Schechter már nem volt érdekelt a kézirat megvásárlásában, nem hitt többé benne, hiszen meggyőzték a Jeruzsálemi hamisításáról szólók érvek. Friedländer is elismeri, hogy Schechter megszakította vele a kapcsolatot, mert nem hitt többé a Jeruzsálemiben. Az 58. levélben Schechternek (1909. október 27.) azt írja: „...és utána visszakozott a rágalmazók miatt... tudtam, hogy örök igazság: a rágalom mindig elfogadtatik⁶⁶⁶”.

Még két évvel később is, amikor Friedländer elküldte neki a Jeruzsálemi második kötetnek egy példányát, Schechter nem is válaszolt, és a kézbesítést sem igazolta vissza⁶⁶⁷.

⁶⁶⁶ A rabbinikus irodalomban gyakran emlegetett mondás. Lásd pl. Mose Alsich rabbi (1508-1593) kommentárja a *Prédikátor* 7:21-hoz.

⁶⁶⁷ Lásd az 58. és a 62. leveleket.

Miért nem sikerült a régi kéziratot megvásárolni?

A Jeruzsálemi második kötetének a Bevezető tanulmányában Friedländer a következőt meséli:

...és már készen állt az eladás a New York-i rabbi szeminárium könyvtára számára, a tudós Schechter háromezer frankot is akart fizetni érte⁶⁶⁸ és megkérdezett bölcseket, akik azt mondták neki, hogy ötször annyit ér. Ameddig telt az idő, dr. Ritter telekiabálta a világot, hogy ez egy hamisítvány... Nem tudtak ártani dr. Ritter és csoportja a bírálattal a Jeruzsálemi nyomtatott könyvei árusításának, hisz már el is adhattuk az utolsóig, Isten segedelmével. De a kéziratának eladásának ártott, hiszen a Jeruzsálemi megvásárlói nem azonosak a kéziratok megvásárlóival. Mert a Jeruzsálemi rabbik és tóratudósok vásárolták meg, szakértők ebben a témában, a kéziratokat pedig könyvtárak, kiknek dr. Ritter véleménye olyan, mint az *urim* [*vötumim*]⁶⁶⁹, mert ő Németországból való, és ott tanult felsőoktatási intézményekben, a bölcs rabbik szavai pedig olyanok számukra, mint a vadak beszéde ...

Mindaz, amit itt olvastunk, képzelődés, mivel Schechterrel soha nem jutottak el a kézirat megvásárlásának konkrét megtárgyalásáig, hiszen Friedländer egyfolytában halogatta a konkrét lépéseket. Arra sincs semmi utalás, hogy a háromezer korona Friedländer számára ne lett volna reális vételár. Az igazi oka annak, hogy megszűnt a levelezés a kézirat megvételéről, az volt, hogy Schechter nem érezte magát többé érdekeltnek, nem igyekezett többé.

---

⁶⁶⁸ Lásd a 29. levelet, Schechtertől Friedländernek (1906. augusztus 6.), amit fent idéztünk.

⁶⁶⁹ A főpap egyik „szolgálati ruhadarabja” a jeruzsálemi Szentélyben (2Mózes 28:30.). Ezt a ruhadarabot próféciák közvetítésénél is használta a isteni sugallat fogadásának eszközeként (4Mózes 27:21., Maimonidész, *A Szentély felszerelésének szabályai* 10-11.).

13. fejezet

1907. június: előkerül egy 1669-1670. évi kézirat**Megkerült a Jeruzsálemi kézírata, melyet a bölcs Jehosuá Benvenisti rabbi másolt le**

A 12. fejezetben beszámoltunk arról, ahogy Friedländer már a 45. levélben bejelentette Schechternek, hogy a Jeruzsáleminek egy újabb másolatát fedezték föl:

...már megírtam Magasan Tisztelt Uramnak⁶⁷⁰, hogy létezik, minden kétségen kívül a Jeruzsálemi *Zvachim*, *Mönachot*, *Chulin*, *Böchorot* és *Éráchin*, *Tmurá* traktátusokról egy olyan másolat, amit a *Szdé Jehosuá* bölcs készített tiszta, olvasható írással, és ha Isten is úgy akarja, egy hónap múlva nálam lesz. Akkor összehívom az itteni (vagyis magyar), német, orosz és lengyel bölcs rabbik, tudósok és írók nagygyűlését, hogy elmondják a véleményüket. Azt pedig nyílt levélben írom meg, amit elküldök a világ összes rabbijához, a bölcsekhez és tudósokhoz, vagy a következő kötet Bevezetőjében (fogom megjelentetni).

...amikor megérkezik a kézirat, nálam kell, hogy maradjon legalább egy hónapig, hogy megmutathassam különböző országok tudósainak, és azután küldeném el Uramnak, hogy rávethesse tiszta tekintetét. Azt meg is megvásárolhatja 675 koronáért, minden költséget beleszámítva... A bölcs *Szdé Jehosuá* másolata, három kötetben van: 1. *Zvachim* és *Éráchin*, 2. *Mönachot* és *Böchorot*, 3. *Chulin* és *Tmurá*. (Ezek szerint ez a kézirat tartalmazza még a fél *Éráchint* és a teljes *Tmurát*, ami az idő során elveszett [a régebbi kéziratból]).

1907. augusztus 9.: megérkezett Friedländerhez a kézirat első kötete

Részletesebb leírást olvashatunk Rosenberg Schechternek írott levelében (48. levél, 1907. augusztus 11.):

...A kéziratot, a bölcs *Szdé Jehosuá* másolatát már megvásárolta a tudós Jáákov Kobi Izmirből, és pont a szent szombat előtt kaptuk meg az első kötetet, a *Zvachimot* és az *Éráchin-t*. Ezt vastag és erős papírra írták A/4 formájúra, szép

---

⁶⁷⁰ Ezt a rendelkezésünkre álló levelekben nem találtam. Lásd 5. fejezet.

négyszögletes betűkkel, mint egy tóratekercset, tfilint, mözuzát, harminc sort egy oldalra. Jichák Párcsi a másoló neve...

Az események folytatásának leírásában innentől már nincs a segítségünkre az eddigi legfontosabb forrás, a Friedländer-Rosenberg és Schechter közötti levelezés, hisz utóbbi 1907 szeptemberében megszakította a kapcsolatait Friedländerrel, így levelezésük nem folytatódott. De felfedezhetünk részleteket abban a hét levélben, amit Friedländer és Rosenberg Plocki rabbinak írtak 1907. október 28. és 1908. március 22. között. Ezek meg is jelentek a *Sálu Söloom Jerusálájim* c. könyvében⁶⁷¹.

A kézitról és a megvásárlásról szóló különböző verziók

Mint minden esetben, amikor Friedländer beszámol ténykedéséről, itt is folyamatosan változnak a részletek. Az 1907. november 12-én kelt levélben⁶⁷² Friedländer így ír Plocki rabbinak:

...Közlöm Magasan Tisztelt Urammal, hogy a nálam lévő, a bölcs *Szdé Jehosúa* által másolt kézirat három kötetéből csak a *Zváchim-Éráchin* kötet áll a rendelkezésemre, ugyanis nem volt elég pénzem az egész megvásárolni, és csak a fél árat adtam oda, így csupán az első kötetet kaptam meg (és a többi [ott maradt] zálogként). A *Zváchim* kötet volt nekem a legsürgősebb, mert ezt a részt nyomtatom jelenleg...

Ugyanígy mesél Rosenberg is az 1907. december 15-i levélben Plocki rabbinak⁶⁷³:

...mivel nincs pénzünk ezt megvenni. A kötetért azért adtuk ezt a (nagy) összeget, hogy ez legyen a zálog arra, hogy majd mindegyik kötetet meg fogjuk venni. Az egész mintegy 800 koronába, 320 ezüstrubelbe kerül, és ez így egy nagyszerű ár...

A Jeruzsálemi második kötetének Bevezető tanulmányában jobban belemegy a részletekbe, kisebb-nagyobb változtatásokkal a történet részletein:

---

⁶⁷¹ 83-90. old.

⁶⁷² *Uo.* 86. old.

⁶⁷³ *Uo.* 88. old.

...Örvendtem, mikor megtudtam, hogy a bölcsek Chájim Cházánnál Konstantinápolyban van egy másolat, melyet Jichák Párcsi SZÁT készített a bölcsek *Szdé Jehosúa* számára három kötetben: 1. *Zváchim* és *Éráchin*, 2. *Mönachot* és *Tmurá*, 3. *Chulin* és *Böchorot*... Rögtön írtam nekik, hogy azonnal vegyék meg a kéziratot számomra, és megadtam nekik a teljes vételárat, amit kértek, 800 koronát, annak ellenére, hogy ez számomra nagy nehézséget okozott. Mert azt gondoltam magamban most, hogy a kézirat nálam van... és azt látjuk, hogy a bölcsek *Pné Mose*, *Kneszet hágdolá* és a *Szdé Jehosúa* rabbik igyekeztek ezt ki is nyomtatni... akkor még a konok és álnok is kénytelen erre áment mondani, hiszen ezekre a bölcsekre igazán lehet támaszkodni, mert biztosan kutatták és vizsgálták, és tudatában voltak annak, hogy mi áll előttük.

Néhány lényeges változtatás lelhető itt fel. A Bevezető tanulmányból úgy tűnik, hogy egyszerre vette meg a kézirat összes kötetét és nem csak az első kötetet. Közben fel is ment a kézirat ára, hiszen a Schechternek írott levélben még 675 koronáért hajlandó eladni a kéziratot, „minden kiadással együtt”, itt viszont elmeséli, hogy kifizette „a teljes vételárat, amit kértek, 800 koronát.” Megváltozott a három kötet tartalma is, hisz a Schechternek írott levélben a tartalom még 1. *Zváchim* és *Éráchin*, 2. *Mönachot* és *Böchorot*, 3. *Chulin* és *Tmurá* volt, ami megegyezik az alább idézett Benet rabbi leírásával is.

A harmadik kötet leírása és a kolofonja

A *Mácháziké hádát* 1908. október 9. számában, a 2-3. oldalon⁶⁷⁴ megjelent a kézirat harmadik kötetének a leírása, Benet Jechezkel (1863-1913), Szinérváralja (Szatmár megye) rabbija, a *Mésiv táám* responsum kötet szerzője tollából. Íme egy része a leírásnak:

...az asztalomon fekszik a Jeruzsálemi *Chulin*, *Böchorot* és *Tmurá* traktátusok kézírata (az előző cikkemben már említettem, hogy volt alkalmam megnézni a Jeruzsálemi, *Zváchim* traktátusának kéziratát is), nagyon régi kézirat... A könyv 77 lapot foglal magában, melyek vatta-papírra vannak írva. Ezekből van az elején egy üres lap, két címlap a *Chulin*-nak és a *Tmurá*-nak, és egy lap a végén... Maga az írás négyszögletes *velis* (azaz szefárd írásmód) betűkkel, melyek a Rási írásra emlékeztetnek... A *Chulin* traktátus címlapján a következő áll:

⁶⁷⁴ Friedländer idézi a Jeruzsálemi második kötetének Bevezető tanulmányában.

A nyugati (azaz Erec Jisráél-i) zsidók Talmudjának *Kodásim* rendje

Harmadik kötet *Chulin* és *Tmurá* traktátusa

Lemásoltam egy régi megviselt kéziratból

Én ültem és iparkodtam Jichák Párcsi SZÁT

A teremtés Ötezer-négyszázharmincadik évében

Itt Konstantinápolyban...

Kiderül, hogy a *Chulin* traktátust hatvanhárom, a *Tmurá* traktátust pedig tíz lapra írták, ezeket (az oldalszámokat) *álef-bét* betűkkel jelölték.

Az utolsó oldalon ez áll: „És mondá Jichák Párcsi SZÁT író: idáig segített az Egek kegyelme. Mivel járuljak Eléje, hiszen öregkoromra kiérdemeltetett a Világ Sziklája, hogy bevégezzem ennek a *Kodásim* rend másolását a Jeruzsálemi talmudból. És ha nagyon nehéz volt is számomra a munka, és ennek a jó dolognak (a Jeruzsálemi másolatának) több hátránya is van, hiszen a kézirat nagyon régi, a másoló pedig ősz és öreg. Íme a szent munkát hűségesen végeztem. Becsületesen másoltam szóról szóra, minden oldalt és lapot kétszer is átvizsgálva. Mert mikor bevégeztem a *Mónáhot* traktátussal, Izrael bánatára fogságba került a szent láda⁶⁷⁵, elhunyt mesterünk és tanítónk Jehosúa Benvenisti rabbi, kinek érdemei védjenek meg minket. Ha meghal egy bölcs, akkor az egész nemzedéke számára hal meg⁶⁷⁶. Búban vagyok miattad, fivérem⁶⁷⁷, én mesterem és fejem koszorúja. Egyedül maradtam, és nincs, aki törődjön velem. Így hát a szöveg nálam maradt, amíg nem támad megváltásom, a közeli jövőben. Úgy legyen, ámen!”.

Az író mondandója – „fogságba került a szent láda... Így hát a szöveg nálam maradt” – nyilván azért lényeges, mert arra a súlyos kérdésre előlegezi a választ: miként lehetséges, hogy a bölcs számára lemásolt kézirat csak 1907-ban került elő „a bölcs Chájim Cházánnál Konstantinápolyban”, és nem „egy egyszerű falusi ember házában... aki a fent említett rabbi leszármazottja”? Kiderül ugyanis, hogy a másolat a bölcs számára készült, de a halála miatt a másolás ideje alatt a kézirat a másoló kezében maradt.

⁶⁷⁵ 1Sámuel 4:4. alapján.

⁶⁷⁶ Mőgilá 15a. alapján: „A cádik amikor elment, nemzedéke számára ment el.”

⁶⁷⁷ 2Sámuel 1:26.

Friedländer: „az újonnan felfedezett kézirat nagyobb bizonyító erővel bír, mint a régi!”

Miután sikerült „megszereznie” az új kéziratot, Friedländer minden reményét ebbe vetette. A Jeruzsálemi második kötetének Bevezető tanulmányában kifejti, hogy az újonnan felfedezett kézirat fontosabb a számunkra, mint a 700 éve megírt régi:

...Mert a nagyon régi kézitról a ferde gondolkodásúak azt mondhatják, hogy meghamisították 700 évvel ezelőtt, de az előttünk kiterített kéziratot, amelyet láttunk, hogy a bölcs *Pné Mose*, *Kneszet hágdolá* és a *Szdé Jehosuá* rabbik igyekeztek ki is nyomtatni... akkor még a konok és álnok is kénytelen erre áment mondani, hiszen ezekre a bölcsekre igazán lehet támaszkodni, mert biztosan kutatták és vizsgálták, és tudatában voltak annak, hogy mi áll előttük.

Az új kézirat kibúvó a kritikák alól

Az új kézirrattal Friedländernek még egy célja volt. Az új kéziratot csak most fedezték föl, az első kötet kinyomtatása után, ezúton is kijavíthat bizonyos „hibákat”, melyek az első kötet kéziratából kerültek a nyomtatott változatban, így javítva ki néhány olyan dolgot, amire a kritikusok felfigyeltek. Példa erre az, amit a második kötet Bevezető tanulmányában, Ritter megjegyzésére reagálva írt, mondván, hogy bizonyos helyen valóban kimaradt egy szó az eredetiből, de most már értelmes szöveg áll előttünk.

Az új kézirat megoldja a Benvenisti rabbik fivérek levelének a rejtélyét

Még egy fontos javításra adott lehetőséget az „új kézirat”. Ez Mose Benvenisti rabbi levelének dátuma. Láthattuk a 7-8. fejezetben, hogy mind Ritter, mind Bacher hamisításra gyanakodtak, mert a levél elején az időt jelölő héber betűk, a következő idézetből állnak össze⁶⁷⁸: „...és Jeruzsálemnek hírmondót adok” – „ולירושלים מבושר אתן”. Melyből a ו (váv), י (jod), ל (lámed), ב (bét), ת (táv) vannak kiemelve, az [5]448-os zsidó naptár szerinti évszámot jelöli, vagyis az 1688-as polgári évet. Bacher feltételezte, hogy „talán a másoló hibásan jelölte be a betűket, amely az évszámot adja meg, és csak a ל (lámed), a ב (bét) és a ת (táv) nagyobb mé-

⁶⁷⁸ *Jesájá* 41:27.

retűek a többinél. Amennyiben ez így van, és csak ezeknek az éveknek a számértékét vesszük figyelembe, akkor az [5]432-es zsidó naptár szerinti évet kapjuk, vagyis az 1672-es évet nyerjük, amely pontosan egy évvel Chájim Benvenisti halála előtt van

Ezután azonban a dolgok érdekes fordulatot vettek. Íme Ritter beszámolója a *Hákol* újságból⁶⁷⁹:

...miután a kiadó, Friedländer rájött, hogy kétségek merültek föl az ő Jeruzsálemije körül... ajkán új bejelentés tört elő... újabb csoda történt vele, még nagyobb, mint az első. Mégpedig hogy fivére, Élijáhu SZÁT egy másik kéziratot talált – arról persze nem számol be, hol, mikor és kinél találta –, melyet a bölcs *Szde Jehosúa* íratott vagy másoltatott a számára Jichák Párci másoló révén... A *Zváchim* traktátus elején pedig meglettek a **fent említett levelek másolatai is**, bennük kisebb változtatásokkal – vélekedik védőügyvédje⁶⁸⁰, aki védelmére siett. Persze, hogy nagy csoda ez. De mindez még semmi, hanem ennél még nagyobb csodáról van szó, hiszen mindent pontosan **dr. Bacher szavainak megfelelően találunk az új másolatában!** A második levél a **וישמע יתרו** („És meghalt Jitró...”), akkor az [5]432-es évet kapjuk, vagyis az 1672-es évben íródott...

Most pedig menjünk oda és nézzük meg... hogy a levelek a fantázia szüleményei és hamisítványok, felhívom a figyelmet, hogy ha tényleg megírta a *Szde Jehosúa* szerzője azokat a szavakat, melyeket Friedländer az író tollára tesz, abban **az időpontban, amelyet kijavított** Bacher professzor tanácsára, 1688 helyett 1672-ben. Akkor sem lehet, hogy a rabbi ezt Konstantinápolyban írta volna, hanem csakis kizárólag az Édenkertben. Ugyanis 1672-ben a *Szde Jehosúa* szerzője már legalább három éve biztosan nem volt az élők sorában ...

Érdekes fordulat. Bacher annak idején azzal kérdőjelezte meg a levelek hitelességét, hogy a *Kneszet hágdolá*, Chájim Benevisti halálozási időpontját ismerve (1673) nem stimmel az ott jelölt aláírási dátum. Most azonban Ritter bebizonyítja: igaz, pontosan nem ismeretes Jehosúa Benvenisti rabbi halálának dátuma, de könnyű rájönni, hogy ez csakis 1669 előtt lehetett, így még a kijavított változat is magán viseli a hamisítás bélyegét⁶⁸¹.

⁶⁷⁹ 1908. május 7. 126. old., május 14. 132. old.

⁶⁸⁰ L. Meher, lásd az 516. jegyzetet.

⁶⁸¹ Ma elfogadott nézet, hogy ez 1665 körül volt.

Erre igyekezett választ adni a *Mácháziké hádát* folyóiratban Grósz Chájim Dov rabbi, Petrova dájánja⁶⁸²:

Ugyanúgy ahogyan a kéziratban a [5]448-es év áll, ami 1688, és ezután vetette fel Bacher a [5]432-es évet, ami 1672, mivel 1688-ban már elhunytak a nagy rab-
bik... Így aztán mondhatjuk, hogy a valódi dátum [5]426 (תכ"ו), ami 1666, és ez
a ולירושלים מבשר szavak betűiből jön ki⁶⁸³. Helyesebb is ezt a dátumot elfogadni,
ugyanis a levele végén a *Kneszet hágdolá* rabbi említést tesz a rosszemlékű
Sábtáj Cvi-ről, aki 1666-ban tért ki...

A 48. levélben (1907. augusztus 11.) bejelenti Rosenberg Schechternek, hogy felfedez-
tek egy új kéziratot, amiben egy fontos újdonság található:

... és lemásolták a bölcse Mose Benvenisti első levelét is, amit már kinyomtattam
én is. Jobb a másolat, mint az én mesterem másolata, de van benne itt-ott másolá-
si hiba.

A mondanivaló értelme Grósz rabbi Friedländerhez írott leveléből derül ki (1908. június
2.)⁶⁸⁴:

...leírni, milyen nagy volt az örömöm, amikor megkaptam a Jeruzsálemi kézira-
tának két kötetét, arra nem lesz elég a papír, és megvizsgáltam és nagyon örül-
tem, és hála Istennek, aki engem az igaz útra vezetett, mert mindenki vaknak
számít, és én vagyok a látó⁶⁸⁵, így vélekedik éles eszű testvérem, Eliezer Zeév is.
Mert a *Pné Mose* levele⁶⁸⁶ [5]425-ös dátumú, ami 1665, és a *Kneszet hágdolá* vá-
laszlevele⁶⁸⁷ pedig *Jitró* szakasza [5]426-os [ami 1666. január közepe]...

⁶⁸² 1908. 36. szám, és a Jeruzsálemi *Kodásim* második kötetének elején is közreadták.

⁶⁸³ Szerintem így kell korrigálni a szöveget, hisz a nyomtatott verzió szerint a [5]386 jön ki, ami 1626.

⁶⁸⁴ Idézve a Jeruzsálemi második kötetének Bevezető tanulmányában.

⁶⁸⁵ A Midrás *Brésit rábá* 53:14., *ISámuel* 9:19. alapján.

⁶⁸⁶ Mose Benvenisti rabbi.

⁶⁸⁷ Chájim Benvenisti rabbi.

Szakértők igazolják a kézirat eredetiségét

A második kötet Bevezető tanulmányába Friedländer idézte „a leghíresebb tudós kézirat-szakértők igazolásait, akiknek semmilyen érdekük nem fűződik azokhoz, mert nem-zsidók bölcsei ők.”

Az első igazolást „professzor dr. J. Euting,”⁶⁸⁸ írta alá, a „Kaiserliche Universität und Landsbibliothek”-től Strassburgból 1907. november 25-i dátummal, Hern L. Meher kérésére Karlsruhe-ból⁶⁸⁹.

A második igazolás küldője Hans von Mžik⁶⁹⁰, „Assistent der Hauptbibliothek”, Bécsben. Az igazolás dátuma 1908. június 13., s dr. M. Altschuller kérésére készült el.

Ezek után következik Friedländernek egy tipikus megjegyzése:

Magától értetődik, hogy a kézirat külső jegyeiről szól a tanúságuk. Arról, hogy amiről szó van, valóban a Jeruzsálemi-e vagy valami más, saját tudásunk alapján nem tudunk érdemben hozzászólni. Ezt bölcs rabbiknak kell eldönteni, akik sokat tanulmányozták a Jeruzsálemit... nem úgy, mint a rágalmazók, akik megcserélték mesterségüket, és a külsőségekről kérdezték a rabbikat, a tartalomról pedig olyan tudósokat, akiknek fogalmuk sincs a Jeruzsálemiről....

Friedländer tisztában volt vele: csak akkor van esélye arra, hogy a Jeruzsálemije a klasz-szikus zsidó irodalom része legyen, ha az egész vizsgálódás a Jeruzsálemi tartalmára koncent-rálódik, és elhagyják a kézirat eredetének a kutatását. Mert a tartalmi kérdésekre mindig lehet választ találni, ha azonban a kéziratok eredetiségét kezdik firtatni – nincs többé esélye.

---

⁶⁸⁸ Julius Euting (1839-1913).

⁶⁸⁹ Róla lásd a 520. jegyzetnél.

⁶⁹⁰ 1876-1961.

14. fejezet

Az új kézirat fogadtatása**Friedländer rabbitanácskozást hív össze**

A Jeruzsálemi második kötetének Bevezető tanulmánya végén Friedländer a következőket írta:

...És íme, én, a kiadó és a kommentátor meghívtam egy Kiáltványban a számomra kedveseket, vagyis a bölcse rabbikat, hogy gyűljenek össze egy kijelölt helyen, és vizsgálják meg a kéziratot és a leveleket együttesen. Azonban ezt pénzhány miatt mindeddig nem szervezhettem meg. Különös tekintettel arra, hogy legtöbbször azon az állásponton volt, hogy nem illő a Jeruzsálemihez az, hogy olyasmiről tárgyaljunk, amit rágalmozók és névtelenek hoztak fel. Inkább rá kell csak hagyni a részegre⁶⁹¹.

Az itt említett kiáltványt magát nem találtam, de Friedländer válaszcikkének a végén, a *Der Israelit* 29. számában (1907. július 19.), a 11. oldalon valóban ott van a meghívó, melyben bejelenti, hogy „négy, vagy öt hét múlva” ő összehívja „a rabbik és tudósok tanácskozását”, mely előtt bemutatja majd „a kéziratot és a többi bizonyítékot”. Befejezésül felkéri az érdekelteket, hogy közöljék vele részvételi szándékukat.

A *Tél Tálpíjot* szerkesztőjének írt nyílt levelében ismételtelen megemlíti ezt a gyűlést⁶⁹²:

...ezért aztán újra felkérem az én bölcse rabbi barátaimat, hadd tehessem le eléjük a fénymásolatot a kézitról, amelyen minden tudós láthatja, hogy egy nagyon régi kézitról van szó. Ezen túl pedig a kezemben van ennek egy másolata, melyet a bölcse *Szde Jehosua* készített kétszáz évvel ezelőtt, akkor, amikor a kézirat

⁶⁹¹ Talmud, *Sábát* 32a. alapján. Rási szerint: „...egy részeg nem kell fellökni, leesik ő magától is”.

⁶⁹² Lásd fenn 9. fejezet vége. A „Nyílt válasz”-ban ott Ráfáél Gordon rabbi levelét idézi, aki Friedländernek így írt: „...hosszú levelet, a hozzácsatolt Kiáltvánnyal, megkaptam”. Valószínűleg a rabbigyűlésre hívó Kiáltványról van szó.

még kevésbé volt elnyűtt és megviselt, és mindenki látni fogja, hogy az én másolatom megegyezik a fent említett bölcs másolatával, betűről betűre⁶⁹³.

Végül nem tartották meg a rabbigyűlést, miként írta, „ez nem illő a Jeruzsálemihez”. Ugyanakkor Friedländer gondoskodott róla, hogy az újonnan felfedezett kézirat minél több helyre eljusson, így bizonyítva hitelességét.

A kézirat különböző rabbiknál

Már a 45. levélben (1907. július 9.) közli Friedländer Schechterrel:

...amikor megérkezik a kézirat, nálam kell, hogy maradjon legalább egy hónapig, hogy megmutathassam különböző országok tudósainak, és azután küldeném el Uramnak, hogy rávethesse tiszta tekintetét.

Az 52. levélben (1907. október 2.) Friedländer ezt írja Schechternek:

...az említett kéziratot tíz felé osztottam, és elküldtem oroszországi és németországi bölcseknek, stb., és ha Magasan Tisztelt Uram meg akarja nézni, ezt rögtön elküldöm.

Az alábbiakban megpróbáljuk követni a különböző rabbik közötti levélváltást. Az 1907. november 12-i levélben Friedländer Plocki rabbinak írt⁶⁹⁴:

...nálam csak a *Zvachim* és az *Érachin* van... ezt a részt szétosztottam fejezetekre és elküldtem tíz felé, mert már nagyon meggyarapodtak a kutatók és a vizsgálók, a rabbik és a *dájánok*, akik hajszojják. Most majdnem minden a karlsruhei tudósnál⁶⁹⁵ van, így lesz anyaga a Ritter elleni küzdelmében, és ha Isten is úgy akarja, szent szombat napja után visszakapom őket, és elküldöm Magasan Tisztelt Uramnak.

Hiányzik nekem a 2. fejezet, és ezt Magasan Tisztelt Uram Rőfáél Gordon rabbitól kérje el, aki Wasilkówban, Białystok mellett működik rabbiként. A hatodik,

---

⁶⁹³ Lásd még Friedländer levelét, mely a *Der Israelit*ben jelent meg, az 1908. február 6-án, a 20. oldal alján, mely arról az ortodox rabbi gyűlésről szól, amelynek a Jeruzsálemi ügyében kellett volna határoznia.

⁶⁹⁴ PLOCKI: *SÁALU* 86. old. Lásd még *uo.* a 84. old. az 1908. november 8. levélben.

⁶⁹⁵ L. Meher megemlíti, hogy a kézirat eljutott hozzá, a *Der Israelit*ben megjelent cikke elején, 1908. február 6., 17. old.

hetedik és nyolcadik rész Dávid Franklnál van Husiatynban, a *Dovev Siftei Yesheinim* társaság vezetőjénél, és tőle kéne elkérni...

Az 1907. december 15-i levélben Rosenberg Plocki rabbinak írt⁶⁹⁶:

...és most bejelentem Magasan Tisztelt Uramnak, hogy múlt kedden [december 10-én] visszakaptuk a kéziratot és a többi levelet Karlsruhe városából... amint visszakaptuk a kéziratot stb., elküldtük Ávrám Benjámín Kluger rabbinak Brodyra, és oda fog megérkezni a bölcs Brzezanyból és még néhány rabbi. Ők majd közreadnak egy tiltást és tiltakozást ezek ellen a gazemberek ellen. Remélem, hogy szerdára mindent visszakapok, és akkor mindent el kell küldenem Pestre, a fővárosba. De onnan gyorsan visszakerül, úgyhogy remélem, jövő hét vasárnap, december 22-én mindent elküldök a Magasan Tisztelt Uramnak... remélem, a héten megkapom az *Éráchin* traktátust is Amerikából...

Ez az utolsó megjegyzés – amely arra utal, hogy professzor Schechternek is küldött egy kéziratot – természetesen nem felel meg a valóságnak, hiszen 1907 szeptemberében megszakadt a kapcsolat közöttük. Bizonyosnak tűnik viszont, hogy azok akiket Friedländer beajánlott Plocki rabbinak, hogy elkérje tőlük a kéziratot, igenis kézhez kapták azt. Gordon rabbi igazolta is a kézirat hozzá való megérkezését, a *Kdusát kodsé Jerusálmi* c. cikkében⁶⁹⁷: „...tanúsítom, az ég és föld előtt, hogy a bölcs kiadó – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen – elküldte nekem a szent Jeruzsálemi *Zváchim* traktátusból, a 2. fejezetéből...”. Az előző fejezetben idéztük Grósz rabbi levelét Friedländerhez, melyben ő is igazolja a kézirat átvételét (1908. június 2.): „...leírni, milyen nagy volt az örömöm, amikor megkaptam a Jeruzsálemi kéziratának két kötetét, arra nem lesz elég a papír...”.

1908. január: a kézirat eljut lengyelországi chászid rebbékhez

Az 1907. december 25-i levelében Friedländer a következőket írta Plocki rabbinak⁶⁹⁸:

Tegnap megkértem [Rosenberget], hogy küldjön el mindent Magasan Tisztelt Uramnak... mert biztos vagyok benne, hogy ilyen tanult ember, mint Mélyen Tisztelt Uram, nem fog igazságtalanságot elkövetni, Isten őrizz...

⁶⁹⁶ PLOCKI: *SÁALU* 88. old.

⁶⁹⁷ Erről lásd a 926. jegyzetben.

Két nap múlva (1907. december 27.) Plocki rabbi Rosenbergnek írt, „a bölcs mester tanítványának...”⁶⁹⁹ [úgy tűnik még nem kapta meg a fent említett levelet, amit Friedländer írt neki]:

Máig vártam a kéziratra, de hiába vártam... néhányszor már megírtam neki, hogy mellette állok az ellene fellépőkkel szemben, és csak a kéziratra várok, és remélem, hogy szavaimnak nagy hatása lesz a világban, mivel mindenki tudja, hogy bármit mondok, az magán viseli szent mesterünk, a guri rebbe⁷⁰⁰ – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen – bélyegét. Kérem, sürgesse tovább bölcs mesterét, hogy ne húzódjon tovább az ügy. A leglényegesebb a *Chulin* és a *Böchorot* traktátusának a kézirata. Kérem, ne kelljen ezekre ismét várni, mert ez a Jeruzsálemi érdeke, rabbijának az érdeke, amit kérek. Nem tudván, hová forduljon gondjában, inkább forduljon hozzám, én ugyanis mindent jámbor mesterem utasítására teszek...

Érdekes, hogy amíg Plocki azt kéri tőle, hogy „a leglényegesebb a *Chulin* és a *Böchorot* traktátusának a kézirata”, melyeket már kinyomtattak az első kötetben, valószínűleg azért, hogy megvizsgáltassa bennük a kétséges részleteket, addig Friedländer a rabbiknak csak a *Zvachim* és *Érachin* traktátusokat mutatta meg, amelyek még nem jelentek meg. Talán megtartotta magának a *Chulin* és a *Böchorot* kéziratban lévő köteteit, hogy elmondhassa, a kéziratban új szövegolvasatokat talált, és hogy e szerint javítgassa⁷⁰¹ a furcsa dolgokat, amiket a bírálók találtak a Jeruzsálemi már kinyomtatott kötetében.

A következőről tanúskodik Plocki rabbi⁷⁰²:

És lám, még néhány hétig tartott a dolog⁷⁰³, utána egy levél érkezett, melyet Slomó Friedländer rabbi felesége írt alá, hogy küldi nekem a *Zvachim* kéziratát, és az ősrégi kézirat egy lapjáról készített fénymásolatot... Elutaztam az egészszel

⁶⁹⁸ PLOCKI: *SÁALU* 88. old.

⁶⁹⁹ *Cherev nokemet*, 24. old.

⁷⁰⁰ Ávrahám Mordecháj Alter rabbi (1866-1948), Varsó melletti Góra Kalwariából.

⁷⁰¹ Lásd még a 13. fejezetben.

⁷⁰² 88-89., 99., 9. old.

⁷⁰³ *Uo.* 99. old. részletezve: „...még később ezután írt nekem Friedländer felesége levelet, hogy a kézirat még nem jött meg Brodyból, de nyolc nappal később elküldte nekem a felesége a fent említett kéziratokat.” Érdekes, hogy Rosenberg tanítvány abbahagyta a Jeruzsálemi ügyeinek az intézését, és most Friedländer felesége vette át a küldemények kezelését!

Gurba, és odaadtam a kezébe szent mesterünknek – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen – aki ismert és híres a világban a kitűnő könyvtárával. Ő nagyon járatos a különböző kéziratok felismerésében. Miután megvizsgálta mindazt, amit átnyújtottam neki, azt mondta, hogy nincs más választás, mint írni Slomó Friedländernek, hogy adja meg azoknak az embereknek a címét, kiknél a kéziratok vannak, és leginkább, ahol az eredeti hétszáz éves kézirat található, hogy megállapítsuk az igazságot, mert a *Zváchim* traktátus kézírata, úgy tűnik, valami-féle fortélyos kezelés által látszik réginek...

Miután a kézirat velünk volt és elvittem Gurba, utána meg Sochaczewba⁷⁰⁴, és megegyeztünk mestereinkkel, Isten adjon nekik hosszú és jó életet, ámen, hogy írjunk Slomó Friedländernek, kötelezve őt arra, hogy tisztázza a kéziratok helyét, illetve a Bevezető tanulmányában említett személyek helyét. Hogy saját magunk küldhessünk oda egy tóratudóst a mi országunkból, hogy megfelelően tisztázza a tényállást, amely egy ilyen nagy dolgot, azaz a Szóbeli tan egy részét érinti... A személyek, akiket említ Bevezető tanulmányában, **Szulimán Benvenisti és Jáákov Kobi**. És ha ezt nem teszi meg, ez annak a jele, hogy az egész hazugság, és akkor nem leszünk képesek ez ügyben hallgatni ...

Írtam is neki egy hosszú levelet a szent nagy guri rebbe nevében, isten adjon hosszú és jó életet, ámen, ha nem tisztázza a „címet” és az emberek nevét és elérhetőségét, akiknél a nevezetes kéziratok vannak, akkor nem hallgathatunk ebben az ügyben, és a nemzedék nagy rabbijainak bejegyzésével elrendeljük a könyv betiltását, hisz nem kis dolog a szent Tóráról szélhámoskodni.

A követelés, hogy Friedländer fedje fel a kézirat megtalálójának címét

A guri rebbe véleményének kifejtését fivére, Menáchem Mendel Alter (1877-1942), Pabianice rabbija levelében olvashatjuk, amelyet 1909. február 3-án Plocki rabbinak írt⁷⁰⁵:

⁷⁰⁴ Bornsztajn rabbi, lásd róla a 719. jegyzetnél.

⁷⁰⁵ PLOCKI: *SÁÁLU* 10. old. EILBIRT: *KODÁSIM HAMISÍTÁSA* 23. old.: „...valószínűnek látszik, hogy Menáchem Mendel rabbi sokat foglalkozott az üggyel (fivére) a guri rebbe megbízásából. Hiszen az egyik gyűjtőnél láttam egy tőle származó levelet, melyet Méir Jechiél ostrowieci rabbinak írt ebben az ügyben.”

...És íme írok Önnek még egyszer, Tisztelt és szent fivérem, a Rebbe nevében, Isten adjon hosszú és jó életet, ámen, hogy a véleménye szerint a dolog nagyon-nagyon gyanús. Miután megkapta Tisztelt Uramtól a kéziratot, hajlik a véleménye arra, hogy itt hamisításról van szó. Véleménye szerint, bárki, aki járatos és ért a régi iratokhoz, rájöhet, ha csak egy kicsit is megfigyeli a kéziratot, hogy az valóban nem régi, hanem csak különböző trükkökkel lett öregítve. Így aztán azt mondta nekem, hogy nem érti, amit a cádik és bölcs ostrowieci rabbi említ leveleiben, miszerint kötelezni kell a kiadót arra, hogy bemutassa a kéziratot. Mert mi a nyereség abban, ha sikerül neki csalással készíteni valami régi kéziratot. A lényeg inkább az, hogy megmutassa mindenkinek a Bevezető tanulmányban írtak helyét, akiktől az iratokat kapta és azt, hogy hol vannak azok?... Amióta látta a kéziratot, egyáltalán nem óhajt belenézni abba a könyvbe [az állítólagos Jeruzsálemibe]...

Az itt említett Méir Jechiél Hálévi Holtzstock rabbi (1851-1928) Ostrowiec Świętokrzyskiból, Lengyelország egyik leghíresebb rebbéje így írt Plocki rabbinak⁷⁰⁶: „...egyetérték a tisztelt bölccsel abban, hogy kötelezzük a Jeruzsálemi kiadóját a kézirat megmutatására”. Erre úgy reagált a guri rebbe, hogy ne fogadják el a kéziratot bizonyítékként, mert ő már rájött arra, hogy Friedländer ismer olyan „trükkös fortélyokat”, melyek régebbinek mutatják a kéziratokat⁷⁰⁷.

Úgy tűnik, hogy Plocki rabbi közölte Friedländerrel a fentebb hangoztatott kérést 1908. március 4-én, és hozzátette⁷⁰⁸:

Ezennel világosan ki kell jelentenem, hogy nincs miről tárgyalni a *Zváchim* és az *Éráchin* kézirat alapján, mert honnan tudjam, hogy nem valami trükk által „vált az öreggé”...

---

⁷⁰⁶ PLOCKI: *SÁALU* 11. old.

⁷⁰⁷ „A hírek szerint a rebbe az ősi kéziratot egy kis szakadást okozott és meglátszott, hogy a papír belseje fehér, akárcsak a teljesen új papír” (*Ros golát Áriél* I. kötet, 362. old. 46. jegyzet); „...mert az egészet fortélyokkal érte el, a lapot földbevéajt gödörbe temette, és ott tartotta, amíg bogáncsok nőttek ki föléje és a rothadás miatt egy régi papírnak nézett ki.” (SCHWARTZ: *OLÁT HÁCHODES*, 221. old. 1. jegyzet).

⁷⁰⁸ *Cherev nokemet*, 24 old.

Friedländer: „a brzeżanyi bölcse véleménye többet ér, mint száz más rabbi véleménye”

Friedländer első reakciója a fenti fejleményekre az 1908. március 5-i, Plocki rabbinak írt levél⁷⁰⁹:

...Nincs időm még akár tisztességesen elolvasni sem a levelét, ha befejezem a dolgomat, hazamegyek, és Ön meg fogja kapni a válaszomat. Természetesen nem fogom a guri jámbor bölcse, Isten adjon hosszú és jó életet, ámen, kérését elutasítani. A kéziratot pedig kérem mihamarabb a házamba hazaküldeni, mert, hála Istennek, eladtam azt egy könyvtárnak.

Néhány hét múlva érkezett a második, már meglehetősen durvább és merészebb reagálás az 1908. március 22-i levélben⁷¹⁰:

Ma érkezett haza a kézirat. Ha megkérhetném Magasan Tisztelt Uramat, hogy a fénymásolatot is visszaadni szíveskedjék, mert csak ez az egy maradt meg nekem... Tisztelettel közlöm Önnek, hogy amennyiben összegyűlnének a guri szent rabbi házában Lengyelország rabbijai, és ezt kérnék tőlem, mint erre az összes lengyel rabbi által felhatalmazott rabbinikus bíróságként, természetesen Isten őrizzon meg ettől, hogy ne engedelmességek nekik, bármit is kérnének tőlem, **ha erőmből telik, hogy teljesítsem azt, akkor természetesen megteszem.** De tudja meg Tisztelt Uram, hogy az egyedi vélemény az Öné. És már erősen szóltak rám a bölcse rabbik, hogy ne válaszoljak a bolond dr. Ritternek, és azoknak, akik érdemében okoskodnak... Már hat füzet van a nyomdában, melyekben hat galíciai, lengyel-orosz és német bölcse rabbi és tudós mutatja be a Jeruzsálemi igazságot. Még a galíciai rabbik és bölcsek feje is, a bölcse brzeżanyi rabbi, aki véleményét a krakkói *Hámicpe* folyóiratban adta közre⁷¹¹. És ő többet ér, mint száz más rabbi véleménye, mert nagy az ő neve Lengyelországban és Magyarországon. Ha viszont tisztelt uram ellenvéleményt ad közre, az említett bölcsek szavai akkor is örökre fennmaradnak, és ezzel nem tesz sem nekem, sem a Jeruzsáleminek rossz-

⁷⁰⁹ PLOCKI: *SÁÁLU* 89. old.

⁷¹⁰ *Uo.* 89-90. old.

⁷¹¹ Lásd a 857. jegyzetet.

szat. Sőt éppen ellenkezőleg. De azért remélem, hogy nem fog így cselekedni, és „nem éri az igazat semmi jogtalanság”, miként az írva van⁷¹².

A hat galíciai, lengyel-orosz és németországi bölcshatározat véleménye csak a képzelet szüleménye⁷¹³, amit azért vetett papírra, hogy elbizonytalanítsa Plocki rabbit. De úgy tűnik, hogy számára a fő megerősítés a brzeżanyi rabbi levele volt⁷¹⁴.

A *Mácháziké hádat*ban is publikált Friedländer egy hasonló szellemű cikket (1908 nyarán)⁷¹⁵:

...új arcok érkezéséről szeretnék írni, a wartai rabbiról... sompolyogva jött és már „figyelmeztetéseket”, sőt „utolsó figyelmeztetéseket” kezdett írni tanítványomnak... Ő dr. Ritter ügynöke... Sajnos látom, hogy itt nem a guri jámbor rabbiról és nem is más rabbiról van szó, hanem csakis szélhámossága és csalása ez. Most pedig ítélkezzen az olvasó a fent említett rabbi természetéről...

Plocki rabbi a könyvében nyomon követi e két eltérő reakciót⁷¹⁶:

...a két fenti válaszlevelet küldte, és én szóról szóra idézem, és akkor nem azt éreztem, mint később. Hisz végig, amíg nálam volt a *Zváchim* kézírata, mindent megígért, mert attól félt, hogy újra megvizsgálják a kéziratot, ezért a levelében nagyon is kért, hogy siessek visszajutatni hozzá a kéziratot... de, mikor a kézirat már visszajutott hozzá, akkor már megírta nekem a fenti levelet, hogy tőlem nem tart, mert a brzeżanyi bölcshatározat véleménye ér annyit, mint az összes többi...

Plocki rabbi megjegyzi, hogy Friedländer az ügyek elrendezéséről folytatott tárgyalás folyamán újabb feltétellel állt elő⁷¹⁷:

---

⁷¹² *Példabeszédek* 12:21.

⁷¹³ Lásd még a PLOCKI: *SÁÁLU* 93. oldalon, a 4. paragrafus: „...amit írt, hogy van még hat olyan bölcshatározat, akik még mindig kitartanak mellette, én nem láttam a *Mácháziké hádat*ban csak a szatmári bölcshatározatot, Isten adjon neki hosszú és jó élete, ámen, a bonyhádi bölcshatározatot, Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen, a váraljai és a petrovai bölcshatározatot, Isten adjon hosszú és jó életet, ámen.” Lásd még a 17. és 19. fejezetet.

⁷¹⁴ Lásd erről a 18. fejezetet.

⁷¹⁵ 1908. a 35. szám. A PLOCKI: *SÁÁLU*-ban lehozta a 82. oldalon.

⁷¹⁶ PLOCKI: *SÁÁLU* 99. old.

⁷¹⁷ *Uo.* 82. old. Lásd még a 9. old.

...aztán azt is írta nekem, hogy a rotterdami jámbor bölcshatóság fizessen neki ezerkétszáz ezüstrubelt, mert rossz hírére keltette a fenti könyvet, és ezzel neki anyagi veszteségeket okozott. Erre sem válaszoltam neki...

Ekkoriban határozta el Plocki rabbi azt, hogy könyvet ír *Sáálu slom Jerusálájim* címmel, azzal a céllal, hogy bebizonyítsa, mennyire fontos felfedezni a régi kéziratot és forrását, amiből a Jeruzsálemit nyomtatták⁷¹⁸.

1909. február 14.: a sochaczewi rebbe ítéletet hoz: „Ne vásárolják meg a könyvet, amíg a kiadó nem tisztázza annak eredetét!”

Közel egy év múlva, 1909. február 14-én Lengyelország legnagyobb rebbéjétől, a sochaczewi rebbétől, Ávrám Bornsztajn rabbi (1839-1910) tollából, az *Ávné nezer* responsum kötetek szerzőjétől egy felhívás jelent meg azzal a céllal, hogy betiltsa a Jeruzsálemit⁷¹⁹:

Isten segedelmével. Az új dolog kapcsán, ami megjelent, amit a Jeruzsálemi, *Chulin* és *Böchorot*nak neveznek, és kifogásolták, hogy hamisítvány. Sok nagy bölcshatóság és a *Dovev Siftej Yesheinim* társaság, akik sok pénzt áldoztak a felvásárlására a *micva* miatt, hogy elterjesszék a világban, felkérték a kiadót, hogy tisztázza a források helyét, hogy tisztázódjon az, amit az Bevezető tanulmányában írt ott, hogy egy szent helyről jött ez. A kiadó pedig erre nem volt hajlandó. Így hát, mivel a kiadót nem tartják számon a világban, mint hiteles tudóst, sőt, a nemzedék bölcsei közül többen is kifogásolják természetét, és az a véleményük, hogy nem lehet rá hagyatkozni ilyen nagy dologban. Még a nagyok, akik ajánlóleveleket írtak a nyomtatáshoz, azok sem írták, hogy meggyőződtek arról, hogy az hiteles kézirat alapján készült, csak megbíztak a kiadóban. Így én közlöm testvérimmel, Izrael fiaival, hogy ne vásárolják meg a fent említett könyvet, amíg a kiadó nem tisztázza a könyv forrását a nemzedékek nagyjai előtt, országunkból és országunkon kívül. Majd ha ők tanúskodnak arról, hogy ez hiteles kézirat, akkor beléphetünk kapuin. Mivel bárki, aki ilyen kézirattal hozakodik elő, egyértelmű

⁷¹⁸ Lásd a 21. fejezet és az 1022. jegyzetet.

⁷¹⁹ *Uo.* 9-10. old.

bizonyítékokat kell, hogy felmutasson, hogy az igaz Tóra az. Az Örökkévaló világítsa meg szemünket tórájában, az igaz Tórában.

Hitelesítettem ezt az aláírással vasárnap, a „Tarts magadat távol a hazugság szavától!” hetében⁷²⁰, 1909, Sochaczew.

Ezt mondta a kis **Ávráhám**, aki itt a közösségben él⁷²¹.

Friedländer gyászolja a fivérét...

Friedländer reakcióját a lengyel rabbik nyomására Grünwald Lipót örököltette meg az emlékirataiban⁷²²:

...Hiába Friedländer a Rosenberg név alatt válaszolt nekik, az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) c. broszúrában, de ez természetesen nem csendesítette le a vihart, sőt még jobban felszította azt, hisz ott nem próbált tényszerűen válaszolni a felvetésekre, hogy elhárítsa magáról a vádakat, csak sértésekig és gyalázkodásig jutott el. A nemzedék nagyjai komoly írásokban keltek föl ellene: Wilovsky rabbi (a RiDBáZ) rámutatott hamisításokra, Ávráhám rabbi Sochaczewból ítélkezett fölötte, hogy ne vegyék meg a könyvet, amíg el nem küldi a kéziratot. Jozsef Rosen, a guri rebbe és Méir Jechiél ostrowieci rabbi azt a kis dolgot kérték tőle, hogy adja meg nekik annak a két embernek a címét, akik egyik napról a másikra világhírűek lettek, azaz Jáákov Kobiét és Szulimán Benvenistiét, mert tőlük vásárolta a fivéren keresztül a kéziratot. Egy gazdag mágnás még tízezer koronát is felajánlott annak, aki felfedezi ezen híresek lakcímét...

Ez a leírás nagyon pontatlan, hisz a guri rebbe nem elégedett meg az „amíg meglesz a kézirat” formulával, hanem követelte, „hogy tisztázza a helyét”. Igaz, hogy Méir Jechiél rabbi igenis megelégedett a „lássam az eredetét” felszólítással, és ez ellen lépett föl a guri rebbe, aki

---

⁷²⁰ Elterjedt szokás a rabbinikus irodalomban, hogy a dátumot nem csak az év, hónap, nap jelölésével határozzák meg, hanem leírják azt is, hogy a Tóra mely szakaszának a hetében vannak. Adott esetben nem a szakasz nevét írják le, hanem a szakasznak egy idézetét. Ez akkor különösen találó, ha az adott passzus valahogy kapcsolódik a levél tartalmához. Ilyen ez az eset is, ahol Bornsztajn rabbi a hazugság tilalmának a heti passzusát választotta.

⁷²¹ Ez általában arra utal, hogy az illető a város rabbija.

⁷²² GRÜNWALD: *EMLÉKEK*, 347. old.

úgy fogalmazott, hogy szinte minden oldalon kiderül az idegenkezűség. Persze nem hibáztatható, ha negyven év múlva bizonyos részletekre nem emlékezett.

A fentiek leírása után Grünwald folytatja az események rögzítését⁷²³:

Hirtelen tudomásomra jutott, hogy Friedländer gyászol. Rögtön elmentem őt meglátogatni, persze megkérdeztem, hogy kit gyászol? Erre azt válaszolta, fivérét, a kutatót és tóratudóst, Elijáhu SZÁTot, azt, akin keresztül megvette a Jeruzsálemmit, valahol Ázsiában halt meg. Tudtam, hogy nincsen fivére Ázsiában, de így talált egy kifogást, amit szétkürtölhetett a nagyvilágban, hogy már nem tudja közreadni annak a két embernek a kilétét, akiktől a kéziratokat vette, mert a testvére, aki a közvetítő volt, meghalt. Megkért, hogy írjak pár levelet, és tudassam mindekivel: a fivére halott, és nagy sajnálatára nincs meg neki azon emberek címe, amit kértek tőle.

Nincs dátuma a gyászról szóló mesének. Nyilván 1908 márciusa után történt, amikor egyértelművé vált a guri és a sochaczewi rebbék követelése, hogy fedje fel a kézirat helyét. Meg kell jegyeznünk, ha Grünwald valóban pontosan emlékezik, annak ellenére, hogy az eseményeket a történések után több mint harminc évvel jegyezte fel, és a gyászmeséje csak a sochaczewi rabbi tiltása után történt, akkor ez valamikor 1909 februárja után lehetett. Fontos megjegyezni egy furcsa észrevételt, hogy Grünwald az egyetlen forrása a gyászmesének, annak ellenére, hogy levelek írására kérte őt Friedländer⁷²⁴.

Mi történt végül az 1669. évi kézirattal?

Az 1907. december 15-i levelében Rosenberg a következőket írta⁷²⁵: „...és ha megvásárolja a *Dovev Siftei Yesheinim* társaság a kéziratot, akkor az egész már náluk marad”. Ámde 1908. március 5-én Friedländer ezt írja⁷²⁶: „...kérem mihamarabb a házamba hazaküldeni, mert hála Istennek, eladtam egy könyvtárnak”, de nem részletezi, hogy kinek adta el.

⁷²³ GRÜN WALD: *EMLÉKEK*, uo.

⁷²⁴ Lásd erről a 26. fejezetet.

⁷²⁵ PLOCKI: *SÁÁLU* 88. old.

⁷²⁶ *Uo.* 89. old.

Ezzel szemben Plocki rabbi ezt állította az „eladással” kapcsolatban⁷²⁷: „Ő gátlástalanul hazudik, mind a mai napig nem adta el semmiféle könyvtárnak”.

Az általam felfedezett levelezésből kiderül, hogy Plocki rabbinak igaza volt. Hiszen két évvel az „eladás” után jutott eszébe Friedländernek megint a kézirat. Az 58. levelében közli Schechterrel (1909. október 27.): „...az a kézirat, amiről a Bevezető tanulmányban van szó, amiről szólnak a professzorok tanúsítványai, eladásra kerül 850 koronáért, három kötet...”.

Még később, a 62. levélben (1910. március 30.) Friedländer közli Schechterrel:

Megtisztelve érzem magam, hogy Tisztelt Uramnak bejelenthetem, a legfanatikusabb rágalmazók is elnémultak már... miután látni lehetett az 1669-ből való régi kéziratot, Jichák Párcsi lemásolásában... nincs egyetlen tudós sem, akit a vádaskodás szavai befolyásolhatnak.

Mindazok után, amiről most olvastunk, egyértelmű, hogy egy további nagy hazugságról beszélhetünk csupán, hiszen kiderült, az új kézirat egyáltalán nem hozta azt az eredményt, amiben reménykedett.

---

⁷²⁷ *Uo.* 99. old.

15. fejezet

Bírálatok judaisztikával foglalkozó tudományos folyóiratokban

Azt megfigyelhettük⁷²⁸, hogy Salomon Buber és Solomon Schechter professzor jelenléte a Jeruzsálemi *Kodsim*-nak tudományos háttérrel biztosított, és nagyon sok ajtót nyitott meg előtte. De időközben Buber elhunyt, épp azokban a napokban, amikor a Jeruzsálemi első kötete megjelent, Schechter pedig 1907. augusztusában, csupán néhány hónapra rá, hogy megjelentek Ritter első bíráló cikkei a Jeruzsálemiről, ugyancsak megszakította a kapcsolatait Friedländerrel.

A következőkben áttekintjük a további bírálatokat, melyek németül franciául és magyarul jelentek meg a kor nagy, judaisztikával foglalkozó folyóirataiban, híres tudósok tollából.

Dr. Blau Lajos: „Nagyon kalandos az az előadás, mely az új köteteket bevezeti”

A 6. fejezetben olvashattunk a budapesti Bacher professzor második cikkét a Jeruzsálemiről, mely a *Zeitschrift für Hebraeische Bibliographie* (ZfHB) frankfurti folyóiratban jelent meg. Az 1907. január-februári számában, melyben megvilágítja a Jeruzsálemi eredetiségét egyre erősebben megkérdőjelező gyanús motívumokat.

Bacher cikke alapján írt a témáról a magyar neológia egyik meghatározó alakja, a neológ rabbiszeminárium későbbi vezetője, dr. Blau Lajos a szerkesztésében megjelenő *Magyar-Zsidó Szemlében* (1907/III. 272. old.). Cikkében összefoglalja a Jeruzsálemivel kapcsolatos kételyeket, s azt is, miért nem dőlt még el végérvényesen a Jeruzsálemi sorsa. Mivel a témában nagyon kevés magyar nyelvű anyag jelent meg, ezért itt az egész cikket idézem, a korabeli nyelvi különbségek javítása nélkül:

Dr. Friedländer Salamon (Szatmárhegyen), ki „Chések Selómó” cz. tószifta kommentárt és Jebámóth palesztinai talmudtraktátusát (1905) tett közzé, az imént két eddig ismeretlen jerusalmi traktátussal lepte meg a szakköröket (*Talmud jerusalmi, széder Kodásim, Chullin és Bekhóróth. Színerváralja 1907*). Az örömpohárba, fájdalom, örömcseppek vegyülnek, mert nagyon kalandos az az előadás, mely az új köteteket bevezeti. F. valósággal mesészerűen hangzó históriát mond

---

⁷²⁸ Az 5-6. és a 12. fejezet vége.

el arról, hogy mikép jutott az ismeretlen jerusalmi kézirat birtokába. A gyanú fel
lénen keltve, belső kritériumok szerint kell a szöveg valódiságát megállapítani.
Ilyenül első sorban a nyelvezet kínálkoznék, csak hogy a hanyag kiadás folytán ez
is meg van nehezítve. Nem marad tehát más hátra, mint a tartalom. Ebből főkép
azok a részletek jönnek tekintetbe, melyek máshol nem fordulnak elő. Aki azon-
ban tudja, hogy az úgynevezett magasabb kritika milyen csalóka képeket varázsol
a kutató szeme elé, nagy aggálylyal néz ezen „kritikai vizsgálódás” elé. Sajnála-
tunkra eddig csupán lapozhattunk az új kötetben, és ebből csupán az érintett pon-
tatlanságot konstatálhattuk. Ez a vizsgálódást is komplikálja, mert sohasem lehet
tudni, vajjon nincs-e a szövegben sajtóhiba, nem is szólva a párhuzamos helyek
ügyetlen megjelölései által előálló nehézségekről. Kedvező előjelnek tekinthető
az, hogy Schechter és Buber, e két kitűnő hagyományismerő, a kézirat valódisá-
gában nem kételkedtek: az előbbi a newyorki szeminárium részére meg akarja
vásárolni, az utóbbi, ki azóta elhunyt, F. munkatársa volt, Bacher, ki az előkerült
traktátusokat (Zeitschr. f. Hebr. Bibliographie 1907. I.) két szempontból vizsgál-
ta, végleges ítéletet nem alkotott magának. Adhuc sub iudice lis est⁷²⁹.

Dr. Porges rabbi: „Talmudi tudományosságának hiánya a hamisítás legkegyetlenebb árulója”

Fél évvel Bacher cikke után, a ZfHB 1907. október-novemberi számában⁷³⁰ jelent meg
dr. Nathan Porges rabbi (1848-1924) reagálása:

A „ZfHB”-ben... Bacher részletesen beszámolt a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjéről,
melyet S. Friedländer adott ki kézirat alapján... aggodalmat ébreszt már a kézirat
felfedezésének a Bevezető tanulmányában felvezetett kalandregényszerű történe-
te, és a ködös titokzatosság hangulatát tovább fonja a kézirat felfedezése utáni
időkre is, a hiteltelenség érzetét kelte. E gyanúkon kívül sok más egyéb részlet-
kérdés is felmerül, melyek Bachert idézve: „...csendes tűnődésekhez vezetnek,
melyek a szöveg hitelességét illetően kétségeket ébresztenek.” Én nem tűnődöm,
mivel a legkisebb kétségem sincs ebben az ügyben. Véleményem szerint a kézirat

---

⁷²⁹ A per még a bíró kezében van.

⁷³⁰ 157-158. old.

hamisítvány. Erre a megállapításra jutottam a kinyomtatott szöveg mindössze három oldalának elolvasása után.

Aki, ha felületesen is, de ismeri a talmudi szövegek filológiai kutatásainak elemeit, az ismeri azokat az elferdített kifejezéseket, amelyeket a keresztény cenzúra tett a szövegbe, tud róla, hogy a *mumár* szót (kikeresztelkedett) a római könyvinkvizíció (*Bücher-Inquisition*) tétette be a *mösumád* (hitehagyott, renegát) szó helyett. Sok kéziratban és a XIV. század közepéig a Talmud valamennyi megjelent kiadásában ennek megfelelően mindenhol, ahol a mi szövegünkben a „mumár” szó szerepel, ott kivétel nélkül mindig a „mösumád” szó áll...

A továbbiakban bemutatja a *mumár-mösumád* szópár cenzúrája alakulásának történetét, és Nátán Nátá Rabbinovicz cikkére⁷³¹ is hivatkozik. Aztán folytatja:

És íme, a „mumár” szó sokszor előfordul az új Jeruzsálemi szövegében, mely egy XIII. század elejéről származó kézirat alapján készült... ez bőven bizonyítja a szöveg hiteltelenségét és hamisságát. A minden tudományos felkészülés nélküli hamisító – akiről nem állítom, hogy a kiadó lenne – nem volt tisztában azzal, hogy a Jeruzsálemi egy ősrégi kéziratában nem szerepelhet a „mumár” kifejezés. Talmudi tudományosságának hiánya ebben a gyakori kifejezésben a hamisítás legkegyetlenebb árulója... kár hogy Schechter és Güdemann arra pazarolt támogatását, hogy ez a talmi-talmud megjelenjen⁷³².

Érdekes, hogy Porges annyira biztos volt a dolgában, hogy egy másfél oldalas cikk eleendőnek bizonyult neki a Jeruzsálemi hamisítással nyilvánításához⁷³³.

Porges szavaira Bacher az 1908. január-februári számban⁷³⁴ válaszolt:

...állítása nem felel meg annak, amit Rabbinowicz a müncheni kézirat alapján készült talmud-szöveggyűjteményéből tanulhattunk. Az *Ávodá zará* (Bálvány-

⁷³¹ Lásd az A. M. Haberman (Jeruzsálem, 1952) kiadását, 77. old. A *mumár-mösumád* kérdéskörnek komoly rabbinikus irodalma is van. Lásd még a *Mágén Ávráhám* 126:1., és *Máchácit hásekel* uo., *Chátám Szofér* – Kovec *tsuvot* responsuma, Jeruzsálem, 1973, 79. fejezet, Schepansky Israel rabbi: *Söérit Jiszráél*, New York, [1997], 474-475. old.

⁷³² Friedländer reagálását és annak elutasítását lásd a 20. fejezetben, a 986. és 995. jegyzetnél.

⁷³³ Lásd még Aptowitz szavait (a 1004. jegyzet mellett): „...ez a legfontosabb bizonyítéka annak, hogy ez a Jeruzsálemi hamis”.

⁷³⁴ 39-40. old.

imádás) traktátusban⁷³⁵, a 26b. lapon találkozhattunk a „mumár” szóval nyolcszor is tizenkét sorban és Rabinowicz egyszer sem említi a „mösumád” szót, mint változatot... Hozzátenném, hogy Porgesnek a Jeruzsálemi hitelességét firtató kérdései nem gyöngültek a felvetésem nyomán, mert magában a Jeruzsálemi szövegében a „mumár” szó nem szerepel.

Bacher – aki az első cikkeiben még hitt a Jeruzsálemi hitelességében és nem állapította meg azt, hogy a könyv hamisítvány – a továbbiakban, többek közt Porges hatására is, megváltoztatta véleményét és ő is meggyőződött róla, hogy ez a Jeruzsálemi nem hiteles⁷³⁶.

Viktor Aptowitzer professzor: „Nem csupán, nem gazdagítja a zsidó irodalmat, hanem még árt is neki”

A híres Talmud- és rabbinikusirodalom-kutató Viktor Aptowitzer professzor (1871-1942) a *Die talmudische Literatur der letzten Jahre* (Az utóbbi év talmudi irodalma) című cikksorozatában, a *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* (MGWJ) folyóirat 1908. május-júniusi számában⁷³⁷ röviden ír a cikk végén a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjéről:

...a Jeruzsálemi irodalmából még egy könyvet kellett volna bemutatnunk. Mely óriási felfedezés kellett volna hogy legyen, és mindenki, aki akár egy kissé is érdeklődik a zsidó irodalom iránt, áldással fogadhatta volna – ha nem ilyen körülmények között jelenik meg. Mert bizony ez nem csupán nem gazdagítja a zsidó irodalmat, hanem még árt is neki... A kritikánknak az az álláspontja, hogy Friedländer megállapításai nem felelnek meg a valóságnak, vagyis ő nem csak a kommentárokat írta meg, hanem a főszöveget is. Félrevezetve ezzel az érdeklődőket. Vagyis igaz, hogy a Friedländer kiadása egy kéziraton alapszik, de ez nem a Jeruzsálemi eredeti szövegének a kézírata, hanem a négy másik rendből, és más

---

⁷³⁵ Ez a Talmudnak az a traktátusa, amely a bálványimádás tilalmának törvényeivel foglalkozik: hogyan kell elkerülni a bálványszobrokat, a bálványok jeleit és jelképeit, illetve miképpen tartsuk magunkat távol ünnepeiktől. E traktátusban kerülnek megtárgyalásra a zsidók és nem-zsidók közötti tiltott kapcsolatok törvényei, melyek részben a bálványimádás tilalmával, részben más előírásokkal állnak összefüggésben.

⁷³⁶ Lásd még a 7. fejezet vége.

⁷³⁷ 316-317. old.

talmudi irodalomból – és én azt is hozzátenném, a későbbi döntvényhozók szövegeiből is – kimásolt és összegyűjtött anyag.

Jegyzetben hivatkozik arra, amit Bacher, Rabbinowicz, Ritter és Porges írt. Ennek alapján a következő számban⁷³⁸ további részletes áttekintést adott közre mindarról, ami eddig megjelent a Jeruzsálemi Friedländer általi meghamisításáról. Ő bemutatja azoknak az érveknek a lényegét is, amelyek az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) válaszfüzetben jelentek meg, rámutatva ezeknek durva és visszataszító stílusára. Ráadásul ebben a füzetben Aptowitzter egy nagyon súlyos észrevételt is tett, miként azt alábbiakban látni fogjuk.

Ratner a Jeruzsálemi *Chulin* bírálatában így ír⁷³⁹:

Uo. az 1. fejezetben, a 2. törvényben, az 5. lap második oldalán az van írva: „...oda jött Jáákov, az Áchszájáj falu embere, gyógyítani őt”. A Jeruzsálemi *Sábát* traktátusában, a 14. fejezetben, a 4. törvény végén a velencei kiadásában⁷⁴⁰ pedig úgy szerepel: „...oda jött Jáákov, a Számá falu embere, Jézus nevében gyógyítani őt”. A Jeruzsálemi *Sábát* traktátusának későbbi kiadásában hiányoznak a fent idézett utolsó szavak (nyilván a keresztény cenzúra hatására – O. B.). A kutatók ez nem vették észre. És lám, még az Izraelben titkos helyen (!) fennmaradt Jeruzsálemiben sincsenek meg ezek a szavak?!

Rosenberg az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) brosúrában erre a következő felelettel állt elő:

A kézirat változatában a „mestere nevében” szerepel. Egy könyvkereskedő, aki a nyomtatásba is be akart szállni annak idején, kérte, rejtett okokra hivatkozva, hogy ne közölje, és ne említse az ilyen kifejezéseket és ez az oka annak is, hogy mesterem a „bálványimádó” kifejezést is átváltoztatta „kuti”-ra⁷⁴¹, amit később nagyon megbánt.

Aptowitzter ehhez a következőket fűzi⁷⁴²:

⁷³⁸ 1908. július-augusztus 435-445 old.

⁷³⁹ *Háolám*, 1907. július 2., 324. old.

⁷⁴⁰ 1523-ban.

⁷⁴¹ Lásd a 456. jegyzetnél, és magában a jegyzetben.

⁷⁴² 441. old.

Ebből a brosrából megérthettünk még egy nagy fontos és nagyon jellegzetes tény, mégpedig azt, hogy azt a könyvkereskedőt, aki részt akart venni a kiadás költségeiben, cenzori jogokkal hatalmazta fel!

Van még egy általános megjegyzése is:

Azon bizonyítékok között, melyek azt kívánják nyilvánvalóvá tenni, hogy Friedländer szövege nem eredeti, annak ellenére, hogy vannak benne nem egészen kifogástalan részek, van néhány nem teljesen igaz érv és gondolatmenet. Általában azonban a szöveg kritikája meggyőző arról, hogy Friedländer szövege nem más, mint összemásolt részletek gyűjteménye...

A cikk végén⁷⁴³ összegzi véleményét:

A tudomány nem veheti figyelembe a Friedländer által kiadott szöveget – és semmi jelentősége sincs annak, hogy az régi kéziratra épül, vagy sem. A legjobb esetben egy olvashatatlan másolaton alapuló, nem megfejthető másolás alapján íródott kitalációról van szó.

Két év múltán, amikor megjelent a Jeruzsálemi második kötete, Aptowitzer harmadik cikkét is közre adta, melynek tartalmát a 20. fejezetben idéztem.

Lévi professzor rabbi Párizsból: „Mi más mindez, ha nem színjáték?”

A *Reveu des Études Juives* (REJ) francia folyóiratban⁷⁴⁴ a szerkesztő, Israël Lévi (1856-1939, Franciaország későbbi főrabbi) megjelentett egy rövid recenziót a Jeruzsálemi első kötetről. Elmeséli röviden Friedländer történetét, a kézirat megtalálásának eseményeit, és így fejezi be:

Mi más mindez, ha nem színjáték? Az első kötet elolvasása közben érzett megdöbbenésünk megerősíti ebbéli sejtéseinket. De mielőtt állásfoglalást adnánk közre, meg kell várnunk a kézirat bemutatását, melyet Friedländernek kötelessége megtenni, úgy saját magára, mint a tudományos világra való tekintettel, amennyiben a kételyeket el kívánja oszlatni. Ez az egyetlen útja annak, hogy a kiadott szöveg hitelességéről meggyőzzön bennünket.

---

⁷⁴³ 446. old.

⁷⁴⁴ 1907, LIII, 122-123 old.

Dr. Liber rabbi: „Elmondhatjuk azt, hogy a csalás kiderült”

Dr. Maurice Liber rabbi (1884- 1956, Franciaország későbbi főrabbi), az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) brosúráról⁷⁴⁵ írt recenziójában, a REJ-ben 1908-ban⁷⁴⁶ így ír:

Amikor Israhél Lévi bemutatta a REJ olvasóinak a Salomon Friedländer rabbi által kiadott Jeruzsálemi *Kodásim* rendet, nem rejtette véka alá kétségeit a szöveg eredetiségét illetően. Azóta kiderült, hogy nem hiába gyanakodott; elmondhatjuk, hogy a csalás fény derült, sok minden felszínre került a könyvvel kapcsolatban...

Freimann úr elutazott arra a bizonyos helyre, [ahonnan a kézirat származik] és ellenállhatatlan ajánlatokat tett, de [a kézirathoz] nem jutott el... Freimann azt tételezi fel, hogy Jehosúa Benvenisti rabbi talán lemásolt magának részleteket, amelyek kapcsolódnak a Jeruzsálemi *Kodásim*hoz, és ez jutott el Friedländerhez, aki mindezt megváltoztatta és megszerkesztette a saját elképzelése szerint. Mindezt alátámasztja az a tény, hogy Friedländer szerint a kézirat Jehosúa Benvenisti rabbin keresztül jutott el hozzá. Így nem egészen ő találta ki, csupán meghamisította azt.

Nem tudom, miről is van itt szó. Lehet, hogy létezik egy – talán – Aaron Freimann (szül. 1871), a frankfurti Stadtbibliothek könyvtár héber részlegének főkönyvtárosa által írott cikk, amihez még nem sikerült hozzáférnem.

Cikke további részében számba veszi a Jeruzsálemi ellen írott cikkeket és így zárja le részéről a kérdést:

...az egyetlen, aki védelmébe vette a Jeruzsálemi hitelességét, Grünhut volt... de lásd erre Simonson helyes reagálását...

Grünhut Lázár (1850-1913) magyar származású jeruzsálemi rabbi cikksorozatáról van szó, aki régi kéziratok elismert szakértője volt, és a Berlinben megjelenő *Israelistische Monatsschrift*, a *Jüdischen Presse* újság mellékletében, az 1907. október 31-i szám 42-44. oldalán, az 1907. december 24-i szám 50-52. oldalán és az 1908. január 23-i szám 3-4. oldalán elhárította a *Chulin* és *Böchorot* traktátusok hamisításának vádjait, melyeket cikkeiben

⁷⁴⁵ Lásd 9. fejezet.

⁷⁴⁶ 142-143. old.

Ratner említett. Ezzel a Jeruzsálemi hitelességének értékelhetőségéhez járult hozzá (habár hozzá kell tennünk, hogy Grünhut igen óvatosan fogalmazott, és egyszer sem írta, hogy a Jeruzsálemi *Chulin* és *Böchorot* ne lenne hamis, csupán Ratner érveit nem találta helytállónak). Grünhut első cikkére megjelent dr. David Jacob Simonsohn válaszcikke⁷⁴⁷ az 1907. november 28-i számban, a 48. oldalon, melyben elutasítja Grünhut mondanivalóját és a Jeruzsálemit egyértelműen hamisításnak tekinti.

Végül Liber összefoglalja véleményét az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak)-ról:

Ezt a brosúrát Ritter és Ratner ellen adták ki... Tartalmaz néhány olyan levelet, amely lényegtelen, és nem tartalmaz bizonyítékokat, és a többi része nem más, mint káromlás és durvaság. Ez nem fogja Friedländert kimenteni a nehézségeiből. Érthető, hogy Friedländer mindent megtesz, amit lehet, a védekezése érdekében, de mit keres ebben a kusza ügyben a tanítvány? Ennyire kiáll Mestere tisztességének védelméért?

Libernek meg sem fordult a fejében az, hogy Rosenberg tanítvány nem más, mint maga a mester, Friedländer, amint ezt a 14. fejezetünkben már tisztáztuk.

Összefoglalva: a németül, magyarul és franciául írott tudományos munkák, melyeket 1907-ben adtak ki, kétségeket fogalmaztak meg a Friedländer Jeruzsálemijének az eredetiségét illetően. Azonban már az év vége előtt és a következő évben úgy tűnik, teljes volt az egyetértés, valamennyien – egy kivételével – egyértelműen fogalmaztak: „meghamisította azt”, „ő nem csak a kommentárokat írta meg, hanem a főszöveget is”, „a kézirat hamisítvány”, „összemásolt részletek gyűjteménye” és így tovább. Úgy tűnik, hogy ezek a folyóiratok nem siettek Friedländer és hívei válaszcikkeit megjelentetni, amiért ő több helyen is panaszkodik írásaiban⁷⁴⁸. Ennek köszönhetően tehát a tudományos világban nem alakult ki vita a Jeruzsálemi hitelességéről, a kéziratot egyhangúlag hamisnak minősítették.

---

⁷⁴⁷ Róla lásd a 209. és a 357. jegyzetet.

⁷⁴⁸ Például a 48. levél Rosenbergtől Schechternek (1907. augusztus 11.) a *Der Israelit* újsággal kapcsolatban: „...Írtunk neki... Azóta nincs semmi hír a kiadótól, és nem is közli a leveleket, stb. Sajnos bizony a pénz mindenütt győzedelmeskedik, és emiatt a mi kezeink pedig bilincsbe vannak verve”.

16. fejezet

A fordulat: fény derül Friedländer mesterkedéseire és valódi személyazonosságára**A *háTikun* könyv szerzője?**

A kézirat hitelességéről folytatott vita és az összetűzések közepette kezdtek felszínre kerülni Friedländer múltjának eddig ismeretlen részletei, melyek sokat ártottak szavahihetőségének, és nehezítették a Jeruzsálemi elfogadását.

Aron Marcus cikkében⁷⁴⁹ közzétette, hogy amikor Friedländer „a nagy, magasságos... tisztelt nagyváradi Ullmann Slomónál⁷⁵⁰ járt, elmesélte, hogy írt egy tréfás füzetet is, aminek *háTikun* a címe, olyan Purim-traktátus félét⁷⁵¹, amely közismert a jesivákban, és azt Friedland néven írta alá”.

Grünwald Lipót az emlékirataiban⁷⁵² így írt:

Saját szememmel láttam egy levelet, amelyet [Friedländer] Bacher Vilmos professzornak írt Pestre, melyben arra kéri a budapesti rabbiszeminárium vezetőit, hogy álljanak mellé, mert sokan üldözik, ugyanis *mászkil*⁷⁵³. Hogy alátámassza állítását, elküldte neki *háTikun* című könyvét, melyet ifjú korában a *Zohár* stílusában⁷⁵⁴ írt és amelyben több a gúnyolódás, mint a tartalom. Ő ugyanis nagy szakértője volt mások imitálásának...

Az itt említett könyvet meg is találtam kutatásaim során. A következő áll a címlapon:

---

⁷⁴⁹ Lásd MARCUS: *FRIEDLÄNDERRŐL*.

⁷⁵⁰ Lásd a 284. jegyzetet.

⁷⁵¹ Az úgynevezett „Purim-traktátus” része a legörömtelibb zsidó ünnep, a Purim hagyományos mulatságának. Ezek a szerzemények a talmud kérdező-felelő stílusában írnak le különböző csipkelődő, vicces aktuál politikai, közösségi témákat, zsidó vicceket stb. Az évek során több ilyen gyűjtemény is megjelent ezekről lásd A. M. Habermann bibliográfiai listáját az *Aresheth*, V. kötet, 1972, 136-144. old. Lásd még az *Encyclopaedia Judaica*ban van, XIII. kötet, 124. l, és egy része az említetteknek itt: FRIEDBERG: *BIBLIOGRAPHICAL LEXICON*, 2. kötet, m/2530-2556. szám alatt.

⁷⁵² GRÜN WALD: *EMLEKIRAT* 346. old. Lásd még a 185. jegyzetnél.

⁷⁵³ Vagyis a zsidó felvilágosodás híve, melyből kifolyólag szemben áll az ortodox zsidósággal. Részlete-sen lásd Bevezető fejezetek: 5.

A *háTikun* könyv *Sulchán áruch* – terített asztala a rendeleteknek és szokásoknak a „Szent nyáj” egylet számára, amelyben kifejtésre kerül a lubavicsi és lengyel chászidok minden részletével a *Tikun* (vagyis *L'Chájim!*) tósztivásnak.

Mindez elrendezve misztikus magyarázatokkal a Tóra kinyilvánított és rejtett részei alapján, melyet összegyűjtött a jámbor rabbi, a chászidok igaz kedvelője, ki a chászidok javításán⁷⁵⁵ munkálkodik teljes szívvel és lélekkel, az ősi chászidok közül Lájbesil SZÁT úr, a chászid Szakolia városából, mely Szíria államában van. Kiadva... *Csernovic* városában.

A címlap túlsó felén németül szerepel a következő felirat: „Verfasst von L. Friedland... Czernowitz, 1881.”

A „Szent szerző bevezetője” előtt ez áll: „Ajánlja a nagy chászid, szent fény, aki egész nap a *tikun*nal foglalkozik, híres a szent könyveiről, Ovádja ben Pötáchjá SZÁT, a szent *Mögále tömirin* c. könyv szerzője.” Itt Jozsef Perlre utal (1773-1839), a chászid mozgalom nagy ellenségére, aki 1819-ben Bécsben kiadta Ovádja ben Pötáchjá szerzői álnéven a *Mögále tömirin* (A titkok felfedője) című paródiáját, mely a chászidizmust gúnyolja, humoros részletekkel tarkítva. A könyv 151 levél, melyet két fiktív chászid személyiség váltott egymással. A könyv tipikus *mászkil* stílusú bírálata a chászidizmusnak. Ovádja ben Pötáchjá ajánlólevele a *háTikun* könyvhez azt sugallja⁷⁵⁶, hogy a könyv a *Mögále tömirin* műfaj folytatása. A *háTikun* hat fejezetet foglal magába, és egy törvénykönyv stílusában előadott paródia, alparagrafusokkal és szöveg alatti jegyzet kommentárral ellátva. A lényegi célja gúnyt üzni a chászid szokásokból, különösen a spirituális chászid összejövetelek, a fábréngenek, a pohárköszöntők szokásaiból.

Arra, hogy a fenti kiadvány szerzőjét a Jeruzsálemi kiadójával azonosították, a következőt írta Plocki rabbi a könyvében⁷⁵⁷:

Elég azt tudni, hogy fiatal korában is hamisítással foglalkozott. Kénytelen vagyok közreadni azt, amire Aron Marcus, a krakkói chászid egy németnyelvű folyóiratban már rávilágított. Ez a rabbi összeállított egy *háTikun* c. könyvet, telítve

---

⁷⁵⁴ Lásd a 928. jegyzetet.

⁷⁵⁵ Szójáték: *tikun* = javítás, és *Tikun* = tósztozással egybekötött áldásmondás.

⁷⁵⁶ Hisz, ez nem egy „ajánlás” amelyet Perl maga írt, mivel a *háTikun* szerzője néhány évvel Perl halála után született.

⁷⁵⁷ PLOCKI: *SÁALU* 95. old.

erkölcstelen káromkodásokkal és példátlan gúnyolódással, melyben a *Sulchán áruchot* utánozza törvényekkel és magyarázatokkal, sőt még a szent *Zohár* nyelvezetét is leutánozza erkölcstelen mondataiban.

Hihetetlen annak, aki nem látta ezt az irományt, hogy egy Tórában járatos embernek ilyen mocskos szája legyen. Ami különösen szembetűnő, az a chaszidizmus és a chászid szokások kifigurázása a *Báál Sem Tovtól*⁷⁵⁸ napjainkig... Slomó Friedländer úrnak, a pesti Bacher professzorhoz címzett kézírása tanúskodik arról, hogy ő írta ezt⁷⁵⁹. Sőt ő maga is bevallotta ezt Klein Jichák rabbinak⁷⁶⁰, az *Ohel Jichák* rabbinikus folyóirat szerkesztőjének, aki a birtokomban lévő levélben ezt megírta nekem⁷⁶¹... Sajnálom, hogy maga az iromány pillanatnyilag nem áll a rendelkezésemre, hogy néhány gyöngyszemet kimásoljak belőle, hadd lássa az egész világ, meg lehet-e bízni egy olyan emberben, aki imasájlába burkolózva jelenik meg köztünk, és közli, hogy megtalálta a Jeruzsálemit, de ugyanakkor nem hajlandó tisztázni, hogyan és hol találta meg. Csupán hazugságot hazugságra halmoz, és mindenféle szefárd személyeket agyal ki, akik soha nem is léteztek.

Valóban Friedländer írta-e a *háTikunt*?

A *Léc hájájin* (A bor bohóca) kiadványban, a *Céd römijá* (Csalóvadász)-ra⁷⁶² adott válaszfüzetben Rosenberg így írt:

Minden, amit Janowsky írt irományának bevezetőjében, **az elejétől a végéig** nem más, mint **szemenszedett hazugság**, rágalom. Soha mesterem és rabbim nem írt *háTikun* című könyvet, és soha illet a kezében sem tartott. Világos, ha mégis van ilyen könyv, **akkor az mástól származik...**

⁷⁵⁸ Jisráél ben Eliezer rabbi (1698-1760), „*Báál sém tov* – A jó név birtokosa”, a chászid mozgalom alapítója.

⁷⁵⁹ Plocki rabbi nyilván nem látta Friedländer Bacherhez intézett levelét, és valószínűleg Grünwald hozzá írt leveléből szerzett róla tudomást.

⁷⁶⁰ (1861-1944), a szatmári Status Quo közösség *dájánja* (segéd rabbija).

⁷⁶¹ És folytatja: „...biztosan a tudós Aron Marcus, aki kiváló emberként közismert abban, hogy a Tóra és az igazság szeretete jellemzi, alaposan kikutatta, hogy valóban ő írta, mielőtt nyilvánosságra hozta volna a dolgot”. De lásd a 844. jegyzetet.

⁷⁶² Lásd a 24. fejezetet.

Természetesen Rosenberg heves tagadása ellenére feltételezhetjük, hogy mégis Friedländer írta a könyvet, csakhogy a Jeruzsálemi hitelességét megerősítendő, tagadnia kellett ezt.

1908 december: Jonátán Eibenschütz rabbi talizmánjának meghamisítása

Még egy súlyos leleplezés jelent meg a *Tél Tálpíjot* 1908. december végi számában⁷⁶³, Horowitz Cvi Hálévi (1869-1934), Nagyszeben rabbija hosszú levelében:

Mondtam, nem ez a pillanata a suttogásnak... ez az ember, a bölcs Friedländer, aki Mülhausen városát elhagyva, különböző városokban lakott, Vác, Verbó, Teke stb. Arra jutott, hogy sátrát Kolozsvárott veri fel⁷⁶⁴, ahol is kenyerét mint óraadó tanár kereste. De nem volt nyugta ott, mert látta, hogy szívbéli barátom, az ottani bölcs rabbi⁷⁶⁵ nem siet feléje, és nem segíti úgy, ahogy azt ő remélte ...

És lőn egy nap, Friedländer rohanva és zajosan érkezett a rabbihoz, mondván: „Hallgasson meg tisztelt uram, mert nagy dolgot mondok én neked. Dr. XY rabbi Zürichből, Svájc országából küldött nekem egy levelet... amelyben benne volt ez a talizmán, amely hosszú évek óta Zürich városa múzeumában volt, és amely „Jonátán Eibenschütz rabbi ereklyéje néven volt ismert”... Az említett dr. hallott rólam, mondván elolvasom és megfejtem az ereklye feliratát, mert szorgalmas és tudós kutató vagyok, így hát megkért, hogy vessek egy pillantást rá, és a megfejtésről szóljak neki. (Az ereklyén, amit megmutatott a kolozsvári rabbinak, nyomtatott héber betűs felirat volt, és szemmel láthatóan eljárt felette az idő)...

Komoly fáradozás nyomán sikerült megfejtenem az írást, de, jaj nekem uram! Mit nem mond az ereklye felirata, amit sikerült elolvasnom az *Álef-bét-Álef-táv-Bét-sin* megfejtési módszerével⁷⁶⁶. Minden kétségen kívül kiderül a megfejtés ál-

---

⁷⁶³ 61-62. old.

⁷⁶⁴ Körülbelül 1902-ben.

⁷⁶⁵ Glasner Mose Smuel rabbi (1856-1925), a *Dor rövii* című könyv szerzője, a *Chulin* traktátusról.

⁷⁶⁶ Az úgynevezett *ÁT-BáS* (*Álef-táv Bét-sin*) írás titkos írásmód, ami a betűk felcserélésén alapul. Az első betű, az א (*álef*) helyett az utolsót, a ת (*táv*)-ot írjuk, a második, a ב (*bét*) helyett az utolsó előtti a ש (*sin*)-t és így tovább. Jeremiás próféta a jóslataiban ששך (*sésách*)-ról beszél (*Jeremiás* 51:41.), ami בבל (*Bábel*) és לב קמי (*láv kámáj*)-ról (*uo.* 1.), ami meg כשדים (*Kászdím*)-ot jelent, az *ÁT-BáS* módszerével megfejtve. Ez a leghíresebb a betűcserélő rendszerek között. A Talmud is megemlíti ezt a titkosírást a *Sábát* traktátusban (104a.).

tal, hogy **Eibenschütz rabbi igenis áldozatul esett a gazember Sábtaáj Cvi – töröltessék ki a neve – csapdájának**, és hitt benne teljes hittel!”

Hallgass meg, a „bölc” Friedländer elkezdte megfejteti a régi, megviselt iratot...

A kolozsvári közösség rabbija, akit természetesen nagyon bántott a dolog... Sietve levelet küldött a zürichi dr. rabbinak a szóban forgó ereklyéről, amit elküldött Friedländernek. Ki írhatná le a kolozsvári közösség rabbijának megdöbbenését, amint megijedt és megszárdult, amikor elég gyorsan megkapta a zürichi dr. rabbi válaszát, mondván: „Nem hallottam semmilyen Eibenschütz ereklyéről, amelyet állítólag a zürichi múzeumban őriznek, és nem is láttam ilyet soha. Nem küldtem el megfejtésre semmiféle ereklyét semmilyen Friedländer nevű embernek soha az életben. És még csak soha nem is írtam neki.”

Amint ezt elolvasta, a rabbi elküldött érte és maga elé hívatta, hogy hozzák oda a „bölc Friedländer”-t, a jelenlevők füle hallatára nagyon keményen beszélt vele: Miért akartál becsapni bennünket a hazugságaiddal és a csalásoddal, és megszégyeníteni egy olyan bölcsét Izrael népének, mint Jonátán rabbi, és őt olyanná tenni, mint egy gazember, áruló, aki hitt a Sábtaáj Cvinek – töröltessék el a neve? Nyilvánosan kiderült a csalásod! A „bölc Friedländer” megszégyenülten azt válaszolta: „Igaz, be kell vallanom, hogy senki nem küldött nekem semmilyen ereklyét Zürichből, én magam készítettem ezt nagy szorgalommal és tehetséges kézzel, hogy bebizonyítsam Önnek kezem ügyességét és szorgalmát. De a dolog lényegét illetően, több kutatás után, már régen azon a véleményen vagyok, mint Eibenschütz korabeli ellenzői, hogy Eibenschütz rabbi igenis hitt Sábtaáj Cviben minden kétséget kizárva.”... Ezek után elűzte színe elől, és szégyenszemre el kellett hagynia a várost. Nem is látták többé ott, mind a mai napig.

Most tehát, minden józanul gondolkodó ember arra a következtetésre jut, hogy egy ilyen tehetséges gazember képes lehet minden más aljasságra, még akár a Jeruzsálemi *Kodásim* rend meghamisítására is...

Jonátán Eibschütz rabbi (1690, Krakkó–1764, Altona) egyike volt a legnagyobb döntvényhozóknak, szónokoknak. Kabbalista volt, aki jesivát is vezetett. 1750-től három közösség – Altona, Hamburg és Vandsbek – rabbija volt. A következő híres könyveket írta: *Urim vötumim* (Karlsruhe, 1775), *Jöárot dvás* (Karlsruhe, 1779), stb. Eibschütz rabbit

sábtájizmussal gyanúsították meg⁷⁶⁷, és ennek a vitának az árnyéka élete végéig elkísérte. Ellenfele ebben a kemény vitában (JááVáC néven ismert) Jáákov Emden⁷⁶⁸ rabbi (Altona 1697-1776) volt. Nagyon bő dokumentáció maradt fenn erről a vitáról⁷⁶⁹. Friedländer utólag döntő dokumentummal akarta befolyásolni ezt a vitát, de rajtakapták a hamisításon, és bevallotta tettét⁷⁷⁰.

Reagálások az ereklye-hamisítás leleplezésére

Grünwald Lipót az emlékirataiban⁷⁷¹ leírja a fenti hírre adott reakciókat:

...hirtelen összerázkódtak a barátai és hívei, amikor megjelent... hogy a mi Friedländerünk ereklyét hamisított Kolozsvár városában... akkor vettük észre: nem csak, hogy képes hamisítani, de láttuk, hogy ismeri a lehetőségét annak is, hogy egy új papírnak különféle trükkökkel régi, megviselt papír küllemét adja, és ezt többé nem tagadhatta, mert többen tanúsították ezt Glasner Mosé Smuél, Kolozsvár rabbija előtt.

Friedländer eljött hozzám tanácsért, hogy mit tegyen. Szörnyű állapotban láttam őt, megszakadt szívének látványa tanúskodott erről, hogy a teljes kétségbeesés állapotába jutott. Várta szavaimat. Azt válaszoltam neki, nincs más mit tenned,

---

⁷⁶⁷ Sábtáj Cvi (1626-1676) a zsidó történelem leghíresebb álmessiósa, aki „karriere” végén az iszlám hitre tért át.

⁷⁶⁸ Emden rabbi Askenázi Cvi Hirs (1660-1718) óbudai rabbinak, a *Cháchám Cvi* c. responsum kötet szerzőjének a fia volt. Askenázi rabbi édesanyja Kohen Efrájim rabbinak (1616-1670), a *Sáár Efrájim* c. responsum kötet szerzőjének a leánya. Askenázi rabbi volt egyben nagyapjának, Kohen rabbinak az utódja az óbudai rabbiszékben.

⁷⁶⁹ Nemrég látott napvilágot Gershom Scholem, cd-vel is ellátott új könyve: *Indices to the Emden-Eybeschuetz Controversy Literature* (héber), Jeruzsálem, 2006, amely magában foglalja a polémia bibliográfiáját és a teljes dokumentum gyűjteményt.

⁷⁷⁰ Érdekes az, amit Horowitz rabbi levele folytatásában írt: „Ő tényleg átejtette a kolozsvári rabbit még azzal is, hogy azt állította, ő maga hamisította az ereklyét szorgalmas kezeivel – mivel ez sem igaz! Ebben is svindlis. Hiszen köztudott, hogy dr. Graetz, a zsidó nép történetírója könyve végén (*Geschichte der Juden*, X., Leipzig 1868. civ-cxvii. old.) megjelentette a legtöbb ereklyét, melyet Jonátán rabbi ellenzői terjesztettek a nevében, hogy rágalmazzák őt Sábtáj Cvi névvel, – Pusztuljon ki gonosz neve! –... Graetz jegyzeteiből, a könyv végéről lopta el Friedländer a jelen ereklye feliratának szövegét, Graetz kommentárjával együtt...”.

⁷⁷¹ GRÜNWARD: *EMLÉKIRAT* 347. old.

mint menekülnöd, mert nem tudtál úrrá lenni ösztöneiden, és saját magad is megvallottad, hogy hamisító vagy. Ki fog ezután hinni neked. Ő azt felelte, hogy nem akarja Magyarországot elhagyni, mert ott naiv és rendes zsidókat talált, akik minden szélhámosnak és csalónak hisznek. Már mindenütt volt, és nincsen hová szöknie...

Friedländer felelt neki (Horowitz rabbinak) a *Hámááné* (A válasz)-ban megaláztatást és sértéseket öntött az ő, és a Mose Smuél Glazner, kolozsvári rabbi fejére. Rögtön esküvőm után [Horowitz rabbi lányával] írtam neki, hogy jelentesse meg, hogy a *Hámááné*-ben leírtak hazugságok, és nem tőle vagy jóakaróitól származnak...

Az ereklje meghamisításának története a Friedländer személyisége körül kialakult vitában igen csak jelentős. Ezt láthatjuk abból is, hogy Plocki rabbi könyvében⁷⁷² Horowitz rabbi egész levelét megjelentette, melyet „kinyomtattak a *Tél Tálpíjot*-ban, s melyből kiderül, hogy ezután sem tért le a hamisítások útjáról, ez volt egész mestersége”.

Ugyanakkor véleményem szerint Grünwald mintha eltúlozná egy kissé⁷⁷³ Horowitz rabbi levelének hatását. Miután Grünwald feleségül vette a rabbi lányát, még inkább érintetté vált az ügyben. Úgy vélem, hogy a fő oka annak, amiért Friedländer „szörnyű lelkiállapotba került... a teljes kétségbeesés állapotába...”, „hogy összerázkódtak a barátai és a hívei”, nem Horowitz rabbi levele, hanem sokkal inkább az, hogy mert – miként a későbbiekben taglaljuk – a *Tél Tálpíjot*-ban megjelent Nimoytin rabbi levele is, melyben bemutatja Friedländer valódi személyazonosságát. Ez taszította Friedländer a teljes kétségbeesés állapotába.

Friedländer reagálása Horowitz rabbi levelére

Horowitz rabbi levelére egy rövid választ találtam az 1911-ben kiadott *Cherev nokemet* (Megtorló szablyá)-ban⁷⁷⁴. A válasz tartalma, mely kizárólag személyes támadás az író ellen, hasonlít Friedländer korábbi reagálásaihoz, de Glasner rabbi nevét meg sem említi:

...Támaszkodott a szebeni rabbira, de nincs tudatában annak, hogy kelepcébe jár?⁷⁷⁵ Hát nem tudja, ki ez a rabbi?... Így aztán országunk és a szomszéd orszá-

⁷⁷² PLOCKI: *SÁÁLU* 95-97. old.

⁷⁷³ Lásd hosszabban a 26. fejezetben.

⁷⁷⁴ A 26. old. végétől a 27. old. közepéig.

gok nyílt titkát árulom el... hogy az említett rabbi megvetésre méltó és utálat tárgya országunk ortodox rabbijai körében, és bűnei miatt három rabbiból álló ítélőszék elé állította őt a közössége, és eltiltották bizonyos ideig a hivatása gyakorlásától (úgy emlékszem három évig), stb. Csak „vörös rabbinak” hívták (*der rother rav*), vagy úgy, hogy „tolvaj Hersele”...

Nem lehet túlságosan megbízni a Friedländer tollából érkező híreknek, mégis célzásainak van némi történelmi alapja, mely azzal kapcsolatos, hogy „közössége ultra ortodox csoportjai elutasították Horowitz rabbit és *hászka*la féle ténykedéseit”⁷⁷⁶.

Horowitz rabbi levelére ez a reagálás az egyetlen, amelyet Friedländer írásai között találtam. Grünwald tanúsítja, hogy „a *Hámááneban* (Friedländer) megalázást és sértéseket öntött az ő, és Glazner Mose Smuél, kolozsvári rabbi fejére”. Azonban soha sem láttam és nem is hallottam erről a *Hámáánéről* Grünwald beszámolóján kívül⁷⁷⁷. Biztos, hogy Grünwald nem a *Cherev nokemetra* céloz, mert abban meg sem említi Glasner rabbit. Kétkelkedtem, hátha tévedett Grünwald, amikor a *Hámáánéről* beszél⁷⁷⁸, amíg sikerült találnom valamit Plocki rabbi levelében 1912-ből⁷⁷⁹, amely talán egy Glasner rabbi elleni támadásról szól:

...[Friedländernek] semmilyen ötlete nincs arra, mit kezdjen azzal a levéllel a híres kolozsvári rabbi nevében, csak az, hogy megszégyenítse, mondván, hogy ő nem istenfélő ember, és így az egész hazugság. Két éve találkoztam a kolozsvári nagy bölccsel személyesen Karlsbadban. Nagy tóratudós és hívő ember ő. Íme csatolom a kolozsvári bölcs levelét, melyet ebben az ügyben írt nekem...

Mivel a fent említett levélrészről egy fél oldal hiányzik, nem lehet pontosan tudni, hogy miről is van szó. Amit mégis képesek vagyunk leszűrni belőle: azt írja, hogy „megszégyenítse mondván, hogy ő nem istenfélő ember”. Akik sajtó alá rendezték ezt a levelet, úgy értelmezték⁷⁸⁰, hogy itt utal „a szebeni rabbira, akit súlyosan rágalmaztak a *Cherev nokemetban*....”. De mivel Plocki rabbi a továbbiakban szükségesnek tartotta, hogy a kolozsvári rabbiról leírja,

---

⁷⁷⁵ Jób 8:18.

⁷⁷⁶ COHEN: *ERDÉLY BÖLCSEI*, 76. old.

⁷⁷⁷ Szavai alapján WEINGARTEN: *FRIEDLÄNDER VALLOMÁSAI* is tényként közli a cikkében.

⁷⁷⁸ Habár a „nem láttuk”, nem bizonyíték, különösen, hogy már tapasztalhattuk egy párszor (lásd a 628. jegyzetnél is), hogy vannak kiadványok, amit Friedländer a vita hevében publikált, és még sem jutottak el hozzánk.

⁷⁷⁹ PLOCKI: *ÚJLEVÉL* 68. old. végén.

⁷⁸⁰ *Uo.* a 8. jegyzetben.

miszerint ő nagy tóratudós és istenfélő, úgy tűnik, ez mégsem Horowitz rabbiról szól, hanem inkább mégis Glasner rabbi volt a Friedländer általi megalázás célpontja. Ez bizonyítana egy Glasner rabbi elleni személyes támadást⁷⁸¹, és ez talán megjelent valahol a *Hámáánében*.

1908. december: Friedländer askenázi származásának felfedése

Aron Marcus publikált felfedezése és Horowitz rabbi levele megnehezítették Friedländer dolgát a Jeruzsálemi védelmében. Ugyanakkor fedőtörténetének lényege, miszerint ő szefárd és Izmirben lakó bátyja révén fedezte fel a Jeruzsálemi kéziratát, ezzel még nem nyert egyértelmű cáfolatot.

Friedländer ugyanis körülbelül 1900⁷⁸² óta szefárdnak vallotta magát. „Szeárd rabbi ő, aki csak héberül, szefárd kiejtéssel beszél, nem ismeri a mi nyelvünket⁷⁸³. Két tfilin van a fején⁷⁸⁴ és a neve Judá Algazi Friedländer, a nagy Algazi családból... szefárd kiejtéssel imádkozik... szefárd rabbi ő Ázsiából...”⁷⁸⁵; „...És íme, rabbim és bölcs mesterem szefárd, így aztán nem olvas és nem ír askenázi módra. Így minden levelét az alulírott tanítvány írja...”⁷⁸⁶; „...fivérem, a tóratudós és kutató, Élijáhu SZÁT Algazi..., aki kereskedelmi tevékenysége folytán él Izmirben...”⁷⁸⁷.

A 8. fejezetben közreadtuk Ritter rabbi írását a *Der Israelit*-ben, 1907. június 20. dátummal, melyben kétségeit fejezi ki Friedländer valódi személyazonosságával szemben:

---

⁷⁸¹ Lásd még COHEN: *ERDÉLY BÖLCSEI*, 38. old.: „Az Első Világháború után, amikor csatlakozott a cionista mozgalomhoz, és még prédikált is, kiadott egy füzetet annak dicséretében, eltávolodtok tőle a legtöbb ortodox rabbi az országban, és keményen bírálták őt, köztük még régi tanítványai is. Ezen az alapon 1924-ben Kolozsváron megalakult a szefárd közösség, az ortodox közösségből kiválva, mintegy 100 fővel.”

⁷⁸² Lásd a 2. fejezetben a 228. jegyzetnél.

⁷⁸³ A jiddist.

⁷⁸⁴ A tfilinben található négy tórai rész kétféle sorrendben szerepelhet: Rási szerint (és ez a háláchá) a Tórán levő sorrend a meghatározó, míg Rábénu Tám szerint inkább a tartalmi kapcsolódás a fontosabb (lásd Toszáfot *Mónácho*t 34b.). Régebben, mikor még kisméretű kóser tfilinek beszerezhetőek voltak, általában egyszerre vették föl a két párat, és ez a szefárd szokás.

⁷⁸⁵ GRÜNWALD: *EMLÉKIRAT* 345. old.

⁷⁸⁶ PLOCKI: *SÁALU* 83. old. és lásd még a 607. jegyzetnél.

⁷⁸⁷ A kiáltványban, amit 1906. januárjában adott ki.

...szülőhelyét már korábban is megváltoztatta, és olyat tett vele, amire egyetlen teremtmény sem képes. Amikor a Toszeftát adta ki Mülhausenben lakott, **magyar születésűként**. Amikor onnan el kellett menekülnie, és Magyarországon telepedett le, azt állította, hogy orosz születésű... Tehát **magyarból orosz** lett, és most merész váltással tiszta **szefárd**dá változott, a rendkívül előkelő Algazi család sarjaként! Tehát úgy véltem, érdemes óvatosnak lennünk ezzel a kiadással, ha ilyen állhatatlan, „változatos” ember az, aki a világ elé tárja.

Ritter kételyei azonban még nagyon gyenge lábakon álltak, hiszen nem tudott világos konkrétumokat a származása felől, így ezek a tények nem érték el a kívánt hatást⁷⁸⁸. Ehhez a nyelvi gát is hozzájárult, hisz ő németül írt, Frankfurtban jelentek meg az írásai, ezért írásai nem jutottak el a héberül és jiddisül olvasó ortodox rabbik többségéhez⁷⁸⁹.

Nagy fordulatot tehát Ritter héber nyelvű cikkeinek megjelenése hozott a varsói *Hákol* és a lwówi *Mácháziké hádát* újságokban 1908 májusától⁷⁹⁰. Ez nagy vitát indított el a Jeruzsálemi meghamisítása kérdésében, és a kiadó személyéről, Friedländeről is, egy új olvasóközönség, a lengyelországiak, a galíciaiak és a szomszédos országok lakói előtt, ami néhány hónap alatt meglepő eredményeket hozott.

Így írt 1908. május 5-én Méir Szimchá Hákohén rabbi az *Or száméách* c. könyvek szerzője Dvinskéből (Daugavpilsből, 1843-1926) Ritterhez intézett levelében⁷⁹¹:

Szívemből jövő legmélyebb köszönetem és áldásom azért, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* hamisításáról kezdett írni, mely majdnem hogy szentté vált. Elolvastam

---

⁷⁸⁸ GRÜNWARD: *EMLEKIRAT* (346. old.) elmondja: „1907 augusztusában a szüleim házában, Máramaroszigeten hirtelen Friedländer rabbist látták a szemeim. Örvendtem neki, és ő elmondta nekem a kérését, hogy szeretne előadást tartani a zsinagógákban, és eladni a Jeruzsálemijét. Én azt kérdeztem tőle, hogy ki fogja megérteni őt az én városomban, hogyha csak héberül, ráadásul szefárd kiejtéssel beszél? Megnyugtatózott, hogy miután szülőhelyéről, Ázsiából Németországba került, megtanult németül... Tehát elmentünk közösségünk vezetőihez és drótsétát tartott. Csodálkoztam, hogyan tanult meg Németországban litvániai zsargon szerint beszélni németül? Mindenesetre eladtam számára vagy hatvan rendeltetést...”.

⁷⁸⁹ Lásd Méir Szimchá rabbi szavait a *Hákol* cikkei kapcsán, amelyek csak egy év múlva jelentek meg: „...hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* hamisításáról **kezdet**t írni...”.

⁷⁹⁰ Lásd a 465. és a 468. jegyzetet.

⁷⁹¹ A *Tél Tálpijot*-ban közölték le 1908 augusztusának közepén (216. old. Lásd még *uo.* 117. old.), amit a *Mácháziké hádát* folióirat margóján írt: „Miért tette meg magát szefárd bölcsnek, a nagy Algazi szefárd család leszármazottjának, pedig kiderült számunkra, hogy Beshankovichyban született, Vityebszk járásban és érdeklődni is lehet róla a város lakóinál, az öregeknél és kiderül, hogy nem egy szefárd országból származik!”

a *Hákol* három számát, melyben leírta, hogy igen tisztelt tudós uram hamisításokat fedezett fel a [Benvenisti rabbik] leveleiben és magában a Jeruzsálemiben. Mindenki, aki jártas a Jeruzsálemiben, ráismer arra, hogy ez hamisítvány... és megtudtuk, hogy a kiadó beshankovichyi születésű⁷⁹², Vityebszk járásából, és orosz földről jött ki ez a borjú⁷⁹³.

Ezek után fordult valaki⁷⁹⁴ Beshankovichy rabbijához, Jehosuá Nimoytin rabbihoz, és a *Tél Tálpijot*-ban 1908 decemberében⁷⁹⁵ kinyomtatták a válaszlevelét, amely fényt derített Friedländer valódi személyazonosságára. (Nem világos, miért vártak hat hónapot a levél publikálásával⁷⁹⁶.)

...Igaz, amit mondott Méir Szimchá rabbi – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen – Dvinsk közösségének nagyszerű vezetője, teljesen igaz az, hogy Slomo Léjb Friedländer a mi helységünk, Beshankovichy szülöttje... mind a mai napig élnek rokonai, közeli ismerősei, akik emlékeznek rá és emlegetik (nem jó és áldásos értelemben). És minden átalakulás, névváltoztatás során, ahogyan magát nevezte a különböző országokban, még csak nem is emlékezett a saját nevére, ahogyan szülőhelyén hívták őt, úgy, hogy Zuszje, vagy becézve Zuszke... Ráchel Léász, az öreganyja, Ráchel Lea neve után⁷⁹⁷. Egy tisztességes család sarja ő. Már fiatal korában, mikor éles eszé, jó fiú volt, nagybátyja⁷⁹⁸ és egész családja megundorodtak tőle, és hogy részükről az „elutasító balkéz kerekedett felül”⁷⁹⁹, mivel egy gyermeket is fel lehet ismerni tetteiből⁸⁰⁰. Azzal érveltek ellene, hogy mit érnek a szónoklatai, hisz hiába gyönyörű a Tóra, ha csúnya edényben van. Amikor vándorútra indította őt a szél és elszökött a katonaságtól, elment Német-

⁷⁹² 51 km-re délnyugatra Vityebszktől.

⁷⁹³ 2Mózes 32:24. alapján.

⁷⁹⁴ A publikált levéllel nem hozták nyilvánosságra a címzett adatait. De feltehetően Ritternek vagy Katzburgnak íródott.

⁷⁹⁵ 62. old.

⁷⁹⁶ Nem lehetetlen, hogy a levél késéssel érkezett a posta miatt.

⁷⁹⁷ Ebből arra lehet következtetni, hogy a nagyanyjánál nőtt fel, mert Édesanyja meghalt, amikor még kisgyerek volt.

⁷⁹⁸ Ebből arra lehet következtetni, hogy anyai ágon árva lévén, ők foglalkoztak a neveltetésével.

⁷⁹⁹ Talmud, *Szotá* 47a. alapján.

⁸⁰⁰ *Példabeszédek* 20:11.

országba. Felnőtt az ember, és több könyvet is megjelentetett. Leveleket kezdett küldeni a szülővárosába... a pecséten nyomtatott betűkkel azt volt írva, hogy Slomó Jehudá Léjb Friedländer Mülhausen közösség rabbija... De nem rabbi és nem *dáján*, nem bölcs és még csak nem is Friedländer, csak Zuszke létezik, Ráchel Léász... Ha Ő a Jeruzsálemi írója, ő a fent említett Zuszje, akkor művét még akkor is betiltottam volna, ha fohászokat írt volna vénasszonyok számára, annál is inkább, hogy a közösséget buktatta el azzal, hogy Bölcséink mondásait hamisította. Egyéb dolgait, amelyek közismertek itt nálunk, amíg a katonai szolgálathoz nem jutott, és utána azt, ahogyan becsstelenül viselkedett a feleségeivel, nem kívánom papírra vetni...

Friedländer reagálása múltja leleplezésére: megváltoztatja a személyazonosságát!

Friedländer még Méir Szimchá rabbi és a Nimoytin rabbi levele előtt igyekezett távol tartani magát Oroszországtól, mert nem akarta felfedni igazi kilétét. Már a Bubernek 1906. február 19-én írott levelében tartózkodott Oroszországtól, és így ír: „Oroszországban nehéz bármit tenni a zavargások miatt, elég nekik az ő bajuk.” És a Jeruzsálemi első kötetében az ajánlólevelek után így írt:

Mondta a szerző! Az oroszországi zavargások miatt néhány éve nem írtam oda. Közben a rabbik egy része elhagyta az élők sorát, emlékük legyen áldott, és egyeseknek a címét sem ismerem, és ezért, mert szorított az idő, nem akartam késleltetni a nyomtatás végét és ha az Isten is úgy akarja, a *Zváchim* és a *Mónácho*t kötetében meg fogom jelentetni Oroszország bölcséinek az ajánlóleveleit is.

Felesleges rámutatni, hogy a két évvel később megjelenő második kötetből is hiányoztak az oroszországi rabbik támogató ajánlásai, mivel mindenáron távol tartotta magát tőlük, hiszen általuk hamar kiderült volna valódi személyazonossága. Friedländer arról is lemondott, hogy Oroszország területén eladja új Jeruzsálemi *Kodásim*ját. Elképzelhető, hogy az oroszországi rabbik tulajdonképpen nem is látták a Jeruzsálemi *Kodásim*ot; nem hallottak a körülötte fellángoló vitákról sem, amiképpen erre utal Nimoytin rabbi levele is⁸⁰¹: „...a kötetet nem láttam”⁸⁰².

---

⁸⁰¹ Ami a 796. jegyzetnél található.

A 46. levélben 1907. augusztus 9-én Ritter rabbi német nyelvű cikke következtében Friedländer megváltoztatta személyazonosságát. Rosenberg, a tanítványa így írt róla:

A bölc Menáchem SZÁT Algazi rabbitól született Izmirben, ami Törökországban található... Apja vallási küldött⁸⁰³ volt, és elutazott Oroszországba, ahová vitte a fiát is. Velesába (vityebszki járás) érkezve meghalt a bölc apja, és így a gyermek árva maradt apjától és anyjától is, aki régebben meghalt már. Még egészen ifjú korában érkezett a volozsini jesivába. Ott a Tórával foglalkozott tizennyolc éves koráig. A katonai szolgálat miatt Magyarországra érkezett, ahol felvette a Friedländer nevet...

Ritter cikke nyomán, aki felfedte, hogy a volozsini jesivában tanult, Friedländernek frissítenie kellett személyazonosságát. Ez az új változat meghagyja őt szefárdnak, hisz e nélkül nincs neki izmiri bátyja, aki felfedezheti a Jeruzsálemi kéziratát, és még mindig fennmaradt a lehetősége annak, hogy fiatal korában a volozsini jesivában tanulhasson. Friedländer itt már bevallja, hogy van valami kapcsolata a vityebszki körzettel, de jobbnak látja ezt a Velesára fogni, és nem valódi szülőhelyéről, Beshankovichyról beszélni.

Nimoytin rabbi levelének nyilvánosságra hozatala a *Tél Tálpijot*ban aláasta Friedländer szavahihetőségét, amiképpen Grünwald is írt erről az emlékirataiban: „...hirtelen összerázkódtak a barátai és hívei, amikor megjelent... Szörnyű állapotban láttam őt... a teljes kétségbeesés állapotába jutott...”⁸⁰⁴. Ezek hatására, valamint a levél újabb publikálása után Plocki rabbi könyvében⁸⁰⁵ elhatározta, hogy személyazonosságán újra igazít egyet. Meg volt győződve arról, hogy az olvasók már elfelejtették Ritter cikkeit, melyben felfedte, hogy

---

⁸⁰² Jichák Ájzik Krasilschikov, Poltava rabbija (1888-1965) is tanúsítja ezt, aki 1952-ben írta meg Moszkvában az Általános Bevezetőt a *Toldot Jichák* című könyvéhez a Jeruzsálemi *Zráim* (Vetések) és *Moéd* (Kijelölt idő, „ünnepek”) rendjéhez (amit 1952-1965-ig írt): „Azt tervezem, hogy az egész Jeruzsálemi talmudot értelmezem, a *Kodásim* rend kivételével (mely kétséges és még nem is láttam)”. De ez nem kimondottan bizonyíték, hisz neki alapvető könyvei is hiányoztak ott és akkor, amint erről így írt: „Pillanatnyilag a Jeruzsálemiből csak a zsitomiri kiadású *Pné Mose* és *Máre hápánim* kommentárok állnak a rendelkezésemre.” Az „Általános bevezető” a Jeruzsálemi első kötetének elején található, a *Brácho*t (Áldásmondatok) traktátusba a *Toldot Jichák* és a *Tvuná* kommentárokkal, Bné Brák, 1980, 18. old.

⁸⁰³ Általában ez azt jelentene, hogy adományokat gyűjtött a közösség számára.

⁸⁰⁴ Lásd a 771. jegyzetnél.

⁸⁰⁵ PLOCKI: *SÁÁLU* 94-95. old.

Friedländer a volozsini jesivába járt, és elhatározta, hogy minél messzebb kerül Oroszországtól és Vityebszktől is. Így aztán árvaságát áthelyezte Magyarországra.

Ennek szellemében reagált a szerző 1911-ben a *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) 27. oldalán Nimoytin levelére.

A második levél kapcsán, amelyet kinyomtatott⁸⁰⁶ egy kis lengyel-orosz város rabbija nevében:... Mesterem és apósom⁸⁰⁷ kezében egy levél 1885-ből, amit a bölcs Stern Sálom Dov⁸⁰⁸, Szerdahely rabbija írt Ábá Chijának⁸⁰⁹, a vágszeredi rabbinak, néhány magánügy nyomán a következő adatokat írja le: „...és amit a szefárd fiatalember kapcsán kérdez, igaz az ügy minden részletében, amit hallott. Híres lángész ő. Apja vallási küldöttként több országba is utazott, ő pedig eljött Pozsonyba egy gazdag ember házába, aki megváltoztatta nevét Friedländerre. A fiatalember tizennyolc éves, nem több annál”⁸¹⁰. Tehát semmi alapja nincsen a levélnek, amit Méir Dán [Plocki rabbi] adott közre, mert a rabbi apja soha nem lakott állandó jelleggel Oroszországban, hanem városról városra utazott, küldetésben...

Még egyszer 1913-ban ír erről a „Nyílt tiltakozás a *Hámodiá* szerkesztője és segítőitársai ellen”-ben⁸¹¹:

Nem szégyellem zsidó testvéreimet Litvániában, akiknek vízét isszuk, és Tórájuk által lett illatos a világ⁸¹² – Isten őrizzen meg engem ettől! –, de az igazság és a valóság érdekében el kell mondanom, hogy mióta ember lettem, 1912-ig nem

---

⁸⁰⁶ A *Sááluban*.

⁸⁰⁷ A héber eredetiben itt a „מורי” szó áll, aminek jelentése *mori vöchámi*, azaz tanítóm és apósom, de talán korigálni kell és a „מורי” lenne itt a helyes, amit *mori vörábi* jelent, azaz a mesterem és rabbim, habár a szerző Friedländert csak mint „a bölcs kiadót” emlegeti és a többi szövegből egyáltalán nem derül ki, hogy tanítványának tartja magát.

⁸⁰⁸ A *Lösád hásámen* c. könyvszerzője. 1910. július 26-án hunyt el.

⁸⁰⁹ Hirsch Ábá Chijá (1821-1893), a pozsonyi *Chátám Szófer* tanítványai közül, Vágszered városának *dájánja*. Nemrég jelent meg két kötetes könyve: *Kitvé Rábi ÁCháH*, Bné Brák, 1996-1998.

⁸¹⁰ Friedländer születési dátum-változatairól lásd OBERLANDER: *FRIEDLÄNDER ÉLETTÖRTÉNETE* 194. old.

⁸¹¹ Ennek a tiltakozó kiáltványnak nincs feltüntetve a nyomtatási dátuma, de mivel Aron Marcus cikkére reagál, amely 1912 szeptemberében jelent meg (lásd MARCUS: *FRIEDLÄNDERRŐL*), feltételezhetjük, hogy ez a cikk is ugyanazon év végén vagy a következő év elején jelent meg.

⁸¹² Talmud, *Horájt* 14a. nyomán.

voltam egyáltalán Oroszországban és soha nem is hallottam Berkovics városáról⁸¹³ (amint azt Méir Dan Plocki állítja) vagy Eišiškės⁸¹⁴ (miként a bohóc Aron Marcus mondja), és nem is beszélem az ottani süketek nyelvét⁸¹⁵. Ez az egész közismerten csak hazugság. Csak 1912-ben voltam először Oroszországban, négyszer (minden alkalommal három-négy hetet) és mindenütt a legnagyobb tisztelettel fogadtak.

Friedländer nem fél attól, hogy ellentmondjon saját magának, levélről levélre, füzetről füzetre, mert abban bízunk, hogy az emberek úgy sem emlékeznek mindenre, ami írásban megjelent, vagy szóban elhangzott!

Mindezek a verziók természetesen nem egyeznek egymással és természetesen azzal sem, hogy „ő... csak héberül, szefárd kiejtéssel beszél, nem ismeri a mi nyelvünket... nem olvassa, és nem írja az askenázi írást” és így tovább, hisz mindegyik változat szerint askenáziak között nőtt fel, vagy Volozsinban vagy Pozsonyban⁸¹⁶.

Érdekes, hogy az 58., illetve 62., 1910-ben Schechternek írott leveleiben – amikor a fentidologra már fény derült – már sokkal szebb szefárd írással írt, mint előtte mind a harminc levélben, melyet Schechternek küldött a korábbi években. Talán valódi kilétének felfedésétől tartva gyakorolta a Rási-írást, hogy meggyőzőbb legyen.

Ki volt Jehosúa Nimoytin rabbi?

Friedländer válasza Nimoytin rabbinak, aki felfedte az ő igazi személyazonosságát, a *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) 9. oldalán található: „Egy kis város rabbija írt, akiről senki sem tudja, **ki az a rabbi és melyik az a város?** Nem ismerjük őt!”

⁸¹³ Friedländer szándékosan hibásan írta el Beshankovichy város nevét, hogy azt a benyomást keltse, számára ismeretlen helyszínről van szó.

⁸¹⁴ 60 km-re délnyugatra Vilnától, a Belorusz határon.

⁸¹⁵ A jiddist. MARCUS: *FRIEDLÄNDERRŐL* ezt írta: „Honnan érkezett dr. Friedländer, hogy megfejtse ezt a kétszáz éves titkot? Honnan érkezett Izmirbe? Kiejtése elárulja, hogy Eišiškės környéki születésű..., és hogyan lehet két ellentétes dolog, hogy ő tiszta szefárd és Algazinak hívják és még van egy testvére is Izmirben és őt is Algazinak hívják, pedig egész Litvániában nincsen egy tiszta szefárd, akit Algazinak hívnak és Eišiškės környékén született. Nagyon csodálom...!”.

⁸¹⁶ Mind ezek után csodálom, hogy COHEN (*ERDÉLY BÖLCSEI* 188-189. old.) ír Friedländerről és könyveiről, anélkül, hogy jelölné, ez csak az irodalmi neve.

És a 27. oldalon még így ír: „...kinyomtattatott egy kis lengyel-orosz város rabbija nevében, amelyről még soha sem hallottunk és nem is tudjuk, van-e ott egyáltalán megbízható rabbi – de hogy ne feltételezzek róla rosszat, inkább azt mondom, hogy csak tévedett...”. Majd ezután idézi Stern Sálom Dov levelét a szefárd fiatalemberről, amelyről szó volt fent, és befejezi: „Íme Stern rabbi levele, aminek inkább hiszünk, mint a névtelen embereknek.”

Friedländer a magyar zsidókban bízott, akik Nimoytin rabbiról biztosan nem hallottak, és ennek megfelelően viszonyul hozzá, kételkedik Nimoytinban és még a város létében is...

De az igazsághoz hozzátartozik, hogy Nimoytin nem volt egy névtelen senki. Nimoytin rabbi rövid biográfiája szerepel az *Oholé Sémben*⁸¹⁷:

Beshankovichy (Vityebszk járás) – Rabbija Jehosúa ben Joszéf Dávid Nimoytin 1860-ban született. Rabbivá avatta a szefárd Chájim Chizkijá Medini, aki a *Szdé chéméd* szerzője, és a dvinski Joszéf Rosen rabbi, Isten adjon neki jó és hosszú életet, ámen. 1899-ben Dunilovichy rabbi lett (vilnai járás), és utána a fent említett Beshankovichyban töltötte be ezt a tiszteletet.

Beshankovichy után Velesáa, majd 1925 után Vityebszk rabbi lett.

Küldötte volt a negyedik lubavicsi rebbének, Smuél Schneerson rabbinak (1834-1882), utána híve volt a fiának, az ötödik lubavicsi rebbének, Sálom Dov Béer Schneerson rabbinak (1860-1920) és még később a hatodik lubavicsi rebbének, Joszéf Jichák Schneerson rabbinak (1880-1950)⁸¹⁸.

További leírás róla és a tehetségéről Joszéf Jichák Schneerson rabbijának, egy Vityebszkbe⁸¹⁹ küldött levelében (1924. szeptember 14.) olvasható:

Hallottam, és többen mondták, hogy kérjem meg barátunkat a fent említett bölcs rabbit, éljen sokáig, hogy legyen olyan kedves és vállalja el a rabbi állást és szolgálatát a táborotokban. Úgy gondolom és remélem, hogy általa áldás lesz az ösz-

---

⁸¹⁷ 23. old. A könyvről lásd az 567. jegyzetben.

⁸¹⁸ A *Lév lödáát* c. könyv alapján (Brooklyn, 1990), 27. old. Habár az író azt állítja, hogy Menáchem Mendel rabbi (1789-1866), a *Cemách cedek* c. könyvek szerzője, a harmadik lubavicsi rebbe chászidjai közé is tartozott, ez feltehetően hibás adat, hisz ha 1860-ban született, a *Cemách cedek* elhunytakor hat éves lehetett, 1866. március 29-én. Helyes az, amit ír a *Kitvé reb Ájzik* (Schwei, I. kötet, New York, 1990, 7. old. 3. jegyzet), hogy apja volt a *Cemách cedek* chászidja. De ott egy másik hibás adat található, hogy „körülbelül 1848-ban született”. Az a helyes, ami itt a szövegben szerepel, miszerint 1860-ban született.

⁸¹⁹ *Igrot Kodes* levél gyűjteménye, I. kötet, New York, 1982, 440. old.

szes chászid szokás és dolgok tekintetében, amit javítani kell táborotokban. Mivel ő olyan ember, akiben ébresztő szellem van, képes arra, hogy lelket öntsön az emberekbe jámbor és lelkesítő beszéddel. Azon kívül, hogy béke- és barátságszerető, és még csodálatos szakértelme a döntvényhozásban is, amint ez köztudott.

Nimoytin rabbi feltehetően 1930-ban, a rabbik szovjet hatóságok általi meghurcolásai miatt⁸²⁰ utazott el Vityebszkből, és Leningrádba költözött a fiaihoz. 1940. február 10-én (vagy 11-én), a náci ostrom napjaiban feleségével, Ráchellel együtt éhenhalt.

Családja New Yorkban most rendezi sajtó alá rabbinikus írásait.

---

⁸²⁰ Lásd Shalom Dovber Levin: *Toldot Chábád böRuszjá háSzovjetit*, New York, 1989, 39. fejezet.

17. fejezet

További leleplezések Friedländer életéről: becstelen viszony ártatlan nőkkel**Csak célzott rá, de nem részletezte**

Friedländerről szóló levele végén, amelyet az előző fejezetben idéztünk, Nimoytin rabbi a következőket írja: „...Egyéb dolgait, amelyek közismertek itt nálunk, amíg a katonai szolgálathoz nem jutott, és utána ahogyan becstelenül viselkedett a feleségeivel, nem kívánom papírra vetni...”.

Ez a mondat komoly eseménystort takar. Nimoytin rabbi nem mesélte ezt el, és a magyarországi olvasók, akiknek erősen feltűnhetett ez a homályos mondat, valószínűleg nem is sejtették, pontosan mit takar. Ennek nyilván az volt az oka, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim*-ről lefolytatott viták alkalmával senki sem említette a *Hámélic*-ben megjelent, a fentiekben utalás-ként hivatkozott történeteket, feltehetően a *Hámélic* folyóirat számai még csak el sem jutottak Magyarországra és szomszédságába⁸²¹.

Csak 1913-ban a *Céd römijá* (Csalóvadász) előszavában elemezte Janowsky rabbi az utalások egy részét.

...egy ember, aki úgy váltogatja a neveit, mint az öltözkését... egy ember, aki állandóan a nőkkel van elfoglalva..., ahogy az le van írva az 1892-es *Hámélic* lapjain. Égnek áll a folyóiratot olvasó haja szála, látva a sok szélhámosságát, aljaságát és csalásait, amint sok városban járt és naiv lelkeket vadászott le a hálójával, amit mindenfelé kifeszített. Annyi neve volt, ahány városban megfordult, itt dr. Züssmann, ott dr. Weiss, abban a városban dr. C. S., más városban pedig dr. Friedländer mülhauseni rabbija...

---

⁸²¹ Erről tanúskodik az is, amit GRÜNWALD (*EMLÉKIRAT* 349. old.) leírt: „...közben sok levelet kaptam Oroszországból és a kedvemért kiírták azt, ami megjelent róla a különböző lapokban, a különféle tetteiről.” Valószínűleg a *Hámélic*-re utal.

Újraházasodások a hiteselek ellenére

A Friedländer-ügy asszonyokról szóló részleteit röviden Alexander Siskind Rabinovitz (AZAR, 1854-1945) író „Emlékeim” c. cikkéből tudhatjuk meg röviden⁸²². Ezt kissé rövidítve közlöm itt:

1889-ben vagy 1890-ben történt.

Mikor visszatértem a poltavai tanházba, Mordecháj lépett be, az askenáz zsinagóga *sámesze*... tanácsot kért tőlem, mondván, hogy érkezett Poltavába egy ember Németországból, dr. Weissnek hívják és beleszeretett a lányába... össze akart vele házasodni és vett neki ajándékokat is több mint száz rubel értékben, és engem kérdez, hogy érdemes-e beleegyeznie?

Mikor jött ide? – kérdeztem őt.

Három napja... A dolog nagyon furcsa volt... és azt mondtam neki, hogy hozza ide dr. Weiss pontos címét, honnan jött és hova megy, és azután igyekszem utánajárni, miféle ember ez a dr., és azután válaszolni fogok, de egyelőre a dolog titokban kell, hogy maradjon.

A *sámesz* elhozta a címét, és kiderült, hogy mülhauseni lakos, ott fejezte be az egyetemet, ráadásul még nagy tóratudós is. Akkor elküldtem a *Hámélicbe*⁸²³, és beszámoltam erről a dr.-ról, és arról, hogy szeretne itt elvenni egy nőt, és kértem, ha bárki tud róla valamit, jelezze levélben a város rabbijának.

Néhány hét múlva két levél érkezett a rabbihoz. Az egyik Mülhausenből, Slomó Friedländer rabbitól, aki alig győzte dicsérni dr. Weisst, a másik Beshankovichyból (Vityebszk járás), melyben elmesélték, hogy dr. Weiss onnan szökött meg a katonai szolgálat elől, külföldre távozott s ott elvégezte az egyetemet. Aztán néhány év múlva egy barátja bemutatta egy rokonát, hátha el akarná venni feleségül. Dr. Weiss elfogadta az ajánlatot, és meghívta a fiatal lányt magához, a porosz határnál lévő lakhelyére, hogy ott törvényesen összeházasodjanak. A fiatal lány útra kelt, ő feleségül vette Mózes és Izrael törvénye szerint, együtt is voltak úgy két hónapot. Majd bejelentette, hogy rövid időre valahova el

⁸²² Megjelent az 1933. április 10-i dátummal, de nem tudom, melyik újságban. Az cikk másolatát a jeruzsálemi „Schwadron gyűjtemény”-ben találtam.

⁸²³ Orosz zsidó folyóirat (1860-1904), amely időnként heti, időnként napi rendszerességgel jelent meg.

kell utaznia, és a fiatal feleség egyedül maradt. Várt rá a lány közel két hónapot, de ő nem tért vissza. Akkor elutazott Mülhausenbe, ahol megtalálta férjét, mint családapát feleséggel és két gyerekkel. A fiatal asszony botrányt csapott, erre (Weiss) a rendőrséggel vitette el őt és kiutasították az országból, mivel nem volt szabályos házassági igazolványa a rabbinátustól. Így aztán mind a mai napig „águná”, szalmaözvegy. A levélíró, aki a rászédett feleség rokona, arra kért, hogy állítsuk le és vegyük rá az urat, hogy küldjön válólevelet a nőnek, akit rászédett.

Összehasonlítottam dr. Weiss és dr. Friedländer kézírását és rájöttem, hogy annyira hasonlóak, hogy ennek csak egy magyarázata lehet: dr. Weiss és dr. Friedländer ugyanaz az ember.

A [poltavai] rabbi kérette, hogy kivizsgálja, de dr. Weiss rájött, hogy felismerték az igazi kilétét, és megszökött a városból.

Később akadtak még, akik megerősítették a dolgot, ahogy azt olvashattuk a *Hámélic*-ben, sőt a szerkesztő még az arcképét is kinyomtatta...

Az esetet jó néhány évvel a megtörténte után jegyezték fel, és benne nem egészen pontosak a részletek, de általában véve a történet mégis megfelel a valóságnak. Átnézve a *Hámélic* számait, sikerült megtalálnom az erről írottakat. A történet az 1892. április 11. számban kezdődik. A cikk címe: „Poltava. Izrael lányai segítségére.” További cikkek a következő számokban találhatók: április 25.: Poltaváról; május 13.: „El vagyunk képedve”; július 1.: „Vége lesz-e már az üres beszédnek?”⁸²⁴; augusztus 11.: „Úgy lett, ahogyan megfejtettünk”⁸²⁵. A történet sokkal komplikáltabb volt, mint amire Rabinovitz emlékezett. Aki szeretné pontosan tudni, a fent említett számokból tökéletes képet kaphat. A legnagyobb sajnálatomra kiderült, hogy a fényképe még se jelent meg, annak ellenére, hogy a szerkesztőségben megvolt s annak alapján jöttek rá, hogy Friedländer és Weiss ugyanaz az ember.

Rabinovics nem emlékezett rá, hogy a történet folytatódott a *Hámélic*-ben 1884. február 7-én⁸²⁶, amikor egy hasonló történetet írnak le, mint amilyen Poltavában történt. „1883 szeptemberében megérkezett egy ember Eydtkuhnen kelet-poroszországi városba⁸²⁷ mint a nagy

---

⁸²⁴ *Jób* 16:3. alapján.

⁸²⁵ *IMózes* 41:13. alapján.

⁸²⁶ 6-7. old. Yehoshua Mundsein hívta fel rá a figyelmet.

⁸²⁷ Ma Chernyshevskoye, Oroszországban.

lipcsei és párizsi áruházak utazó ügynöke, Slomó Eliezer⁸²⁸ Friedländer névvel, Mülhausenből, Elzászból, aki lószőrrel, gyapjúval és nyers bőrrel kereskedett....”. Követhető a történet folytatása, és végül így fejezi be: „...és a szalmaözvegy férje elhagyta országunkat és a városunkat, Eydtkuhnent január 10-én, nyomtalanul.”

A cikk idézi Mülhausen rabbija, dr. Solomon Moock levelét is: „...addig állította be magát nagy jámbornak, amíg kiderültek viselt dolgai. Akkor elszökött, s asszonyt és négy kiskorú gyermeket hagyott itt. Az asszony rendkívül keményen dolgozik, és annyit keres, mintha lyukas erszénybe rakná a pénzét⁸²⁹, de ezzel együtt több jótékony család is támogatja, hogy el tudja tartani és fel tudja nevelni a gyerekeit”.

Friedländer válasza a történet publikálására

Friedländer nem reagált arra, amit Nimoytin a feleségeivel szembeni becsstelen viszonyáról írt, mert Nimoytin rabbi csak utalt rá és az olvasók nem tudták, hogy miről is van szó⁸³⁰. Amikor viszont Janowsky rabbi a *Céd römijá* (Csalóvadász)-ban⁸³¹ részletezte az ellene felhozott vádak, Friedländer többé nem hallgathatott. A *Léc hájájin* (A bor bohócá)-ban, amit a tanítványa, Rosenberg publikált, így írt:

...mindaz, amit Janowsky írt irományának előszavában **az elejétől a végéig hazugság**. Rágalom... Soha még nem jelent meg semmi a Jeruzsálemi kiadójáról a 1892-es *Hámélicben*, semmit és annak a felét sem, Isten őrizzen tőle. Ő nem tu-

⁸²⁸ Egyedül itt van említve az „Eliezer” is mint az ő neve, máshol vagy Slomó Léjb, vagy Slomó Jeudá.

⁸²⁹ *Chágáj* 1:6. alapján.

⁸³⁰ Van egy hasonló rejtett utalás a *Tél Tálpíjot*-ban is a Tartalomjegyzékben, ami 5668 év végén (1908. szeptember) jelent meg: „Mondta a szerkesztő, a nyomtatás idején kaptam egy levelet az óriási bölcs és nagy szent, Entradam rabbijától, világítson a fénye, és remélem, hogy most már az a kettő is, akik támogatták kezeit, elszégyelik magukat és eltávolodnak tőle”. Levelében Freund Ávrám Jehosúa rabbi (1855-1932), Naszód rabbija nagyon keményen szól Friedlánderről: „Eretnekség van benne, és uszított a mi nagy mesterünk, a MáhRSÁ ellen, nagyon csúnya dolgokat tett a közösségünkben, és nagy jótett elküldeni, kiutasítani és Isten őrizzen, ne hogy rábizzunk bármit, vagy adjunk neki bármilyen közösségi kinevezést. Nem szabad tanulni tőle...”. Friedländer válasza az 55. levélben található (1908. október 8.): „...nem ismerem a jelenlegi entradami rabbist, nem ismerem és ő sem ismer engem, akkor hát hogyan írhat ilyen szörnyűségeket rólam. Ez mind hazugság és csalás. Szégyelje magát a *Tél Tálpíjot*!” MáhRSÁ Smuél Eliezer Édzels lengyelországi rabbi (1555-1631), aki a Talmudhoz, Rásihoz és a *Toszáfo*-hoz írt mélyreható elemző kommentárt.

⁸³¹ Lásd a 24. fejezetet.

dott a *Hámélic*ről és a *Hámélic* nem tudott róla. Világos, ha valakiről mégis írtak volna a *Hámélic*ben, akkor az más. Ő a nevét soha meg nem változtatta. Tiszta szerencse, hogy valaki nem próbált kitérni a vallásából ezen a néven, mert akkor Janowsky szerint az is a Jeruzsálemi kiadója lenne. Nem egy Sátán állott már szemben a Jeruzsálemivel, hanem őt, és ezek személyesen a kiadó ellen is szemtelenkedtek. De csak egy a hazugság, és ezeket gyűjtötte össze ez az ember a kezébe, és még rá is rakott a sajátjából, ez Janowsky!...

Friedländer annyira biztos volt benne, hogy Magyarországon nem ismerik a *Hámélicet*, hogy nyugodtan hazudhatott! Kihasználta az akkori világ megosztottságát, azt, hogy az információk nem mindig juthattak át egyik országból a másikba, így Magyarországon nyugodtan maradhatott szefárd bölcs, míg Oroszországban már ismerték a szélhámosságait.

18. fejezet

Az eredeti hat ajánló rabbi reagálása

A 6. fejezetben már írtam a nemzedék néhány nagy ortodox rabbijának ajánlóleveléről, melyek a Jeruzsálemi első kötetének a legelején jelentek meg. Íme a nevek abban a sorrendben, ahogyan a Jeruzsálemi elején szerepelnek.

– Grünwald Jehudá rabbi, Szatmár rabbija, a *Zichron Jehudá* című responsum könyv szerzője;

– Árje Lájbis Hálevi Is Horovitz rabbi, a galíciai Sztányiszláv rabbija, a *Háré böszámim* című responsum könyv szerzője;

– Sálom Mordecháj Hákohén Schwadron rabbi, a galíciai Brzeżany (Berezhany) rabbija, a *Máhársám* című responsum kötetek és több más mű szerzője;

– Ávráhám Benjámin Kluger rabbi, a galíciai Brody rabbija, a *Sáaré Benjámin* című responsum könyv szerzője;

– Szófer (Schreiber) Jichák Léjb rabbi, a galíciai Drohobics rabbija;

– Deutsch Eliezer rabbi, Bonyhád rabbija, a *Tvuát Hászádé* című responsum kötetek szerzője.

Érdekfeszítő nyomon követni ezeknek a rabbiknak a véleményét, ahogyan a Jeruzsálemi körüli hamisítás vádja egyre inkább erősödik különböző rabbik és kutatók által. Ne feledjük, ezek az emberek személyesen is találkoztak Friedländerrel, amikor náluk járt az ajánlólevelek érdekében. Vizsgálatunk azt mutatja, hogy bizony áldozatul estek Friedländer személyes varázsának, és még azok után is sokáig hittek a Jeruzsálemi hitelességében, hogy más rabbikus és tudományos szaktekintélyek már elfogadták azt a nézetet, hogy a Jeruzsálemi hamis⁸³².

Szófer (Schreiber) Jichák Léjb, Drohobics rabbija

A négy galíciai bölcs közül, kiknek ajánlásai a Jeruzsálemi első kötetét díszítették, Árje Lájbis Horovitz rabbtól, a *Háré böszámim* című responsum könyv szerzőjétől semmiféle rea-

---

⁸³² Nem tudni, miért írta SURASKY: *CHÁSZID RABBIK*, 3. rész, 126-127. old., a PLOCKI: *SÁÁLU* könyvvel kapcsolatban: „...a könyv hatása alatt az azelőtt ajánlóleveleket író rabbik többsége visszavonta ajánlását, és ki-jelentették, hogy az ajánlások tévedésből és szándékukon kívül születtek.”

gálást nem találtam a Jeruzsálemi kapcsán a vita során. Talán mire kitört a nagy vita, már megbetegedett az utolsó betegségébe, hiszen 1909. június 10-én halt meg.

Szófer (Schreiber) Jichák Léjbtől, Drohobics rabbijától sem találtam semmilyen megszólalást, feltehetően annál az egyszerű oknál fogva, hogy már 1907. június 25-én meghalt, alig egy héttel azután, hogy az első kételyek megjelentek a Jeruzsálemi hitelességét⁸³³ illetően.

Azokat a körülményeket azonban, amelyek miatt Friedländer megkapta a drohobicsi rabbi ajánlását, ismerjük a rabbi vejének, Ullmann Slomónak⁸³⁴ a beszámolójából, amit Ritter adott közre a *Der Israelit*ben⁸³⁵. Ő Nagyvárad egyik leggazdagabb polgára, a hitközség vezetője volt tizennyolc éven át.

...Ő (Friedländer) öt-hat évvel ezelőtt járt nálam látogatóban⁸³⁶ és több ajánlólevelet is felmutatott Oroszország és Litvánia neves bölcseitől, köztük Briszsk fő-rabbijától⁸³⁷ és a volozsini jesiva vezetőjétől⁸³⁸. Mind rendkívüli módon dicsérték őt. Ennek következtében nagyon nagy tiszteletet kapott városunkban. Kis idő múlva Oroszországban jártam, megismerkedtem a nemzedék nagyjával, és leveleket kaptam tőlük, amelyekből kiderült, hogy a Friedländer által bemutatott ajánlólevelek hamisak. Egy két év múlva megint nálam volt Friedländer és ez alkalommal is kértem tőle, hogy mutassa meg az ajánlóleveleket. Be is bizonyítottam neki, hogy ezek hamisítványok⁸³⁹. Ő azonnal elhagyta otthonomat, egyetlen szó nélkül.

Egy év múlva⁸⁴⁰ eljött hozzám és elmesélte az általa felfedezett Jeruzsálemi történetét. Én sok pénzt ígértem neki, ha elhozza nekem a kéziratot. Megígérte, hogy elküldi a részemre, de természetesen nem tartotta be az ígéretét⁸⁴¹.

---

⁸³³ Lásd a 8. fejezetet.

⁸³⁴ Róla lásd a 284. jegyzetet.

⁸³⁵ 1908. február 6. 19. old., Ullmann 1907. december 3. levele nyomán.

⁸³⁶ 1902-1903 körül.

⁸³⁷ Chájim Solowejszik rabbi (1853-1918).

⁸³⁸ A briszki rabbi a volozsini jesiva vezetője volt egészen az 1891-es bezárásáig.

⁸³⁹ Lásd még 2. fejezetet a briszki rabbinak a Jeruzsálemi *Jövámó*hoz írott ajánlásáról, mely ugyancsak hamisítvány volt.

⁸⁴⁰ 1905-1906 körül.

⁸⁴¹ Lásd a 655. jegyzetnél.

Még elmeséli Ullmann úr, hogyan sikerült Friedländernek megszereznie az ő apósának, Szófer Jichák Léjbnek, Drohobics rabbijának ajánlását. Friedländer elküldte neki az áldott emlékű nagyváradai főrabbi ajánlását⁸⁴², azt a benyomást keltve, mintha ő megvizsgálta volna mélységében az ügyet. Ennek alapján adta neki Szófer rabbi az ajánlást. Azonban a nagyváradai ajánlólevél hamis volt, hisz a nagyváradai főrabbi soha ilyen ajánlást nem adott. Ullmann úr leírja, hogy ő még sok hasonlót tudna mesélni... De azt hiszem ennyi elég is..., hogy tisztában legyünk az ajánlólevelek meséjével a maga igaz valójában.

Ullmann tanúsága nagyon fontos számunkra, hiszen több éves ismeretségről van szó, mely alatt sikerült néhányszor felfigyelnie Friedländer szélhámosságaira és hamisításaira. Ez az oka annak, hogy egészében idéztem hosszú mondanivalóját, nem osztottam szét néhány fejezet között. Aron Marcus a cikkében⁸⁴³ a Jeruzsálemi *Kodásimról*⁸⁴⁴ és a fenti ajánlólevélről ezt írja:

...sikerült neki csalással, hamis ajánlólevelek segítségével rávennie néhányat Galícia nagy öregjei közül, köztük az említett gazdag ember apósát, Schreiber Jichák Léjbet – emléke legyen áldott Drohobicsból – hogy támogassa őt, egy nappal azelőtt, hogy veje eljött volna hozzá.

---

⁸⁴² A német eredeti cikkben itt héber betűkkel olvasható a rabbi neve: „Jichák Léjb”, de ez hibás, és rossz helyre illesztették be ezt a nevet, hisz a drohobicsi rabbi volt Jichák Léjb, és Nagyvárad rabbija akkor Fuchs Mosé Hirsch rabbi volt, született 1843-ban, és 1881 elejétől volt Nagyvárad rabbija egészen haláláig, 1911-ig; a *Jád rómá* responsum könyv szerzője.

⁸⁴³ Lásd MARCUS: *FRIEDLÄNDERRŐL*.

⁸⁴⁴ A történetet sok jelentéktelen részlettel egészítette ki. Szerintem, mind azzal, ami nincs Ullmann eredeti levelében, élhetünk a gyanúperrel a valóságtartalmát illetően. Fent a 283. jegyzetnél már rámutattam bizonyos pontatlanságaira. A *Der Chassidismus* (német, 1901) és a *Háchászidut* (héber, 1954) c. könyvről (és a szerzőjéről) nagyon alapos bírálatot írtak, melyből kiderül hogy Marcus mennyire nem megbízható forrás a történelem tekintetében. A következőket írják róla: „Ebben a könyvben, akárcsak a többi művében, – minden részlet utólagos kivizsgálást igényel. A dátumok nem pontosak, és a különböző szájhagyományok, melyeket idéz, nagy kérdés, hogy hitelesek-e és ha igen, akkor mennyire lettek elferdítve – figyelembe véve a szerző érzelmmel teli stílusát...” (Gershom Scholem: *Aron Marcus vőháchászidut, Böchinot*, 1., 1954. nyara, 4-5. old.). Lásd még Gershon Kitzis hosszú cikkét: *Háchászidut sel A. Marcus*, in: *Hama'yan*, 1980. szeptember. Lásd még Menachem Kasher rabbi: *Torá Slémá*, XXIII. kötet, 183. old. jegyzetben. Lásd még, amit idéztem a 761. jegyzetben.

Magától értetődik, hogy Friedländer nem bújhatott el a súlyos vádak elől, melyek megjelentek Ulmann beszámolójában jelentek meg. A Marcus cikke elleni reakciójában, „Nyílt tiltakozás a *Hámodiá* szerkesztője és segítőitársai ellen”-ben⁸⁴⁵ kihirdeti:

...soha sem jutottam odáig, hogy ajánlóleveleket mutassak, és tórai témákban vitatkozzam a tisztelt gazdag úrral, Alexandre Ullmann-nal Nagyváradról, mert mit kérek egy ilyen gazdag úrtól – akinek ideje igen drága –, csak annyit, hogy vegye a könyvemet. Miért kellene nekem ehhez ajánlólevelek? Ahogyan Aron Marcus írja bohóckodásában. Lehelje ki a lelkét ez a férfi.

Brzeżany és Brody rabbijai

A brzeżanyi rabbi volt az egyedüli a támogató rabbik közül, aki nem csak lelkes támogató nyilatkozatot írt, hanem jegyzetekkel, kommentárokkal is ellátta a Jeruzsálemi első kötetét, 14 (!) oldalnyi kommentárt nyomtatott ki tőle Friedländer a Jeruzsálemi végén a következő címmel:

A Máhrsám kommentárjai

Sok észrevétel és új rálátás a Jeruzsálemi *Chulin* és *Böchorot* traktátusához, a Tisztelt nagy bölcs, a *cádik*, a világ tartópillére, az egész diaszpóra rabbija, tisztelt, szentséges dicsősége, Sálom Mordecháj Hákohén, Brzeżany rabbija tollából.

A Schechternek írott 39. levélben (1906. november 29.) így ír Friedländer: „a brzeżanyi közösség bölcs rabbijának megjegyzéseit ő a saját költségén nyomtatja.” Mindezt Friedländer azért írta, hogy Schechter ne kérdezze meg, hogyha egyszer nincs pénz a nyomtatásra általában, akkor miért nem mond le a 14 oldalnyi jegyzet kinyomtatásáról?

Nagyon valószínű, hogy Friedländer ekkor is hazudott, hiszen világos, nagyon is azt akarta, hogy a jegyzetek megjelenjenek nyomtatásban, együtt a Jeruzsálemivel, mert ez Kelet-Európa összes ortodox rabbija számára bizonyítékot jelent a Jeruzsálemi hitelessége mellett⁸⁴⁶. Ő a jegyzeteket ki is emelte már a Jeruzsálemi címdalán:

⁸⁴⁵ Erről lásd fent a 811. jegyzetben.

⁸⁴⁶ Lásd *Cházon Náchum* responsum, 52. fejezet: „...Tanácsom, hogy országának nagy bölcsei lépjenek kapcsolatba a brzeżanyi bölcs rabbival... akinek ajánlása által terjedt el a Jeruzsálemi.”

...észrevételeivel, jegyzeteivel és új rálátásaival, a nagy bölc, egész diaszpóra rabbija, tisztelt, szentséges dicsősége, **Sálom Mordecháj Hákohen**, Isten őrizze és biztonságban tartsa **Brzeżany** közösségének rabbiját; és az idegen szavak magyarázatai és jegyzetei a nagy tudós a **Lwówi Salomon Buber rabbitól**⁸⁴⁷.

Plocki rabbi a jegyzetek minőségére figyelve így ír⁸⁴⁸:

...hogyan megmutassam, mennyire naiv és jóindulatú volt a berezanyi nagy bölc – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen – hogy teljes hittel hitte, hogy ez az igazi Jeruzsálemi, és nem kételkedett ebben egyáltalán. A *Böchorot* traktátushoz írt jegyzetei között alig van olyan, ami magával a Jeruzsálemi *Böchorot*tal foglalkozik. Csak a Talmuddal, a Misnákkal és a Jeruzsálemi talmud más helyeivel kapcsolatosak az észrevételei, amelyeket itt mutat be. *Chulinnal* kapcsolatos jegyzetei is ilyen természetűek, s tulajdonképpen nem a Jeruzsálemihez kapcsolódnak. Kivéve azok, amelyek az *Élu tréfor*⁸⁴⁹ fejezethez készültek, ahol sok olyan új anyag található, ami kapcsolódik a háláchához. Tehát a bölc rabbi tekintélye, Isten adjon hosszú és jó életet ámen, a helyén marad, de itt nem hagyatkozhatunk rá, hanem aszerint kell eljárunk, amiként nemzedékünk nagyjai azt mutatják számunkra.

Plocki rabbi véleménye szerint a brzeżanyi rabbi legtöbb megjegyzése nem vonatkozik konkrétan a Jeruzsálemire, és ez bizonyítja, hogy milyen mértékben hitt a bölc a Jeruzsálemi hitelességében. Annyira megbízott Friedländerben, hogy nem gyanakvó és kutakodó szemekkel vizsgálta a szöveget, hanem csak úgy tanulmányozta, mint ahogyan akármelyik traktátust tanulmányozzuk a Babilóniai vagy a Jeruzsálemi talmudban, és úgy írta hozzá az észrevételeit, hogy az az adott témához csak közvetve kapcsolódik. Tehát nem mérvadó a brzeżanyi bölc a Jeruzsálemi hitelessége szempontjából, hisz egyszer sem vizsgálta meg, kutatta azt, hogy ez a Jeruzsálemi nem hamis-e véletlenül?

Plocki rabbi bírálatából megtudjuk, mennyire fontos volt Friedländernek, hogy a jegyzeteket a Jeruzsálemivel együtt nyomtassa ki, mert ez így egy hitelességi bizonyítvány szerepét

⁸⁴⁷ A németnyelvű címlapon, ami a tudósok számára készült, csak Buber jegyzetei vannak feltüntetve, és nem a brzeżanyi bölcé.

⁸⁴⁸ PLOCKI: *SÁALU* 4. old. Lásd még a 21. fejezetben a 1046. jegyzetnél.

⁸⁴⁹ *Chulin* traktátusának negyedik fejezete különböző tréflivé vált húsokkal foglalkozik.

töltötte be számára. Így egyáltalán nem hihető, hogy a bölcs rabbi és nem maga Friedländer állta a nyomtatás költségeit.

A Jeruzsálemi elleni hitetlenkedés, ami 1907-ben ütötte fel a fejét, egyáltalán nem befolyásolta Plocki rabbi hozzáállását, aki következőképpen írt Friedländernek 1907. december 14-én⁸⁵⁰:

Azzal az üggyel kapcsolatban, melyről írt nekem, barátom, Ávrám Benjámín Kluger rabbi levelével kapsán, elmesélem a tisztelt tóratudósnak az egészet. Az ünnepek után egy levél érkezett hozzám a fent említettől Brodyból, amiben abban kér tőlem tanácsot, hogy az *Israelittől* és a *Tél Tálpijottól* is hozzá fordultak, hogy kürtölje teli a világot, mert a Jeruzsálemi hamis. Én erre azt válaszoltam, hogy hozzám is fordultak, de én azt válaszoltam nekik, hogy a kételkedők megkapják majd a jövőben a büntetésüket. Így írtam a krakkói *Hámicpe* szerkesztőjének is, aki az ügyben írt nekem⁸⁵¹, hogy ne hallgasson a rágalmozók szavára, mivel Isten őrizz, nincs itt semmiféle hamisítás, és minden szavuk üresség. Azt ajánlottam a bölcs Ávrám Benjámín Kluger rabbinak, hogy én ugyan némileg érintve vagyok a dologban az általam írott jegyzetek miatt, és ezért neki az igazság oldalán kell állnia... Bizonyára nagy az ön érdeme, hogy a néphez eljuttatta ezt, és így aztán a Sátán táncol a mi bűneink miatt. De legyen erős Magasan Tisztelt Uram, és ne szomorkodjon, Isten őrizz, mert ez által csak gyarapodik az ön jutalma... és tartsa kiadásra érdemesnek a többi traktátust is a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendjéből. És végül világító fényként fog tisztázódni az ön igazsága...

A brzeżanyi rabbi szavait a *Hámicpe* közölte le, ami nagyon erős támaszt jelentett Friedländernek, hiszen alkalmas volt arra, hogy visszaverje a bírálatokat. Friedländer 1908. március 22-én így írt Plocki rabbinak⁸⁵²:

...De tudja meg Tisztelt Uram, hogy egyedi vélemény az Öné. És már erősen szóltak rám a bölcs rabbik, hogy ne válaszoljak a bolond dr. Ritternek... nagyon kérem, hogy Tisztelt Uram ne küldjön nekem figyelmeztetéseket és fenyegetéseket, mert a Jóisten a jobbomon áll... Még a galíciai rabbik és bölcsek feje is, a bölcs brzeżanyi rabbi, aki véleményét a krakkói *Hámicpe* folyóiratban adta köz-

---

⁸⁵⁰ A Jeruzsálemi második kötetének elejére nyomtatták ki.

⁸⁵¹ Lásd a 857. jegyzetet.

⁸⁵² PLOCKI: *SÁLU* 90. old.

re. És ő többet ér, mint száz más rabbi véleménye, mert nagy az ő neve Lengyelországban és Magyarországon.

És ebben a szellemben írt Grósz rabbi, Petrova *dájánja* is a *Mácháziké hádat*ban megjelent cikkében⁸⁵³, Ritter cikkére válaszolva.

És lám bizonyítékokat akar hozni a Jeruzsálemi anyagából, ami a kezében van, erre nem kell választ adni, mert elég hihető a számunkra a brzezanyi nagy bölcs, aki átvizsgálta az egészet, és nem talált benne kivetnivalót.

Friedlándert, Plocki rabbihoz intézett szavai szerint (1907. december 15.), a brzezanyi és a brodyi bölcsek szavai bátorították arra, hogy megvédje a Jeruzsálemit:

...és most bejelentem Magasan Tisztelt Uramnak, hogy múlt kedden [december 10-én] visszakaptuk a kéziratot és a többi levelet Karlsruhe városából... amint visszakaptuk a kéziratot stb., elküldtük Ávrám Benjámín Kluger rabbinak Brodyba és oda fog megérkezni a bölcs Brzezanyból és még néhány rabbi. Ők majd közreadnak egy tiltást és tiltakozást ezek ellen a gazemberek ellen.

Úgy tűnik Friedländer szavai itt nem fedik a valóságot, hiszen bizonyítékunk van arra, hogy a brodyi rabbi számára a Jeruzsálemi – a brzezanyi rabbi fenti szavai ellenére – hamisnak tűnt. Sőt még a brzezanyi rabbi is kétségekkel kezdett küszködni, így Friedländer hiába támaszkodott a véleményére.

Így írt a brodyi rabbi Plocki rabbinak 1908. április 8-án⁸⁵⁴:

Megkaptam az Ön tiszta levelét és nagyon boldog voltam, hogy elküldte nekem a kiadó rabbi⁸⁵⁵ levelének a másolatát is. Melyben azt láttam, hogy ő hosszasan lekicsinylően szól, de a lényegről nincs benne semmi, és a seb még megmaradt a maga színében⁸⁵⁶. A Jeruzsálemi hitelességét nem tudjuk megállapítani, hiszen még mindig nem ad lehetőséget arra, hogy lássuk az első másolatot. Nem kis dolog ez, ez a Szóbeli tan része... És ami a brzezanyi bölcs levelét illeti, valóban igaz ez, hiszen láttam azt a *Hámicpében* és mindjárt írtam a rabbinak, mire fel írt így, miközben ő nekem azt mondta, hogy bízik az ítéletemben, és nem tesz lépé-

⁸⁵³ 1908. 36. szám. A Jeruzsálemi második kötetének elején is jelent meg.

⁸⁵⁴ PLOCKI: *SÁALU* 93. old.

⁸⁵⁵ Friedländer.

⁸⁵⁶ *3Mózes* 13:5. alapján.

seket nélkülüm⁸⁵⁷. Erre azt válaszolta nekem, hogy ezt még a tél elején adta közre, még azelőtt, hogy nekem megírta volna, hogy hagyatkozik rám. De mátol nem fog lépni semmit a beleegyezésem nélkül. Így aztán az, hogy a brzeżanyi bölcsre támaszkodik, nincs abban semmi támasz. Ha Isten is úgy akarja, az ünnep után hosszabban is fogok írni...

Plocki rabbi e levél után dicsőítő szavakat írt hozzá:

...nincs mit hozzáfűznöm a fenti bölcs szavaihoz, csak a nagyrabecsülésem a szemébe mondani, hisz annak ellenére, hogy kezdetben ő is az ajánlások írói között volt, mégis visszahátrált, amikor felmerült a hamisítás érzete...⁸⁵⁸

Amikor Plocki rabbi könyvében publikálta a brodyi rabbi levelét, válaszolt erre „a kis Jozsef MaHrI, az emléke legyen áldott, fia, Kohén” a *Cherev nokemet* (Megtorló szablyá)-ban⁸⁵⁹:

Azt a rágalmazást terjeszti a brzeżanyi rabbiról, hogy visszavonta az ajánlólevelét, vagy nem akar többé foglalkozni ezzel. Hát van e kantárja és zablája vőlegényünk csalárdságának? Ez egy gaz hazugság! Hát nem két évvel az után, hogy közreadták a *Hámicpében* a szavait, Brzeżanyban járt a bölcs rabbi kiadó, ahol nagy tisztelettel fogadták, előadott a templomban, háláchikus és aggádikus témákban a város nagyjai jelenlétében. És a bölcs, cádik emléke legyen áldott, látta a kéziratot, és más bölcseknek is megmutatta, és bizony nagyon örült is neki. És ezért adta Brzeżany rabbija – szent emléke legyen áldott – a kommentátor rabbinak a levelét, amely meg is jelent a Jeruzsálemi *Zváchim* és *Éráchin* traktátus elején, „hogy ő kérte, és könyörögte, hadd vásárolják a bölcs kiadótól a Jeruzsálemet, és ne hallgassanak a rágalmazókra, akik meggyalázzák a tóratudósokat, és rossz híreket terjesztenek a mi szent Tóránkra”⁸⁶⁰. Hogyan nem szégyenkezik Méir Dán hazudságot és rágalmat közreadni az élő oroszlánról, nemzedékünk legnagyobbjáról? Aki a nagy micva érdekében vette a fáradságot öreg korára,

---

⁸⁵⁷ Úgy tűnik, hogy a brzeżanyi bölcs levele „a tél elejéről” a *Hámicpében* csak február-március környékén jelent meg. Mindaddig még nem sikerült megtalálnom a levelet.

⁸⁵⁸ Plocki rabbi így folytatta: „...amint a kinyomtatott ajánlólevelekből is láthatjátok, amelyeket a könyve elején adott közre”, nem egészen világos mire céloz.

⁸⁵⁹ 28. old.

⁸⁶⁰ Annak ellenére, hogy idézőjelek közé tette, ezek nem a bölcs szavai.

hogy eladja a *Zvachim* és *Érachin* traktátusokat, amint az a fenti levelében részletezve van.

Az író itt arra a levélre utal, amelyet brzežanyi tartózkodása alatt írt Friedländernek a rabbi, és ami meg is jelent a Jeruzsálemi második kötete elején:

És ezt írta a bölcs rabbi, amikor Brzežanyban voltam most nem régen:

Tisztelt rabbik, előljárók, gábájok, a szent templomokból mindenhol!

Amint a bölcs éles eszű rabbi Slomó Jeudá abban az érdemben részesült, hogy új fényt hozott a világra, ez a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje, ami eddig soha még nem jelent meg. És ezzel nagy kiadásai voltak és eladósodott, ezért azt kérem, hogy vegyenek különösen szent helyek számára a Jeruzsálemi *Chulin* és *Böchorot* traktátusból, és emiatt nagy lesz a jutalmuk. Ne hallják a rágalmazók hangját, Isten őrizzen, azoktól, akik rossz híreket terjesztenek és megalázzák a tóratudósokat és a szent Tóránkat, ami az élet fája azoknak, akik megragadják⁸⁶¹.

A végén az író a brzežanyi bölcs egy másik levelére fordítja a figyelmet, melyet a *Cherev nokemet* közölt⁸⁶²:

Isten segítségével, barátom és kedveltem, a bölcs rabbi, Isten adjon hosszú és jó életet, ámen!

Sok küszködés után eladtam a Jeruzsálemi *Zvachim* és *Érachin* traktátusát, amit a Tisztelt Uram küldött nekem, és íme az ára... a rabbi is segített ebben. És amióta közölte velem, lelkem megkeseredett, és már akkor is ajánlottam önnek „Kelj fel ellenük a tanházba, és ők maguktól fognak eltűnni”⁸⁶³, és az [a levél], amit akkor adtam Tisztelt Uramnak és megjelentette a *Zvachim* és *Érachin* elején, elég. Aki hallgat rá, az hallgat rá, aki vonakodik, neki semmi se segít⁸⁶⁴, és elég ennyi a bölcseknek.

Ez az utolsó levél nagyon fontos lenne, mert ebből tudjuk meg, hogy a brzežanyi bölcs maga is foglalkozott a Jeruzsálemi köteteinek a terjesztésével, és ezen kívül ebből kiderülne,

⁸⁶¹ *Példabeszédek* 3:18. alapján.

⁸⁶² 16. old.

⁸⁶³ Talmud, *Gitin* 7a. alapján.

⁸⁶⁴ *Jechezkél* 3:18. alapján.

hogy mind két levelet látta, ami a nevéhez fűződik, a második kötet elején kinyomtatva, és ez a legjobb bizonyíték arra, hogy ezek nem hamisítványok.

De valójában semmiféle bizonyíték sincs arra, hogy ez a rövid levél, amin még dátum sincsen, valóban a rabbi keze alól került volna ki. Amikor kinyomtatták, a rabbi már nem élt és nem volt, aki cáfoljon. Már nem egyszer láthattuk⁸⁶⁵: Friedländer előszeretettel adott közre olyan rabbiktól leveleket, akik már nem voltak az élők sorában. Mivel tehát ez a levél kétséges, így aztán a Jeruzsálemi elején közreadott leveleket sem vehetjük készpénznek. Könnyen lehet, hogy ezek is Friedländer munkájának gyümölcsei.

A brzeżanyi bölcs felfogásában bekövetkezett változásokról Plocki rabbi írt az egyik nagy chászid rebbének, a *Cherev nokemet* (Megtorló szablya)-ban megjelentekre reagálva⁸⁶⁶:

Mellékelem a bölcs petrovai rabbinak⁸⁶⁷ a levelét... amit nekem írt azután, hogy megkapta a *Sáálu slom Jerusálaim* című könyvemet. Abból láthatja majd tisztelt, szentséges dicsősége, hogy ő is és az elhunyt bölcs, *cádik* emléke legyen áldott, Brzeżanyból is zavarban voltak azok után, hogy kutatták, és utána néztek és látták, hogy minden, amit a Bevezető tanulmányban a Jeruzsálemi *Kodásim* kézirat megtalálásáról írt a szefárd testvére és Szulimán Benvenisti által, hazugság.

A brzeżanyi bölcs utolsó napjairól további tanúságot Jehuda Rubinstein rabbi közöl velünk⁸⁶⁸:

Barátom, Zeev Wolf Leiter rabbi⁸⁶⁹, fénye ragyogjon, Pittsburgh rabbija írt nekem arról, hogy amikor 1910. augusztus hónapban Brody városában volt, Ávrám Benjámin Kluger rabbi házában, emléke legyen áldott, éppen levelet kapott a brzeżanyi bölcstől, aki azt írta, hogy már megbánta a jegyzeteket, amelyeket a Jeruzsálemi *Kodásim*hoz írt, és tanácskozott vele, hogy mit tegyen. Közben a bölcs abban az évben⁸⁷⁰ elhunyt, és már nem volt ideje kiadni egy nyilatkozatot a Jeruzsálemi *Kodásim* ellen.

---

⁸⁶⁵ Lásd fentebb 2. fejezetet.

⁸⁶⁶ PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* 69. old.

⁸⁶⁷ Grósz Chájim Dov rabbi, lásd a 20. fejezetet.

⁸⁶⁸ *Kuntresz hásálém sel möfarsé háJörusálmi*, New York, 1949, 11. old. 205. szám.

⁸⁶⁹ 1892-1974. A *Bét Dávid* c. responsum szerzője.

⁸⁷⁰ 1911. február 14-én.

Úgy tűnik, hogy a fenti tények fényében törölték művei listájáról a Jeruzsálemi *Kodásim*hoz írt jegyzeteit, ami megjelent például a *Meorei Galicia* enciklopédiában⁸⁷¹.

És lám, míg a brzezanyi bölc, a Jeruzsálemi lelkes támogatója, az, aki úgy érezte, hogy „némileg érintve vagyok a dologban az általam írott jegyzetek miatt”, végül meggondolta magát, Kluger rabbi viszont pont az ellenkező irányba haladt. Mindjárt az elején hamisnak tűnt neki a Jeruzsálemi. Plocki rabbi dicsőítette is őt ezért, hogy „annak ellenére, hogy kezdetben ő is az ajánlások írói között volt, mégis visszahátrált”. Később azonban meggondolta magát és kiszállt a vitából, mert, amint ez kiderül a Plocki rabbival folytatott levelezéséből, már nem volt annyira meggyőződve arról, hogy a Jeruzsálemi valóban hamisítvány.

1908. december 31-i levelében így írt Kluger rabbi Plocki rabbinak⁸⁷²:

Néhány hete jött meg a ragyogó levele a *Sáálu slom Jerusáláim* kiadványával együtt és örvendtem neki és a tudásának. Én egy hónapig süketként viselkedtem, és nem válaszoltam rá. Esküszöm, hogy nem az én hibámból történt mindez, hanem a legutóbbi Szimchát Tóra ünnepe után... nagyon megfáztam, és néhány hétig ágyhoz kötött beteg voltam... Íme sietek a válaszzal. A lapokat gyorsan néztem át és találtam ott drága dolgokat. Igaz, hogy a Jeruzsálemi *Chulin* traktátusa nincs is birtokomban, mert a kiadó rabbi igencsak hálás volt velem szemben – én ajánlólevelet adtam neki, ő pedig a *Chulin* traktátust még csak el se küldte nekem... Azonban én magam levettem kezemet az ügyről, mert van sok rabbi, aki támogatja a kiadó jobbját, ahogy ez a tavalyi év nyári *Mácháziké hádát*ban megjelent... Így aztán nem tudom, mi a helyes lépés, ilyenkor pedig jobb csendben ülni és semmit sem tenni...

Azonban Plocki rabbi szerint egy ennyire fontos ügyben lehetetlen csendben ülni, és nem tenni semmit. „Ez a dolog lényege, amit válaszoltam a fenti levéllel kapcsolatban”⁸⁷³:

Megdöbbenés megdöbbenést követett, a tisztelt bölc, legyen hosszú és jó életű, ámen, szavait látva... Nagyon csodálom, hogyan tud semmittévé ülni a mélyen tisztelt bölc egy olyan ügyben, ami ha valóban, Isten ments, hamis, akkor súlyos csapda lehet hosszú nemzedékeken át azáltal, hogy a Szóbeli tan egy része meg lett hamisítva, és az Ön ajánlása ehhez hozzájárult...

⁸⁷¹ Lásd WUNDER: *GALÍCIA*, 5. kötet, 21-38. old.

⁸⁷² PLOCKI: *SÁÁLU* 14. old.

Kluger rabbi azonban ezek után azt válaszolta, hogy már nem tud beavatkozni, az egészségi állapotára való tekintettel⁸⁷⁴:

Mit mondjak? Mit beszéljek? Nem tudom most belevetni magamat egy ilyen háláchikus ügybe. Egész télen gyarapodtak rajtam a rossz idő ütései, amiket nem is tudnék megszámolni és részletezni, de „Ne íteld felebarátodat, amíg a helyébe nem kerülsz!”⁸⁷⁵. Láttam ugyan tisztelt nagy tudású levelét, és minden igaz és helyes benne, de megkötve vannak kezeim, semmit sem tehetek ebben az ügyben. Ha azonban az Örökkévaló is úgy akarja, és megkönyörül rajtam, a harag és düh elmúltával elküldöm a levelét a brzeżanyi közösség bölcs rabbijához, Isten adjon neki hosszú és szép életet, ámen.

Kluger rabbi végül csak 1915. november 6-án halt meg, a hátralevő évekből azonban már semmiféle reagálását nem találtam a Jeruzsálemi ügyéhez. Pinchász Greher rabbi *Bét Pinchász* című könyvének első kötetében (Munkács, 1915), a *Tmurá* traktátus kommentárjában megjelent Kluger rabbi ajánlólevele (1914. március 1.), melyben így ír:

Íme annak ellenére, hogy az utóbbi években vonakodok attól, hogy új könyveket ajánlólevéllel lássak el, mégis a Tóra tanulmányozói iránti szeretetemben... két kezemmel hagyatkozom rá...

Úgy tűnik, hogy itt annak a csalódásnak a nyomát láthatjuk, amely az 1906-ban Friedländernek adott ajánlás miatt érte. Ez erősíthette meg elhatározásában, hogy „vonakodok attól, hogy új könyveket ajánlólevéllel lássak el”. Való igaz, hogy Kluger rabbi amúgy is vonakodott ajánlóleveleket adni, hiszen még a Jeruzsálemi kapcsán kitört felfordulás előtt is így írt 1906. október 6-án a *Milchámot Jehudá* c. könyv ajánlásában, Cvi Jehudá Hálévi rabbi könyvéhez (Piotrków Trybunalski, 1908): „...ezekben az időkben kezeim vissza vannak tartva attól, hogy ajánlásokat adjak, rejtett okok miatt...”. Mégis nyilvánvaló, hogy a Jeruzsálemi kapcsán kialakult kellemetlen helyzet csak megerősítette ebben.

A brzeżanyi bölcs fent említett 1910-es levele, melyben leírja, hogy megbánta az egész Jeruzsálemi *Kodásim* ügyet, és Kluger rabbival arról tanácskozott, mi a teendő, valószínűleg azt is sugallta Kluger rabbinak, hogy lássa be, helytelen az érvelés, miszerint „jobb csendben ülni és semmit sem tenni”, mivel „sok rabbi támogatja a kiadó [Friedlándert] jobbját”.

---

⁸⁷³ *Uo.* 14-15. old.

⁸⁷⁴ *Uo.* 15-16. old.

Grünwald Jehudá, Szatmár rabbija

A Kilencedik fejezet elején már idéztük a kritikusok cikkeire való reagálást a vita kezdetekor. Friedländer a szatmári rabbi nevével vezette be a Jeruzsálemi második kötetének Bevezető tanulmányát:

...Nem más, mint dr. Ritter rotterdami prédikátor, aki vad és szemtelen kritikát jelentetett meg az *Israelit* c. Lapban... Amikor eljutottak hozzám szavai, szaladtam Grünwald Jehudá bölcshez, jámborhoz, Szatmár rabbijához... hogy megkérdejem tőle, mitévő legyek. Ő pedig a következőket mondta nekem: „Az áll⁸⁷⁶: »Ne felelj a bolondnak az ő bolondsága szerint«... inkább csak ülj, és ne tégy semmit!”...

Annak ellenére, hogy a hosszan elnyújtott beszámoló és a szatmári rabbi nevében megírt reagálás stílusa kétségeket ébreszt, ahogy ezt már kifejtettem, a szatmári rabbi kétségkívül Friedländer lelkes támogatója volt és hitt a Jeruzsálemiben.

A *Tél Tálpíjot* Jeruzsálemi elleni, 1907. június végi számában megjelent cikkére⁸⁷⁷ a szatmári rabbi augusztus közepén írt egy Jeruzsálemit támogató levelet:

Legyen ez tanúként és bizonyítékként annak a tisztelt embernek, aki ezt felmutatta, aki nem más, mint a nagy bölcs Slomó [Jedá] Algazi [(akit Friedländernek neveznek)], fényle ragyogjon, hogy én láttam a kéziratot, azt, amelyből kimásolta a Jeruzsálemi *Kodásimot*, aminek egy kis részét már kiadta, vagyis a *Chulin* és *Böchorot* traktátusokat, és azt is, amit most fog kiadni, Isten segítségével, a *Zvachim*, *Mónachot* és *Érachin* traktátusokat. Annak, amit eddig már kiadott, egy nagyon régi kéziratrészlete előttem volt, és a részlet tanúja az egésznek. Pláne, hogy most érdemesnek találták az égből, és megvette drága pénzért a Jeruzsálemi szépen írt kéziratát, amelyet Izrael mestere, a *Kneset hágdolá* szerzője [testvére] íratott, emléke legyen áldott. Bárki, akinek van szeme, láthatja és megtalálhatja a kéziratot az említett bölcs rabbi birtokában. Most tehát mindenki láthatja és értheti, hogy nem kell figyelembe venni azokat a dolgokat, amelyeket jogtalanul

⁸⁷⁵ Misna, *Atyák* 2:4.

⁸⁷⁶ *Példabeszédek* 26:4.

⁸⁷⁷ Lásd 8. fejezet.

adott közre a *Tél Tálpíjot* a Jeruzsálemi *Kodásim*ről. A tanaiták és ámoriták érdemei váljanak segítségünkre, hogy fényt deríthessünk az igazságra.

Csütörtök, 1907. augusztus 22.

Megfigyelhetjük, hogy a szatmári rabbi leveleiben két kéziratra is hivatkozik. Tanúsítja, hogy látta „a kéziratot, azt amelyből kimásolta a Jeruzsálemi *Kodásim*ot”, tehát állítása szerint látta az 1212-ből származó kéziratot. És folytatja: „...megvette drága pénzért a Jeruzsálemi szépen írt kéziratát, amelyet Izrael mestere, a *Kneszet hágdolá* szerzője [testvére] íratta”. Itt az 1669-1670-ből származó kéziratra céloz, amely augusztus közepe óta volt Friedländer kezében⁸⁷⁸.

A szatmári rabbi levelét publikálták a bonyhádi *Vájlákét Joszéf* rabbinikus folyóirat 1907. október 9-i számában⁸⁷⁹ a következő címmel: „Eltávolítani a száj csalárdságát, és az ajak ferdeségét”⁸⁸⁰. A november 7-i számban⁸⁸¹, a válaszcikkben a szerkesztő ezt írta: „Mindenkinek számára: A szatmári rabbi nyílt levelét, fénye világítson (amit közreadtam a Jeruzsálemi *Kodásim*ről) én magam saját kezemmel másoltam le az ő saját kézírásáról”. Később megjelent ez a levél az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) c. vitairatában, és a Jeruzsálemi második kötetének a legelején is. Ha valaki összehasonlítja a két változatot, akkor felfigyelhet azokra a – nem túl jelentős – különbségekre, amelyek megkülönböztetik a két változatot⁸⁸². Korábban már írtam arról⁸⁸³, hogy bizony Friedländer nem sokat törődött a pontos idézéssel, és minden ok nélkül is becsúsztak nála változtatások. Ebben az esetben azonban vannak olyan ferdtések is, amelyek egyértelműen az ő hitelességét igyekeznek növelni. Ilyen például, hogy magát *Jeudának*, valamint imígyen nevezi: „akit Friedländernek neveznek” – alátámasztandó szefárd gyökereit.

Az 1907. november 12-i levélben így ír Friedländer⁸⁸⁴:

⁸⁷⁸ Mind erről lásd a 13-14. fejezetek.

⁸⁷⁹ 7. old. végén.

⁸⁸⁰ *Példabeszédek* 4:24. alapján.

⁸⁸¹ 28. old.

⁸⁸² Azokat, amik csak a Jeruzsálemi változatban szerepelnek, szögletes, ami pedig hiányzik onnan, sima zárójellel jeleztem.

⁸⁸³ A 239. jegyzetben.

⁸⁸⁴ PLOCKI: *SÁALU* 85. old.

...Ratner szavai megsemmisített semmiségek, ahogy láthatja Mélyen Tisztelt Tanult Uram, abból a levélből, amit a szatmári és környékbeli hitközség jámbor rabbija, Grünwald Judá, a wasilkóvi közösség vezetője Rőfáel Gordon rabbi nevében írt, amely megjelent a *Vájlákét Joszéf* című lapban.

Friedländer eme szavai felettébb furcsák, ugyanis a szatmári rabbi levelében egy szóval sem említi Gordon rabbit⁸⁸⁵. Persze könnyen lehet, hogy ezt is csak Friedländer tette hozzá.

Egy év múlva, 1908. augusztus 25-én a szatmári rabbi újabb támogató levelet írt Friedländer részére. Ezt a levelet is a második kötet legelején adta közre, a következő felvezetéssel: „Ezt írta azok után, hogy csalfa íjakkal engem támadtak”.

Elmondani szeretném a dolgokat, ahogyan vannak: A négy év alatt, amióta a nagy bölcs, Slomó Jeudá Friedländer itt lakik szomszédságunkban⁸⁸⁶, folyamatosan tanulmányozza a Tórát, és semmit sem hallunk vagy láttunk felőle, Isten őrizz, ami nem elfogadott mind a vallás dolgaiban, mind pedig más emberekkel kapcsolatban, így aztán bezárulhatnak a hazug szájak.

A szatmári rabbi támogató levelére válaszként Aron Marcust idézzük⁸⁸⁷:

Ravasz módon egy közismerten istenfélő, de nagyon ügyefogyott öreg rabbi [írásos] tanúságtételét mutatta be. Ő tanúskodott arról, hogy látta a kéziratot. De köz tudott dolog, hogy ez a rabbi egyáltalán nem tudja olvasni a szefárd kézírásos betűket, ki tudja hát, mit mutatott meg neki.

Friedländer a „Nyílt tiltakozás a *Hámodiá* szerkesztője és segítőitársai ellen”-ben⁸⁸⁸ a rabbi védelmére kel:

...a „nagyon ügyefogyott öreg rabbi”, aki a kéziratot látta, a bohóc Aron Marcus megfogalmazásában, nem más, mint a bölcs *cádik*, Grünwald Jehudá rabbi, Szatmár és környéke rabbija, aki egyáltalán nem ügyefogyott, csakhogy színvonalatlan, üres emberek szemében minden bölcs és *cádik* ügyefogyott...

⁸⁸⁵ Talán Friedländer összekevert két levelet: a szatmári rabbi levelét, ami a *Vájlákét Joszéf*-ben jelent meg, Gordon rabbiéval, amiről még a későbbiekben szólunk a 19. fejezetben.

⁸⁸⁶ Lásd erről a 11. fejezet vége.

⁸⁸⁷ Lásd MARCUS: *FRIEDLÄNDERRŐL*.

⁸⁸⁸ Idéztünk belőle a 811. jegyzetnél is.

Később a szatmári rabbi megváltoztatta a véleményét, és Friedländer ellen írt, de Friedländer megint csak azon nyomban visszahúzta hálójába, amiképpen Grünwald Lipót ír erről⁸⁸⁹:

Amikor látta mindezt mesterem Grünwald Jehudá rabbi... írt egy levelet Deutsch Eliezer, Bonyhád rabbijának, miszerint nagyon megbánta, hogy ajánlólevelet adott neki. Megvolt nekem ennek a levélnek a másolata... mindent, amit tudtam, megírtam Plocki rabbinak... Hirtelen behívtak Grünwald rabbi házába, ott talál-
tam Friedländert rabbit, aki várt rám. Mesterem megkérdezte, igaz.e az, hogy a levelét elküldtem Plocki rabbinak. „Igen”, feleltem. Mesterem azt kérdezte, ki engedte ezt meg nekem? „Az igazság és a becsület”, feleltem neki. Mesterem nagyon mérges lett rám és azt mondta, pedig „...más titkát ne fedd fel!” mondta a Bölcs⁸⁹⁰, és rám parancsolt, hogy adjam vissza a levelet. Láttam, amint újra be-
csapja a rabbinkat és siettem írni Plocki rabbinak, arra kérve, hogy küldje vissza a neki küldött kötegni levelet.⁸⁹¹

Amint láthattuk, 1908. augusztus 25-én a szatmári rabbi még egy újabb támogató levelet írt Friedländernek, ezek szerint a fenti történet valószínű 1909-ben eshetett meg. Az itt említett, bonyhádi rabbinak írt visszakozó levele soha sem került nyilvánosságra, és a szatmári rabbi nyilvánosan soha sem jelentette be, hogy megváltoztatta a véleményét. De 1908. augusztus 25. után többé soha nem tapasztaljuk, hogy támogatta volna a Jeruzsálemit⁸⁹². Talán Friedländer rávette, hogy legalább „üljön és ne tegyen semmit”⁸⁹³. A *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) is, mely 1911-ben jelent meg, válaszként a *Sáálu slom Jerusáláimre* több tucat

---

⁸⁸⁹ GRÜNWARD: *EMLÉKIRAT* 346. old. Lásd még a 971. jegyzetet.

⁸⁹⁰ *Példabeszédek* 25:9.

⁸⁹¹ És folytatja: „Ő (Plocki rabbi) előtte megtagadta ezt. De volt bennem annyi gyermeki naivitás, hogy elég kemény hangnemben írtam neki, és végül is visszaküldte leveleimet. Ezzel együtt megpróbálta, hogy barátja a paksi rabbi, Szófer Jozsef Léjb rabbi [1861-1918] beszéljen rá, hogy megváltoztassam az elhatározásomat és megengedjem, hogy a leveleket publikálja, de én nem mertem mesterem felszólítása ellen cselekedni. Írtam a paksi rabbinak, aki elfogadta bocsánatkérésemet.” Aztán idézi Szófer hozzá írt levelét. Érdemes megjegyezni, hogy a paksi Szófer rabbi egyike volt azoknak, akik ajánlólevele a Jeruzsálemi *Jövámot* elején található, lásd 2. fejezetet.

⁸⁹² Lásd a 983. jegyzetet.

⁸⁹³ Talmud, *Éruvin* 100a. alapján.

rabbi támogató levelével, nem tartalmaz semmit a szatmári rabbtól⁸⁹⁴. Egy szatmári városlakó tanúskodásából tudhatjuk, hogy Grünwald rabbi, semmilyen kapcsolatot sem tartott fenn többet Friedländerrel⁸⁹⁵. És ezt a fenti állítást erősíti, hogy adott pillanatban a szatmári rabbi megváltoztatta a véleményét, vagy legalább is gyanakodott rá, hogy a Jeruzsálemi hamisítvány.

Deutsch Eliezer, Bonyhád rabbija

A bonyhádi rabbi már néhány évvel a Jeruzsálemi kinyomtatása előtt ismerte Friedländert, és ő is áldozatul esett Friedländer személyes varázsának. Erről így vall⁸⁹⁶:

...már egy pár éve, amikor hozzánk érkezett a Jeruzsálemi kiadója, megvizsgáltam, mit tartalmaz a kancsója, és láttam őt, mint nagy tóratudóst, akinek kijár a bölcs jelző, mint nemzedékünk egyik nagyjának. Egy-két év elteltével küldött néhány oldalt a Jeruzsálemiből, hogy támogassam...

Deutsch rabbi meg is adta neki az ajánlólevelet az új Jeruzsálemire, 1906. november 16-i dátummal. Az „egy-két év”-el azelőtt, amikor személyesen már találkoztak, 1905. június 22-én lehetett. Ennek a személyes találkozásnak a nyomát abban az ajánlólevélben láthatjuk, amit Deutsch rabbi Friedländer korábbi művéhez, a Jeruzsálemi *Jövámot* kommentárjához írt. Itt ugyanis többek között megemlíti, hogy „városunkba került ez a nagy és drága ember”, vagyis tanúságot tesz arról, hogy személyesen is találkoztak. Korábban már megjegyeztem, hogy valamennyi rabbi közül, aki abban az előző kötetben szerepelt, egyedül Deutsch rabbi volt az, aki a későbbiek során lelkesen írt a Jeruzsálemi *Kodásim* megjelenéséről is, és Friedländer leglelkesebb támogatójának bizonyult.

Schwartz Jozsef Hákohén rabbi (1875-1944), a rabbi veje is írt egy ajánlást 1905-ben⁸⁹⁷:

Az igazság az, hogy az éles eszű, nagy bölcs rabbi, akit nem lehet eleget dicsérni,
Slomó Judá – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen – a közösség előtt tartott

⁸⁹⁴ Valójában ez nem egy erős bizonyíték, mert lehet, hogy a szatmári rabbi úgy érezte, nincs rá szükség, hogy az addig közreadtakon túl további támogató leveleket adjon Friedländernek.

⁸⁹⁵ Lásd OBERLANDER: *FRIEDLÄNDER ÉLETTÖRTÉNETE* 205. old.

⁸⁹⁶ A *Mácziké hádat*ban megjelent cikkben, 1908. július 3. 3. old. A Jeruzsálemi második kötete elején is található. A cikk folytatása lejjebb.

⁸⁹⁷ *Cherev nokemet* 11. old.

előadást háláchikus és aggádikus témákban, mindenkinek a tetszésére, a méznél édesebb szavait mindenki élvezte. A Sász chevra imaházban egy mélyebb előadást is tartott, bemutatva éles eszét és tudását. Emléke soha nem fog elhagyni bennünket...

Schwartz rabbi és Friedländer ismeretségének kezdete már 1902 elejére tehető. Ekkor jelent meg egy cikk Friedländer tollából a *Vájlákét Joszéf* folyóiratban⁸⁹⁸ – amelynek Schwartz volt az alapítója és kiadója 1899-től 1917-ig. A kapcsolat közöttük megmaradt, és egyre szorosabbá vált.

A *Vájlákét Joszéf* 1907. január 30-i számában, a 60. oldalon és az 1907. február 15-i számban még a hirdetés is megjelent a friss Jeruzsálemi köteteiről, melyben kéri az olvasókat, hogy „erősítsék meg a kiadó kezét, azért, hogy meg tudja jelentetni a többi kötetet is...”.

Amint kitört a botrány a Jeruzsálemi kapcsán, nyomban támogató levelet küldött Friedländernek a bonyhádi rabbi is, ugyanúgy, mint a szatmári rabbi.

Isten segítségével, 1907. október 2. A [Sátrak] ünnepe utáni napon, Bonyhád.

...A levele a régi, megviselt kézirattal, ami a Jeruzsálemi *Zváchim* traktátusának egy része, megérkezett. Nagyon megdöbbentem attól, amiket olvastam szavaiból, miszerint az a rágalom érte, hogy a Jeruzsálemi, amelyből a *Chulin* és a *Böchorot* traktátus már megjelent, és amit még ki szeretne adni, Isten segedelmével, egyáltalán nem is a Jeruzsálemiből van, hanem megtévesztően, az Ön keze munkája. Az ösztöneim megrémültek, hiszen nem értettem, honnan vehettek az emberek ilyet. De Magasan Tisztelt Uram, fénye ragyogjon, lelke megmentésére sokat tett, amikor bemutatta az iratot, melynek külleme és állaga arról tanúskodik, hogy az több mint kétszáz éves másolat. És erről vallott a nagyszerű tanú, a cádik és bölcs, Grünwald Judá rabbi is, fénye ragyogjon, a szatmári közösség rabbija, hogy valós az ön állítása. Emiatt aztán az én ajtómon is kapogott, hogy álljunk csak az ügy mellé... Kedves barátom, kérem, hallgassa meg a tanácsomat, mert nem éri meg túl sokat vitatkozni erről most, és ha már lőttek az íjászok, akkor inkább szilárd maradjon íja, megizmosodjanak kezének karjai⁸⁹⁹ abból, amit a közösség érdemére tett a tanaiták és amoraiták szent szövegeinek terjesztésével, és ezek a szent emberek érdemei biztosan közben fognak járni az Ön javára. Semmit

---

⁸⁹⁸ 1902. augusztus 18. számban, 198. fejezet.

nem fog hozzáadni vagy hozzátenni ehhez, ha még sokan fognak tanúskodni az igazságért... Ez nem fog segíteni a sötétben járóknak. Csak az lesz, hogy megsaporodnak az innen-onnan érkező irományok, seregeikkel, gőgjükkel, öklelő szarvaikkal, üvöltéseik zajával... De ebben a témában ki kell hirdetnem, hogy a saját szemeimmel láttam a régi, megviselt kéziratot, amely által a kétség távozik a kételkedő szívéből. Tudja meg mindenki, hogy ezek a gazemberek csak ferde szájjal beszélnek⁹⁰⁰, csak hogy kétséget ébresszenek a ő szent szavai ellen, mint-ha Isten őrizz nem hiteles forrásból fakadtak volna. Ha Magasan Tisztelt Uram nyilvánosságra akarja hozni szavaimat és a bölcs szatmári rabbi szavait, megteheti⁹⁰¹. És nem kell, hogy szétküldje, ahol csak zsidó lakik, magát a kéziratot, mivel két tanú vallomása alapján bizonyosságot szerez egy igaz ügy⁹⁰². Nagyon remélem, tisztelt uram gondolatai megnyugszanak mindettől, és nem fog többé tartani és félni az ijászoktól, akik lőnnek csaló íjjal⁹⁰³.

Levelében a bonyhádi rabbi is mind a két Jeruzsálemi kéziratot megemlíti. És tanúskodik arról, hogy látta azt a kéziratot, melynek „külleme és állaga arról tanúskodik, hogy az több, mint kétszáz éves másolat”. Itt nyilván arra a Benvenisti féle kéziratra gondol 1669-1670-ből, amely augusztus közepe óta állt Friedländer rendelkezésére. A másik „kritikusabb” régi kéziratról 1212-ből pedig azt írja, „erről vallott a nagyszerű tanú, a cádik és bölcs, Grünwald Judá rabbi is, fénye ragyogjon, hogy valós az ön állítása...”. A bonyhádi rabbi annyira meg volt győződve a Jeruzsálemi valóságáról, hogy azt tanácsolta Friedländernek, a kéziratot ne küldje szét, mert úgy is „két tanú vallomása alapján bizonyosságot szerez egy igaz ügy”.

A *Mácháziké hádát* folyóirat nem elégedett meg a bonyhádi rabbi ezen levelével, és arra kérték, hogy részletesebben fejtse ki véleményét. Az 1908. július 3-i számban⁹⁰⁴ ezt meg is tette⁹⁰⁵.

---

⁸⁹⁹ *IMózes* 49:23-24. alapján. Azaz merítsen erőt

⁹⁰⁰ *Zsoltárok* 12:4. alapján.

⁹⁰¹ Egy héttel később valóban közzé tették a szatmári rabbi leveleit a *Vájlákét Joszéf* 1907. október 9. számában, a következő címmel: „Eltávolítani a szájjal csaló csalódságát és az ajak ferdeségét”, lásd feljebb a 880. jegyzetnél.

⁹⁰² *5Mózes* 19:15.

⁹⁰³ *Zsoltárok* 78:57. alapján.

⁹⁰⁴ 2-3. old.

⁹⁰⁵ Friedländer a Jeruzsálemi második kötetének az élére is kinyomtatta.

Amikor elkezdtek kinyomtatni Rotterdam rabbija, dr. Dov Árje Ritter kritikáját a Jeruzsálemi *Kodásim* ellen, ami *gnizára*⁹⁰⁶ ítelt hamisítványak minősítette azt, mindjárt ki is nyilvánítottuk véleményünket, mégpedig hogy mi nem akarunk állást foglalni, hanem csupán meg akarjuk szólaltatni a hozzáértő nagy tóratudósokat ebben a fontos ügyben. Mi középen állunk és így kötelességünk közreadni mindkét oldal által írott szövegeket. Így tettük eddig és így is fogjuk az Isten segítségével folytatni. Komoly szándékunk felhívni neves rabbiknak a figyelmét arra, hogy vizsgálják meg ezt a kérdést és a vizsgálódás eredményét legyenek szívesek elküldeni nekünk, és mi közölni fogjuk ezeket. Ennek szellemében adjuk közre a híres nagy bölcs bonyhádi rabbi, fénye ragyogjon, írását ebben a témában, amelyet elküldött nekünk. Íme szavai:

...Küldött nekem néhány lapot a Jeruzsálemiből, hogy adjam hozzá az ajánlósomat, és azt is láttam, hogy néhány híresség már megelőzött ebben. Így hát nem fékeztem a szavaimat és megadtam az ajánlóleveletem és nagyon boldog voltam, mintha nagy kincset leltem volna, mivel meg fog jelenni előttünk egy új fényoszlop, mely a nagy tanaita és amorita rabbijaink hagyatéka.

1907 szeptemberének végén érkezett meg hozzám a régi, megviselt kézirat, melyet a bölcs Slomó Friedländer rabbi, a Jeruzsálemi kiadója, fénye világítson, küldött el nekem, hogy ártatlansága kiderüljön, az, hogy ő feddhetetlen a bűntől, mivel nem ő írta a szöveget, hanem ez valóban a szent rabbijaink Jeruzsálemije. Választ is írtam, amit ki is nyomtattak az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) c. vitáiratában, mely számos további bizonyítékot tartalmaz a kételkedők állításainak megdöntésére...

...Íme láthatjuk, hogy mindenki, aki szeretne kiadni olyasmit, amit ő maga talált ki, de a nagy fákra aggasztja magát⁹⁰⁷, két okból teheti ezt: vagy szeretne valamit hamisítani azért, mert eretnek gondolatok megmérgezték őt, és e veszni való elveit akarja közzé tenni a nagy nyilvánosság előtt, és emiatt adja ki ezeket az üres szavakat egy nagy fának, azért hogy elfogadják. Vagy egyszerűen meg van benne a törekvés, hogy nevet és tiszteletet vagy pénzt szerezzen ezzel magának. Vagy mindkét ok egyszerre van meg nála.

---

⁹⁰⁶ Elhasználadott szent könyvek gyűjtőhelye.

⁹⁰⁷ Vagyis úgy tesz, mintha szavai a nagy Bölcsök tanítása lenne.

A lehetőségek közül ez alkalommal egyik sincs jelen. Én ebben a Jeruzsálemben sokat kutattam és csak jogi témájú anyagot találtam benne. Néhány helyen *aggáda* (homelitikai) szövegeket is, de semmi sincs, ami az igazságnak ellentmondana. Tudott dolog⁹⁰⁸, hogy a Jeuzsálemiből nem lehet háláchákat idézni, csak akkor, ha az már megtalálható valamelyik középkori vallási döntvényhozó művében, az Álfászi-Rifben, Maimonidész könyvében, a *Turban*, vagy a *Sulchán áruch*ban van. Így azt sem állíthatjuk, hogy az esetleges hamisítás tévútra vinné az embereket, hisz a teljes Jeruzsálemi ennél elvontabb. És ami a hírnév és dicsőség megszerzését és a vagyonszerzésre való törekvést illeti, minden intelligens ember felmérheti, hogy mindenki, akiben van ilyen tehetsége, aki ilyen nagy mesterséget képes felmutatni, – amúgy pedig szerintem nemzedékünkben ilyen tehetséges ember nincs is –... miért is tenné ki magát értelmetlen dolgok megalkotásának, amikor nagyobb dicsőséget és tiszteletet szerezne magának, ha egy saját művet írna, ami foglalkna a Törvényhozók írásaival vagy a Talmuddal foglalkozna, és ebben a műben mutathatná meg hatalmas tehetségét.

A Jeruzsálemit kiadó rabbi, fénye ragyogjon, tiszteletét pedig remélem nem csorbítja, ha megmondom a véleményemet, hogy habár ő nagy a Tórában és óriási a Talmud és a háláchikus törvényhozó irodalom tanulmányozásában, de ezzel együtt nem lenne képes egy ilyen Jeruzsálemit alkotni saját tudásából... Nem tudom elhinni, hogy ez a Jeruzsálemi, Isten őrizz, hamis lenne, és azt állítani róla hogy ez nem maga a valódi Jeruzsálemi, csakis ha léteznének világos és erős bizonyítékok erre, mint egy várfal, amilyenekre reményeim szerint soha nem kerül sor.

És most elmondom, ami a szívemen van, mert tele vagyok félelemmel és aggodalommal, mivel úgy érzem, ez az egész vádaskodás egy sátáni tett, Isten őrizzen meg tőle. Hisz ezek után feltűnnek azok, akik nyíltan tagadják meg a Szóbeli tant, és rejtett gondolataikban még az Írott tant is tagadják, és ezek fogják most az egész Szóbeli tanra azt mondani, hogy Isten őrizz, csak egy hamisítvány. És így fog szólni a későbbi nemzedék, aki tagadni kívánja a Szóbeli tant, mindenre, ami nem tetszik nekik, azt mondják, hogy hamis, Isten őrizz. És mindenki, aki le

⁹⁰⁸ Lásd Jonátán rabbi szavait, a *Sitá mökubecet*ben, *Bává möciá* 12b. *bimgureset* (idézi a *Jád Máláchi* II. rész, *Klálé sné háTálmudim* 2.). Lásd még *Talmudic Encyclopedia* (héber), IX. kötet, *Háláchá* címszó, 251. old., *Sááre Chomát Jerusálájim* a vilnusi Jeruzsálemi talmud bevezetője, 5. kapu.

akarja vetni magáról a Tóra igáját, azt mondja majd, hogy az hamis... Így hát véleményem az, hogy akinek szívét megérinti Isten félelme, övezze fel magát, mint egy derék vitéz, hogy a tagadókat elhallgattassa, a fenti okoknál fogva... Még jóval több van vésve szívem tábláiba erről a témáról, de egyelőre remélem ennyi elégnek találtatik...

A Jeruzsálemi második kötetének elején egy további levél jelent meg a bonyhádi rabbtól 1908. október 12-i dátummal.

Kedves barátunk, a nagy bölcs Slomó Friedländer rabbi kiáltása, hogy rágalommal illetik, eljutott hozzám, és nem tudtam zárt tenni ajkaimra. Mivel nagyon fáj a szívem emiatt. Nem tóratudósok stílusa ez, rágalmazó írásokkal jönni, mint egy ijász, kinek sebző nyíl a nyelve⁹⁰⁹. Jöttem tanúskodni, hogy én is ismerem a bölcs rabbist... és azonkívül, hogy nagy és különleges tóratudós, íme viselkedése a tudása szintjének megfelelő, és a büntől való félelme megelőzi bölcsességét⁹¹⁰. Így aztán vigyázzon az ember a lelkére, nehogy higgyünk a káromlóknak. Épp ellenkezőleg, nagy jótett mellé állni és támogatni őt a szent Tóránk tiszteletének céljából...

Ebben a levelében a bonyhádi rabbi nem a Jeruzsálemi hitelességéről beszél, hanem elsősorban Friedländer személyét dicséri, és óva int „nehogy higgyünk a káromlóknak” a különböző kételyes élet-epizódjairól.

A bonyhádi rabbi 1916-ban hunyt el, de 1908 után már nem találunk tőle semmiféle véleménynyilvánítást a Jeruzsálemi kapcsán. Talán lehet következtetni a véleményére abból, hogy 1913-ban megjelent egy tanulmány a *Vájlákét Jozsefben*⁹¹¹, amit a rabbi veje szerkesztette, ahol Löwy Simon, Boldogasszony rabbija hivatkozási alapként tekinti Friedländer Jeruzsálemiét, és tette ezt annak ellenére, hogy belátta, a „napjainkban kiadott Jeruzsálemi *Kodásim*, melyet sokan bírálják...”. Kiderül ebből, hogy az író – miként valószínűleg Schwartz rabbi, a *Vájlákét Jozsef* főszerkesztője – még nem tagadta meg Friedländer Jeruzsálemiét⁹¹². Logikus ebből arra következtetni, hogy ha a bonyhádi rabbi élete végén a tagadás irányába változtatta volna meg a véleményét, veje követte volna őt ezen az úton és nem

---

⁹⁰⁹ Jeremiás 9:7. alapján.

⁹¹⁰ Misna, *Atyák* 3:9. alapján.

⁹¹¹ 1913. december 14. számban, 48. fejezet 4. paragrafus.

⁹¹² A *Vájlákét Jozsef* viszonyáról a Jeruzsálemi *Kodásim*hoz lásd a 18. fejezetet.

nyomtatott volna ki többé olyasmit, ami amellet szolt, hogy a Jeruzsálemi esetleg mégis eredeti.

Mindezzel együtt talán valószínűbb, hogy a szatmári rabbihoz hasonlóan a bonyhádi rabbi a későbbi években sem tartozott a Jeruzsálemi lelkes támogatói közé, és nem kizárt, hogy benne is elkezdett dolgozni a gyanú a hitelességet illetően, és ő is csendben visszavonult ettől az ügytől. Ezzel magyarázható az a tény, hogy a fent idézett 1908. október 12-i levele az utolsó, amit Friedländer és Jeruzsálemije védelmében írt.

19. fejezet

Friedländert és a Jeruzsálemit védelmező rabbik**Röfáél Gordon Wasilków rabbija: „Maimonidész [ebből] a Jeruzsálemiből meríti legtöbb háláchikus döntvényét!”**

Röfáél Gordon rabbi 1848-ban született és Białystokban halt meg 1931-ben. Fiatal korában „molodi lángész” néven volt ismert, szülővárosa nevére. 16 éves korában érkezett Becálél Hákohén rabbihoz (1620-1878) Vilnába, aki azt mondta róla, hogy még nem látott vele egyidős fiataalt, aki annyira otthon lenne a Talmudban, és olyan félelmetes emlékezőtehetséggel rendelkezne. Gazdag lányt vett feleségül Amdurból (ma Indura), ami Hrodna (Grodno) mellett van. Feleségéről így írt: „tehetsége fáradozásainak köszönhetően állandó tiszteletteljes keresetet biztosított nekem és házunk népének. Így nyugodt lélekkel haladhatam előre a tanulmányokban, ahogyan kell”⁹¹³. Utána Wasilkówban lett rabbi. Közismertek voltak a matematikában és csillagászatban szerzett mély ismeretei is.

Művei közül kinyomtatták a *Náchál Éden* c. művét 1898-ban Vilnában, mely sok felfedezést és új értelmezést tartalmaz a Talmudhoz és a korai talmudmagyarázók írásaihoz, illetve a zsidó naptár rendszeréhez; a második részben pedig megjegyzéseket a *Széfér hádorot*-hoz. Cikkei a varsói *Sádré Tóra* rabbinikus folyóiratban is megjelentek⁹¹⁴. A Jeruzsálemi talmudhoz fűzött jegyzetei megjelentek a vilnai Romm kiadó Jeruzsálemi talmud kiadásában. Az utóbbi időben a Jeruzsálemihez fűzött további jegyzetek jelentek meg tőle, amiket a *Háslámá liJerusálemi* című mű margóján írt, amely egy kiegészítő kötete az 1928-as vilnai Jeruzsálemi kiadásnak⁹¹⁵. Kiadták továbbá a Jeruzsálemi *Násim* (Asszonyok) rendjéhez és a *Náchál Éden*

---

⁹¹³ Így írt a *Náchál Éden* c. könyve végén, 195. old.

⁹¹⁴ 1907. 7., 45. fejezet.

⁹¹⁵ Professzor Shraga Abramson: *Midivré hágaon r. Röfáél Gordon liJerusálemi*, in: *Hama'yan*, 1989. július, 57-63. old..

című könyvéhez fűzött jegyzeteit⁹¹⁶, illetve a vilnai bölc, Élijáhu Krémer rabbi *Töhárot* (Tisztulás) rendjéhez írt kommentárjához fűzött jegyzeteit⁹¹⁷.

A Jeruzsálemi *Kodásim*ról szóló vitában a Talmudban való jártassága őt is előtérbe helyezte, és Röfáél Gordon rabbi a Jeruzsálemi védelmében harcolók között volt. A Gordon rabbival való kapcsolat már az első kötet kinyomtatásának végén létrejött. Így írt erről Friedländer:

...A nyomtatás vége felé hallottam, hogy Oroszország csendjét egy fiatal, zseniális rabbi verte fel. Okos és hozzáértő a csillagászatban is, a hónapok kiszámításában és a nemzedékek kronológiájában is, ahogy ezt tapasztalhatjuk a *Náchál Éden* c. könyvéből, amely a Tóra ismeretétől és a bölcsességtől ékes. Az olvasó csak csodálni tudja zsenialitása mértékét. Ő, aki otthon van a Jeruzsálemiben, a könyvet valósággal betűről betűre ismeri, nem más, mint a lángeszű Röfáél Gordon, Wasilków rabbija (Bialystok mellett). Siettem elküldeni neki kinyomtatott íveket és hála Istennek mintegy 20 levelem van tőle, telis-tele értékes kommentárokkal, magyarázatokkal stb...

Már a 48. levélben (1907. augusztus 11.) Rosenberg elmeséli Schechternek Gordon rabbi tevékenységét, amit a Jeruzsálemi védelmében fejtett ki:

Íme, Mesterem és Rabbim, miután az Isten megerősíti egészségét, egy különleges broszúrát fog írni, hogy válaszoljon ezeknek a bolondoknak a felvetéseire. Aki a segítségére siet, az nem más, mint Röfáél Gordon rabbi, a nagy bölc, minden tudományban a legeszesebb, Wasilków közösségének rabbija, a *Náchál Éden* c. könyv szerzője. Ezáltal majd beáll az aljasok szája, és nem fogja többé egy kutya sem ölteni a nyelvét⁹¹⁸. De szívfájdalmunkra nincs elég anyagi forrás a birto-

⁹¹⁶ Professzor Yaakov S. Spiegel: *Hágáhot r. Röfáel Gordon ál Jörusálmi széder Násim vöál szifro Náchál Éden*, in: *Széfer házikáron Hámáálot löSlomó*, Yitchak Alfasi szerkesztésében, Jeruzsálem, 1966, 405-415. old.

⁹¹⁷ *Yeshurun*, 6. (1999), 274-277. old. Itt az alkalom kijavítani szavaikban esett hibákat (uo. 275. old.), amint azt írják Gordon rabbiról: „...azon kívül, hogy a Jeruzsálemi ajánlói között volt... s hamisító érdekében is küzdelmet folytatott...”. Az igazság az, hogy Gordon rabbi soha sem írt ajánlólevelet a könyvhöz. Később megint csak hibásan azt írják, hogy a *Cherev nokemet* füzetet Dunaszerdahelyen nyomtatták ki. Ezis téves információ, ugyanis a valóság az, hogy Szinerváralján került ki a nyomdából. A hosszú diskurzus, Plocki rabbi felvetésére, hogy részt vett volna a Jeruzsálemi megírásában, ugyancsak nem világos.

⁹¹⁸ *2Mózes* 11:7. alapján.

kunkban... Ha sikerül szereznünk 100 koronát az Örökkévaló segítségével... sielve kinyomtatjuk ezer példányban, hogy elküldjük az összes bölcs rabbinak és tudósnak, a világ minden szegletébe.

Friedländer közre is ad egy dátum nélküli levelet Gordon rabbitól⁹¹⁹:

...Íme, idézek az utolsó leveléből, melyet azok után írt, hogy tudtára adtam az *Israelit*-ben író szemtelenségét:

Hosszú levele a hozzácsatolt Kiáltvánnyal⁹²⁰ pénteken érkezett meg hozzám, közvetlenül a szent szombat beállta előtt. Valósággal megijedtem és meglepődtem ennek az elvetemültnek a szemtelenségétől, a vilnai *báár* („Baer” Ratner)⁹²¹ segítségével. Hova jutott szemtelensége és tudatlansága által. Most mindenki láthatta, hogy még egy talmudi diskurzus felépítését sem ismeri. De ne vegye szívére ön tisztelt tudós, mert bizony a jutalom a fájdalom mértékében adatik⁹²²... Isten segítségével írok egy nagyobb tanulmányt, igazolva, hogy a Jeruzsálemi igaz és ősi, illetve Maimonidész összes szavai belőle származnak... és sok rejtélyre találjuk meg általa a megoldást stb.

Tőlem, barátjától, aki keserűségében kesereg, és ha az Isten is úgy akarja, segíteni fogok megmutatni az igazságot...

A célzás valószínűleg az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) c. kiadványra utal, amit 1908-ban adott ki Friedländer. Habár Gordon rabbitól semmi sem jelent meg benne, lehet, hogy részt vett a megírásában, de nem jelezték az ő szerzőségét.

Gordon rabbi egyik további ténykedését a Jeruzsálemi érdekében az 52. levélben (1907. október 2.) említette meg Friedländer, Schechterhez intézett soraiban:

Ratner bírálatának az értékét és színvonalát megítélheti Tisztelt Uram abból a nyílt levélből, amelyet Röfáél Gordon, a wasilkówi rabbi és a *Náchál Éden* c. könyv szerzője írt. Ő és a fent említett rabbi, mostanában készülnek választ adni

⁹¹⁹ „Nyílt válasz a *Tél Tálpijot* szerkesztőjének” 2. old.

⁹²⁰ Lásd a 14. fejezet eleje.

⁹²¹ Szójáték Baer Ratner névével, mert a *בער* (*ber*) jiddisül medvét jelent, de *בער* (*báár*) jelentéssel, „bolondot” is jelent.

⁹²² Misna, *Atyák* 5:21.

Ratner megjegyzéseire és megkapja majd az illő jutalmat ezért. Úgy vélem, már hozzá is kezdett a nyomtatáshoz.

Ez a nyílt levél Rosenberg írásában is szerepel a Plocki rabbihoz 1907. október 28-án intézett levélben⁹²³:

...Mellénk álltak már híres bölcsek rabbik, ahogy Tisztelt Uram láthatja a mellékelt nyílt levelet a bölcsek Rőfáél Gordon rabbitól, Wasilków rabbijától és más rabbiktól...

A nyílt levelet mind a mai napig sem sikerült megtalálnom.

Gordon rabbi megkapta Friedländertől a Jeruzsáleminek azt a (második) kéziratát, ami 1699-1670-es évekből származik, mely Bevenisti rabbi számára készült, és ezt Friedländer közli is Plocki rabbival az 1907. november 12-i levélben⁹²⁴:

...csak a *Zváchim-Éráchin* kötet áll a rendelkezésemre... Hiányzik nekem a második fejezet és ezt Magasan Tisztelt Uram Rőfáél Gordon rabbitól kérje el, aki Wasilkówban, Białystok mellett működik rabbiként.

A cikk, amelyről Friedländer bejelentést tesz, miszerint Gordon rabbi választ készít Ratner megjegyzéseire, a *Hákol*-ban kezdett megjelenni 1908 nyara közepétől⁹²⁵, de hirtelen abbamaradt a megjelenés, aztán teljességében megjelent a *Mácháziké hádát*-ban 1909. februárjában⁹²⁶ *Kdusát kodsé Jerusálmi* (Szentséges szent Jeruzsálemi) címen.

Gordon rabbi a hosszú cikkben Friedländer mellé áll, és azt állítja, hogy a Jeruzsálemi szent és hiteles. Állításának főbb pontjai:

1. Ő maga látta a *Szdé Jehosuának* írt kézirat egy részét;
2. A régebbi kézitról tanúskodott a szatmári Grünwald rabbi, hogy saját szemével látta azt;

---

⁹²³ PLOCKI: *SÁÁLU* 84. old. Lásd a 885. jegyzetben is.

⁹²⁴ PLOCKI: *SÁÁLU* 86. old. Lásd még a 14. fejezetet.

⁹²⁵ *Hákol*, 1908. július 23. 213-214. old., folytatása augusztus 13. 220-221. old. A második cikk végén oda van írva: „folytatása következik”, de nem volt folytatás.

⁹²⁶ 1909. február 19., 3-4. old., folytatása február 26., 4-6. old. Friedländer újra közölte a Jeruzsálemi második kötete eljén. A cikkben az áll, hogy a Jerzsálemi „tavaly jelent meg”, ebből kiderül, hogy Gordon rabbi megírta már a cikket 1908-ban. PLOCKI: *SÁÁLU* 104. old. Hibásan azt írja, hogy megjelent „az 1908-os *Mácházike hádát*-ban 2. számban 4. fejezet”.

3. A 200 éves kéziratot sok mindenkinek megmutatta, és mindenki meg volt győződve arról, hogy valódi;

4. A Jeruzsálemi tartalmából is láthatjuk hitelességét, mégpedig leginkább abból, hogy Maimonidésznek egyes olyan háláchikus döntvényeire adja meg a választ, amelyeknek forrásával eddig nem voltunk tisztában. Erre egy pár példát is felhoz;

5. Véleménye szerint kizárt dolog, hogy a kiadó hamisította volna a Jeruzsálemit, hiszen „még magyarázni sem tudja azt kellően”, például az említett maimonideszi forráskorrigálásokat a szerkesztő rabbi észre sem vette.

Gordon rabbi Plocki rabbinak is írt levelet, és megpróbálta őt meggyőzni a Jeruzsálemi eredetiségéről. Így 1908. március 19-én is⁹²⁷:

...A Jeruzsálemi szentsége arra kötelez, hogy válaszoljak a gondolataira, mert nagyon csodálkozom, hogy őjámborsága hogyan becsmérelheti a Jeruzsálemi *Kodásimot*, arra hagyatkozva, hogy a korai talmudmagyarázók nem említik azt műveikben. Ezek szerint a szent *Zohár*⁹²⁸ is hamisítvány? Kiindulva abból, hogy sem Náchmanidész⁹²⁹, sem a többi nagy kabbalista nem látta. A saját szemünkkel láttuk, hogy a kézirat nagyon régi, és nem a kiadó találta ki szívéből. És nem is elég nagy tudású az az ember ahhoz, hogy maga költse a Jeruzsálemit, hiszen néhány helyen nem is értette helyesen a Jeruzsálemi szövegét. Vagy gyanítsuk a *Szde Jehosuát*, hogy ő találta ki az egészet, Isten őrizz, de akkor gyanakodjunk Mose de León rabbira⁹³⁰ is, hogy a szent *Zohár* könyvét kitalálta! Isten Őrizz! Valójában isteni szerencsének tudható be, hogy nem napjainkban fedezték fel a *Zohárt*, mert napjaink „szentjei” hamisítványnak minősítették volna... Egy he-

---

⁹²⁷ PLOCKI: *SÁÁLU* 100-101. old.

⁹²⁸A *Zohár* könyve egyike a kabbala és a zsidó misztika alapműveinek. Különböző misztikus értelmezéseket és anekdotákat tartalmaz *Mózes öt könyvének* hetiszakaszaira bontva. A hagyomány szerint a szentföldi talmudi bölcs, Simon bár Jocháj rabbi (Izrael, II. század) tanításait tartalmazza. A *Zohár* hitelessége körül nagy polémia folyt az évszázadok során, ugyanis csak a XIII. században került nyilvánosságra, lásd lejjebb a 930. jegyzetet, a 442. jegyzetnél és a 47., 63. levél.

⁹²⁹ Mose ben Náchmán rabbi (1194-1270) a spanyol rabbik egyik legnagyobb személyisége. Háláchikus döntvényhozó, bibliamagyarázó, filozófus, kabbalista és orvos volt egy személyben.

⁹³⁰ A *Zohár* könyvet először a híres spanyol kasztíliai Mose ben Sém-Tov de León rabbi hozta nyilvánosságra, ő 1305-ben hunyt el. Könyvei közül megemlítiük: *Nefes háchochmá* (Bázel, 1608). A *Zohár* könyveit 1558-1560-ban nyomtatták ki először Mantovában és Cremonában.

lyen egyértelmű bizonyítékot mutattam a Jeruzsálemiről, hogy eredeti, és nem tagadhatja ezt, csak egy eszement örült. Isten őrizz! Egy dologra kérném Tisztelt tóratudós uramat, hogy küldje el nekem az ön bizonyítékait és a *Cafnát páánéach* szerzőjének⁹³¹ bizonyítékait, és én Istennek hála kész vagyok bebizonyítani, hogy az eddigi bizonyítékainak semmi alapja sincsen. Hála Istennek eddig még nem győzött le engem senki⁹³², ha mégis legyőzne, Isten őrizz, magamra vállalom az összes bírságot, fogadalom nélkül, amit kirónak rám. De mielőtt elküldik a bizonyítékokat, ne szentségtelenítsék meg a *Kodásimot*, Isten őrizz!

Még egyszer ír Gordon rabbi 1908. június 30-án⁹³³:

Nagyon elcsodálkoztam, és reszketés fogott el, amikor láttam, hogy a Varsóban kiadott *Kol Jáákovban*⁹³⁴ Ön is részt vállal dr. Ritter és Dov Ratner gonosz szövetségében, megalázva a szent Jeruzsálemi bölcs kiadóját... Pedig látta a fent említett Jeruzsálemi *Zváchim* nagyon régi kéziratát?... Egy marok pénzért (a halálom szerint), Ritter rabbitól, eladta a zsidóságát, megalázta Tóráját, hogy ilyen gyalázatot kövessen el. Tudni való, hogy még a bölcs mestere és még a mesterének mesterei sem lennének képesek ilyen Jeruzsálemet írni és egész új talmudi diskurzusokat kitalálni. Én, Istennek hála, járatos vagyok a Jeruzsálemiben, és meg vagyok győződve róla, hogy ez eredeti... Bűnének kiigazítása az lenne, ha a világ összes folyóiratában közreadná, hogy véleményét visszavonja, továbbá közreadná, hogy dr. Ritter és Ratner gazemberek és a bölcs kiadó az Igaz, a Jeruzsálemi eredeti, a szentek szentje...

Gordon rabbi a legfurcsább levelet a *Hákol* szerkesztőinek, Wolnerman és Mózes uraknak írta 1908. július 6-án⁹³⁵:

...Semmi kifogás nem lehet arra, hogy közreadták dr. Ritter szavait. Hogy volt rá szívük, hogy ilyen átkozódó, gyalázkodó és megalázó dolgokat publikáljanak,

---

⁹³¹ Jozsef Rosen rabbi Dvinskől (Daugavpilsből, 1858-1936). Híres könyvei: a *Cafnát páánéach* sorozat Maimonidész *Misná Torájához*.

⁹³² Abramson a *Hama'yanban* 58. old. 3. jegyzet, felhívja a figyelmet: „Nem található ilyen nagy önbizalom”. Lásd még *uo.*

⁹³³ PLOCKI: *SÁÁLU* 101. old.

⁹³⁴ Lásd a 468. jegyzetet.

⁹³⁵ PLOCKI: *SÁÁLU* 102. old.

megalázva egy nagy bölcset és szent apát, aki járatos az egész Tórában, a Babilóniai és a Jeruzsálemi talmudban, a korai és késői talmudmagyarázóknak. Megalázni őt, mint valami nyegle üres emberek? Nagyobb az önök bűne, semhogy elviselhetnék⁹³⁶... Lengyelország chászid rebbéinek utasításai semmit sem jelentenek, mivel ők csak „szentek”, de egyáltalán nem tóratudósok.

Plocki rabbi reagálását az 1908 nyarán írt levelében olvashatjuk. „Drága barátomnak, Y. Mozes úrnak, a *Hákol* kiadójának”

...Régebben megkaptam a wasilkówi rabbitól, amint megalázza a Rebbét⁹³⁷ és általában a cádikokat, egyáltalán nem siettem válaszolni, mert azt gondoltam, ez az ember vagy bolond, és a helye a bolondok házában van, vagy társa ő a gonosztevőnek... Meg vagyok győződve, hogy ő írta a Jeruzsálemit, mert ha nem, akkor teljesen érthetetlen, amit a levelében ír...

Amikor Plocki rabbi ezt a levelet publikálta a *Sáálu s lom Jerusálájim* c. művében⁹³⁸, melyet 1910-ben nyomtattak ki, folytatta Gordonnal és a „A Jeruzsálemi szentség szentsége” c. művével szembeni álláspontjának tisztázását⁹³⁹:

...Voltak pillanatok, amikor forrongtam, és biztos dolognak véltem, de most már csak a racionalitáshoz és az értelemhez közel álló feltevésként vélem, hogy a wasilkówi rabbi társa a gonosztevőnek, és segítője, az ő fantasztikus emlékezőtehetségével, ahogyan kutattam utána, személyisége lényege után. Ezért lelkesedett aztán Friedländerért. Ez semmilyen más úton nem érthető...

Ebből látható, hogy egy ideig biztosan úgy gondoltam, hogy a wasilkówi rabbi bűnrészes és nem külső tanú. Valójában, hogy gondolhattam volna másképpen, mikor jön egy ismeretlen rabbi, akiről még senki sem hallott, csak annyit hogy a Varsóban megjelenő *Sáaré Tóra* folyóiratban közreadott bizonyos észrevételeket, amelyet egy fiatal gyerek is megtudna írni, képes üldözni saját otthonomban, és megalázni, csak mert mertem egyet nem érteni?... Ezen kívül ki hallott még olyan szemtelenségről, hogy egy ismeretlen ember kijelentse, még mielőtt látta volna a bizonyítékokat az ellentétes irányba... hogy ő azokat meg fogja cáfolni,

---

⁹³⁶ *IMózes* 4:13. alapján.

⁹³⁷ Ávrahám Mordecháj Alter, a guri rebbe (1866-1948), Varsó melletti Góra Kalwariából.

⁹³⁸ 102. old.

⁹³⁹ PLOCKI: *SÁÁLU* 100., 102-104. old.

és hogy még nem győzte le ember... Így aztán teljesen egyértelmű volt a számomra, hogy ő a Jeruzsálemi szerzőjének a társa...

A továbbiakban Plocki rabbi arra a következtetésre jut, hogy ha Gordon rabbi mégsem Friedländer társa, akkor két oka lehet az eltökélt Friedländer-pártiságának: 1. nehezen tud lejönni a fáról, amire felmászott, vagyis mivel kezdetben hajlott arra, hogy a Jeruzsálemi hiteles, most már hiúsága folytán nem tud visszalépni szavaitól; 2. azáltal akar híressé válni, hogy ő egyike azon keveseknek, akik kiállnak a Jeruzsálem hitelessége mellett.

Azok is, akik közről ismerték Gordon rabbi személyiségét, nem riadtak vissza a feltételezéstől, hogy Gordon maga hamisította a Jeruzsálemit. Ilyen utalást találhatunk például Jedidjá Efron: *Amdur, mein gebauren shtetl* című jiddis nyelvű könyvében⁹⁴⁰, ahol látszólag teljesen nem ismerve közről⁹⁴¹ a hamis Jeruzsálemi történetét, úgy utal Gordonra, mint aki „zseniálisan merész ötlettel” maga írta a hamis Jeruzsálemi talmudot.

Gordon a későbbiekben (1911) a *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) c. brosúra végén közreadott egy választ Plocki rabbi *Sáálu slom Jerusálajim* című könyvére, *Káljá orév* (Lesőijesztő)⁹⁴² címmel. Plocki rabbi egy 1912-es levélben⁹⁴³ úgy reagál Gordon rabbi eme írására, mint ami „teljesen nélkülözi a Tórának még az ízét és illatát is”.

A téma alapos kutatása után ki kell mondani, hogy nincs semmi valódi bizonyíték arra, hogy Gordon rabbi valójában segített volna Friedländernek e nagy művében⁹⁴⁴, ahogyan azt sem mondhatjuk ki, hogy Friedländer nem lett volna képes saját erejével megalkotni ezt a művet, de természetesen teljesen és biztosan kizárni se lehet mindezt. Csupán az a tény, mi-

⁹⁴⁰ Buenos Aires 1973, 65. old. Nachum Grünwald (Lakewood, New Jersey) hívta fel rá a figyelmemet.

⁹⁴¹ 1895-ban az író és családja egy argentin faluba költözött.

⁹⁴² Szójáték a Talmud *Érachin* 6a. alapján. Ott arról van szó, hogy a jeruzsálemi Szentély tetejére madár-ijesztőket raktak, ez a *כליא עורב* (*káljá orév, ájinnal*), Gordon rabbi írásának neve *כליא אורב* (*káljá orév, áleffel*), amelynek a betűcsere ellenére ugyanaz a hangzása, de jelentése: „lesőijesztő”.

⁹⁴³ PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* 69. old. 2. bekezdés.

⁹⁴⁴ SPRECHER: *ELŐSZÓ* (7. 1 6. jegyzet) megjegyzi: „Ha Plocki rabbi feltételezései igazak, talán a Friedländerrel való együttműködése kenyérkeresési gondokból fakadt... (Gordon rabbi a szegénységére panaszkodott a *Náchál Éden* 4. részének az előszavában).” Valószínűleg „a kenyérkeresési gondok” alatt Sprecher arra gondol, amit Gordon rabbi ír, hogy „Van egy teljes könyvem erről... de nem tudom kiadni, hogy napvilágot lásson, a kiadás költségeinek hiányában...”. Nem hiszem, hogy ez elegendő „anyagi szükségre” vallana, különösen nem ahhoz, hogy a hamisítványhoz csatlakozzon. Különösen, hogy Gordon rabbi tanúságot tesz arról, hogy neje elegendő megélhetést teremtett elő neki és egész háza népének, miként azt feljebb, a 19. fejezet elején idéztük.

szerint Gordon rabbi annyira hevesen állt a Jeruzsálemi oldalára, nem elegendő egy ilyen messzemenő következtetésre, a talmudi tanításra hivatkozva⁹⁴⁵, miszerint: „Abban a rabbiban, akiben tűz lángol, a Tóra tüzeit tudhatjuk benne. (Rási: Mivel a Tóra foglalja el szívét, ezért jobban odafigyel rá, mint más emberek)”. Vagyis nem kizárt, hogy mivel meg volt győződve arról, hogy bizonyos rabbik tévedésből a rég elveszett Talmud részét gyalázzák, ezért nagyon „tüzesen” és hevesen, a „Tóra tüzeitől” fűtve tiltakozott. Magabiztossága pedig – amit Plocki kifogásol – emberi tulajdonság, nem pedig bűn. Továbbá, ha tényleg a valódi Talmudnak egy részéért harcolt volna, nem is lett volna helye az álszerénységnek, ahogyan ezt már Sámuel próféta is megmondta Sául királynak⁹⁴⁶.

Wilovsky rabbi (a RiDBáZ) Cfátról: „Hamis! Hamis! De nem ő írta, hanem így találta.”

Jáákov Dávid (ben Zeév) Wilovsky rabbi, a RiDBáZ, 1845. február 7-én született és 1913. október 2-án halt meg. Fiatal korában mint nagy tehetség szerzett magának hírnevet, és húsz éves korától különböző városok rabbinátságain dolgozott. 1890-ben Szluckra került rabbinak. 1899-1900-ban megjelentette Piotrków Trybunalskiban a Jeruzsálemi talmudról írt kommentárjait⁹⁴⁷. 1903-ban az Egyesült Államokba került, hogy az ottani zsidóságot hitében erősítse. 1905-ben a Szentföldre utazott, és Cfát rabbija lett. Ott jesivát alapított, melyben több mint száz diák tanult.

Érdemes zárójelben idéznünk Friedländer kritikáját a RiDBáZ Jeruzsálemi kommentárjairól, amit a Jeruzsálemi *Jövámóthoz* írt Bevezető tanulmány végén írt:

...fölslegesen szórták rá a dicséreteket, melyekkel az egekig magasztalták őt. Mondanivalójából látszik, hogy nagy bölcs ő, nincs ma hozzá hasonló, de mint a Jeruzsálemi magyarázója, nem sokat ér... a *Zráim* rend kivételével, mely nagyon értékes megjegyzéseit tartalmazza a vilnai bölcsnek⁹⁴⁸, ezzel megmentve az egész könyvet...

---

⁹⁴⁵ *Táánit* 4a.

⁹⁴⁶ *ISámuel* 15:17.

⁹⁴⁷ Lásd a bevezető fejezetek: 1.

⁹⁴⁸ Élijáhu Krémer (1720-1797).

A RiDBáZ mint a Jeruzsálemi szakértőjének véleménye nagy súllyal bírt a Jeruzsálemi *Kodásim*mal kapcsolatos vitában. Ennek is betudható, hogy a Jeruzsálemi második kötetének Bevezető tanulmányában Friedländer idézi a RiDBáZ levelének egy részletét⁹⁴⁹:

És szépen írt nekem a cfáti bölcs, a RiDBáZ:

Megérkezett a levele. Semmiféle kétségem sincs, hogy Ön, Tisztelt tóratudós nem hamisította a Jeruzsálemi talmudot, Isten őrizzen meg minket ettől. Nagyon erős bizonyítékom van erről, és egész Izrael el fogja nekem ezt ismerni. Nem hihető, hogy korunkban, mikor megszaporodtak a kritikusok, és több a kritikus, mint az elmélyülő tóratanuló... ebben a kritikus nemzedékben ember nem fog hamisítani...

Annak ellenére, hogy Friedländer úgy állítja be itt a RiDBáZt, mint aki az ő oldalán áll, mégis valójában a RiDBáZ azon a véleményen volt, hogy a Jeruzsálemi hamisítvány, csak nem Friedländer követte el. Amint erről egyik tanítványa, a cfáti születésű Feivish Askenazi rabbi tanúskodott⁹⁵⁰. Szerinte, amikor a RiDBáZ kézhez kapta a Jeruzsálemit, akkor nagyon megörült neki, sőt még szombati ruháját is felvette. Miután azonban sokat forgatta a kötetet, néhány hónap alatt rájött, hogy ez nem a Jeruzsálemi talmud, hanem hamisítvány.

Már 1907. szeptember 17-én így írt Ritternek⁹⁵¹:

A hamisító hamisításáról közreadok majd egy cikket a jeruzsálemi *Chávácelet* folyóiratban, és megemlítem a Tisztelt tóratudósomat, fénye ragyogjon, és figyelmeztetem a népet, hogy ez hamisítvány. A folyóiratot majd tisztelt tóratudósomnak is elküldöm. A hamisítás ténye nyilvánvaló, és nem kell ehhez sok kritika. Ezzel kapcsolatos kérdések még Oroszországból is érkeztek ide.

Friedländer kérésére a RiDBáZ késleltette cikke megjelenését, amiről az 1907. november 25-i levelében írt⁹⁵²:

Kaptam egy levelet Szatmár városból, amit egy úgymond, tanuló írt, aki akkor Slomó Algazi SZÁT bölcs rabbinál tanult. A rabbija nevében írt, aki éppen eluta-

⁹⁴⁹ A *Der Israelit*ben, 1908. február 6., 18. old. Dátuma is van ennek a levélnek: „Cfát, Galilea, 1907. november 24.”

⁹⁵⁰ A fia, Jozsef Askenazi rabbi ezt mesélte Gershon Nofinak.

⁹⁵¹ PLOCKI: *SÁALU* 106. old.

⁹⁵² *Der Israelit*, 1908. február 6. 13. old.

zik, és nem áll módjában levelet írni, és ezért a tanítványát kérte meg erre. Azzal kapcsolatban írt nekem, hogy hallotta azt, hogy én a *Chávácelet*ben cikket akarok publikálni a hamisításról, és arra kér, hogy késleltessem kissé ennek a megjelenését, míg vissza nem tér útjáról, és akkor majd küld egy levelet nekem. De mit írhatna ő nekem? Ezzel együtt késleltettem, hogy ne legyen oka panaszra... a tanítvány neve Rosenberg Ávrahám.

A RáDBáz cikke a *Chávácelet*ben 1907. december 24-én⁹⁵³ látta meg a napvilágot, „A Jeruzsálemi *Kodásim* ügyében” címmel. A cikk első felében tiltakozik a közönségesség és az éles hangvétel ellen, mely Friedländer cikkeit jellemezte, mikor azokról ír, akik feltételezni merték, hogy a Jeruzsálemi hamis⁹⁵⁴.

Ezután közli az ő véleményét, mely szerint a Jeruzsálemi biztosan hamis, de nem Friedländer költeménye, hanem „ő így találta”. A Jeruzsálemi hamisságát a RiDBáz egyrészt abból vezeti le, hogy 1. a szöveg láthatóan gyűjteménye a rendelkezésre álló Jeruzsálemi ideartozó részleteinek, különböző korai talmudmagyarázók, illetve a Babilóniai talmud részleteivel kiegészítve, a „szerkesztő szívéből jött találmányaival díszítve”; 2. A szöveg stílusából is láthatjuk, hogy ez nem az eredeti Jeruzsálemi. Az eredeti Jeruzsálemi talmud ugyanis például „nem szokott olyan mély Misna elemzésekbe bonyolódni, mint a Babilóniai talmud”.

Ugyanakkor a RiDBáz meg volt győződve arról, hogy nem Friedländer hamisította a szöveget, ugyanis (Gordonhoz hasonlóan, csak éppen az ellentétes következtetésre jutva) rámutatott arra, hogy Friedländer kommentárjában értelmezési hibák vannak. Azt pedig nem feltételezte, hogy az, aki „nem tudja helyesen értelmezni a szöveget, az írhatta azt”. RiDBáz még arra is vél emlékezni, hogy már korábban az a hír járta, hogy „van a világban egy hamisított Jeruzsálemi talmud a *Kodásim* rendhez”, csak „a nemzedék nagyjai nem engedték közreadni”.

1908. január 24-én, a 117. oldalon a RiDBáz folytatja a mondanivalóját, és újból kijelenti: „**Hamis! Hamis!**”

---

⁹⁵³ 93. old.

⁹⁵⁴ Idétem azt a 10. fejezetben.

Az 1908. június 19-én Ritternek írott levelében⁹⁵⁵ a RiDBáZ újra ír erről, megint csak elsősorban arra hivatkozva, hogy „nem a Jeruzsálemi talmud stílusa úgy belemélyedni a Misna legapróbb megfogalmazásaiba, mint ahogy azt a Babilóniai talmud teszi”.

Azt, hogy a RiDBáZ véleménye szerint a Jeruzsálemi hamis, de nem Friedländer műve, Náchum Weidenfeld rabbi (1875-1939) is megerősíti⁹⁵⁶:

1908-ban, amikor alkalmam nyílt... a Szent Földet meglátogatni... szót váltottam erről a Jeruzsálemi talmud bölcs tudásával, a RiDBáZzal – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen – aki elmondta nekem, semmi kétsége, hogy nem a kiadó hamisította. Maga az általa írt kommentár a legjobb bizonyítéka annak, hogy nem lenne képes ilyenre, hanem feltehetően egy korai hamisítvány került a kezéhez...

Mindebből kiderül: amit Friedländer idézett a RiDBáZ leveléből – mondván: „Ön, Tisztelt talmudtudós, nem hamisította a Jeruzsálemi talmudot...” – igaz ugyan, csak hogy valószínűleg a levél folytatásában a bölcs kifejtette, hogy a Jeruzsálemi egy régi hamisítvány, és ezt a részletet Friedländer már nem adta közre⁹⁵⁷.

A *Mácháziké hádat* (1908. 38. szám) újra közölte a RiDBáZ cikkeit. Grósz rabbi majd erre reagálva hosszú levelet írt neki, amiben a legfontosabb érveire próbál válaszolni⁹⁵⁸.

A Jeruzsálemi második kötetének Bevezető tanulmányában így írt Friedländer arról, hogy RiDBáZ összeköti az általa kiadott Jeruzsálemit egy korábban közismert hamisítvánnyal:

A kritikus terhelő bizonyítékként hozta föl, hogy már 30 évvel korábban egy szélhámos ki akarta adni a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét, és előfizetőket gyűjtött. A rabbik küzdöttek ellene karddal és lándzsával... Ennek semmi köze hozzánk, hiszen az az ember senkinek nem mutatott semmilyen kéziratot, csak mivel akkoriban jelent meg az *Háeskol* című könyv Halberstadt rabbijától, és ő megemlítette, hogy a Vatikán könyvtárában van egy Jeruzsálemi *Kodásim* kézirat, akkor az

⁹⁵⁵ PLOCKI: *SÁÁLU* 106-107. old.

⁹⁵⁶ *Cházon Náchum* responsum, Biłgoraj 1939, 52. fejezet.

⁹⁵⁷ A PLOCKI: *SÁÁLU* 86. old. ezt írja: „Ne csodálkozz, amit írt a bölcs RiDBáZ nevében, először is valószínű, hogy ez hazugság, és ráadásul olyan sok rágalmat ír mindenkinek [Friedländer], hogy még a legtökéletesebbnek is elgyengül a keze.” Valószínűleg Plocki rabbi ezt Friedländer levelének (uo. 87. old.) állítására írta, miszerint: „a RiDBáZ bölcstől is kaptunk levelet.”

⁹⁵⁸ Lásd a 967. jegyzetnél.

a szélhámos azt mondta, hogy ő fogja lemásolni és kinyomtatni azt. A tudós szakértők megtudták, hogy semmiféle Jeruzsálemi *Kodásim* rendi kézirat nincs ott. Tiszta szégyen volt az egész. De mi köze ennek hozzánk, amikor ellőttünk van a kinyomtatott Jeruzsálemi és a kézirat?

Friedländer itt Cvi Benjámin Auerbach rabbi⁹⁵⁹ kiadványára céloz (Halberstadt, 1868), amikor a Bevezetőben a XV. oldalon, a 9. jegyzetben a következőket írja:

És most a tóratisztelő füleknek szeretnék egy megbízható embertől hallott nagy és drága hírt közölni azt, hogy még mindig ott van a római vatikáni könyvtárban a Jeruzsálemi *Kodásim* rend egy kézirata... Halljátok, Jákov istene népének előkelő nemes urai! Küldjete el valakit közületek, hogy hozza ki a beceszt a hitványból, visszatéve ezzel a koronát a régi helyére. Az Örökkévaló vigye sikerre útján...

Ezzel kapcsolatban még Vilna bölcsei jelentették meg 1872. október 2-án a következő hirdetést a *Hálövánon* című folyóirat 48. oldalán:

Országunkban, Oroszországban egy ember városról városra utazik, és előrendeléseket gyűjt a Jeruzsálemi *Kodásim* rend kinyomtatására, melyet a pápa római könyvtárában találtak meg. Nincs még erről másolata, de szavai szerint, amikor elég pénze lesz hozzá, le fogja másoltatni, és ki fogja nyomtattatni a könyvet. A nemzedék tudósaihoz fordulunk... hogy tudassák a *Hálövánon* újságban, amit tudnak erről, hogy igaz-e ez a hír vagy csak hazugság?...

1872. október 16-án, a 63-64. oldalon többen hozzászóltak a kérdéshez: 1. Berlinből, névtelenül: „A Jeruzsálemi *Kodásim* rendjéről abban semmi valóság nincsen. Ismerjük azt az embert és céljait... Egyetlen vágya a zsebét megtölteni.” 2. Salomon Buber tudóstól: „Megkérdeztem egy római barátomat, hogy Rómában van-e Jeruzsálemi *Kodásim* kézirat. Kereste, de nem találta.” 3. Röfáél Nátán Nátá Rabbínovicz rabbi (1835-1888), a *Dikduké szofrim* című könyv szerzője⁹⁶⁰: „...Rómában nincsen Jeruzsálemi kézirat, sem *Kodásim* rend, sem valami más rend... aki utazgat... hogy előrendeléseket gyűjtsön a lemásolás és nyomtatás kiadásainak támogatására, egy csaló, szélhámos gazember.”

---

⁹⁵⁹ Lásd még róla az Utószóban a 1230. jegyzetnél.

⁹⁶⁰ Róla lásd Bevezető fejezetek: 4.

Grósz Chájim Dov rabbi, Petrova *dájánja*

Grósz Chájim Dov rabbi Máramaros egyik lángesze volt. Csodálatos emlékezőtehetséggel rendelkezett, és nagyon otthon volt a Tóra tudományainak minden területén. Nagy otthonosságot áruolt el a rabbidinasztiák összetétele, helye és ideje kérdésében is. A huszti rabbinak, Grünwald Mosénak (1853-1910), az *Árugát háboszem* című művek szerzőjének a tanítványa volt (1894-1897-ben). Petrovában tíz éven át ő volt a *dáján*⁹⁶¹, majd 1913-ban elfogadta Munkács rabbijának, Spira Chájim Elázárnak a meghívását, ezután ő irányította jesiváját Munkácson. A *Ktivá löChájim* című responsum kötet szerzője.

A *Mácháziké hádát*ban megjelent cikkeivel a petrovai *dáján* részt vett a Jeruzsálemi körül kirobbant vitában, és Friedländer védelmezői közé tartozott.

A *Mácháziké hádát* 1908. június 4. számának 6. oldalán jelent meg a „Szerkesztőség válasza ChDG⁹⁶² rabbinak”.

A Jeruzsálemi *Kodásim* nagy port kavart a szakértő tudósok között, akik az ügy jobbján, vagy balján foglaltak helyet. A *Mácháziké hádát* mindkét oldal hozzászólásait szeretné nyilvánosságra hozni, mert az igazság csak így derülhet ki. A rotterdami rabbi által közölt kritika után kinyomtatjuk a többi tudós hozzászólásait a Jeruzsálemi *Kodásim*mal kapcsolatosan. Örömmel fogadjuk, hogy a Magasan Tisztelt tóratudós ezzel foglalkozik, és várakozással tekint az izmiri és szaloniki válaszok elé, hogy tisztázódjon az ügy, ami valóban minden tóratudós kötelessége. Örömmel közöljük tehát ezzel kapcsolatos szavait.

Az „Életre fölírva Jeruzsálemben”⁹⁶³ c. cikkében a *Mácháziké hádát*ban (1908. 36. sz.) Grósz rabbi Ritter rabbi cikkére válaszolva így írt:

Olvastam a *Mácháziké hádát*ban a rotterdami rabbi írását... Elmondhatom, hogy minden szavát olvastam, de nem találtam semmiféle olyan érvet, amire azt lehet mondani, ez a bizonyíték arra, hogy az hamis.

Ezek után Grósz rabbi részletesen sorra veszi Ritter érveit, és a következőket válaszolja:

⁹⁶¹ „Körülbelül tíz évig töltötte be a petrovai *dáján* funkcióját, habár elképzelhető, hogy hivatalosan nem választották meg”.

⁹⁶² = Chájim Dov Grósz.

⁹⁶³ *Jesájá* 4:3. alapján.

1. A Jeruzsálemi tartalmából nem lehet bizonyítékokat felhozni, hiszen a brzezanyi bölcsek áttekintette a szöveget, és nem tartja problémásnak.

2. Azt sem tartja meggyőző bizonyítéknak, hogy a Benvenisti rabbik leveleiben nem stimmelnek a dátumok, ugyanis „egy hamisító bizonyára nagyon figyelmes, és odafigyel a dátum pontosságára, nehogy hazugságán rajta kapják. Nem így az, aki másol, nyilván nem figyel ilyenekre, mert biztos abban, hogy hiteles dokumentum van előtte. Talán nem lett volna képes a kiadó utánanézni a rabbik halálozási dátumainak?...”.

3. Azért sem fogadja el, hogy a bemutatott kétszáz éves kézirat hamis lenne, mert ennek a hamisítására nem lett volna Friedländernek elég ideje attól fogva, hogy június 11-én bejelentette, kezére jutott a kézirat, augusztus 11-ig, amikor be is mutatta azt.

4. Azt sem tartja hatásos bizonyítéknak, miszerint Friedländer elköveti azt a hibát, hogy az első kötethez írt kommentárjában látszólag utalást tesz a kétszáz éves kézíratra, amelyről elvileg akkor még nem volt tudomása. Mert Friedländer itt nem ezekre gondolt, hanem a *Szde Jehosúa* egy másik kéziratára – egy nyomtatott Talmudhoz írt margójegyzetre – utalt, miként erről Friedländer maga tanúskodott Grósznak.

5. Végül is leszögezi, hogy „mindazt, amit írtam, csak cáfolatként szántam, válaszul azoknak, akik úgy vélekednek, az anyag hamis és a kiadó saját maga írta: „Bebizonyítottuk, hogy szavai nem érnek semmit. Ugyanakkor azt nem tudom jelenleg tanúsítani, hogy a kézirat valóban hiteles – csak majd ha saját szememmel látom azt, hogy alaposan megvizsgáljam...”⁹⁶⁴.

Nem sokára Friedländer elküldte neki a kéziratot, és erre és 1908. július 8-i levélben érkezett válasz⁹⁶⁵:

Békét és minden jót a tisztelt barátunknak, a bölcsek és híres rabbinak, a Tóra fénye és zsidó nép okosa, Slomó Jeudá Friedländer, nehéz leírnom örömem mértékét

---

⁹⁶⁴ Katzburg rabbi válasza a *Tél Tálpíjot* 1908. augusztusi számában: „...az író úgy tűnik a fiatalságához mérve Tóratudós és elég sokat tanult, bátorkodott és felvállalt egy ilyen nagy dolgot, hogy nemzedéke bölcseinek azt mondja, hogy hallgassátok! Várjatok rám! Amíg eldöntöm, mi a megoldás. Valójában már az első cikkében mutatta, hogy gyerekes...”. Katzburg rabbi azt írja, hogy az író „gyerekes”, hiszen Grósz rabbi ekkor körülbelül harminc éves volt.

⁹⁶⁵ Idézve a Jeruzsálemi második kötetének az Bevezető tanulmányában. A levél folytatását lásd a 13. fejezetben, a 702.jegyzetnél.

amikor megkaptam a kéziratot, két kötete... Tegnap belenéztem a kéziratba, és örömömre szolgált...

Grósz rabbi a cikke végén azt írja, hogy „majd egy külön füzetben” részletesen kifejti véleményét, de láthatóan ez a vágya megghiúsult. Tudunk azonban két levélről, amit még a témában írt⁹⁶⁶. Írt Friedländernek 1906. március 6-án egy hét témából álló háláchikus jegyzetet a Jeruzsálemi első kötetéhez, és 1908. június-júliusban írt a RiDBáZnak a *Mácháziké hádát*ban megjelent cikkére⁹⁶⁷ reagálva.

Plocki rabbi könyvéből tudhatjuk, hogy a *Mácháziké hádát*ban megjelent Grósz rabbinak egy további cikke (1908. 41. szám), amelyben nem tartja negatív fejleménynek azt sem, hogy Friedländer a nevét megváltoztatta, hiszen ezt nyilván a katonai szolgálat előli menekülés miatt tette. Plocki rabbi erre azt a választ adja⁹⁶⁸, hogy „aki elmenekül a határon túlra, akkor is mentesül a katonai szolgálattól, ha megtartja eredeti nevét”, és mindenesetre egyértelműen „kiderült, hogy nem szefárd, sem nem szefárd ember fia ő...”.

Úgy tűnik, hogy Grósz rabbi megváltoztatta álláspontját a *Sáálu slom Jerusálájim* megjelenése után, miként erről a szerző, Plocki rabbi levele tanúskodik 1912-ből⁹⁶⁹:

Mellékelem a petrovai bölcsházi rabbi levelét, akinek legnagyobb erőssége volt ez, amit nekem írt, miután megkapta a *Sáálu slom Jerusálájim* könyvet. Lényegét látni fogja tisztelt, szentséges dicsősége, hogy ő is és a brzezanyi bölcsházi is, emléke legyen áldott, megdöbbenek attól, miután kutatták, kérdezték és látták, hogy amit a Bevezető tanulmányban írt a Jeruzsálemi megtalálásáról az ő testvére, és Szulimán Benvenisti által, az mind hazugság. És ebből láthatja tisztelt, szentséges dicsősége, mert bizony annak ellenére, hogy írtam a Petrova rabbi ellen a könyvemben, nem haragszik rám, sőt elismeri, hogy meg van döbbenve, és békét keresi szeretettel teli. Annak ellenére, hogy ő Slomó Friedländer egyik tartópillére volt. Az igazságra mutat az ő útja...

Sternhell Jichák rabbi (1910-1980) a *Kochávé Jichák* c. könyvében⁹⁷⁰ ugyancsak megírta, hogy Grósz rabbi egy idő után megváltoztatta a véleményét:

⁹⁶⁶ Közreadtam ezeket: OBERLANDER: *DOKUMENTUMOK ÉS TÖRTÉNETEK FRIEDLÄNDERRŐL*, 6. rész, 213-218. old.

⁹⁶⁷ Lásd ebben a fejezetben fent.

⁹⁶⁸ PLOCKI: *SÁÁLU* 94. old.

⁹⁶⁹ PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* 69. old. 2. bekezdés végén.

Én a petrovai nagy bölcsházanépéhez tartoztam, aki a [Jeruzsálemi] kiadójának nagy támogatója volt. Nem akart erről beszélni, és azt mondta, azért nem, mert a kiadó már a túlvilágon van⁹⁷¹...

A *Mácháziké hádát* folyóirat – a Jeruzsálemi egyik fontos támogatója és terjesztője Galíciában

1879 óta kezdte a *Mácháziké hádát*, a galíciai ortodoxok szervezete Szófer (Schreiber) Simon krakkói rabbi, a híres pozsonyi *Chátám Szofér* fiának vezetése alatt rendszeresen kiadni újságját, melynek neve szintén *Mácháziké hádát* volt. Az újság hetente kétszer jelent meg, vasárnap és pénteken. Az újságon keresztül az ortodox judaizmushoz hű rabbik és köreik a mászkilim és hagyományos ortodoxia ellenzői ellen emelték fel a szavukat⁹⁷².

A *Mácháziké hádát* szerkesztői eleinte nem akartak állást foglalni a Jeruzsálemi ügyében, amint erről az 1908. június 4-i számban írtak⁹⁷³:

A Jeruzsálemi *Kodásim* nagy port vert fel a szakértő tudósok között, akik az ügy jobbján, vagy balján foglaltak helyet. A *Mácháziké hádát* mindkét oldal hozzájárulásait szeretné nyilvánosságra hozni, mert az igazság csak így derülhet ki...

Néhány hétre rá, 1908 júliusában, a 2. oldalon így írtak⁹⁷⁴:

Amikor elkezdtek kinyomtatni Rotterdam rabbija, dr. Dov Árje Ritter kritikáját a Jeruzsálemi *Kodásim* ellen, ami *gnizára*⁹⁷⁵ ítelt hamisítványnak minősítette azt, mindjárt ki is nyilvánítottuk véleményünket, mégpedig, hogy mi nem akarunk állást foglalni, hanem csupán meg akarjuk szólaltatni a hozzáértő nagy tóratudóso-

⁹⁷⁰ A Jeruzsálemi Bráhot traktátushoz, I. kötet, New York, 1993, 309-310. old.

⁹⁷¹ Friedländer 1924. január 14-én halt meg és Grósz rabbi 1938. július 27-én. Sternhell rabbi folytatta: „Hasonlót mesélt nekem a bölcsházi Chájim Tóbiász rabbi, emléke legyen áldott, hogy emlékszik, amikor a bölcsmesterénél, a óświęcimi *Ohel Jóhosúa* responsum szerzőjénél volt. Úgyanúgy mesélt nekem a barátom Ávrám Autsgon: hogy nála szült meg, amíg Grünwald Jehudánál, Szatmár rabbijánál tanult”. Ez talán azt jelenti, hogy az óświęcimi és a szatmári rabbi is megbánta. Lásd még a 889. és a 971. jegyzetet.

⁹⁷² 1904-ben véleménykülönbség alakult ki a *Mácháziké hádát* szerkesztői között. Szétváltak és az egyik csoport *Mácháziké hádát*, a másik *Kol mácháziké hádát* lett.

⁹⁷³ Lásd hosszabban a 962. jegyzetnél.

⁹⁷⁴ Lásd hosszabban a 905. jegyzetnél.

⁹⁷⁵ Elhasználandó szent könyvek gyűjtőhelye.

kat ebben a fontos ügyben. Mi középen állunk, és így kötelességünk közreadni mindkét oldal által írott szövegeket. Így tettük eddig, és így is fogjuk az Isten segítségével folytatni...

Idővel azonban az a benyomás alakult ki, hogy ők mégis a Jeruzsálemi mellett kardoskodnak. „A *Mácháziké hádát* elkezdte ugyan publikálni Ritter cikkeit, de a bölcs rabbik tiltakozása miatt megszakította ezt. Utána nagyon tiszteletre méltó cikkeket közölt sok nagy bölcs tollából... a Jeruzsálemi mellett... bölcs rabbik írásai... hosszú cikkek, több folytatásban...” – írja Friedländer a második kötet Bevezető tanulmányában.

„A bölcs rabbik tiltakozására” – hogy ne közöljék a Jeruzsálemet kritizáló írásokat – valószínűleg a brzeżanyi bölcs Jeruzsálemet támogató magatartása miatt került sor, hisz ő Galícia legnagyobb rabbija volt.

1910-ben, amikor megjelent a Jeruzsálemi második kötete, továbbra is kiálltak mellette, sőt, a könyv galíciai terjesztését is⁹⁷⁶ vállalták.

Az 1911. április 28-i számban hosszú cikk jelent meg a *Sáálu slom Jerusálájim* könyv ellen – lásd róla a 23. fejezetben⁹⁷⁷.

Sajnos azon évek *Mácháziké hádát* számait nem vizsgálhattam meg, mert rendkívül ritkák, és nagy könyvtárakban sincs meg belőlük a teljes sorozat. Ami viszont megvan, darabjaira hullik, mivel nagyon olcsó papírra nyomtatták.

---

⁹⁷⁶ Lásd a 21. fejezet végét.

⁹⁷⁷ GRÜN WALD: *EMLÉKEK* (347. old.) arról tanúskodik, hogy idővel „bezárultak előtte a *Mácháziké hádát* kapui”. Nem világos, mit jelentene ez, hisz forrásként idéz Friedländer hozzá intézett (dátum nélkül) leveléből: „...kérem Magasan Tisztelt Uramat, legyen szíves és jelentessen meg cikket Méir Dán [Plocki rabbi] és dr. Klein ellen a *Mácháziké hádát*ban, és mindig segítőkészen állok rendelkezésére.” Ha az újság már nem közölt cikkeket a Jeruzsálemi mellett, hogyan hozta volna le a Plocki rabbi elleni cikket? Az is lehet persze, hogy csak Friedländer cikkeit nem közölték durva stílusuk miatt, de mások még írhattak akár Jeruzsálemi melletti, vagy ellenséges cikkeket is.

20. fejezet

1909. október: megjelent a hamis Talmud második kötete

Még javában folytak az első kötet hitelessége kérdésében fellángolt viták, amikor a szí-nérváraljai nyomdából 1909. október hónapjában kikerült a második kötet a Jeruzsálemi *Kodásim* rendből, a *Zvachim-Éráchin* traktátusok.

A második kötet címlapja teljes mértékben azonos az első kötetével. A kiadás évének 5669, vagyis 1909. nyár vége van feltüntetve, de a Schechter professzornak és Brann-nak írt Friedländer-levelekből úgy tűnik, mintha valójában 5670 elején, azaz csak 1909 októberében került volna kiadásra⁹⁷⁸.

A címlapról eltűnt a brzezanyi bölcsek és Buber széljegyzeteiről és megjegyzéseiről szóló bekezdés, és helyettük megjelent az, hogy „a híres, bölcsek rabbik jegyzetei és felfedezései, ha Isten is úgy akarja, a *Mönáchos* és *Tmurá* kötetben fognak megjelenni”⁹⁷⁹.

A címlap hátoldalán a régi kézirat egy lapja, egy részének fénymásolata található⁹⁸⁰, amelyen olvashatatlan sorok láthatók és a cím: „**A kézirat képe**”, és alatta „**Jeruzsálemi, Kodásim rendje az 1212. évből (695 éves)**”.

A nagy rabbik ajánlólevelei

A „Bölcsek levelei” felirat után Friedländer kisebb bevezetője következik:

Következzék itt a másoló és kiadó szózata, a Jeruzsálemi, a *Kodásim* rendjének kommentátora, annak a férfinak a szózata, aki az igazságtalanság vizéből ivott a képmutató fanatikusoktól, a tudatlan romlottaktól, a szemtelenek dölyfösségétől és az üresfejúek és mindenféle holló káromlásától. Mielőtt beszélek a Jeruzsálemi *Chulin* és *Böchorot* körüli vitáról és kritikáról, amit isteni tehetséggel sikerült kiadni már két éve, íme, közreadom itt a bölcsek rabbik leveleit, mindannyian híresek

---

⁹⁷⁸ Lásd lejjebb.

⁹⁷⁹ Ez a kötet nem jelent meg.

⁹⁸⁰ Ezzel kapcsolatban lásd a 48. levelet (1907. augusztus 11.), Rosenberg levelét Schechternek: „...Azonkívül, már elkészítettük a fotokópiát a kézitról, és ha Isten is úgy akarja, a szent szombat napja után megszerezük és elküldjük Magasan Tisztelt Uramnak is, hogy saját szemével láthassa. Ha Isten is úgy akarja, a második kötetben készítünk egy lemezt foto-képpel és kinyomtatjuk ezt valamennyi kiadott kötetben...”.

és nagyszerűek a Tórában, a vallásosságban, tudásban és a jó tulajdonságokban is, akik az alábbiakat írták. A legtöbb írásuk megjelent már a *Mácháziké hádát* folyóiratban.

A következőkben szerepel a brzeżanyi, a szatmári és a bonyhádi rabbik korábban⁹⁸¹ idézett ajánlólevele, illetve egy lelkes levél Jehosúa Pinchász Bombachtól (1865-1921), Oświęcim rabbijától, az *Ohel Jehosúa* című responsum könyv szerzőjétől⁹⁸².

Ezután következnek a *Mácháziké hádát* újságban megjelent cikkek egyes részei Benet Jechezkel (1863-1913), színérváraljai rabbi cikkei közül⁹⁸³. Írásaiban természetesen Friedländert és az általa kiadott Jeruzsálemit védelmezi, többek közt tanúsítva, hogy jómagam látta a kéziratot, sőt más rabbiknak is megmutatta otthonában, azért, hogy „elmeséljék a nemzedékeknek, hogy saját szemükkel látták, remélve, hogy ezzel csitítani lehet a hangokat, és jó lesz az igazság kedvelőinek...”⁹⁸⁴. Ezek után Röfáél Gordon rabbi írása, a *Kdusát kodsé háJerusálmi* és Grósz rabbi írása következik, melyeket korábban⁹⁸⁵ már elemeztünk.

Bevezető tanulmány a Jeruzsálemi második kötetéhez

A „Bölcsök levelei” után hosszú, hétoldalas Bevezető tanulmány következik. Az elején Friedländer így ír:

Miután elrendeztem (csak egy keveset) a bölcs rabbik írásaiból, készítettem egy kis általános áttekintést a kedves olvasók számára, azokból a veszekedéssel teli bírálatokból, melyek tűzként terjedtek a *Chulin* és *Böchorot* Jeruzsálemi ellen,

⁹⁸¹ Lásd a 18. fejezetben.

⁹⁸² Lásd a 971. jegyzetben, hogy később visszavonta az ajánlását.

⁹⁸³ Feltehetően Friedländer imázsának nagyon lényeges volt, hogy lakóhelyének rabbija jó tanússágot tegyen róla. Így addig, amíg sikerült a szatmári Grünwald rabbi támogatását magának tudnia (1908. augusztus 25. az utolsó pozitív levél), nem törődött mással. Attól fogva azonban, hogy ez a támogatás megszűnt, szüksége lett Benet rabbira, aki ugyancsak a környéken szolgált. Lásd még a 892. jegyzetnél. Valójában azonban nem csak a jó imázs, hanem a Wider nyomda megnyerése érdekében is szüksége volt a támogatásukra, ugyanis ő nem látott munkához addig, míg Friedländer a környék rabbijainak támogatását magának nem tudta. Lásd még a 1148. jegyzetet.

⁹⁸⁴ Friedländer szerint a „tanulmány teli van bölcsességgel, Tórával és valós logikával. És miután megjelent, elcsitultak a kritikák”.

⁹⁸⁵ A 19. fejezetben.

amelyek Isten segítségével napvilágot láttak az általam készített kommentárral együtt.

Hosszasan és élesen reagál a Ritter cikkében lévő bírálatokra, bemutatja az 1669-1670-es kéziratot, melyet az első kötet kinyomtatása után fedezett fel, és ezzel az új kézirattal igyekszik megoldani a Benvenisti rabbik leveleinek rejtélyét is. Ezek után ismét idézi szakértők véleményét – melyeket a 14. fejezetben már tárgyaltunk.

Íme egy részlet:

(Ritter) kétségekkel viseltetett⁹⁸⁶ a Jeruzsálemi hitelessége kérdésében egy másik tudós nevében⁹⁸⁷ a *mumár* (kitért) szó miatt, ami a Jeruzsálemi *Chulin* traktátusának elején⁹⁸⁸ szerepel. Az a tudós azt írja, hogy minden régi eredeti kéziratban „mösumád” (hitehagyott, renegát) szerepel, amit csak a cenzúra kritikája folytán kezdtek *mumárnak* írni... Ez azonban hazugság és tudatlanság. Hiszen minden olyan férfi, akinek egy kis ész is van a koponyájában, és nem ölte meg fél lelkét a makacssága által, az tudja, hogy a vallását megváltoztató ember valóban *mumár*, ahogy írva van⁹⁸⁹: „Ne változtassa meg és ne cserélje ki (*völo jámir*)”... Csak azok után, hogy a spanyol marannusok meggyarapodtak, látszólagosan megváltoztatva a vallásukat az uralkodó vallás üldözése és féltékenysége miatt... Ezért nevezték a vallási üldözések miatt a kitértet *mösumádnak* (ugyanis azt, aki nem változtatta meg a vallását, *kiűzték* az országból), azt a férfit pedig, akit utolért a rossz és megváltoztatta a vallását, *mösumádnak*, azaz üldözöttnek nevezték el... Aztán jöttek a cenzúra szakértői, és úgy érezték, hogy habár a *mösumád* tiszteletet táplál a vallását elhagyóval szemben, de ugyanakkor tiszteletlenséget az egyházuk ellen, így kicserélték a két szót és a *mösumádból* *mumár* lett. Most pedig nézd és bírálj, milyen szintű a bírálat az ilyen emberektől! Hisz valójában a *mumár* régebbi kifejezés, mint a *mösumád*!⁹⁹⁰

Ezek után Friedländer folytatja írását, és többek közt reagál arra a vádra, hogy a „Jeruzsálemi *Kodásim* rendje teli van a másik négy rendből gyűjtött idézetekkel”. Majd több pont-

⁹⁸⁶ *Hákol*, 1908. május 21. 139. old., *Mácháziké hádat*, 1908. május 29. 5. old.

⁹⁸⁷ Dr. Porges, lásd a 16. fejezetben.

⁹⁸⁸ Már az első lap a. oldalán.

⁹⁸⁹ *3Mózes* 27:10.

⁹⁹⁰ Aptowitzter reagálását erre lásd a 1004. jegyzetnél.

ban igyekszik bizonyítani a Jeruzsálemi hitelességét, többek közt azzal, hogy Maimonidész és a Rif⁹⁹¹ „hagyatkoztak a Jeruzsálemire... és e nélkül egyes szavaik – az összes kommentár dacára – érthetetlenek maradnak...”. Érveire 13 példát is felhoz.

A kiadás késésének oka

A Bevezető tanulmány végén Friedländer folytatja:

Íme, sok munka után kiadom a *Zvachim* és az *Érachin* kötetet. Ez az első a *Kodásim* rend traktátusainak sorrendjében. Nagyon szerettem volna egyszerre ki nyomtatni a *Mönachot* és *Böchorot* traktátusokat is, de szívem fájdalmára ez sajnos nem vált lehetővé. Sok baj gyülekezett a fejem fölött, amíg az Örökkévaló megsegített, és kiadhattam a jelen kötetet. Galícia nagy bölcsei a tanúim, hogy bejártam a városaikat, egyik helyről a másikra vándoroltam, hogy eladhassam a *Chulin* és a *Böchorot* köteteket, és mindezt [a bevételt] elsüllyesztettem a *Zvachim* és az *Érachin* traktátusok nyomtatásának tengerében. Mostantól a kritikusok láthatják, hisz többségükben csak irigység vette őket rá erre, mivel azt hitték, hogy tornyokat és kastélyokat építettem a Jeruzsálemi bevételeiből, de eljöhethetnek, és meggyőződhetnek, hogy ok nélküli a gyűlölködésük, mert itt nincs ezüst és nincs arany, csak a beteg fej és a kóros szív. Ezért sem nyomtattattam most ki a bölcsek jegyzeteit és észrevételeit, akik elküldték nekem a *Chulin* és *Böchorot* traktátusokhoz, illetve azokét sem, akik az íveket megkapták frissen a nyomdából kijöve, és bölcs megjegyzéseket fűztek hozzájuk, mert az Égiek a tanúim, hogy csak csoda folytán sikerült kinyomtatnom a mostani kötetet, és arra már nem volt lehetőségem, hogy az ő írásaikat is megjelentessem. **De kinyomtatom majd, ha Isten is úgy akarja, a *Mönachot* és *Tmurá* kötettel. És a jó Isten segítsen, ámen.**

Nem részletezte, miféle „sok baj gyülekezett” a feje felett. Amikor megjelent a második kötet, Friedländer sietve küldött belőle pár példányt azoknak, akik az első kötet elterjesztésében már segédkeztek. A csatolt levelekben szükségét érezte megmagyarázni, miért kellett el-

⁹⁹¹ Jichák Álfászi rabbi (1013-1103).

telnie közel három évnek⁹⁹² a két kötet kinyomtatása között. Így magyarázkodott Markus Brann-nak Boroszlóba⁹⁹³ az 57. levélben (1909. október 21.):

Jó hírekkel jöhetek Tisztelt Uramhoz, mert befejeztük a második kötet nyomtatását (ami sorrend szerint első ebből a rendből), a *Zváchim* és *Éráchin* traktátusokat a Jeruzsálemi *Kodásim* rendből... A nyomtatás késedelemének oka nem a rágalmazók fellépése, akik megtámadtak, hiszen hála Istennek, a bölcs rabbik és az igazi tudósok ott álltak jobbmónál és a Jeruzsálemi jobbján. Elterjesztették az ország egyik sarkától a másikig... a késedelem oka szörnyű szívbetegségem, mely két éve osztályrészem, mely nem akart elmúlni, emiatt nem tudtam felügyelni a nyomtatást sem, és rengeteg hiba csúszott a nyomtatásba is!

Érdekes, hogy hat nappal később Friedländer Schechternek az 58. levélben (1909. október 27.) ennek épp az ellenkezőjét írja.

Boldogan közlöm Tisztelt Urammal, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjéből a *Zváchim* és *Éráchin* kötet kinyomtatása befejeződött... A késlekedés oka az volt, hogy a fanatikusok megtámadtak, szívem teli volt fájdalommal, és nem tudtam mihez kezdeni. De Istennek hála, a bölcs rabbik és az igazi tudósok a jobbmón álltak, és terjesztették a Jeruzsálemit az egész világon, és a bevételből adtuk ki a *Zváchim-Mönácho*t traktátusokat...

Úgy látszik, Friedländer el akarta kápráztatni Brannt, és igyekezett azt a benyomást kelteni, mintha az egész vita nem befolyásolná sem a már kinyomtatott kötet terjesztését, sem a második kötet kinyomtatását. Így a késlekedés egyetlen okának az egészségi állapotát hozta föl. Friedländer mindezt nem írhatta Schechternek, mivel Schechter volt az első kötet fő támogatója és megszakította vele a kapcsolatot az első kötet megjelenése után⁹⁹⁴. Itt más taktikát választott, rájátszva Schechter hiúságára: a rágalmazók igenis a Jeruzsálemi rovására voltak, különböző emberek feladták támogatásukat, de „a bölcs rabbik és az igazi tudósok a jobbmón álltak”, és így sikerült kinyomtatnia a második kötetet Schechter támogatása nélkül is!

---

⁹⁹² És nem úgy ahogyan SPRECHER: *ELŐSZÓ* írta (6. old.): „...egy év alatt Friedländer kiadta a Jeruzsálemi *Kodásim* második kötetét”.

⁹⁹³ 1849-1920, történész, a boroszlói rabbi szeminárium tanára is. Megjegyzendő, hogy már a 22. levélben (1906. május 11.) azt írja Friedländer Bubernek, hogy ő az egyik személy, akit érdekelté próbált tenni a Jeruzsálemi dolgában.

⁹⁹⁴ Lásd az 5. fejezetet és a 12. fejezet vége.

Meglehet, azt remélte, ez hatni fog Schechterre, aki felújítja a Jeruzsálemi támogatását. Friedländer itt újra a szokásos módszerével járt el, különböző embereknek különböző dolgokat írt.

Hibás másolat és nyomtatás

A Hatodik fejezet végén részleteztem, hogy a nyomtatási hibák, melyek Friedländer tanúsága szerint nagy számban fellelhetők a szövegben, jó védekezési lehetőséget nyújtottak a számára. Amikor ugyanis valami a leleplezés lehetőségét hordozva nagyobb kétséget ébresztett az olvasókban, Friedländer nyugodtan a nyomda vagy a másolás hibájára hivatkozott. A második kötet esetében is a nyomdahibákat kifogásolta, amint a Brann-nak írt leveléből is kiderül: „...nem tudtam felügyelni a nyomtatást sem, és a nyomtatásba is rengeteg hiba csúszott”.

Hosszabban ír erről a Bevezető tanulmány végén:

...Az említett okok miatt nem tudtam alapos korrekturát végezni, és sok sajtóhiba esett a nyomtatásba, mert a munkát másnak adtam át. Készítettem azonban egy hibajegyzéket, de ez a sajtóhibáknak csak kis hányada. Többnyire csak az értelemzavaró hibákat igyekeztem kijavítani. Kérem a kedves tanulókat, hogy mindenki vezesse át a javításokat a maga helyén, jót téve ezzel velem és a Jeruzsálemivel...

Zeév Wolf Rabinovitch: „Az új Jeruzsálemi semmiképpen sem bölcsseinktől származik!”

A 8. fejezet végén idéztem Zeév Wolf Rabinovitch bírálatának lényegesebb pontjait a Jeruzsálemi első kötetével kapcsolatban. Ő volt az egyedüli, aki folytatta bírálatát és a *Tél Tálpíjotban*⁹⁹⁵, egy cikksorozatban a Jeruzsálemi második kötetéről is részletes bírálatot írt.

Bírálatában elutasítja azokat az érveket, mely szerint a *Kodásim* rendből megjelent új Jeruzsálemi az egyetlen forrás, amit Maimonidész és más törvényhozók bizonyos döntvényeihez lehet jelöltni. Ezután érdekes dologra hívja fel a figyelmet: „...azok után, hogy hosszasan bizonygatja az említett bölcs, hogy a *mumár* a régebbi kifejezés, mint a *mösumád*” – ezzel

⁹⁹⁵ 1909. december közepé 63. fejezet. Folytatása a 78-82., 100-101. old. található, ahol körülbelül 30 különböző témát tárgyal.

védekezve az ellene felhozott vádak ellen, mégis a jelenlegi traktátusokban a *mösumád* kifejezést használja! Rabinovitch arra is rámutat, miért szerepel a jelenlegi kötetben mégis a *mösumád* kifejezés: nyilván azért, mert azok a helyek, ahonnan a hamisító kimásolta és összegyűjtötte a hamis Jeruzsálemi anyagát, az a *Zváchim* traktátus esetén mégis a „mösumád” kifejezést tartalmazza, és így maradt ez benne a jelenlegi kiadványban is. Rabinovitch ezt a felvetését be is bizonyítja.

Bizonyítékai végén pedig a következőket írja⁹⁹⁶:

Mindabból, amit felsoroltunk, kiderül minden értelmes ember számára, hogy szavaink nem azoknak a naivaknak szólnak, akik mindent elhisznek, de ez az új Jeruzsálemi semmiképpen sem a bölcseinktől származik, emléük legyen áldott, akik az ősi Jeruzsálemi rendjeit szerkesztették, hanem egy későbbi személy hamisította az ősi Jeruzsálemi mására...

E szavainkkal azonban nem érintjük azt a kérdést, amit igazsággal tehet fel minden gondolkodó ember, hogy ki hamisította a szöveget? És ha valóban hamisítvány, akkor nemzedékünkben hamisították vagy egy korábbi nemzedékben? Nincs ehhez a témához hozzáértésünk, ugyanis nem mindenki állhat neki ilyen kutatásnak... ezért meghagyom az ehhez értő tudósoknak azt, hogy foglalkozzanak vele.

Láttuk már a 8. fejezet végén, hogy Rabinovitch az első kötethez intézett kritikájában még azt sem akarta igazán egyértelműen kimondani, hogy a Jeruzsálemi hamisítvány. A második kötet esetében ezt már feketén-fehéren állítja, ám még ekkor sem kíván a hamisító személyéről beszélni.

Csak egy év múlva, magánlevelében engedte meg magának Rabinovitch, hogy megállapítsa: Friedländer maga volt a hamisító (1911. március 9.)⁹⁹⁷:

...Kétségkívül tudj arról, ami három éve történt, hogy valaki, aki Friedländer névvel szefárdnak vallja magát, kiadott egy új Jeruzsálemet... Amikor a kezeinkhez érkeztek a kötetek, több olyan mondást találtunk benne, amely egyértelműen bizonyította, hogy nem Bölcseinktől származik. Amiképpen minden ember tisztességét feltételezzük, először is a kiadóval közöltük mindezt, és céloztunk rá,

---

⁹⁹⁶ *Uo.* 82. old.

⁹⁹⁷ Megjelent a *Sinai* folyóiratban, 78. kötet (1976) 53. old.

hogy ha nem is gyanakodunk rá, jobb lenne elküldenie a kéziratot... Miután azonban a kiadó különböző fortélyokkal próbált kitérni a kérés elől, így aztán arra az egyértelmű következtetésre jutottunk, hogy benne van a keze a hamisításban...⁹⁹⁸

Elvetélt kísérlet – érdekeltté tenni a tudósokat az új kötetben

Említettük már, hogy 1909 októberében, a Jeruzsálemi második kötetének a megjelenésével Friedländer sietve küldött tiszteletpéldányokat Brann és Schecher professzoroknak, akik az első kötet terjesztésében segítettek neki. Mikor eltelt már öt hónap, és semmi hír sem volt felőlük, újra írt nekik. Így írt Brann-nak a 61. levélben (1910. március 28.):

...négy hónapja küldtem Tisztelt Uramnak öt példányt a Jeruzsálemi *Zváchim-Éráchin*ből. Nem kaptam semmiféle választ, de még ellenértéküket sem annak ellenére, hogy kétszer is érdeklődtem felőle.... Nem tudtam mire vélni a dolgot, amíg Stryj (Stryi) városában (Galícia) meglátogattam a bölcsh. dr. Rappaport rabbit, aki két, Tisztelt Uram felügyelete alatt megjelent számot mutatott meg nekem⁹⁹⁹, benne züllött és szemtelen kritikák a Jeruzsálemi *Kodásim* rend ellen, melyet az Ég kegyelmével, nagy munkával és elmondhatatlan szorgalommal rendeztem sajtó alá.

A Jeruzsálemi kritikája nem új dolog. És ez már senkit sem érdekel. Csak csodálkozom Tisztelt Uramon, akit a tudományok és a Tóra bölcsh. művelőjének ismerem meg. Mire volt jó egy minden logika és intelligencia nélküli cikk közlése?... Kérem Mélyen Tisztelt Uramat, és bízok szíve becsületességében és igazságában, hogy el fogja küldeni nekem az említett számokat, ha másként nem, csak kölcsönbe, és ha több is megjelent, küldjön el nekem mindent, én majd összeállítok rá egy rövid és világos választ, ha Isten is úgy akarja. Bizonyára nem fog elutasítani, Tisztelt Uram!

Ami az öt példány Jeruzsálemit illeti, ha Tisztelt Uram az ellenzőim közé állt be, amit remélem, nem tesz meg, arra kérem, legyen olyan kedves visszaküldeni a könyveket, mert szívem vére bennük van, és nincs bennem erő lemondani róluk.

⁹⁹⁸ A levél folytatása lásd a 1218. jegyzetnél.

⁹⁹⁹ Lásd lejjebb.

Reményeim szerint természetesen nem ez a helyzet, Magasan Tisztelt Uram terjeszteni fogja azokat és el fogja küldi nekem az ellenértéküket, hogy kisegítsen engem a nyomtatás nehézségeiből...

Két nap múlva Friedländer Schechternek is hasonlóképpen írt a 62. levelében (1910. március 30.):

...Már négy hónapja, hogy tisztelt uramnak tizennégy Jeruzsálemi *Zváchim Éráchin* példányt küldtem, melyeket isteni kegyelemmel adtam ki. Nem lettem megtisztelve Tisztelt Uramtól, hogy választ, vagy ellenértéket kapjak, pedig érdeklődtem felőle mind Tisztelt Uramnál, mind a Posta embereinél (hogyan megérkezett e önökhöz)?

És íme, a dolog okát könnyű megérteni. Magasan Tisztelt Uram szíve megnyílt az irigykedők előtt. Erős az alapelv, miszerint örök igazság, hogy a rágalom mindig elfogadtatik. Nagy a Sátán ereje!

Friedländer a továbbiakban bizonygatja, hogy a valódi bölcsek nem dőltek be a Sátán munkájának, és jelenleg is segítik nemes céljait, sőt terjesztik is a Jeruzsálemi köteteit. Így az *Alliance Israélite Universelle* társaság¹⁰⁰⁰ Párizsból, Dr. Bacher Budapestről¹⁰⁰¹ és professzor Castiglioni Rómából¹⁰⁰². A levél végén azzal a kéréssel fordul Schechterhez, hogy legalább a 14 példány árát küldje meg neki, ezzel is „kicsit segítve” nehéz anyagi körülményein.

Viktor Aptowitzer professzor: „Friedländer védői olyanok, mint a vakok!”

„...két, Tisztelt Uram felügyelete alatt megjelenő számot mutatott meg nekem,” írta Friedländer levelében Brann-nak. Itt a *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* (MGWJ) folyóiratra célzott, melyben Viktor Aptowitzernek két kritikája is megjelent a Jeruzsálemi első kötetről 1908 nyarán. Ezeknek tartalmával már részletesebben foglalkoztunk a 15. fejezetben.

Nem tudjuk, hogy Brann válaszolt-e Friedländernek arra a kérésére, hogy rövid és világos választ kíván írni Aptowitzer mondandójára, de az MGWJ-ben semmi ilyesmi sem jelent

---

¹⁰⁰⁰ Lásd a 449. jegyzet.

¹⁰⁰¹ Lásd a 7. fejezet végén, hogy ez valószínűleg kitaláció.

¹⁰⁰² Castiglioni Vittorio (1840-1911) 1903-tól Róma rabbija. Több könyv szerzője.

meg. Néhány hónap múlva azonban publikálták viszont Aptowitzer újabb kritikáját a Jeruzsáleminek második kötetéről¹⁰⁰³.

Aptowitzer keményen bírálta Friedländer Bevezető tanulmányát és általában azokat, akik a Jeruzsálemi védelmére kelnek, s naivan azzal akarják bizonyítani, hogy a Jeruzsálemi hiteles, miszerint sok olyan részletet tartalmaz, amely alátámasztja Maimonidesz és más törvényhozók eddig forrással nehezen alátámasztható döntvényét. Aptowitzer bebizonyítja, hogy épp ez a legnagyobb bizonyíték a Jeruzsálemi hamisítvány voltára, hiszen azt mutatja, hogy Friedländer a Jeruzsálemiben sok olyan döntvényt szedett össze, amelynek nem igazán találtak a forrását, és Talmudjában ezekhez írt forrásokat. Majd ezek után sorra veszi az adott példákat, bizonyítva, hogy a jelen Jeruzsálemi nem megfelelő forrás ezekre. Hosszasan idézi azt, ahogy Friedländer mentegeti magát a *mumár-mösumád* kérdésben, majd hozzáteszi:

Mindent részletesen idéztem, mert ez a legfontosabb bizonyíték annak, hogy ez a Jeruzsálemi hamis¹⁰⁰⁴, ezen kívül Friedländer természetét és támogatói kritikai érzékének teljes hiányát bizonyítja. Hogyan is lehetne úgy érvelni, ahogy Friedländer itt a *mumárral* kapcsolatban teszi?! A védői – azáltal, hogy készpénznek veszik a szavait – azt bizonyítják, hogy az általuk hozott bizonyítékok, amelyekkel a Friedländer-féle Jeruzsálemet igyekeznek igazolni, körülbelül annyit érnek, mint egy vak véleménye, aki egy festmény autentikusságát igyekszik bizonygatni.

Láthatjuk, a Jeruzsálemi második kötetének megjelenése idején az olvasók és tudósok nagy hányada már azon a biztos állásponton volt, hogy a Friedländer-féle Jeruzsálemi kötetei hamisak, ezért nem is érdemes velük foglalkozni. Ennek megfelelően professzor Brann és Schechter sem reagáltak rájuk.

Megállapíthatjuk, hogy Friedländer Schechternek írott helyzetértékelése, mely szerint „Megtisztelve érzem magam, hogy Tisztelt Uramnak bejelenthetem, a legfanatikusabb rágalmozók is elnémultak már” – nem felel meg a valóságnak. Sőt, ellenkezőleg, Ritter, Ratner és Katzburg cikkei, amelyek már 1907-ben megjelentek¹⁰⁰⁵ és a cikkek, amelyek 1908-ban láttak napvilágot¹⁰⁰⁶, meggyőzték az olvasó és kutató közönséget arról, hogy ez a Jeruzsálemi bizto-

¹⁰⁰³ 1910. szeptember-október, 564-570. old.

¹⁰⁰⁴ Lásd a 733. jegyzetnél.

¹⁰⁰⁵ Lásd a 8. fejezetet.

¹⁰⁰⁶ Lásd a 15. fejezetet.

san hamisítvány. Valójában Rabinovitch és Aptowitzer cikkein kívül nem is jelent meg recenzió vagy kritikai tanulmány a Jeruzsálemi második kötetről, feltehetően azért, mert a rabbinikus és tudományos világ lezártak tekintette a kérdést, és már nem vették komolyan Friedländer kiadványát¹⁰⁰⁷.

A *Mácháziké hádát* újság „vállalta a Jeruzsálemi terjesztését Galíciában”

A fentiek ellenére, mégis maradtak olyanok, akik továbbra is hitelesnek tartották a Jeruzsálemit. Erről tanúskodik Friedländer hirdetése, mely a Jeruzsálemi második kötetének megjelenésekor jelent meg. Ezt a *Mácháziké hádát* egyik számának szétfoszló lapjai között fedeztem fel¹⁰⁰⁸, melyből kiderült, hogy ez az újság a Jeruzsálemi terjesztőjévé vált Galíciában¹⁰⁰⁹. (Nem sikerült kiderítenem a hirdetés pontos dátumát, de bizonyos, hogy az legalább kétszer megjelent.)

Íme a hirdetés, ami a lapok szétfoszlása miatt nehezen olvasható, de ennek ellenére tartalma könnyen érthető:

Hirdetés a Jeruzsálemi *Kodásim*ről

A bölcs rabbi barátaimnak, akik mindenütt vannak, és még a... rabbik is és az imaházak templomszolgáinak... Megtisztelve érzem magam, hogy kihirdethetem [mos]t, hogy befejeződött Isten segedelmével a *Zváchim Éráchin* a [Jeruzsálemi]ből, a *Kodásim* rendből, melyet közreadok Isten segedelmével a *Chések Slomó* kommentárral együtt, a régi kézirat fotokópiájával együtt... Mivel nehezemre esik ismét városról városra utazni, a könyveket eladni és időmet pocsékolni... munkám pedig szent munka. Ezért magukra vették... a *Mácháziké hádát* a fáradságot, hogy terjesszék Galíciában... akit érdekel az forduljon a szerkesztőséghez... Azt kérem mindenkitől, aki tőlem vásárolta a *Chulin* kötetet... hogy vegyék a *Mácháziké a hádát*tól a jelenlegi kötetet is, és tegyen jót a [Jeruzsále-

¹⁰⁰⁷ A mondottak alapján nincs helye annak, amit a Chaim Karlinsky rabbi ír a Jeruzsálemiről szóló cikkében (*Algemeiner Journal*, New York, 1987. június 12. 21. old.): „Lehet, hogyha nem tör ki az első világháború 1914-ben, tovább folytatódott volna ez az ügy, de a véres háború lezárta a Micvák-háborúját”.

¹⁰⁰⁸ Köszönöm Yehoshua Mundsheinnak hogy eljuttatta nekem.

¹⁰⁰⁹ Lásd a 19. fejezet végét.

mi]vel... hogy megjelenhessen a harmadik kötet is, a *Mönácho-Tmurá*, a bölcs rabbik megjegyzéseivel mind a három kötethez.

A fiatal Slomó Jeudá SZÁT Algazi, akit Friedländernek neveznek,

Szatmárhegy, Magyarország,

A Jeruzsálemi *Kodásim*, *Zváchim*, *Éruchin*(!) kötete, kapható nálunk, félfamentes offszetpapíron 3 korona 50 hellerért, famentes offszetpapíron 4 korona 50 hellerért.

A Szerkesztőség

21. fejezet

1911. év eleje: megjelenik Plocki rabbi *Sáálu slom Jerusálájim* hitelességet cáfoló könyve

Méir Dán Plocki rabbi 1866-ban született és 1928. március 27-én hunyt el. Ávrám Bornsztajn rabbinak, a sochaczewi rebbének volt az egyik legkiválóbb tanítványa. Wartában és később Ostrów Mazowieckában szolgált rabbiként, és emellett ő volt a Lengyelországi Rabbik Szövetségének elnöke. Főbb művei: a *Chemdat Jisráél* és a *Klé chemdá* tórákommentár. 1911-ben jelent meg kulcsfontosságú könyve az általunk tárgyalt ügyben:

***Sáálu Sálom Jerusáláim*¹⁰¹⁰**

Amely tartalmazza a vizsgálódást az új könyvről, amely a Jeruzsálemi *Chulin* és *Böchorot* néven jelent meg, és amelyről a nemzedék legnagyobb bölcsei írtak. Hozzá csatolva megjelent egy *Emlékirat az utónemzedékek számára*, melyben hosszasan taglaljuk, mi vezetett minket ehhez, és milyen is a kiadó, Slomó Friedländer emberi minősége és személyisége. Ahogy mindezt láthatja az olvasó.

Mindezt összeállítottam az embernek bölcsességet juttató kegyelméből, az ifjú valamennyi Jehuda nemzetsége közül, **Méir Dán, Chájim Jichák rabbi fia**, Kutno szülöttje, Warta közösségének rabbija

Bilgoraj (Lublin járás, Lengyelország)... 5670

Annak ellenére, hogy a címlapon az 5670. év szerepel, ami 1910, valójában a könyv csak 1911 elején¹⁰¹¹ jelent meg.

¹⁰¹⁰ A *Zsoltárok* 122:6. alapján. Szó szerinti fordításban: „Keressétek Jeruzsálem [= a Jeruzsálemi talmud] békélyét”, vagyis ebben a kontextusban a bibliai idézet eredeti értelmétől eltérően Jeruzsálem a Jeruzsálemi talmudra érthető.

¹⁰¹¹ Van erre néhány bizonyíték (az itt idézet források hosszabban a 22-23. fejezetben találhatók):

1. A *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) 26. old. így ír: „...és miért kérte ki a rabbik leveleit 1909 nyarán, utána pedig egészen 1911-ig késleltette őket”. Uo. 25. old., a PLOCKI: *SÁÁLU*-ról ezt írja: „a nyomtatás négy évig tartott”, vagyis amikor 1911-ben megjelent, már elmúlt négy év azóta, hogy Plocki rabbi 1908-ban készíteni kezdte az anyagot a nyomtatásra.

2. 1911 májusában az *Ohel Jichák* folyóiratban jelent meg egy válasz „sokaknak, akik érdeklődtek a *Sáálu slom Jerusálájim* könyv kapcsán... mit felelt erre Slomo Juda bölc rabbi, a kiadó?”, ebből is az derül ki, hogy a *Sáálu* csak nem sokkal ezelőtt jelent meg.

A könyv megírásának fő indítéka: „nehogy üres fecsegést tulajdonítsanak nekem”

A könyv Előszavában (1908. májusi dátummal) Plocki rabbi a következőket írta¹⁰¹²:

És mondta a szerző. Minduntalan elrejtőzködtem, hiszen nem szokásom beavatkozni azokba az ügyekbe, melyek nagy viták tárgyai Izrael nagyjai között... annál is inkább ebben a témában, egy nagyon nagy horderejű kérdés ez, mivel a Szóbeli tan egy részének tisztázásával kapcsolatos, illetve azzal, hogy megtárgyaljuk egy, a Tórában nagyon jártas ember hitelességét, azt, hogy nem a Szent Tóra meghamisítói közé tartozik-e, ilyen kutatást csak a diaszpóra vezetőinek és rabbijainak illik végezni ... Akaratom ellenére sodródtam bele ebbe az ügybe, mindkét részről bízattva, így most már nem húzhattam ki magam a feladat alól, nem tehetem meg, hogy hallgatok, mint ahogy az szokásom ilyen ügyekben általában...

Íme, amikor hallottam, hogy kinyomtatták a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét, nagyon elepedt a lelkem, hogy lássam és tanuljak belőle. Írtam a kommentárt adó rabbinak, hogy küldjön nekem egy példány Jeruzsálemit, könyveimért cserébe. Ő azt válaszolta, hogy nem teheti ezt meg, mert a bevétel szent, hiszen a többi rész kiadását hivatott finanszírozni¹⁰¹³ és kérte, hogy nyújtsak neki segédkezet a könyv terjesztéséhez ezen a vidéken. Én e szerint cselekedtem és rögtön írtam is Briszkbe az éles eszű és nagytudású Ávrám Jichák Bleiweiss rabbinak, az ottani helyettes rabbinak¹⁰¹⁴, és kértem tőle öt példányt a Jeruzsálemiből... rábeszél-

3. 1911 májusában jelent meg a *Mácháziké hádat*ban, Friedländer első válasza a *Sáálura*, és nem ésszerű, hogy egy évet várt volna az érdembeli reagálással.

4. Náchum Weidenfeld dąbrowai rabbi visszaigazolja Plocki rabbinak 1911. március 10-én írt levelében, hogy megkapta a könyvet és ésszerű, hogy a könyvet a rabbiknak közvetlenül a megjelenés után küldték el.

Ez alapján ki kell javítanom azt, amit itt írtam: OBERLANDER: *DOKUMENTUMOK ÉS TÖRTÉNETEK FRIEDLÄNDERRŐL*, 7. rész, 187. old. 54. jegyzet.

¹⁰¹² PLOCKI: *SÁÁLU* 2-6. old.

¹⁰¹³ Lásd Friedländer 42. levelét Pinchász Horovitz rabbihoz intézve (1907. január 16.): „a világon senki-nek sem küldhetünk, se nem ajándékként, se nem [könyv]cserében sem, mert minden bevételt a második kötet, a *Zváchim* és *Mönácho*t kinyomtatásra szenteltünk... és aki elküldi a pénzt, az is valójában **ingyen** kapja a könyvet”.

¹⁰¹⁴ Róla lásd a 247. jegyzetet.

tem a bölcseket, hogy vegyenek Jeruzsálemit... szavaim hatásosnak bizonyultak, mert ezen a vidéken mindenütt megvették a Jeruzsálemit és nagyon örültek neki. És íme, mikor elkezdtem tanulmányozni a könyvet, találtam benne olyan dolgokat, melyek kételyeket ébresztettek bennem a kommentátor kiléte kapcsán, mind a tóratudás, mind az Istenfélelem tekintetében, így lassan elkezdtem kételkedni a Jeruzsálemiben, hogy valódi-e, mert a Bevezető tanulmány meséje sok gyanút ébreszt minden gondolkodó emberben...

Időközben megtudtam... hogy az *Háolám* c. folyóiratban kételkedő cikkek jelentek meg a Jeruzsálemiről, mondván, hogy az hamis... Majd tudomásomra jutott, hogy a kaunasi bölcs¹⁰¹⁵ nevében azt emlegetik, hogy a rotterdami rabbi... arra a véleményre jutott, hogy az hamis... el is küldte nekem azt, amit a *Israelit* című lapban írt. És én, amikor lelkem minden oldalról tudni szeretne volna az igazságot, írtam Klein Jichák rabbinak, az *Ohel Jichák* c. folyóirat szerkesztőjének, akinek lakhelye a kommentátor rabbival egy városban van, és megkérdeztem őt a kommentátor vallásosságáról és istenfélelméről¹⁰¹⁶. Ő nem felelt nekem, hanem továbbadta leveletem a kommentátor rabbinak, amiképpen írta az *Ohel Jichák* ez év kislelvi havi szám válaszcikkében. Ő (Friedländer) pedig néhány levelet válaszolt nekem, és azt kérte, hogy álljak az igazsága mellé¹⁰¹⁷. Én pedig azt feleltem, hogy nekem csakis az igazság a vezérlő fényem, és szó sem lehet róla, hogy kedvezzek valakinek. Mikor láttam, hogy Klein Jichák rabbitól nem kapok választ, felkértem a fiamat¹⁰¹⁸, hogy írjon neki és kérdezze meg, miért van ez. Röviden

---

¹⁰¹⁵ Cvi Hirs Rabinowicz rabbi (1848-1910).

¹⁰¹⁶ A PLOCKI: *SÁÁLU* 83. oldalon részletezi: „Arról írtam neki, tudassa velem, hogy Slomó rabbi milyen minőségű ember a vallásosság és az istenfélelem tekintetében, nem gyanúsítható-e hamisítással. Nem azt kérdezem, hogy nagy tóratudós-e, mert a Jeruzsálemihöz írt kommentárjából azt veszem ki, hogy nem annyira nagy tóratudós. Ezért csak a lényegre kell tudnom, hogy istenfélő-e. Mert az igazat megvallva a Ratner rabbit támadó jegyzetek közül több is bosszantó stílusban íródott és megcáfolandónak mondható. De ha a kiadó egy igazán megbízható ember és Isten őrizze nem gyanúsítható hamisítással, melléje kell állni... kérem közölje velem a valódi igazságot”.

¹⁰¹⁷ Rosenberg válasza Plocki rabbinak (1907. október 28.) megjelent a PLOCKI: *SÁÁLU*-ban a 83. oldalon: „Íme Mesterem és Rabbim, a nagy bölcs Slomó Jeudá SZÁT Algazi, akit Friedländernek neveznek, Szatmáron járt csütörtökön (a mi városunknak Szatmárhegy a neve), és a *dáján*, Klein Jichák rabbi odaadta neki az Ön, Tisztelt Tóratudós Uram, levelét”, lásd ott részletesebben. A többi levél, ami ezt követte, szintén ott olvasható.

¹⁰¹⁸ Jiszráél Nátán Plocki rabbi.

válaszolt nekem, hogy ő ebbe nem akar beleavatkozni, és **ő úgy látja, hogy ő (Friedländer) istenfélő ember, és Oroszország szülöttje**. Ezek szóról szóra az ő szavai, és én döbbsentem álltam ott, hogy kivel is van dolgunk...

Emiatt ime közreadom észrevételeimet a Jeruzsálemiről, melyek többségét még akkor írtam, amikor hittem benne, hogy ez a könyv valóban a Jeruzsálemi. Én semmiféle ítéletet sem hozok, Isten őrizz, hiszen nem vagyok olyan nagy ember. Ezek után kinyomtatom a nemzedék nagyjainak a leveleit, amelyeket ezzel az ügygel kapcsolatban kaptam, és remélem, hogy a leírtak a nemzedék összes nagyját felrázzák... hogy erre koncentráljanak, és határozzanak erről a Jeruzsálemiről...

És így fejezi be Előszavát¹⁰¹⁹:

...e füzet kinyomtatásának lényeges indítéka az, hogy mivel a *Klé chemdá* c. könyvemben, *Vájikrá* (Mózes harmadik könyve) részében¹⁰²⁰, egy bizonyítékot írtam arról, hogy ez a Jeruzsálemi, és úgy beszéltem róla, mintha bebizonyosodott volna, hogy ez a valódi Jeruzsálemi, emiatt tartok attól, nehogy idővel majd üres fecsegést tulajdonítsanak nekem. Ezért kénytelen vagyok bizonyítékot hozni és tisztázni Izrael bölcsei előtt, mi az, amit vizsgálni kell ennek a Jeruzsáleminek az ügyében és a nemzedék bölcseinek és nagyjainak a feladata dönteni azokban a kérdésekben, amelyek érintik a Szóbeli tan egy részét.

Plocki rabbi félelme, hogy „üres fecsegést” tulajdonítanak neki, nem volt alaptalan, hisz Rosenberg a hozzáírt levelében (1907. október 28.)¹⁰²¹ hivatkozik rá, és ki is emeli támogatását.

Miért késett a könyv kiadása?

Annak ellenére, hogy Plocki rabbi már 1908 elején¹⁰²² elhatározta a Jeruzsálemi *Kodásim*ről szóló könyv kiadását¹⁰²³ és már a nyáron többen úgy nyilatkoztak róla, hogy „a

¹⁰¹⁹ Lásd még *uo.* 99. old.

¹⁰²⁰ A 3. rész a könyvvégi mellékletében, 27. paragrafusa. A könyv 1907 nyarán jelent meg Piotrkówban. Lásd még PLOCKI: *SÁÁLU* 10. old. 2. paragrafus és 25. old. 20. paragrafus.

¹⁰²¹ *Uo.* 84. old.

bíráló könyv nyomtatásra készen áll, és rövidesen megjelenik”¹⁰²⁴, a könyv csak hosszú idő múlva került ki a nyomdából. Erről olvashatunk a Bevezető után utólag csatolt lapokon¹⁰²⁵:

Mondta a szerző. Ez a füzet nálam feküdt régóta, befejezve és kinyomtatásra készen, de eddig nem adtam közre, mert nagyon igyekeztem hatni a Jeruzsálemi kiadójára, hogy tisztázza az igazságot. Hihetetlen lenne, ha elmondanám a kérések sokaságát, amelyekkel könyörögtem neki a guri rebbe¹⁰²⁶ – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen – mint a *Dovevei Siftei Yesheinin Dovövé* társaság vezetője nevében, aki megvett tőle bizonyos mennyiségű könyvet, hogy tisztázza velünk a kézirat eredetét, de ő napról napra elutasított engem¹⁰²⁷... harcolni kezdett ellenem, és kinyomtatott a *Mácháziké hádát* folyóiratában¹⁰²⁸ egy hazug, rágalmazó írást rólam, hogy én a rotterdami rabbi ügynöke vagyok, és hazugság, hogy a guri rebbe, Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen, felkért volna engem bármire is... De én nem akartam erre reagálni, mert méltánytalannak találtam leereszkedni erre a szintre. Viszont úgy döntöttem, eljött az ideje, hogy ne hallgassak tovább, és kiadjam ezt a füzetet.

A könyv végén még hozzátette¹⁰²⁹:

És tudják meg vidékeink emberei, és a nemzedék bölcsei ebből a országból, hogy ezen a télen nagyon beteg voltam, és átestem amin átestem, de az Irgalmas Úr kegyelméből, sokak imáinak érdemében lábra kelhettem az ágyamból. Ekkor el-

¹⁰²² Ez derül ki Friedländer 1907. december 25-én Plocki rabbihoz írt leveléből (PLOCKI: *SÁÁLU* 88. old.): „tanítványom, Ávrám [Rosenberg]... a *dáján*, Klein Jichák rabbitól tudja, hogy fia dicsekszik azzal, hogy Ön kiad egy könyvet a Jeruzsálemi ellen...”. Plocki rabbi Rosenberghez intézett válaszában, 1908. március 4-én (*Megtorló szablyát*, 24. old.) azt írja: „Ha Isten is úgy akarja, ki fogom nyomtatni dr. Ritter cikkét és más rabbik írásait is, mivel nálam van már sok anyag a Jeruzsálemi ellen”.

¹⁰²³ Már 1907 végén „írtam neki az utolsó leveletem, a tisztelt bölcse, a guri szent rabbi, Isten adjon hosszú és jó életet, ámen, nevében, hogyha nem fedi fel előttünk a kéziratok forrásának helyét, úgy, hogy mi magunk tudjuk ellenőrizni e forrásokat, nem fogunk hallgatni és a nemzedék bölcsei elé tárjuk a dologokat” (PLOCKI: *SÁÁLU* 82. old.).

¹⁰²⁴ *Hákol*, 28. szám (1908. augusztus 13.) 218. old.

¹⁰²⁵ PLOCKI: *SÁÁLU* 9. old.

¹⁰²⁶ Ávrám Mordecháj Alter rabbi (1866-1948), Varsó melletti Góra Kalwariából.

¹⁰²⁷ Lásd 14. fejezet, a 694. jegyzetnél.

¹⁰²⁸ Lásd az idézet a 715. jegyzetnél.

¹⁰²⁹ *Uo.* 112. old.

határoztam, hogy befejezem e könyvem, és kiadom, hogy kiderüljön az igazság az Igaz Tóráról.

1909-ben már „befejezve és kinyomtatásra készen” állt a könyv, és habár „eddig nem adtam közre”, mégis tudomásunk van arról, hogy elküldte a nemzedék nagyjainak. Erről tanúskodik például az, amit Friedländer ír Plocki rabbinak (1910. január 25.)¹⁰³⁰: „Télen volt alkalmam találkozni a krakkói bölcs Jozsef Engel rabbival, aki megmutatta nekem a Jeruzsálemi elleni mű korrektúráját.” Ehhez hasonlóan írt a Brody rabbi is Plocki rabbinak (1908. december 31.)¹⁰³¹: „Néhány hete érkezett meg tisztalelkű levele a *Sáálu slom Jerusálájim* füzetével együtt...”.

1909 februárjában¹⁰³², amikor Plocki rabbi elhatározta, hogy kiadja a könyvet, az Előszó elé még egy ívet csatolt, amelyben elmesélte, miért késett a könyv kiadása, illetve azt akarta „bizonyítani, hogy mindezt mestereim beleegyezésével tettem, ezért ki fogom nyomtatni a nemzedék diaszpórában élő nagy rabbijainak leveleit, Isten adjon hosszú és jó életet, ámen, amit ők e témában írtak nekem.” Az ív 9-16. oldalszámot kapta (utána megint visszatér a számozás a 9-re). A könyv végén a hozzáfűzött „Emlékirat az utónemzedékek számára” található, ami a 82. oldalon kezdődik.

Annak ellenére, hogy Plocki rabbi a könyvet a Jeruzsálemi második kötetének kinyomtatása után adta ki, melyből maga is kapott egy példányt¹⁰³³, mégis a könyvben ezt csak megemlíti, de tovább nem foglalkozik vele.

A jegyzetek és észrevételek nem kívántak bizonyítani, hogy a Jeruzsálemi hamis!

A szerző a könyv lapjain többször is hangsúlyozza, „hogy minderről sokat lehet vitatkozni, de ennek most nem itt a helye. Mert csupán azért írtam, hogy felhívjam az olvasó figyelmét a Jeruzsálemi újszerűségeire”; „Jól el kell ebben mélyülni, mert még sok mondaniva-

---

¹⁰³⁰ Uo. 111 old.

¹⁰³¹ Uo. 14. old.

¹⁰³² Amiképpen írta uo. a 111. oldalon: „úgy gondoltam, hogy az *Emlékiratom* végén bemutatnák egy levelet, melyet most kaptam, mialatt befejeztem az írásomat... ez a levél pedig a fent említett Slomó Friedländerétől...”. A levél dátuma: 1910. január 25.

¹⁰³³ Amiképpen uo. a 112. oldalon ír: „amikor hírt vettem, hogy kiadta a második kötet *Zvachimot* is, írtam a fent említett [Klein] Jichák rabbinak, hogy küldje ide hozzám. Talán ezúttal kiderülhetne Slomó Friedländer rabbi igaza”.

lóm lenne a témában, de ennek most nem itt a helye, mert csak azért írtam, hogy felhívjam minderre az olvasó figyelmét”¹⁰³⁴.

Egyes helyeken azonban nem tartja magát a könyv elején lefektetett elveihez, és több paragrafuson át úgy elemzi a Jeruzsálemi szövegét, mintha nem is lenne kérdéses annak hitelessége¹⁰³⁵. Vannak olyan bekezdések is, melyekből azt lehet érezni, hogy szerzőjük hisz a Jeruzsálemiben és arra alapozza magyarázatait¹⁰³⁶. Sőt van egy hely, ahol elemzésében kifejezetten arra jut, hogy a Jerurázelmi valós és hiteles¹⁰³⁷. Ezen kívül természetesen sok olyan jegyzet is van, ahol hevesen támadja Friedländer kommentárját¹⁰³⁸, máshol pedig rámutat azokra a nehézségekre is, amelyek magában a Jeruzsálemi főszövegében találhatók¹⁰³⁹.

Mindebből kiderül, hogy 1908-ban a szerző még nem nagyon hajlott rá, hogy hamisnak tekintse a Jeruzsálemit, sőt, amikor elkezdte alaposan tanulmányozni, olyan részleteket is talált, melyek azt az érzést erősítették meg benne, hogy a „kézirat valódi”, de mégis voltak benne olyan furcsa részletek is, melyek esetében „az eredeti kéziratot kell megvizsgálnunk, melyből e szöveget másolták, hogy ott úgy szerepelnek-e a Jeruzsálemi e szavai, ahogyan előttünk állnak”¹⁰⁴⁰, és csak akkor lehet vitatkozni róla és kommentálni azt. Így 1908 folyamán Plocki rabbi igyekezett meggyőzni Friedlándert, hogy „szerezze meg számunkra a kézirat tulajdonosainak címét”, amint ezt a 15. fejezetben olvashatjuk.

Ratner „megjegyzései többségének stílusa... nem más mint... a kiadó káromlása”

Könyvének előszavában¹⁰⁴¹ Plocki rabbi felfedi véleményét Ratner Jeruzsálemiről tett kritikai jegyzeteivel kapcsolatban:

---

¹⁰³⁴ 30. old. 28. paragrafus vége, 10. old. 1. paragrafus vége. Lásd még 21. old. 15. paragrafus, 21. old. 16. paragrafus vége, stb.

¹⁰³⁵ Például 10. old. 4. paragrafus, 12. old. 6. paragrafus, 18. old. 12. paragrafus, 21. old. 17. paragrafus, 26. l 22. paragrafus stb.

¹⁰³⁶ 26 old. 22. paragrafus, 38. old. 40. paragrafus.

¹⁰³⁷ 45 old. 50. paragrafus.

¹⁰³⁸ 9. old. 1. paragrafus, 10. old. 3. paragrafus.

¹⁰³⁹ 24. old. 19. paragrafus vége, 26. old. 23. paragrafus, 29. old. 27. paragrafus, 32. old. 31. paragrafus, 40. old. 43. paragrafus, 41. old. 45. paragrafus, 44. old. 49. paragrafus.

¹⁰⁴⁰ 12. old. 7. paragrafus.

¹⁰⁴¹ 4-5. old. Lásd még 1016. jegyzetet.

És íme Baer Ratner, fénye ragyogjon ránk, megjegyzéseit az *Háolám* számaiban végigolvastam és elmondom most a véleményemet róluk, úgy általában.:

Megjegyzései, habár tényleg sokszor a valóságot tükrözik, mondván, hogy látni kellene a kéziratot, hogy kiderüljön, hogy valóban ez-e a Jeruzsálemi szövege... de megjegyzéseinek többsége álnok vádaskodás, a kiadó káromlása, és így nem lehet eljárni Izraelben tóratudósok között, akik a Tóráról vitatkoznak...

A szerző bemutat még néhányat Ratner „bosszantó” megjegyzéseiből, és több helyen negatívan viszonyul Ratner írásaihoz:

Szerény véleményem szerint, miután erről a témáról szerepel két vélemény a Jeruzsálemiben, ez nem készlet minket arra az állításra, amit Baer Ratner rabbi választott, hogy egyszerűen kijelentsük, hogy hamisítvány, hanem próbáljuk a problémát megoldani... Hosszasan szoltunk erről, azért, hogy kövessük Bölcsenink utasításait mondván¹⁰⁴²: „minden embert pozitívan ítélj meg”, különösen egy olyan nagy bölcslet, mint a kiadó, és nem illik azzal gyanúsítani, hogy hamisított. Ugyanakkor valóban utána kell nézni a dolgoknak, és el kell mélyülni az eredeti ősi kéziratban, amely a bölcs kiadónál található, hogy megtekintsük, valóban úgy állnak-e a dolgok ott, mint az előttünk fekvő könyvben¹⁰⁴³...

Íme a könyv elején már megírtam, mennyire ferdítette Baer Ratner rabbi, fénye ragyogjon ránk, mindazt, ami egyenes a szövegben... a Jeruzsálemivel kapcsolatosan, mintha egy minden oldalról egyértelműen súlyos hamisítást talált volna... azzal azonban egyetérték Baer Ratner rabbival, hogy alaposan meg kell vizsgálnunk magát a kéziratot¹⁰⁴⁴.

Elmondhatjuk, hogy Ratner kritikai jegyzetei nem tetszettek a szerzőnek, főleg a stílusuk miatt, feltehetően azért, mert nem a jesivák vitán alapuló stílusa volt ez, hanem akadémikus kritikai szövegelemzés.

Hosszabb vizsgálat után azonban rájöhettünk arra, hogy mi is volt számára valóban zavaró: „megjegyzései többségének stílusa... nem más mint... a kiadó bosszantása”. 1908-ban a Jeruzsálemit még nem tekintette hamisítványnak, és ezért nem volt hajlandó elfogadni Ratner

---

¹⁰⁴² *Atyák* 1:6.

¹⁰⁴³ 14-15. old. 9. paragrafus.

¹⁰⁴⁴ 20. old. 14. paragrafus.

észrevételeit, mint a hamisítás bizonyítékait. Habár azt elismeri, hogy figyelembe kell venni őket, mivel „sokszor a valóságot tükrözik”, mondván, hogy látni kellene a kéziratot, és még akkor is, amikor visszautasítja a véleményét azzal, hogy semmi „nem készlet minket, arra az állításra, amit Baer Ratner rabbi választott, hogy egyszerűen kijelentsük, hogy hamisítvány.” De utána mégis így folytatja: „valóban utána kell nézni a dolgoknak, és el kell mélyülni az eredeti ősi kéziratban”.

Ugyanakkor néhol a szerző teljesen pozitívan értékelte Ratner jegyzeteit. Ez derül ki abból a levélből is, amelyet az egyik rabbinak írt¹⁰⁴⁵:

...aki sok jegyzetet írt nekem a Jeruzsálemi *Böchorot* traktátusáról, és arra kért, hogy nézzem át, és írjam meg neki a véleményemet. A következő volt a válaszom... Íme, a Tisztelt Tóratudós még néhány megjegyzést tesz, mind a Jeruzsálemi stílusáról, mind más dolgokról. Sok igazság van abban, amit ír. Azonban mivel most jutott a kezemhez egy füzet Baer Ratner bölcs rabbitól, amit a Jeruzsálemi *Böchorot* ellen írt, és az sokmindent tartalmaz ezen tények közül, ezért nem akarok már hosszasan foglalkozni velük.

A szerző szerint a brzežanyi bölcs Jeruzsálemihez írt jegyzetei „felületesen íródtak”!

A 18. fejezetben¹⁰⁴⁶ már idéztük a szerző szavait a brzežanyi bölcs jegyzetei kapcsán. Plocki rabbi hosszasan tárgyalja ezeket a megjegyzéseket az egész könyvben, és folyamatosan azok felületességére hívja fel a figyelmet:

...jegyzetei között alig van olyan, ami magával a Jeruzsálemi *Böchorot*tal foglalkozik... Tehát a bölcs rabbi tekintélyén, Isten adjon hosszú és jó életet ámen, nem esik csorba, de itt nem hagyatkozhatunk rá...

A „finom” értékelés mellett a szerző egyes helyeken keményen bírálja a brzežanyi rabbi jegyzeteit:

Furcsálom, hogy sem a kommentátor, sem a brzežanyi bölcs nem hívta fel a figyelmet erre...¹⁰⁴⁷

Lásd a brzežanyi bölcs jegyzeteit, hogy ez teljesen elkerülte a figyelmét...¹⁰⁴⁸

---

¹⁰⁴⁵ 49., 54. old.

¹⁰⁴⁶ A 848. jegyzetnél.

A brzezanyi bölcse szerint innen láthajuk, hogy mindez a valós Jeruzsálemi része. Azonban sokat lehet csodálkozni azon, hogy egy ilyen nagy ember figyelmét elkerülte...¹⁰⁴⁹

1910: a szerző azon kezd eltűnődni, hogy a Jeruzsálemi talán mégis hamisítvány

Említettük már, hogy 1910-ben, amikor a szerző elhatározta, hogy kiadja a könyvét, a végére tűzött egy írást, „Emlékirat az utókor számára” címmel (82-112. old.)

Rám nehezedett sok bölcse követelése, hogy szükséges e témát minden oldalról tisztázni, és nyíltan megmutatni a kiadó egyéniségét, hogy erre visszaemlékezzen az utókor... Úgy döntöttem tehát, hogy csatalom a könyvhez a kiadó minden levelét, amit hozzám írt, és amit a *Hákol* folyóirat szerkesztőinek írt, amelyekből mindenki láthatja, hogy ez az ember hamis minden tettében és lételeme a hazugság. Már gyermekkorában elkezdte a hamisításokat és megöregedve sem szokott le erről. Így majd látható lesz minden szem előtt, hogy ilyen embernek hihetünk-e egyáltalán, ha előáll egy kézirattal, és azt állítja, hogy megtalálta a Jeruzsálemi egy részét, de semmiképpen sem akarja felfedni előttünk, kik azok az emberek, akiktől megszerezte a kéziratot, hanem csak gyermekmesékkel áztat minket. Szíven majd megszakadt, látván, hogy vannak még rabbik, akik kitartanak mellette...¹⁰⁵⁰

„Sok bölcse”, úgy látszik megmagyarázta a szerzőnek, hogy nem a viták és a Jeruzsálemi-ről írt jegyzetek fogják tisztázni a kérdést, hanem sokkal inkább a Friedländertől és Rosenberg-től kapott levelek közzététele, és ezeken keresztül a kiadó valós személyiségének ismeretése. A szerző meggyőződött erről és ezért az „Emlékirat az utókor számára”-ban 19 fontos dokumentumot közöl, amelyek a Jeruzsálemivel kapcsolatosak. Ezek nagy része olyan levél, amit már előtte, 1908-ban írtak neki. Valóban a *Sáálu slom Jerusálájim* érdeme elsősorban ez az utolsó harminc oldal és nem az az első nyolcvan, amiben tartalmi fejtegetéseket fűz a Jeruzsálemihez.

¹⁰⁴⁷ 36. old. 38. paragrafus.

¹⁰⁴⁸ *Uo.* 39. paragrafus.

¹⁰⁴⁹ 43. old. 48. paragrafus.

¹⁰⁵⁰ 82. old.

Úgy tűnik az a két év, ami a könyv megírása (1908-ban) és kinyomtatása (1910-ben) között telt el, változást hozott Plocki rabbinak a Jeruzsálemihez való hozzáállásában. A könyv eredeti célja 1908-ban „tisztázni Izrael bölcsei előtt, mi az, amit vizsgálni kell ennek a Jeruzsáleminek az ügyében és a nemzedék bölcseinek és nagyjainak a feladata dönteni ezekben a dolgokban”, kényszeríteni Friedländert, hogy „hogyan tisztázza előttünk a kézirat eredetét”. A könyv megjelenése előtt azonban megállapítja, hogy „ez az ember hamis minden tettében, és lételeme a hazugság”, és a véleménye abba az irányba kezd elmozdulni, hogy maga a Jeruzsálemi is hamis.

Ugyanakkor még ekkor sem utasítja el a szerző teljességgel a Jeruzsálemit. A guri rebbével egyetemben, mindketten még reménykedtek abban, hogy Friedländer megmutatja a kéziratot és bebizonyosodik a Jeruzsálemi hitelessége. Erről írt (1909. február 3.) Menáchem Mendel Alter rabbi, Pabianice rabbija, a guri rebbe fivére¹⁰⁵¹: annak ellenére, hogy „nagyon hajlik arra a megállapításra..., hogy hamisítással állunk szemben”, még sem tagadta meg teljesen, és azt akarta, hogy Friedländer „mutassa meg mindenkinek, kik azok, akiket megemlít Bevezetőjében, akiktől a kéziratot kapta, és hol tartózkodnak”.

A szerző felfogását az alábbi részlet fejezi ki, amelyet 1910-ben írt¹⁰⁵²:

...Azt Slomo Friedländer rabbi is tudja, hiszen többször megírtam neki, hogy én nem vagyok egyik oldalon sem, csak az igazságot akarom kideríteni ... Én most is azt állítom, hogy a Jeruzsálemi felőli kétségeket főleg a kiadó múltja, hazugságai, és korábbi hamisításai sugallják, mint ahogy írtam is annak idején az *Ohel Jichák* szerkesztőjének, hogy meg kell vizsgálni a kiadót, hogy istenfélő ember-e, és nem gyanúsítható-e hamisítással.

1912-ben, már a könyv megjelenése után ugyanígy írt az egyik híres chászid rebbének¹⁰⁵³:

Az „Emlékirat az utókor számára” írásomnak célja egy volt, tisztázni, hogy az az ember minden dolgában hamisított. Ezt kénytelenek vagyunk tisztázni, mivel a Jeruzsálemi iránti bizalom elvesztése is kizárólag annak tudható be, hogy szörnyű hamisításokat követett el.

---

¹⁰⁵¹ Lásd a 705. jegyzetnél.

¹⁰⁵² *Uo.* 99. old.

¹⁰⁵³ PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* 68. old. 1. paragrafus.

Joszf Engel (1859-1919), krakkói rabbinak írott levelében is¹⁰⁵⁴ elismeri a szerző, hogy még mindig kételkedik: „...Meg akarom tudni az igazságot, hátha mégis tévedünk, és ez az ember istenfélő tóratudós, és nem gyanúsítható hamisítással ...”. Ez a kétely megmaradt benne azután is, hogy a könyve megjelent, amiképpen erről az egyik híres nagy rebbének írt¹⁰⁵⁵: „a lényege a dolognak, amit Tisztelt Szent Tudós Uram írt, hogy mindenestre kétséges a dolog... én is ezt írtam a könyvemben...”.

A szerző álláspontját a következőképpen rajzolhatjuk meg: a Jeruzsálemi első tanulmányozása folyamán furcsa részek tűntek föl neki, amelyek arra indították, hogy szorgalmazza a kézirat tanulmányozását, hogy kiderüljön, azok a részek szó szerint valóban úgy találhatók benne. Ebben az időszakban még tóratudósként tekintett Friedländerre. Az alatt a két év alatt, amíg Friedländerrel levelezett, hogy rávegye, mutassa be a kéziratot bemutassa, rájött, hogy „ez az ember hamis minden tettében, és lételeme a hazugság”. Mivel a kiadó nála teljesen elvesztette az erkölcsi hitelét, már nem volt elég többé neki a kézirat, hanem szükségesnek tartotta a kézirat tulajdonosainak kilétét és címét is tisztázni. Ugyanakkor az összes ellenérv dacára a Jeruzsálemi szövegét még mindig nem tudta bizonyítottan hamisnak tekinteni, így hitelessége továbbra is csak kétséges maradt a szemében.

A guri rebbe és Plocki rabbi nem az első voltak, akik felfedezték, hogy a Jeruzsálemi hamis

Aron Surasky a *Ros Golát Ariel* c. könyvében leírja a guri rebbe életét. Többek közt ezt írja¹⁰⁵⁶:

Mesterünk az első volt nemzedéke tóratudósai között, aki felhozta a hamisítás gyanúját a Jeruzsálemivel kapcsolatban, és ezzel felnyitotta szemét a lángeszű Dov Árje Ritter rabbinak Rotterdamból, aki gyorsan nyilvánosságra hozta gyanúját.

---

¹⁰⁵⁴ PLOCKI: *SAÁLU* 112 old.

¹⁰⁵⁵ 70. old. 5. paragrafus.

¹⁰⁵⁶ 1. rész 360. old. SURASKY: *CHÁSZID RABBIK*, 3. rész, 326. old. azt írja: „Mivel megérett nála a felismerés a kétség nélküli hamisításról, a kiadó pedig hirtelen eltűnt, ezért Méir Dám rabbi elhatározta, hogy kiadja a könyvét...” – A leírás itt sem pontos.

Mesterünk Méir Dán Plocki rabbihoz is fordult, emléke legyen áldott, hogy vesse bele magát a vitába, a teljes igazság felderítése érdekében.

Hasonló tartalommal ír a rabbinikus *Jesurun* évkönyvének szerkesztősége is, „A *Klé chemdá* c. könyv szerzőjének vitája a történelmi hamisítók ellen” c. cikkben¹⁰⁵⁷:

A rengeteg erény között, amellyel Izrael nagyjait megkoronázták minden időben, lényeges szerepe van az éles kritikai szemnek is, amely képes a dolgok mélyére látni és helyesen vizsgálni a dolgokat... 1910-ben írta meg könyvét a *Sáálu slom Jerusálájim*ot, ebben a könyvben ragyogóan kiviláglott kritikai érzéke... Ez a hamisító, aki kezdetben nagyon sok jó embert elkápráztatott, elesett, elterült Méir Dán rabbi éles tolla és mély elemzése alatt, aki felfedte szégyenét és bebizonyította a hamisítást.

Kritikusan szemlélve a történeteket, meg kell mondanunk, hogy a történelmi tények nem ezt támasztják alá. Nem igaz, hogy a guri rebbe és Plocki rabbi lettek volna azok, akik leplezték a Jeruzsálemi hamisságát. Plocki rabbi erénye nem ebben rejlik, hanem mélyreható tóratudásában és értékes könyveiben. Nem szabad elfelejtenünk, hogy amikor könyve 1911-ben megjelent, az akadémikus közösség többsége már három éve, 1907-1908-ban kimondta, hogy hamisításról van szó¹⁰⁵⁸. A *Tél Tálpijot* szerkesztője hasonlóan kimondta már akkor, hogy a könyvnek „tűz” az ítélete¹⁰⁵⁹. Sőt, amikor 1911-ben a könyve megjelent, Plocki rabbinak és a guri rebbének még voltak titkos reményei, hogy talán mégis kiderül, a Jeruzsálemi valós és hiteles. Megállapíthatjuk tehát, hogy annak sincs semmi alapja, hogy dr. Ritter nem a saját meggyőződéséből írta volna a cikkeit, és nem lehet a hamisítás felfedezését a guri rebbe dicsőségére írni.

Nagy értéke van a *Sáálu slom Jerusálájim* c. könyvnek, de nem a hamisítás felfedezésében, hanem abban, hogy folytatta a publikációkat, és dokumentálta és összefoglalta Friedländer hazugságait és mesterkedéseit.

A könyv pontos leírásának az egyik szerző a legavatottabb kimondója¹⁰⁶⁰:

---

¹⁰⁵⁷ II. rész, 1997. április, 680. old.

¹⁰⁵⁸ Lásd fent a 15. fejezetben.

¹⁰⁵⁹ Lásd fent a 8. fejezetben.

¹⁰⁶⁰ EILBIRT: *KODÁSIM HAMISÍTÁSA* 23. old.

Az elsők, akik ebben az ügyben publikáltak, Dov Árje Ritter rabbi..., Dávid Weitzen¹⁰⁶¹ rabbi... és Baer Ratner rabbi voltak... Mindannyian különböző, sziklaszilárd bizonyítékot hoztak arról, hogy a szöveg összemásolva és hamisítva állt össze. De az az ember, aki az ügyet a legszélesebb nyilvánosság elé tárta, a bölcs Méir Dán rabbi volt...

---

¹⁰⁶¹ A váci Katzburg Dávid rabbiról van szó. Lásd még az Előszóban, a 7. jegyzetnél.

22. fejezet

A Sáálu slom Jerusálájim hatása a rabbinikus világban

Volt olyan elemző, aki így írt a Plocki rabbi *Sáálu slom Jerusálájim* könyvéről¹⁰⁶²: „Ez a publikáció megalapozta a Jeruzsálemivel szembeni bizalomvesztést, melynek nyomán Izrael bölcseinek többsége hátat is fordított a kiadónak, [Friedländernek]”. Mivel a tudomány embe-
rei már rég hamisnak nyilvánították a Jeruzsálemit¹⁰⁶³, csupán az a feladatunk maradt, hogy megvizsgáljuk, valóban milyen hatása volt ennek a könyvnek a rabbinikus világban.

Az ostrowieci rebbe: „Nem zárultak be a felelet kapui!”

Méir Jechiél Hálévi Holtzstock rabbi, Ostrowiec Świętokrzyskiból, 1851-ben született és 1928-ban halt meg. Lengyelország legnagyobb chászid vezetői közé tartozott. Híres volt éles elméjéről és hihetetlen szorgalmáról a Tóra tanulmányozásában. A *Méir éjné cháchámim* című könyv és további könyvek szerzője. Még a *Sáálu* megjelenése előtt Plocki rabbi elküldte neki könyvét kézirat formájában, hogy meghallgathassa véleményét, és elnyerje támogatását. A Rebbe a következőt válaszolta neki¹⁰⁶⁴:

Az új Jeruzsálemi ügyében, melyről kétségeket fogalmaztak meg, és a mélyen tisztelt Tudós is kritizálta több helyen:

Íme, lehetetlen az, hogy a Jeruzsálemiről a felmerült kételyek alapján döntsünk, mivel nem zárultak be a felelet kapui¹⁰⁶⁵. Hiszen az igazi Jeruzsálemiről, amely a mi életünk, nincsenek kérdések és érthetetlen részek? Így írta maga a Ráávád¹⁰⁶⁶ is, hogy a Jeruzsálemiből és a Toszeftából nem lehet tiszta következtetésekre jutni, és ennek ellenére az a Szentek szentje. Ezzel együtt egyetértek a tisztelt bölccsel, hogy kötelezzük a Jeruzsálemi kiadóját a kézirat megmutatására. Csakhogy én fordítva vélekedem, mint Mélyen Tisztelt Uram, Isten adjon hosszú és jó éle-

---

¹⁰⁶² PLOCKI: *ÚJLEVÉL* 67. old.

¹⁰⁶³ Lásd a 8. és 15. fejezetet.

¹⁰⁶⁴ PLOCKI: *SÁÁLU* 11. old. (az első).

¹⁰⁶⁵ Mondás, ami sokszor szerepel a responsum irodalomban, lásd például *Chávot Jáir*, Frankfurt, 1699, 15., 134. fejezet; *Svut Jáákov* I. kötet, Lwów, 1897, 45. fejezet; *Söilát Jábec* I. kötet, Altona, 1739, 3. fejezet.

¹⁰⁶⁶ *A második tized szabályai* 1:10. A Ráávádról lásd a 76. jegyzetnél.

tet, ámen. Mégpedig hogy igaz az, amit a kiadó állít, hogy nála meg volt a kézirat, viszont minden erőfeszítést meg kell tennie ahhoz, hogy megmutassa¹⁰⁶⁷, ne keltse rossz hírét a szent könyveknek. Mert ha ezt elhanyagolja, akkor ő lesz az, aki oka lesz a Jeruzsálemi rossz hírének, és ennek a bűne, Isten őrizz, őt terheli. Tehát egyetérték a bölcs rabbikkal, Isten adjon hosszú életet, ámen, mindenben, amit a bölcs kiadó rabbinak parancsolnak.

Íme elmélyültem egy pár helyen a Jeruzsálemiben, ott, ahol tisztelt uram kritikát fogalmazott meg, és itt mellékeltem, amit írtam. Ha gondolja, közreadhatja változtatás nélkül¹⁰⁶⁸...

Nem teljesen világos számomra, mit érthetünk az alatt, amit ír: „én fordítva vélekedem, mint Mélyen Tisztelt Uram...”. Hiszen valójában ugyanazt írja, mint Plocki rabbi? Lehet, hogy ezt úgy érti, hogy ellentétben Plocki rabbival, ő nem abból indul ki, hogy az új Jeruzsálemi hamis, hanem abból, hogy igaz, és ezt csak meg kell erősíteni a kézirat felmutatásával, hogy elhallgattassa a kétségeket támasztókat.

Plocki rabbi kinyomtatta az ostrowieci rebbe megjegyzéseit könyve végén az 55-73. oldalon. A rebbe a rá jellemző nagy szakértelemmel és éles okfejtéssel a szerző által felhozott 50 probléma közül 13-at megválaszol. Plocki rabbi a következő pár soros bevezetőt fűzi az íráshoz:

Az utolsó, de legkedvesebb: Íme közreadok itt egy kedves és élvezetes írást, amely teli van mély fejtegetésekkel... megjegyzések ezek arra a kéziratra, amelyet küldtem neki, fenti írásomból. Ebben hihetetlen elmélyülési képességről tesz bizonyosságot, amellyel ki tud simítani hibákat értékes szövegekkel, teli nagy értelemmel, fénylő tudással. Ezek a szent szavai:...

Az ostrowieci rebbe Jeruzsálemet támogató véleménye nem volt ismeretes mindaddig, amíg a *Sáálu slom Jerusálájimban* meg nem jelent nyomtatásban¹⁰⁶⁹. Így aztán a könyv megjelenése után rögtön rávetette magát Friedländer a nagy lehetőségre, és arra kérte a rebbét,

¹⁰⁶⁷ Lásd a 705. jegyzetnél, a guri rebbe reakcióját erre.

¹⁰⁶⁸ Később Plocki rabbinak szóló levelében válaszol különböző megjegyzéseire, és újra azt írja (PLOCKI: *SÁÁLU* 75. old.): „A nyomtatás kapcsán, az, amit írtam tisztelt uramnak, ha nem túl nehéz ez neki, akkor ki lehet nyomtatni mindent, amit írtam. Ha Isten is úgy akarja, nem lesz kára ebből, de ennek ellenére azt tegyen, amit jónak talál, semmit nem fogok rossz néven venni”.

¹⁰⁶⁹ *Cherev nokemet* 19-20. old.

hogyan írja meg álláspontját Plocki rabbi „Emlékezet az utókor számára” című cikkéről, amely a könyv végén jelent meg. A rebbe a következőket válaszolta Friedländernek (1911. május 9):

Rengeteg béke és áldás a tisztelt, bölcs rabbinak, aki éles eszű és nagy tudású, egy könyvekkel teli kosár, erős kalapács, Izrael fénye, tartóoszlop, a tökéletes tudós, Slomó Jeudá Algazi rabbi, Isten adjon hosszú és jó életet, ámen, a Jeruzsálemi *Kodásim* kiadója.

Miután érdeklődök hogyléte után. Kézhez kaptam a Nagyméltóságú Lángész levelét, illetve a Jeruzsálemi *Zváchim* és *Éráchin* köteteket. Csodálkozom, hogy mélyen tisztelt uram még kételkedik, és esetleg azt gondolja, egyetértettem azokkal a rágalomokkal és szégyenekkel, melyeket ott írnak (a *Sáálu slom Jerusálájim* kiadványban). Nézzon bele, mélyen tisztelt uram, ott megjelent levelemben, és láthatja, hogy én épp az ellenkezőjét írtam. Azt, hogy a Tisztelt Bölcs mutassa meg a kéziratot, hogy befogja a kételkedők száját. Amúgy pedig soha senkit nem szoktam elutasítóan megítélni, hanem inkább pozitívan, különösen egy ilyen nagy embert, mint Ön. Legyen az Isten akarata, hogy megszabadítsa minden el-lenségétől!...

A *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) könyvben megjelent még egy levél az ostrowieci rebbétől (dátum nélkül):

Tisztelt rabbinak, aki éles eszű és nagy tudású, egy könyvekkel teli kosár, erős kalapács, Izrael fénye, tartóoszlop, Slomó Jeudá Algazi rabbi, Isten adjon hosszú és jó életet, ámen, a Jeruzsálemi *Kodásim* kiadója.

Miután érdeklődök hogyléte után. Megkaptam levelét, és íme válaszom a következő a Jeruzsálemi kapcsán, amit kiad: Ahogyan látom Magyarország és Galícia bölcseinek szavait, kik közül többeket istenfélő nagy tóratudósnak ismerek, akik tanúskodtak az Ön nagy bölcsességéről, illetve arról, hogy saját maguk látták a Jeruzsálemi kéziratát. Így aztán fölöslegesnek tűnnek nekem azok a kételyek, melyeket tisztelt urammal és a Jeruzsálemivel szemben fogalmaztak meg egyesek.

Emiatt arra fogok kérni mindenkit, hogy legyenek barátságosak a kiadóval, mindenütt ahova csak elmegy, ahogyan ez kijár egy hozzá hasonlatos tóratudósnak, támogassák, és vegyenek a Jeruzsálemi könyveiből...

A két levél hitelességében nem lehetünk biztosak, ugyanis forrásuk egyedül a Friedländer-féle *Cherev nokemet*. Ugyanakkor, ami a tartalmat illeti, semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy többé-kevésbé megfelelnek a rebbe véleményének, melyet a *Sááluban* is olvashatunk. Első ránézésre a Friedländert illető jelzők hamisításra vallanak, ugyanis az itt szereplő felmagasló dicséreteket („erős kalapács, Izrael fénye, tartóoszlop”) általában csak híres, nagy tudósoknak szokták írni. A Talmudban¹⁰⁷⁰ Jochánán ben Zákáj rabbit illetik ezekkel a szavakkal. De ez mégsem lehet bizonyítéka a hamisításnak, hiszen Plocki rabbihoz címzett leveleiben is használja az ostrowieci rebbe ezeket a jelzőket.

Náchum Weidenfeld, Dąbrowa rabbija: „a bizonytalanságot még nem oldotta fel...”

Náchum Wiedenfeld rabbi Grzymałowban született 1875-ben (apja Jáákov rabbi, 1840-1894, a *Kocháv miJáákov* könyv szerzője), 1939-ben hunyt el. 1897-től 43 éven át, a Holocaustig Dąbrowa Tarnowska rabbija volt. Galícia nagyjai közé tartozott, a *Cházon Náchum* responsum kötet szerzője¹⁰⁷¹.

1911. március 10-én Plocki rabbinak címzett levelében¹⁰⁷² megköszöni a neki küldött *Sáálu* könyvet, nemesnek nevezi a törekvést az igazság felfedezésére¹⁰⁷³, majd azt írja, hogy „habár tisztelt uram bemutatta a kiadó valós kilétét... ezzel együtt maga a Jeruzsálemi körüli bizonytalanságot még nem oldotta fel...”. Weinfeld rabbi úgy vélekedik, hogy Plocki rabbi bizonyítékai a szöveggel kapcsolatban nem annyira erőteljesek, mivel ezek főleg a logikai diskurzus érvei. Maga is felvet némi kételyt, majd erre a következtetésre jut:

Mindezek után én nem nagyon szeretnék egymagam ítélni a Jeruzsálemi hamisságának az ügyében, csak megmutatom a helyeket, melyek gyanúsak és az ügyet a nagyobbakra hagynám, hogy ők döntsenek és hozzanak egyértelmű ítéletet...

20 év elteltével, 1933. június 26-án¹⁰⁷⁴ Wiedenfeld rabbi újra tárgyalja a Jeruzsálemit, és ismét feleleveníti a kételyeket:

---

¹⁰⁷⁰ *Brácho* 28b.

¹⁰⁷¹ Bilgoraj 1939.

¹⁰⁷² *Cházon Náchum* 52. fejezet.

¹⁰⁷³ A RiDBáz nevében idéz itt, lásd a 956. jegyzetnél.

¹⁰⁷⁴ *Cházon Náchum* 9. fejezet, 5. paragrafus.

...kételyeket ébreszt néhány helyen, hogy minden közismert homályos vagy nagyon újszerű kijelentés hirtelen megkapja alapjait a Jeruzsálemiben... Ez csak azt mutatja, hogy a kodifikátorok szavait utánozza, hogy egyféleképpen szóljanak. Régen volt, hogy váltottam pár levelet az áldott emlékű bölcsek Mair Dán rabbival, aki megírta a *Sáálu slom Jerusálájim* című könyvet a Jeruzsálemi hamisságát bizonyítandó, de egészen máig a Jeruzsálemi nem került ki a bizonytalanság területéről...

Láthatjuk, hogy a vita egyik oldalát sem feltételek nélkül elfogadó Weidenfeld rabbi éppen azt tekinti a Jeruzsálemi kapcsán a legnagyobb gyanút ébresztő jelnek, amit Friedländer a legerősebb bizonyítékként hirdetett. Friedländer egyik hatásos bizonyítéka ugyanis az volt, hogy az új Jeruzsálemiben sok korai talmudmagyarázó és kodifikátor olyan kijelentéseire találunk forrást, amelyet eddig nem tudtunk mire vélni. Weidenfeld szerint épp az ilyen egyértelmű egybeesések bizonyítékai annak az igyekezetnek, hogy valaki mesterségesen törekedett a Jeruzsálemi hitelességének lehető legjobb alátámasztására. De ennek ellenére nem tartja a kérdést lezártnak, mivel a híres nagy rabbinikus Bölcsek nem mondták ki a végső ítéletet.

Ehrenreich Slomó Zálmán Szilágysomlyó rabbija: „A *Sáálu slom Jerusálájim* könyv felfedte a gyalázat forrásának helyét”

Ehrenreich Slomó Zálmán rabbi, Szilágysomlyó rabbija 1863-ban született és a Holocaustban halt meg 1944. július 2-án. Egyike volt Magyarországnak legnagyobb és legtermékenyebb rabbijainak. Több tucat könyvet írt, közülük kommentárokat a korai talmudmagyarázók műveire: *Even Slomó* címmel a mainzi Eliezer ben Nátán rabbi (1090-1170) *Even Haezer* c. könyvéhez¹⁰⁷⁵; *Moorot Slomó* címmel, a provençai Zaráhjá Hálévi (XII. század) *Hámáor* c. könyvéhez és a Náchmánidesz *Milchámot Hásém* című könyvéhez.

A *Lechem Slomó* című responsum kötetében¹⁰⁷⁶ hosszasan tárgyalja Ávráhám rabbi (1186-1237), a Maimonidész fia *Birkát Ávráhám* responsum könyvének¹⁰⁷⁷ 17. fejezetét, majd így ír:

---

¹⁰⁷⁵ Szilágysomlyó 1926.

¹⁰⁷⁶ *Orách chájim* 59. fejezet 10. paragrafus.

¹⁰⁷⁷ Lyck 1860.

Nem tartogatom nyelvem alatt, hogy nagyon erősen meg vagyok győződve arról, hogy ez a levél nem Ávrahám rabbi tollából származik, hanem valaki meghamisította... a mi időnkben is valaki kiadta a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét, melyről jómagam láttam a RiDBáz véleményét, hogy hamis és hazug. Nagy bűneink által nagy bölcseket megtévesztett, de később kiderült szégyene, mert rájöttek, hogy a kiadó többször is nevet változtatott stb... (A *Sáálu slom Jerusálájim* című könyvben – Lengyelország egyik nagyjának tollából – melyet most kaptam könyvem nyomtatásakor, rámutat a könyv tisztátalan forrására)...

A *Lechem Slomo* responsum kötet 1924-ben jelent meg.

Grósz rabbi „....megkapta a könyvemet... elismeri, hogy ő is bizonytalan”

Plocki rabbi 1912-ben írott levelében megemlíti, hogy Grósz Chájim Dov rabbi, Petrova dájánjának álláspontja¹⁰⁷⁸ megváltozott, miután kézhez kapta a könyvét¹⁰⁷⁹:

Mellékelem a petrovai bölcs rabbi, fénye ragyogjon, levelét, aki egyik nagyon erős támogatója volt. Írt nekem, miután megkapta a *Sáálu slom Jerusálájim* könyvemet, és benne látni fogja tisztelt, szentséges dicsősége, Isten adjon hosszú és jó életet ámen, hogy ő is és az elhunyt brzezanyi bölcs is elbizonytalanodtak attól, miután kutatták, megvizsgálták és látták, hogy amit a Bevezető tanulmányban írt a Jeruzsálemi megtalálásáról a szefárd fivére és Szulimán Benvenisti által, az mind hazugság. Ebből [a mellékelt levélből] láthatja tisztelt, szentséges dicsősége, hogy bár megsértettem a petrovai rabbit a könyvemben, nem haragszik rám, sőt elismeri, hogy ő is bizonytalan és egészséget kíván nekem sok szeretettel, hiába volt ő a Slomó Friedländer tartópillére, mert az igazság határozza meg az útját...

Ennek a négy neves rabbinak a reagálásból a *Sáálu slom Jerusálájim* kapcsán láthatjuk, hogy Plocki rabbi könyve a rabbik többségében komoly kétségeket ébresztett a Jeruzsálemi hitelességét illetően.

¹⁰⁷⁸ Lásd a 19. fejezet részletesen.

¹⁰⁷⁹ PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* 89. old. 2. paragrafus.

23. fejezet

Friedländer válaszai a Sáálu slom Jerusálájim könyvre**1911 májusa: Friedländer bejelenti, hogy válaszkiadvány szerkesztésével foglalkozik**

A rabbinikus havilapban, az *Ohel Jichák*ban, amely Szatmáron jelent meg Klein Jichák helyettesrabbi szerkesztésében, az 1911. májusi szám 12. oldalán a válaszrovatban ezt olvashatjuk:

Sokaknak kérdésére a *Sáálu slom Jerusálájim* könyvvvel kapcsolatban, amely bírálja a Jeruzsálemi *Kodásimot* és a kiadójának személyét: Vajon mit válaszolt erre a kiadó, a bölcs Slomo Jeudá rabbi? Íme itt elújsághatjuk, hogy jelenleg szent munkát végez, és egy füzetet készül megjelentetni, amely az illető könyvre vonatkozó válaszokat tartalmazza, a híres bölcsek igazoló leveleivel együtt, akik személyesen ismerik és támogatják őt szavaik papírra vethető dicsérő harmatával. Én, aki olvasója vagyok az orthodoxia újságjának, a *Máchziké Hádát*nak, amely *Lwów*ban jelenik meg, úgy látom, hogy ott az új [vagyis május] havi számban közreadtak egy hosszú cikket egy nagy rabbitól, aki a bölcs kiadó mellett foglal állást. Nyisd hát fel szemedet, és lásd meg!

Annak ellenére, hogy Klein rabbi itt azt üzeni Friedländer nevében, hogy ő maga „készül megjelentetni egy füzetet, amely az illető könyvre vonatkozó válaszokat tartalmazza”, ténylegesen azonban nem jelent meg olyan füzet, amelyben az szerepel, hogy azt Friedländer állította volna össze.

Hosszú cikk Plocki rabbi és könyve ellen a Máchziké Hádát újságban

A *Máchziké Hádát* újság 1911. április 28-i számában¹⁰⁸⁰ rátaláltam arra a cikkre, amelyről Klein rabbi azt írja, hogy „hosszú cikk, amely a bölcs kiadó mellett foglal állást”. A cikk magában foglalja a *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) később megjelenő vitairat nagy részét, kisebb nagyobb változtatásokkal.

---

¹⁰⁸⁰ 33. évfolyam, 24. szám

A szám nálam lévő fénymásolata nem teljes, így hiányzik belőle, többek között a kezdete és a vége, úgyhogy rejtély marad a számomra, ki az „a nagy rabbi”, aki a cikk szerzője és aki a „kiadó mellett foglal állást”.

Úgy tűnik, hogy az alig pár hónappal később megjelenő *Cherev nokemet* ennek a cikknek egy későbbi, kiegészített változata.

1911 nyara: megjelenik a *Cherev nokemet* (Megtorló szablya)

1911 nyarán¹⁰⁸¹ megjelent a 40 oldalas vitairat, melynek a címlapja a következőket tartalmazta:

Az Áldott Isten segítségével.

Cherev nokemet (Megtorló szablya)

Megtorolja Szent Tóránk és művelőinek bosszúját.

Nyílt válasz Méir Dán Plocki úrnak az orosz-lengyelországi Wartából arra, amit hamis irományában közölt *Sáálu sdom Jerusálájim* címen szent Jeruzsálemink *Kodásim* rendje és a bölcs rabbi kiadó és kommentátora ellen – Isten adjon neki hosszú és jó életet –...

Mindezt Isten segítségével rendeztem Szent Tóránk tiszteletére és a nagy bölcs tóratudós tiszteletére. Röviden, a sok rendelkezésemre álló anyagból. Itt a Király városában, Bécsben a kis **Joszéf**, az emléke legyen áldott, J. bölcs rabbi fia, Hákohen.

Sz[inér]váralja, Wider Jákób mágánás úr, fénye ragyogjon, nyomdájában

1911-ben.

Az 1908-as *Der Israelit*¹⁰⁸² szintén megemlíti: „...Kiáltvány, amelyet a tanítványa, Joszéf Hákohen rabbi, Galícia egyik főabbija nyomtatott ki” Friedländer védelmében. A *Léc hájájin* (A bor bohóca) című válasz-röplapban Rosenberg is megemlíti a *Cherev nokemet* kiadványt „melyet barátom, a bölcs Joszéf Hákohen rabbi jelentetett meg”. Ezen a két említésen kívül sehol sem találtam nyomát Hákohen rabbinak, aki e vitairat szerzője. Friedländerrel való kap-

¹⁰⁸¹ A 18-19. oldalon Klein Jichák rabbi 1911. június 4-i levele még olvasható.

¹⁰⁸² 1908. február 6. szám 18. old. vége.

csolata sem világos, mert miközben a *Der Israelit* Friedländer tanítványa tünteti fel, maga Jozsef rabbi a vitairatában nem jelöli meg magát mint a nagy mester tanítványaként. Feltehetően ő sem más, Rosenberghez hasonlóan, mint maga Friedländer. Ezt a feltételezésemet támasztja alá az is, hogy Friedländer készülő, Klein rabbi által szóvá tett kiadványa, „amely az illető könyvre vonatkozó válaszokat tartalmazza”, tökéletesen illik a végül Hákohén nevében megjelnt *Cherev nokemetre*.

A Sáálu slom Jerusálájim elleni bírálat lényege

A Plocki rabbival folytatott vita szövege nagyon durva stílusú, sértő és megalázó. Ezt jól ismerjük az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) kiadványból és úgyszólván minden reakcióból, ami Friedländer környezetéből érkezett. Plocki rabbit soha sem nevezi rabbinak, hanem csak a nevén szólítja. Habár érdemes megjegyezni, hogy a *Mácziké Hádátban* megjelent cikk is hasonlóan kritikus volt, ott még Plocki rabbi személyét nem támadta annyira megalázóan, mint itt, és a neve mellett mindig a rabbi titulus szerepelt.

A vitairatban a tőle már megszokott lekicsinylő személyeskedéseken túl arra a tényre koncentrál, hogy a *Sáálu* nagy része (az első 80 oldal) a később általa hamisnak nyilvánított Jeruzsálemit elemzi, úgy elmélyülve részleteiben, mint aki látszólag hitelesnek fogadja azt el. „Most hát minden olvasó felteheti az együgyű kérdést: Ha való igaz, amit állítasz, hogy a Jeruzsálemit saját szívéből költötte a bölcs rabbi, a kiadó, és ő pedig nem más mint egy jellemtelen, minden bűnnel gyanúsítható ember... akkor hát mi értelme van ilyen bűnös és üres szavak mély elemzésének” – teszi fel a kérdést¹⁰⁸³. Azt is Plocki rabbi szemére veti, hogy az általa közreadott, közte és Friedländer közötti levelezés nem hogy nem bizonyítja Friedländer hamisságát, hanem épp ellenkezőleg „mindegyik levél teli van udvariassággal, illemmel és szerénységgel”¹⁰⁸⁴. Azt is felveti, hogy nem igaz Plocki állítása, miszerint nem látta senki a kéziratot, ugyanis több rabbi személyesen tanúskodott róla, hogy látta azt. Végül azt hozza fel Plocki megbízhatatlanságának bizonyítékaul, hogy ilyen sokat várt könyvének kinyomtatásával. „Ha már 1908-ban rájött, hogy a kézirat hamis, és a kiadó szélhámós... akkor miért hallgatott erről egészen 1911-ig?”¹⁰⁸⁵.

---

¹⁰⁸³ *Cherev nokemet* 7-8. old.

¹⁰⁸⁴ *Uo.* 8. old.

¹⁰⁸⁵ *Uo.* 26. old.

Rabbik támogató és lelkesítő nyilatkozatai

A könyv elején¹⁰⁸⁶ szerepel Méir Jechiél Hálévi Holtzstock ostrowieci rebbe, a híres Jiszráel Méir Kagan rabbi Raduńból és Mose Meisels przemysli rabbi támogató nyilatkozata. Ezenkívül újra megjelenik¹⁰⁸⁷ a Friedländer által írt Jeruzsálemi *Jövámot* 1905-ös kiadása alkalmával keletkezett 12 ajánlólevél¹⁰⁸⁸, és szerepelnek még benne „élő bölcs rabbik nyilatkozatai a Jeruzsálemiről és kiadójáról. A bölcs kiadót ezek a bölcs rabbik mind személyesen ismerik”¹⁰⁸⁹. A könyv ezután 14 levelet közöl¹⁰⁹⁰, főleg 1910-1911-ből. Mindezeket túl szerepel az ostrowieci rebbének egy további levele¹⁰⁹¹, illetve két levél Plocki rabbitól is.

A raduńi Kagan rabbi: „ezek a szent mestereink szavai... nincs helye semmilyen kétségnek”

Jiszráel Méir Kagan rabbi Raduńból (Vilna mellett) 1838-ban született és 1933-ban halt meg. Ő volt a Holokauszt előtti nemzedék litván zsidó közösségének az egyik legfontosabb vezetője. Sok könyvet írt, de ezek közül a legfontosabb a *Cháféc chájim* (Vilna, 1873) és a *Smirát háláson* („Vigyázzunk a nyelvünkre [a rágalmaktól]”, Vilna, 1876), a *Misná brurá*, amely a *Sulchán áruch Orách chájim* életviteli szabályainak magyarázata (Varsó, 1884-1898).

Lelkes támogató levelében (1911. június 9.) így írt Friedländernek:

---

¹⁰⁸⁶ 3-5. old. Az ostrowieci rebbe leveleit a 22. fejezetben idézem.

¹⁰⁸⁷ 10-13. old.

¹⁰⁸⁸ Ezekről lásd fent a 2. fejezetben.

¹⁰⁸⁹ 13. old. vége. WEINGARTEN: *FRIEDLÄNDER VALLOMÁSAI* 286. old. így írt: „A füzetben többször tíz levél van rabbiktól, akik mintha a Jeruzsálemi eredetisége mellett tanúskodnának. Tulajdonképpen nagyon sok levél ezek közül meg sem említi a Jeruzsálemit, csak Friedländert dicsőítik, mint Tálmu tudóst és nagy szónokot. És azok a rabbik, akik mégis megemlítik a Jeruzsálemit, csak érintőlegesen említik meg, anélkül, hogy megállapítanak, hogy ez a valódi Jeruzsálemi, vagy nem ez a Jeruzsálemi, csak igazolják, hogy megkapták a könyvet a *Chések Slomo* kommentárjával a Jeruzsálemi talmudról, és tudatják, hogy küldik az ellenértékét.” Weingarten nem vette észre, hogy az első 12 levél egyáltalán nem foglalkozik a Jeruzsálemi *Kodásim*mal, de a 14 utolsó levél kimondottan megemlíti a Jeruzsálemi *Kodásim*ot, és a legtöbb konkrétan a *Zváchim-Éráchin*ra hivatkozik.

¹⁰⁹⁰ 14-19. old.

...annak ellenére, hogy pillanatnyilag még csak keveset tanultam ebből a Jeruzsálemiből, azt máris látom, hogy ezek szent mestereink szavai. Ez még világosabb lett számomra, miután megszereztem a bölc Rőfáél [Gordon] rabbitól a *Chulin* traktátus kéziratát, melynek papírjából látszik, hogy több száz éves. Szerintem nincs helye semmilyen kétségnek ebben az ügyben. Ami a szíveket ebben a kérdésben szembe állította, az bizony a Sátán műve.

Az pedig, hogy Ön, tisztelt bölc ettől szenved, nyilván ismeri áldott emlékü Bölcseinknek azt a mondását¹⁰⁹², hogy három jó ajándékot adott az Örökkévaló Izraelnek, de mindegyiket csak szenvedés által kapta meg. Az első a Tóra, stb. Főleg, ha egy zsidót egyedül ér ilyen érdem, hogy osztályrésze lesz egy ilyen félelmetesen nagy dologban, akkor különösen sokat kell szenvednie. Fogadalom nélkül megígérem, hogy mindent meg fogok tenni az ügyért, amit a képességeim megengednek, és remélem, hogy az Örökkévaló segítségemre lesz ebben...

Kagan rabbi töretlen hite a Jeruzsálemi hitelességében abban is megmutatkozik, amit Rőfáél Gordon rabbi írt a *Káljá orév* (Lesőijesztő) írásában¹⁰⁹³, melyet ehhez a könyvhöz csatolt:

Nincs olyan tehetség, nem csak a bölc kiadóban, hanem a nála sokkal nagyobbakban sem, hogy ilyen egész talmudi diskurzusokat találjon ki és állítson össze csak úgy a szívéből... Ezt erősítette meg nekem a Cádik, a Világ alapja¹⁰⁹⁴, Jiszráél Méir Kagan, a *Cháféc chájim* és a *Misná brurá* szerzője, amikor nálam tett látogatást, és látta a kéziratot. Azt mondta, kétli, hogy ezt a munkát akár Maimonidész is elvégezhette volna.

Kagan rabbi lelkesen támogatta a Jeruzsálemit, és ez nagyon nagy hatást keltett, amint ezt nyomon követhetjük Jekutiél Árje Kamelhar rabbi írásában is (1915. január)¹⁰⁹⁵:

...Előttem van a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje, melyet egy régi, megviselt kézirat alapján nyomtattak ki, melyet a cádik bölc, Iszráél Méir Kagan rabbi, Isten adjon hosszú és jó életet, ámen, a Cháféc chájim szerzője is látott...

---

¹⁰⁹¹ 19-20. old.

¹⁰⁹² Talmud, *Bráhot* 5a.

¹⁰⁹³ 31. old.

¹⁰⁹⁴ *Példabeszédek* 10:25. alapján.

¹⁰⁹⁵ *Hácofe lödoro*, Jeruzsálem, 1987, 90. old.

Kagan rabbi annyira biztosra vette a Jeruzsálemi hitelességét¹⁰⁹⁶, hogy a *Likuté háláchot* c. művében, amelyet a *Böchorot* traktátushoz írt (Piotrków, 1909), többször is hivatkozik rá.

„Nem könnyű eladni a Jeruzsálemit” – a magyarországi rabbik elfordulnak a Jeruzsálemitől

A közreadott támogató levelek között¹⁰⁹⁷ sokatmondó Stern Jichák Ájzik (?-1912), miskolci *dáján* írása (1910. január 4.):

Tisztelt, kedves barátomnak... itt küldöm öt Jeruzsálemi *Zváchim* és *Éráchin* árát, amit sikerült begyűjtenem... Higgyc el, nem könnyű dolog eladni a Jeruzsálemi köteteit az általam vezetett közösségben. Mivel már évek óta ismerem Magasan Tisztelt Uramat, és még jól emlékszem drága szavaira, amikor a zsinagógánkban tartott beszédet, ezért is nagyon sajnálom, hogy egyes irigykedő emberek ennyire semmibe veszik Tisztelt Uramat. Némuljanak el a hazug ajkak¹⁰⁹⁸...

A szövegkörnyezetből úgy tűnik, hogy nem azért „nem könnyű dolog eladni a Jeruzsálemi köteteit az általam vezetett közösségben”, mert a közösség általában véve nem érdeklődik a szent könyvek iránt, hanem feltehetően azért mert „egyes irigykedő emberek ennyire semmibe veszik Tisztelt Uramat”. Nincs okunk feltételezni, hogy Miskolcon más szemmel néztek a Jeruzsálemire, mint a többi városban, vagy városcában, az tehát kirajzolódik, hogy 1910 elején Magyarországon a Jeruzsálemit már a legtöbben hamisítványnak, Friedländer keze munkájának tartották.

És valóban, ha megvizsgáljuk az „élő Bölcs rabbik” írott leveleit, melyek a könyvben megjelentek, nagyon szembetűnő a szatmári és a bonyhádi rabbik támogatóleveleinek hiánya, különösen hogy a kezdet kezdetén ők voltak az új Jeruzsálemi leglelkesebb támogatói¹⁰⁹⁹. Ezen túlmenően, a megjelent 14 levél közül kilencet Galícia rabbijai írtak és csak ötöt magyarországiak. Sőt ebből az ötből is egy, Klein rabbi, a szatmári Status Quo hitközséghez tartozván, nem képviselte a magyar ortodox rabbik véleményét, Duschinszky rabbi levele pedig

¹⁰⁹⁶ Lásd még az 540. jegyzetnél: arra a következtetésre jutott, „hogy az összes bizonyítékból sem következik egyértelműen, hogy a könyv hamisítvány”.

¹⁰⁹⁷ *Cherev nokemet* 18. old.

¹⁰⁹⁸ *Zsoltárok* 31:19. alapján.

¹⁰⁹⁹ Lásd fent a 18. fejezetben a 892. jegyzetnél és a fejezet végén.

hamisítvány, amint azt az alábbiakban látni fogjuk. Így csupán mindössze három támogatója maradt a Jeruzsáleminek a magyarországi rabbik közül.

Mindez tehát megerősíti azt a benyomást, amelyet Stern rabbi levele kelt, mégpedig azt, hogy 1911-re a magyarországi rabbik többsége már elfordult a Jeruzsálemi támogatásától. Feltehetően Katzburg rabbinak a *Tél Tálpíjot*ban megjelent támadó cikkei¹¹⁰⁰ érték el ezt az eredményt, hiszen ezt a folyóiratot minden magyar ortodox rabbi olvasta.

Duschinszky Jozsef Cvi, galántai rabbi meghamisított levele

A könyvben megjelenik Duschinszky Jozsef Cvi rabbi levele is (dátum nélkül), aki Galánta [később Huszt, azután a jeruzsálemi *Édá Háchéredit*] ortodox rabbija volt:

Isten segítségével megkapja a Tisztelt Bölcs a három Jeruzsálemi Zváchim-Éráchin árát, amelyeket nekem küldött. Lám a kételkedők, habár lehet, hogy nem is indítékból kételkednek, mégis annak a rabbinak az esetét juttatják eszembe, aki annak érdekében törte a fejét, hogy egy szalmaözvegyet mentsen fel a szalmaözvegye rabságából. Mindenféle érveket hoz fel, egész tornyokat épít, és telikürtöli a világot, de aztán valójában előkerül a férj. Hát nem tanúskodik mindenki az előttünk lévő kéziratról, hogy az ősrégi. Ahhoz hogy a hitelesség státuszától megfosszuk, ahhoz bizony nagyon erős bizonyítékokra van szükség...

Íme a barátja, aki Tórájának épségét kívánja sok szeretettel...

Smuel Hákohén Wiengarten¹¹⁰¹ szembeállítja a fenti levél tartalmát a Duschinszky rabbi életrajzában elmesélt történettel¹¹⁰²:

Még galántai működésének elején¹¹⁰³ áldott emlékű mesterünk elé jött egy bizonyos bölcs műveivel a kezében. Ezek a *Gitin* traktátusról szólnak¹¹⁰⁴ és a Jeruzsálemi *Kodásim*... ez a bölcs elmondta a kérelmét, hogy mesterünk adjon ajánlólevelet a Jeruzsálemihez, mert már négy ilyen ajánlás van a birtokában. Mesterünk nem hallgatott rá. Ő nap mint nap megjelent, de mesterünk így sem állt a kötél-

¹¹⁰⁰ Lásd a 8. fejezetet.

¹¹⁰¹ WEINGARTEN: *FRIEDLÄNDER VALLOMÁSAI* 283., 287. old.

¹¹⁰² DUSCHINSZKY: *BÁTYÁM ÉLETTÖRTÉNETE* 169-170. old.

¹¹⁰³ Duschinszky rabbi Galánta rabbija volt 1895 óta.

¹¹⁰⁴ Ez a részlet hibás, mivel itt *Jövámot* kellene, hogy álljon. Lásd a 2. fejezetet.

nek... Amíg egy napon azt mondta neki mesterünk: beleolvasnék az írásokba, pedig eredetileg még ezt sem akartam, de most megváltoztattam a véleményem.

És úgy történt, beleolvasott az írásokba és mindjárt fel is fedte a véleményét, hogy ez a Jeruzsálemi hamisítvány. Ez a rabbi bátorkodott vitatkozni a mesterünkkel, és bizonyítani neki, hogy vannak ajánlólevelei neves rabbiktól és már sok pénzt fektetett bele, amit esetleg el is veszíthet akár egy kis gyenge kétely miatt, amiről a többi rabbinak más a véleménye...¹¹⁰⁵ és úgy tette magát, mint aki fennakadt a sok költségen. Azt mondta mesterüknek, nem sokára, holnap elhozom az eredeti kéziratát ennek a Jeruzsáleminek, amit pedig eddig soha meg nem tettem. Mesterünk rögtön azt mondta nekem: azt hiszed, hogy holnap el is fog jönni? Menj ki a vasúthoz, és látni fogod, hogy az első vonattal elmenekül innen. És ez így is történt...

Weingarten megjegyzi:

Megkérdeztem Duschinszky rabbi, emléke legyen áldott, egyik híres tanítványát, mit szól ahhoz az eltéréshez, ami a rabbi testvére által elmesélt életrajz és a levélmásolat között áll fenn, ami a nevében jelent meg a *Cherev nokemetben*? Mire azt válaszolta nekem: Az, aki képes a Jeruzsálemit meghamisítani, az képes Duschinszky rabbi levelét is előállítani.

Feltételeznünk kell, hogy ez a füzet Orosz és Lengyelországot célozta meg. A „messzi távolban” jól érvényesült, amíg Magyarországon senki sem tudott róla.

Weingarten leírását hihetőnek találom¹¹⁰⁶, csak azt nem tudom, miért említi Oroszországot a célközönség között, hisz akkor Friedländer csakis a lengyel tóratudósok kegyeit kereste volna, hiszen a magyar rabbik ekkor már elfordultak a Jeruzsálemitől, és az áhított támogatás ebben az időben már kizárólag a galíciai rabbiktól jöhetett, élükön a brzezanyi bölccsel, akikkel megpróbálhatta meghódítani Lengyelországot.

¹¹⁰⁵ És itt elmondja még, mit fedezett fel Duschinszky rabbi a Jeruzsálemi *Jövámot* kommentárja kapcsán. Részletesen lásd a 2. fejezet végén.

¹¹⁰⁶ Ezzel ki kell javítanom azt, amit itt írtam: OBERLANDER: *DOKUMENTUMOK ÉS TÖRTÉNETEK FRIEDLÄNDERRŐL*, 6. rész, 209. old. 546. jegyzet), hisz ezek a pontatlanságok mellékesek és nem súlyosak, nem rendítik meg Duschinszky vallomását, aki ott volt és beszámol arról, amit látott.

Plocki rabbi: „a *Cherev nokemet*ben több levél hamisítvány”!

A levelek hamis mivoltáról Plocki rabbi a következőket írja az egyik neves chászid rebbének 1912-ben¹¹⁰⁷:

...Amit tisztelt, szentséges dicsősége a levelében írt... azért írta, mert látta nemzedékünk több nagyjának a levelét és lehetetlen ezeket hamisítványnak tekinteni, hiszen nem készül olyan hamisítvány, aminek hamis mivoltára könnyen fény derülhet stb.¹¹⁰⁸... Mit mondjak és mit beszéljek erre? Egy ilyen ember, akinek minden dolga és minden szava hamis, az elejétől a végéig, egy ilyen emberbe helyezi tisztelt, szentséges dicsősége a bizalmát, hogy nem állít olyan hazugságot, amelyre fény derülhet? Íme, ha a kezében tartja a *Cherev nokemet* füzetet, ott láthatja a levelet, melynek írója: Chájim, Báruch rabbi fia, irányító a Szentföldön¹¹⁰⁹, ő nem más, mint az ottyniai cádik és bölcs¹¹¹⁰, éljen sokáig, az áldott emlékü wiznitszi rebbe¹¹¹¹ fiai közül. A személyes titkára pedig megírta nekem, hogy ez a levél teljesen hamis, és soha nem is írt ilyet. A czortkówi¹¹¹² rebbe, Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen, kinek titkárának aláírása szerepel a levélen, amiben azt írja, hogy megáldja őt, hogy a kételkedők ne tudjanak rosszat tenni elene, mindez ugyancsak hazugság és hamis, hiszen a kezemben van a rebbe személyes titkárának a levele, amiben köszönetet mond a *Sáálu slom Jerusálájim* című könyvemért, és mindez hamarosan napvilágot is fog látni... Ugyanígy a legtöbb levéllel a *Cherev nokemet*ben, amelyek közül sok a hamisítvány az elejétől a végéig...

A *Cherev nokemet* hatása a rabbinikus világra

Feljebb már olvashattuk Weingarten megállapítását, mely szerint a *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) elsősorban a lengyel közösséget célozta meg, hisz Magyarország legtöbb rabbija ekkor már több mint kételkedett a Jeruzsálemi hitelességében. Friedländernek csak

¹¹⁰⁷ PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* 69-70. old. 3. paragrafus.

¹¹⁰⁸ Talmud, *Ros hášana* 22a. alapján.

¹¹⁰⁹ Vagyis ő annak a szervezetnek a vezetője és irányítója volt, aki a korabeli Palesztinában működő Tóraakadémiák fenntartására gyűjtött pénzt.

¹¹¹⁰ Chájim Hager rabbi (1863-1932).

¹¹¹¹ Báruch Hager rabbi (1845-1892).

¹¹¹² Jiszráél Friedman rabbi (1853-1934).

annyi lehetősége maradt, hogygy megerősíti helyzetét és támogatottságát Galícia rabbijai körében, és megpróbálja meggyőzni Lengyelország rabbi-világát, hogy támogassák a Jeruzsálemit.

Az éles vita szövege a *Sáálu slom Jerusálájim* könyv ellen bizonyosan hatott azokra az olvasókra, akik sem Friedländert, sem a tetteit nem ismerték. Hisz a *Cherev nokemet*ben közreadott sok magyarországi és galíciai rabbi levele elmélyíthette azt a benyomást, hogy Friedländernek igaza van. Valószínűleg főleg az ostrowieci rebbe és Kagan rabbi levele lehetett a legmeggyőzőbb, hiszen ők a legnagyobbak közül valók voltak abban a nemzedékben.

Jól példázza a helyzetet az egyik chászid rebbe Lengyelországból, aki, miután megkapta a *Cherev nokemet*et, hinni kezdett a Jeruzsálemiben és a „MáHaráM”-hoz fordult, aki valószínűleg Menáchem Mendel Alter, Pabianice-i rabbi volt, kinek támogató levelét fivére, a guri rebbe nevében közölte a *Sáálu*. Abból a célból fordult hozzá, hogy megállítsák Plocki rabbit a küzdelemben. Saját levelét nem találtuk meg és így személyét sem tudjuk biztosan azonosítani. Rendelkezésünkre áll viszont Plocki rabbi válaszlevele¹¹¹³, melyet azután írt, hogy hozzá továbbították a levelet. Ennek szövegéből egyértelműen kiviláglik mindaz, amit az a rebbe írhatott eredeti levelében. Így írt Plocki rabbi neki 1912-ben:

...Olvastam a MáHaráMhoz intézett levelében, hogy magasan szentséges tóratudós uram azt kérdezi, hogy látta-e a Jeruzsálemi második kötetében a bölcsek ajánlásait ...

Amit tisztelt, szentséges dicsősége a levelében írt a MáHaráMnak, azért írta, mert látta nemzedékünk több nagyjának a levelét és lehetetlen ezeket hamisítványnak tekinteni...

...láttam magasan tisztelt, szentséges dicsősége, Isten adjon hosszú és jó életet, ámen, levelében, amit írt a MáHaráMnak, hogy Ön szerint tapintattal kell Slomó Friedländer úrhoz írni, megkérve, hogy tisztázza a kéziratokat eredetét, mert azt hallotta, hogy az, hogy azt ő nem akarja tisztázni, anyagi érdekekből lehet ...

Úgy tűnik, hogy ez a rebbe, aki a saját vallomása szerint a *Sáálut* csak „felületesen” tekintette át, a *Cherev nokemet* olvasása hatására meggyőződött Friedländer igazáról és abban a

---

¹¹¹³ PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* 68-70. old. Akik a sajtó alá rendezték, azt írják a levél bevezetőjének végén: „a levél két oldalas volt, de sajnos idővel elveszett az első felső fele, így egyelőre nem ismerjük a címzettet. Hiányzik a levél eleje és egy további rész”.

hitben élt, hogy Plocki rabbi nagyon mélyen megsértette Friedländert, aki csak ezért nem akarja tisztázni a kézirat körüli kételyeket.

Ezenkívül nyilván hatottak rá az újabb ajánlólevelek is a Jeruzsálemi második kötetének az elejéről és a *Cherev nokemet*ben szereplő rabbik támogató nyilatkozatai.

Plocki rabbi válaszlevelében megpróbálja megvilágítani számára a valós helyzetet (bemutattam már a legtöbb dokumentumot az előzményekben), és megírja teljes meggyőződéssel, hogy a *Sáálu* alapos áttanulmányozása nyomán a rebbe nyilván meg fogja változtatni a véleményét a Jeruzsálemiről.

Az a tény, hogy voltak olyan rabbik, akik a durva és személyeskedő stílus ellenére komolyan vették azt, ami Friedländertől és társaitól papírra került, az egyik legérdekesebb jelenség a Jeruzsálemi *Kodásim*ről folytatott vita során. Úgy tűnik, arra gondoltak, hogy Friedländer fájdalma a személye elleni támadások miatt, és az az erős vágy arra, hogy megvédje a Jeruzsálemi szentségét és hitelességét, késztették erre a durva stílusra, és emiatt nem veszítették el ezek a vitairatok az értéküket. Ahogyan a Talmud mondja¹¹¹⁴: „Ha egy bölcs tóratudós haragra lobban, valójában a Tóra tüze ég benne”.

Sáálu slom Jerusálájim, második rész

A *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) sikere miatt érthető Plocki rabbi elhatározása, hogy megírja a *Sáálu* folytatását.

Erre már a fent említett levelében is céloz¹¹¹⁵:

Amit tisztelt, szentséges dicsősége a levelében írt a MáHaráMnak, azért írta, mert látta nemzedékünk több nagyjának a levelét, és lehetetlen ezeket hamisítványnak tekinteni, mivel ez olyan dolog, amelyre egyhamar fény derülhet stb. Mit mondhatok, mit szólhatok, hogy ilyen embernek, akinek minden mondata hamis az elejétől a végéig, és tisztelt, szentséges dicsősége, egy ilyen emberben bízok, hogy nem fog hazudni olyan esetben, amikor egyhamar fény derülhet rá... itt minden hazugság... és a közeljövőben nyomtatásban is olvashatunk erről.

---

¹¹¹⁴ *Táánit* 4a.

¹¹¹⁵ *Uo.* 69. old. 3. paragrafus végén.

1928-ban megírt végrendeletében¹¹¹⁶ Plocki rabbi arra kéri fiait, hogy igyekezzenek ki-nyomtatni a *Sáálu* második kötetét:

Már biztattam fiaimat azokkal az írásokkal kapcsolatban, amelyek a *Sáálu slom Jerusálájim* második kötetét teszik ki, és amelyeket már annak idején elküldtem barátomnak az elhunyt bölcс rabbinak, a *Hápelesz* szerkesztőjének¹¹¹⁷. Akkor készen is álltak a nyomtatásra. Sok levél van benne, melyeket a nemzedék legnagyobbjai írtak, különösen fontosak a bölcс cádik, a *Cháféc chájim* szerzőjének levelei – Isten adjon neki hosszú és jó életet, ámen –, akivel beleártottuk magunkat ezekbe az ügyekbe.

Aron Suraski ennek kapcsán így mesél¹¹¹⁸:

A bölcс Méir Dán rabbi megszerkesztette és nyomtatásra előkészítette a következő években a *Sáálu slom Jerusálájim* második részét, mely a nemzedék nagyjainak fontos leveleit tartalmazta¹¹¹⁹, köztük a *Cháféc chájim* levelét is, cádik emléke legyen áldott. De aljas emberek ügyködése miatt a könyv nem jelent meg. Méir Dán rabbi a kéziratot barátja, Élijáhu Ákivá Rabinowicz (a *Hápelesz* szerkesztője), cádik emléke legyen áldott, magánnyomdájába küldte Poltavába. Rabinowicz özvegye a többi örökössel együtt dolgozott a nyomtatási munkálatok lebonyolítása érdekében, ezeket be is fejezték, de bizonyos besugók összeesküdtek ellenük és rájuk szabadították a cenzúra embereit, akik az egész kiadást elko-bozták. Csak öt példányt sikerült elrejteni a pincében. 1967-ben Cvi Jehudá Rabinowicz úr, a *Hápelesz* szerkesztőjének a fia tudósított engem, hogy ezek még mindig megtalálhatók ugyanabban a pincében, ahová elrejtették őket.

Nem világos, kinek állott az érdekében megakadályozni a könyv kinyomtatását.

Vajon a jövőben felfedezhetjük a *Sáálu* második részét?

¹¹¹⁶ *Széfer hámiluim lōKlé chémdá ál Brésit, Smot, Vájikrá*, Piotrków, 1938, 7. old.

¹¹¹⁷ Élijáhu Ákivá Rabinowicz rabbi (1862-1917), Poltava rabbija, a *Hápelesz* (1901-1905) és a *Hámodiá* (1910-1914) szerkesztője.

¹¹¹⁸ SURASKY: *CHÁSZID RABBIK*, 3. rész, 127. old.

¹¹¹⁹ Valószínű Aron Marcus cikke „Az új Jeruzsálemi *Kodásim*”, ami a *Hámodiában* jelent meg 1913-ban (lásd a 282. jegyzetben), így jutott el Rabinowicz rabbihoz, mint a *Sáálu* második része, de megelőzve kiadását.

24. fejezet

1913: Janowsky rabbi felfedi a hamisítás módszereit a *Céd römijá* (Csalóvadász) c. könyvében**Plocki rabbi egy kritikust keres a Jeruzsálemi ügyében**

Már láttuk a 21. fejezetben Plocki rabbi módszereit a Jeruzsálemi hitelessége tisztázásának ügyében: elutasította a szöveg tudományos elemzésének módszerét, mert „a legtöbben... csak mondvacsinált vádakat keresnek, hogy ezekkel bosszantsák a kiadót”. Elfogadta azt, amit „sok bölcs állított, hogy szükséges tisztázni minden lehetséges szemszögből és felfedezni a kiadó kilétét”. Mégis azon a véleményen volt, hogy Friedländer személyiségének bemutatása nem lehet teljes bizonyíték, „mert talán tényleg tévedünk, és az ember egy tóratudós. istenfélő ember, aki nem gyanúsítható hamisítással.”

Plocki rabbi tehát meg volt győződve arról, hogy a Jeruzsálemi ügyében sem a kiadó személyiségének a vizsgálata, sem a szöveg tudományos elemzése nem kielégítő, hanem kizárólag a szöveg belső logikájának elemzése a tisztázás egyetlen lehetséges útja, a jesivák eredeti módszerével, a logikai diskurzussal. Ugyanakkor tudatában volt annak, hogy könyve, a *Sáálu* nem bizonyította be minden kétséget kizáróan a hamisítás tényét. Emiatt a könyv kiadása után továbbra is foglalkozott az ügygel és megpróbált eljutni az egyértelmű tisztázásig.

Ennek érdekében Plocki rabbi a kijevei Jáákov Cvi Janowsky rabbihoz fordult, aki híres talmudtudós és ismert kritikus hírében állott¹¹²⁰, és aki annak idején, 1891-ben keményen bírálta Friedländer Toszeftáját¹¹²¹. Korábban levelezést folytattak tórai kérdésekről, és Plocki nagyra tartotta őt¹¹²². Remélte tehát, hogy ő aztán tényleg pontot fog tenni a hamisítás ügyének végére, s képes lesz végleg eldönteni a kérdést.

---

¹¹²⁰ Lásd még a 200. jegyzetet.

¹¹²¹ Lásd az 1. fejezetben.

¹¹²² A *Chemdat Jisráél* c. könyvében (a *Derech háchájim* rész és az index után), található Plocki rabbi válasza Janowsky rabbinak, egy *Jövámot* traktátusban található diskurzus ügyében.

Janowsky rabbi álláspontja szerint már a „kiadó emberi vonásai” eldöntik a kérdést!

Janowsky rabbi elvállalta a feladatot és 1912-ben összeállított egy „Kritikai tanulmányt” a Jeruzsálemiről, amely Poltavában jelent meg (68 oldal) 1913 elején.

Az előszóban Janowsky rabbi feltárja a véleményét Friedländer emberi minőségéről, mivel szerinte ennyi is elég ahhoz, hogy meghatározzuk a hamisítás tényét:

...Hát nem megmondták bölcseink¹¹²³: „Az érdemet az érdekesnek juttatják” – bizony nem tegnapi ismerjük ezt az embert, hiszen ismerjük őt is és szavait is régről. Egész életének története megtévesztések sorozata, gyalázatos, undorító tettek, olyan emberé, akinek ezerféle arca van...

Janowsky rabbi minden ismert tényt elmesél Friedländerrel, attól fogva, hogy „ifjúkorában összeállította a *háTikun* könyvet”, egész odáig „hogy a fejlődés létráján eljutott a Toszefta magyarázatáig, melyek kommentárjaiban megmutatta az egész világnak, hogy fogalma sincs róla, hogyan is néz ki egy talmudi elemzés”. Hosszasan meséli el, hogy „úgy cseberélte a neveit és becézéseit, mint a ruháit... ahány városban járt, annyi neve volt. Elmeséli „nőügyeit is (habár a házasság és válás törvényeit sem ismeri jól¹¹²⁴), amelyeket a *Hámélic* 1892-es számában olvashatunk.” Számot ad a Jonátán Eibenschütz rabbi nevét viselő Friedländer által hamisított ereklyéről is, amellyel Eibenschütz rossz hírét keltette. És folytatja:

Röviden szólok, nincs nagyobb gyalázatos gazember ennél az embernél és ennek az embernek a kezéből... kapjuk meg a Szent Szóbeli Tannak egy nagy részét? Hát már anélkül, hogy magára a Jeruzsálemire vetnénk egy pillantást, hogy eldöntsük tartalmáról: a Bölcsektől származik-e vagy ennek a csalónak a hasából – „Menj innen!” mondaná mindenki, akinek egy kicsit is drágák szentemlékű Bölcseink szavai.

...és ennek ellenére még mindig nem aludt ki a vita tüze, és nem sikerült eldönteni, hogy tényleg tőle származik-e az egész, míg el nem küldték nekem a híres bölcst, Méir Dán Warta rabbijától és nemzedékünk más nagy bölcseitől, Isten adjon hosszú és jó életet, ámen, a *Chulin* és *Böchorot* traktátust a Jeruzsálemiből, valamint a *Sáálu slom Jerusálajim* könyvet, a fent említett Méir Dán bölcst rabbi

¹¹²³ *Sábát* 32a.

¹¹²⁴ Talmud, *Kidusin* 6a. alapján.

művét, és fel nem kért arra, hogy tanulmányozzam, bíráljam, mondjak fölötte ítéletet...

Felfedi a hamisítás módszereit és műveletének négy alapelvét

Annak ellenére, hogy Janowsky rabbi véleménye szerint önmagában a kiadó „emberi minősége” már bizonyítja azt, hogy a Jeruzsálemi hamisítvány, Plocki rabbi és „a nemzedék sok bölcse” – valószínűleg híres lengyelországi rabbik kérésének eleget téve – munkához látott, hogy bebizonyítsa magának a szövegnek a belső logikai elemzésével, melyek is voltak a Jeruzsálemi összeállításának módszerei. Fel is fedezi a hamisítás módszereit, és le is írja azokat:

...Íme bemutatom mindenki szeme láttára, hogy igaz az, hogy ez a munka nem tiszta. De viszonylag könnyű utánajárni olyan hamisításoknak, mint amit a mi hamisítónk tett... Ajánlom az olvasóknak, hogy alaposan tanulmányozzák a hamisító technikájának egy-két alapelvét:

Első és legfontosabb alapelv: Tudd meg kedves Olvasó, hogy a vilnai kiadású Talmud minden traktátushoz jegyzeteket tartalmaz *Jöfő énájim* címen, amelyeket a bölcs Árje Léjb Jellin, Bielsk rabbija szerkesztett. Ebben összegyűjtötte a talmudi irodalom minden műfajából a vonatkozó anyagot, van itt *Jeruzsálemi, Szifrá, Szifré, Toszeftá, Möchiltá, Midrásé rábá, Psziktá* stb., minden, ami kapcsolódik valamiképpen az adott lapon a Babilóniai talmudhoz. Ez hiány nélkül minden egyes lapon megtalálható. A hamisító minden fáradozás nélkül kész anyagként megtalálta a fent említett *Jöfő énájim* megjegyzéseiben a vonatkozó utalásokat, ezeket kimásolta, és tele terítette vele Jeruzsálemijét. Csak az ott szereplő megszólalók neveit cserélte fel, illetve a sorrendet keverte össze. Ha pedig néha az ottani idézetekben nem talált semmit, ami kapcsolható lett volna az általa hamisított szöveghez, akkor hamis nyállal ragasztott, úgy, hogy bárki felismerheti, tudatlan embertől származnak ezek a kiegészítések.

Második alapelv: Minden olyan részt Maimonidészből, vagy valamelyik korai döntvényhozó írásából, amelynek nem ismerjük a forrását, beillesztett a Jeruzsálemibe, azért, hogy ezzel is bizonyítsa, nekik rendelkezésükre állt ez a Jeruzsálemi.

Harmadik alapelv: Amikor nem talált semmilyen más forrást, ahonnan másolhatott volna, akkor a Babilóniai talmudhoz fordult, kiemelte belőle az adott témához kapcsolódó diskurzust, és beillesztette a Jeruzsálemibe a véleményformálók nevének megváltoztatásával, ahogyan a hamisítás igényelte. Sőt még a Toszáfot kérdéseinek, a *Sulchán áruch* törvényeinek, valamint a korai és késői talmudmagyarázók írásainak felhasználásától sem tartózkodott.

Negyedik alapelv: Amikor minden más eszköze elfogyott, akkor saját suta szívéből rázta ki a hamisításokat. Csakhogy régi igazság a hamisítások kérdésében, hogy bárhol is legyenek, az ármány lerí róluk, és a szarvashibák mindenütt velük járnak.

Íme, kedves Olvasó ezennel átadtam az alapelveket, amelyeket ez a hamisító alkalmazott, minden más csak további értelmezés, melyet értékeléseimben olvashatsz, amit tanulmányomban előttem rendeztem. Láthatod, hogy egyenesen ítékeztem.

Janowsky rabbi a 172 paragrafuson keresztül (melyek közül egynéhányat alparagrafusokra is felosztott) felhívja a figyelmet minden részletre a Jeruzsálemi *Chulin* traktátusában. A megfogalmazott kérdések mellett megvitatja a brzezanyi bölcse jegyzeteit¹¹²⁵, Plocki rabbi megállapításait és az ostrowieci rebbe gondolatait is, melyek a *Sáálu* könyvben jelentek meg¹¹²⁶. A tanulmány végén összefoglalja mondanivalóját, vizsgálatai eredményeit világos és igen éles hangú megfogalmazásban:

Eddig tartottak megjegyzéseim, melyek főleg azon alapelvek részletezése, melyeket a bevezetőben vázoltam fel, amelyeket a hamisítása érdekében alkalmazott. Egy szó mint száz, ez a Jeruzsálemi közönséges ordenáré¹¹²⁷ ... hamis és hazug... nem léphet a Jeruzsálemi könyveinek szent közössége közé! Izrael ma-

¹¹²⁵ 17., 58., 88. paragrafus.

¹¹²⁶ 64. paragrafus: „...a brzezanyi bölcse már felhívta rá a figyelmet. A *Sáálu sdom Jerusáláim* bölcse meg akarta menteni logikai következtetéseivel, de mi nem felelünk a hamisítókért. Az ostrowieci bölcse is igyekszik megtisztítani a férget logikai diskurzusaival”. Lásd még a 31., 46., 75. paragrafust.

¹¹²⁷ Szójáték a traktátus nevével: *Chulin* (Közönségesek) a közönséges, nem áldozati célra szánt állatok levágása törvényeit tárgyalja.

radéka nem követ majd el jogtalanságot, hogy sátraiban csalárdság lakozzék¹¹²⁸, egy ilyen hamis könyv, a Tóra szégyene...

A Céd römijá véglegesen meggyőzi Plocki rabbit arról, hogy a Jeruzsálemi hamis

Janowsky rabbi rögtön, miután befejezte, elküldte munkája, a *Céd römijá* (Csalóvadász) kéziratát Plocki rabbinak, aki nagyon boldogan olvasta el és általa véglegesen meggyőződött arról, hogy a Jeruzsálemi hamisítvány. Így ír erről abban a levélben¹¹²⁹, melyet az egyik chászid rebbének írt:

...a dolog lényege, amiről tisztelt, szentséges dicsősége ír, hogy mindenesetre „kétséges”. Igaz, hogy én is így vélekedtem könyvemben, de most egy bölcs megírt egy könyvet *Céd römijá* címen, amely szerintem csodálatos. Ebben lapról-lapra végigveszi a szörnyű hamisításokat. Vannak köztük hihetetlen dolgok is, amelyekből egyértelműen kiderül mindenki számára, hogy napjainkban lettek hamisítva. Az egésznek a forrását (Friedländer) a *Jöfő énájim* című műből szedte, ami a Talmud vilnai kiadásában található. Ezt hamarosan meg is fogja jelentetni...

Moshe Meir Yashar a következőket írta¹¹³⁰:

Méir Dán Plocki bölcs rabbi, cádik emléke legyen áldott, egy évvel a halála előtt¹¹³¹ elbeszélgetve e sorok írójával a Jeruzsálemi *Kodásim*ről, biztosított róla, hogy ma már az összes nagy bölcs teljesen meg van győződve arról, hogy ez egy hamisítvány. „Lehet utánozni a *Gömárá*t, fogalmazását és stílusát, amíg hasonlítani fog az igazi *Gömárá*hoz, ezt én is be tudnám mutatni...” – zárta a bölcs a szavait...

---

¹¹²⁸ *Cfánjá* 3:13. és *Jób* 11:14. alapján.

¹¹²⁹ PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* 70. old. végén.

¹¹³⁰ YASHAR: *CHÁFÉC CHÁJIM* 812. old. jegyzetben.

¹¹³¹ 1928. március 27-én halt meg.

***Léc hájáj*in (A bor bohóca) – Rosenberg válasza a *Céd römijá* (Csalóvadász)-ra**

Friedländer nem hagyhatta szó nélkül Janowsky rabbi erős bírálatát, és kiadott egy másfél oldalas válasziratot *Léc hájáj*in (A bor bohóca) címmel, alatta mottóként az ismeretlen eredetű közmondással: „Egy pohár borral bűnözik a férfi, baj bajjal, törés töréssel!” A kiadvány aláírója a „kis Ávrám Rosenberg, Osztrin közösségének rabbija, a Jeruzsálemi *Kodásimot* kiadó és magyarázó bölcs rabbi tanítványa”¹¹³². Nem szerepel a lapon sem a nyomtatás dátuma, sem annak helyszíne, de feltételezhetjük, hogy a Friedländer „udvartarásából” érkező valamennyi nyomtatványhoz hasonlóan ezt is Szinerváralján nyomtatták.

A másfél oldalas kiadvány először – Friedländerre jellemző módon – a kritikát megfogalmazó szerző, Janowsky személyét gyalázza, azt állítva, hogy nagy tudása ellenére nem más ő, mint egy részeges alkoholista, aki „egy pohár bor érdekében” mindenre rávetemedik, így aztán valójában nem is kellett volna reagálni kritikájára, „csak nehogy valaki komolyan vegye” bírálatát, mégis reflektál rá. Ezek után Rosenberg a Friedländer személyét érintő vádak ellen védekezik, mondván hogy ő „tizenöt éve ismeri” és nem is kell több Friedländer hitelenségének megállapítására, mint az a sok levél, melyet „nemzedékünk bölcsei különböző országokból” küldtek a támogatására. Végezetül Janowsky kritikáját még érdemleges kritikának sem veszi, mondván hogy az Ratner korábbi kritikájának tartalmára épül, és azokra már bővebb reagálás született az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak) vitairatban. Majd így fejezi be mondanivalóját:

A legnagyobb bizonyítéka annak, hogy a Jeruzsálemi a szentnél szentebb, nem más, mint maga az, hogy megérkezett a Sátán, hogy eljárja a táncát ellene, és a könnyű, vagy romlott ítéletű emberek csatlakoznak hozzá. Mindezt csak azért, mivel tartalmazza a szent tanaiták és amoriták szavait. Ellenben, ha valóban hamisak lettek volna, Isten őrizz, akkor bizony már mindenki ráugrott volna a világ egyik végétől a másikig, hogy megvásárolja azt...

A *Léc hájáj*in (A bor bohóca) stílusa nagyon hasonlít a Friedländer környezetéből kikerülő írások stílusához. Mindarra a bírálatra, ami a Jeruzsálemit, vagy őt éri, durván és személyeskedően válaszol, és a végén megpróbálkozik néhány rövid elemzéssel is a tárgyalt témakörből.

¹¹³² Személyazonosságukról lásd a 11. fejezetet.

Megjegyzendő, hogy amíg a múltban egész válaszkötettel válaszolt, mint az *Áné kszil* (Felelet a bolondnak), vagy a *Cherev nokemet* (Megtorló szablya), most csak másfél oldalnyi-ra futotta válaszként Janowsky rabbinak... Rosenberg azt írja, hogy nincs szükség hosszú írásra, hiszen Janowsky bírálata teljes egészében a bölcs Ratner bírálatára épül. Véleményem szerint azonban itt egyszerűen arról van szó, hogy ebben az időben Wider nyomdász már a csőd felé közeledett,¹¹³³ ami nem tette lehetővé vastag kötet közreadását, ezért be kellett érnie rövidebb terjedelemmel, másfél oldallal. Tény az, hogy a *Léc hájájín* (A bor bohóca) és a „Nyílt tiltakozás a *Hámodiá* szerkesztője és segítőitársai ellen”¹¹³⁴ Friedländer utolsó nyomtatásban kiadott sorai, amelyek a Jeruzsálemi védelmében megjelentek, ezek után elnémult a hangja!

---

¹¹³³ Róla meséltem a 25. fejezetben.

¹¹³⁴ A „Nyílt tiltakozás” lényegét idéztem a 811. és 888. jegyzetknél.

25. fejezet

1915: csődbe megy Friedländer társa, a színérváraljai nyomdász**Friedländer kinyomtatásra készíti elő a harmadik kötetet**

Friedländer így fejezi be a második kötet Bevezető tanulmányát, amely 1909 októberében jelent meg:

...Az egész bevételt, amit a jelen kötet kiadása eredményezni fog, arra szántam, hogy Isten segedelmével a harmadik kötetet is nyomdába vigyem, amely a *Mönácho*t-*Tmurá* traktátus, és kérném mindazoktól, akik megvették a *Chulin* és *Böchor*ot kötetét, vásárolják meg a *Zvachim-Éráchint* is, és a *Mönácho*t-*Tmurá* traktátust is a bölcsek jegyzeteivel. És a Jóisten fizesse meg a jutalmatokat ebben és a túlvilágban, és szívetek jó vágyait teljesítse...

A Jeruzsálemi címoldalán is megjelent a harmadik kötet kinyomtatásának terve:

...jegyzetekkel és meglátásokkal, melyeket híres bölcs rabbik írtak, amelyeket a *Mönácho*t-*Tmurá* traktátusok kötetében adunk közre Isten segedelmével.

A Brann professzornak küldött 57. levélben is így írt Friedländer (1909. október 21.):

...és kérem, hogy ne tájékozzon, ne is legyen mérges rám, ha fárasztom, hiszen nem a magam érdekében kérem ezt tisztelt uramtól, hanem a harmadik kötet kinyomtatásának javára, a *Mönácho*t és *Tmurá* kinyomtatásához, mely rabbik és tudósok mindhárom részhez írt jegyzeteivel együtt jelenne meg.

Ugyanígy ír az 58. levélben Schechternek (1909. október 27.):

...és íme, ma elküldtem Tisztelt Uramnak 14 könyvet... és kérem Tisztelt Uramtól, hogy fogadja el őket szívesen... és honorálja tiszta szíve parancsolata szerint... méltányos és kézzelfogható dolog legyen, hogy el tudjuk kezdeni a harmadik kötet, a *Mönácho*t és *Tmurá* kinyomtatását, híres rabbik és tudósok jegyzeteivel és meglátásaival, amit elküldtek nekem.

Pénzügyi nehézségek akadályozzák meg a nyomtatás folytatását

A harmadik kötet végül soha nem jelent meg. Friedländer Brannhoz írt leveleiből kiderül, hogy anyagi nehézségek merültek fel a második kötet megjelenése után. Így ír erről az 59. levélben (1909. december 3.):

...Felhívom Magasan Tisztelt Uram figyelmét az öt Jeruzsálemi *Zváchim-Éráchin* példányra, melyeket elküldtem, mivel nagyon megszorítanak a jelen nehézségei a nyomtatásból eredő adósság miatt. Mentsen a Jóisten a szorultságból!...

Hasonlóképpen írt neki egy hónap múlva is a 60. levélben (1910. január 7.):

Nehezemre esik még egyszer emlékeztetni Magasan Tisztelt Tudós Uramat, de egyre nagyobb nyomásnak vagyok kitéve a nyomdász részéről, már csak kevés híja és megkövez!¹¹³⁵ Még egyszer kérem Tisztelt Uramat a Jeruzsálemi *Zváchim* és *Éráchin* ügyében... kérem, ne várakozzon tovább. Higgye el nekem, hogy nehezemre esik minden alkalommal emlékeztetnem Önt, csak a nyomtatás terhe kényszerít engem erre.

Friedländer szavai igaznak tűnnek, hisz valószínű, hogy nem sokan vásárolták meg a második kötetet mindazok után, ami megjelent a Jeruzsálemi és Friedländer ellen. Így komoly pénzügyi nehézségek közé került, és nyilván ez akadályozta meg őt abban, hogy kiadja a harmadik kötetet.

Nemrég Sálul Wider rabbi megjelentetett¹¹³⁶ egy emlékiratot Wider Jákób¹¹³⁷, a színérváraljai nyomdász¹¹³⁸ Friedländerhez és a Jeruzsálemi *Kodásim*hoz való kapcsolatáról „Így csapta be Algazi nagyapámat – a gazdasági érdek, ami a zsidó lelkesedéshez kapcsolódott” címmel. Ebből tiszta képet kaphatunk a pénzügyi gondokról, amelyek a Jeruzsálemi két kötetének ügyét behálózták.

Következzék Wider mondanivalójának lényege, saját fogalmazásában, alcímekkel kiegészítve:

---

¹¹³⁵ 2Mózes 17:4. alapján.

¹¹³⁶ A szombati melléklet, a *Mekor rison* újságban, 2007. június 12. 4-5. old.

¹¹³⁷ Aki a Szaplancza-i (jiddisül: szpinkai) rebbe, Weisz Jichák rabbi chászidja, híve volt (unokája, professzor Moshe Wider közlése alapján).

¹¹³⁸ A fent említett unokája mesélte, hogy maga is korrektorként dolgozott a nyomdában.

Widert Auschwitzban azért ölték meg, mert nem volt hajlandó levenni a *kipát* a fejéről

Dédnagyapám Wider Jákób volt. 1944 júliusában megérkeztek Auschwitz megsemmisítő táborába a magyarországi zsidók, több tízezren, hosszú és nagyon nehéz utazás után, marhavagonokban. Köztük volt Wider Jákób tíz fia és több unokája, kik kivétel nélkül mind elpusztultak különböző időpontokban az érkezésük után. A dédnagypapa sorsa különbözött ettől: a túlélők tanúsága szerint ő már a rámpán meghalt, az első sorakozó alkalmával, melyet érkezésükkor rendeztek. Nem volt hajlandó levenni a *kipát*¹¹³⁹ a fejéről, és a mellette álló német katona nem tétozódott, puskatussal fejbe vágta, ő elesett és meghalt. Így mesélték azok a túlélők, akik eljutottak Temesvárra, Wider Jehudá Árje nagyapámnak, a család utolsó túlélőjének lakóhelyére... A túlélők nem tudták pontosan megmondani, melyik nap halt meg Jákob nagypapa, de becslésük szerint ez pár nappal az 1944. évi Sávuoht ünnepe után történhetett...

Wider Jákób 1875 körül született. Árván maradt, és nagybátyja, Wider Menáchem Mendel nevelte fel, aki „a máramarosszigeti nyomdász”¹¹⁴⁰ néven volt ismert. Már gyerekként eltanulta a nyomtatás fortélyait a padlásról ellesve azt, mivel nagybátyja nem volt hajlandó megtanítani erre a mesterségre. 1905-ben megalapította a saját nyomdáját a Szatmár megyei Szinerváralja városkában. Egy év alatt négy könyvet nyomtatott ki... Ügyünk szempontjából leglényegesebb munkája a *Násim* (Asszonyok) rend Jeruzsálemi talmud *Jövámot* traktátusának bonyolult kiadása volt *Chések Slomó* kommentárjával...

Wider minden pénzét a Jeruzsálemi kiadási jogainak megvásárlására költötte

Friedländer tudta, hogy a Jeruzsálemi kiadása nagy értékű anyagi vonzattal bír számára. Mivel a rabbinikus irodalom után érdeklődők számolatlanul fogják megvásárolni a könyvet, egy több száz éve elrejtőzött kincset rejteget, melyet a Tóra tanulók nem tudtak tanulni. Felfedezte dédapám naivságát és tóraszeretetét,

¹¹³⁹ Kis fejfödő, amely a Talmud (*Sábát* 156b.) alapján a mindenhova kiterjedő Isteni Jelenlét félelmét jelképezi.

¹¹⁴⁰ Lásd Naftali Ben-Menachem: *Miszifrut Jiszráél bōHungáriá*, Jeruzsálem, 1958, 260. old.

aki minden nap ötkor a nyomdában elvégzett munka után a zsinagógába jött. Friedländer meggyőzte arról, hogy a kezében van egy nagyon ritka kézirat a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjéről, és a könyv kinyomtatása után nagy gazdagságban lesz osztályrészük, ami lehetővé teszi majd dédnagyapának a nyomda bővítését.

...1907 telén jelent meg a *Chulin-Böchorot* traktátus, Bevezető tanulmánnyal és Salomon Buber idegen szavak magyarázataival és Friedländer *Chések Slomó* kommentárjával... Ritter rabbi cikke ellen adták ki 1908-ban az „*Áné kszil: Felelet a bolondnak – avagy Izrael három bűnözőjéről*” című kiadványt. Ez a munka is dédnagyapám nyomdájában készült, melynek célja a Ritter rabbi elleni nyílt válasz... Dédnagyapám egész évben csak egyetlen könyvet nyomtatott: a *Sulchán áruch* kivonatát, Ganzfried Slomó rabbi művét¹¹⁴¹. Úgy tűnik, hogy ideje nagyobb részét a Jeruzsálemi *Kodásim* második kötetével kapcsolatos munkálatok töltötték ki.

Pénzügyi összeomlás, mivel nem vették a Jeruzsálemi köteteit

1909-ben dédnagyapám nyomdájából a Jeruzsálemi *Kodásim* rend újabb kötete került ki. Ez alkalommal a *Zváchim-Éráchin* traktátusa, annak az ígéretnek a kíséretében, hogy jön a harmadik kötet is a többi traktátussal együtt.

A következő évben, 1910-ben dédnagyapa semmit sem nyomtatott. Valószínűleg ekkor kezdődött nála a pénzügyi összeomlás, aminek az volt az oka, hogy minden vagyonát a Jeruzsálemi kiadása jogainak felvásárlására költötte annak a másolatnak az alapján, amit Friedländer használt¹¹⁴². Ezenkívül Magyarország rabbijai egyre hevesebben elleneztek a könyv beszerzését, ami lehetőségeit nagyon beszűkítette.

A család gazdasági helyzete nagyon megnehezedett emiatt. Nagyapám (Wider Jehudá Árje) elmesélte gyermekkori élményét, ahogyan éveken keresztül a hideg

---

¹¹⁴¹ Ez a feljegyzés pontatlan, ugyanis akkor nem a *Sulchán áruch* kivonatát, hanem a *Sém Slomó* könyvet adta közre, ugyanattól a szerzőtől.

¹¹⁴² Úgy látszik, hogy a Jeruzsálemi kinyomtatásának a jogát vette meg csupán, és nem magát a kéziratot. A kézirat eladásának kísérleteiről lásd a 12. fejezetet és a 14. fejezet végét.

téli napokon a Jeruzsálemi bekötésére előkészített fedelekkkel, több tízezer lappal fűtöttek be¹¹⁴³...

Dédnagyapámnak nem sok választása volt. Annak minimális esélyére épített, hogy Friedländer igazat beszél. 1911-ben mindez arra az utolsó erőfeszítésre sarkallta őt, hogy még kinyomtassa a *Cherev nokemet* (Megtorló szablya) vitairatot, melyet szintén Friedländer írt, ez alkalommal egy ismeretlen bécsi rabbi nevében. Ebben a könyvben durván, féktelenül és gátlástalanul vitatkozott a kor egyik legnagyobb rabbijával, a *Klé chemdá* Tórához írt kommentárjáról közismert Meír Plockival, a *Sáálu sdom Jerusálájim* című könyve ellen, melyet 1910-ben adott ki... Dédnagyapámat és családját a *Cherev nokemet* sem váltotta meg, és Friedländer műve nem nyerte vissza szavahihetőségét.

A nyomda csődje és hat évvel későbbi újraindítása

...nagy és tisztalelkű dédnagyapám, aki 1912 és 1915 között évente egyetlen könyv kinyomtatásával próbálta fenntartani magát a Friedländer utáni szorult helyzetében, végül kénytelen volt csődöt jelenteni. A nyomda hat évig zárva volt. Csak 1922-ben nyitották meg újra a két fiú segítségével, miután nagyapám, Árje Jehudá vette magára a munka dandárját, így 1925-re a nyomda már vagy tíz könyvet adott ki. Idővel ez a nyomda lett a legismertebb Erdélyben. 1943-ig körülbelül százötven könyvet nyomtattak ki itt. 1943-ban nagyapa még kinyomtatta a *Báál Sém Tov* c. könyvet és a salgótarjáni rabbi, Deutsch Mose ben Áron Dávid rabbi beszédeit és értelmezéseit.

Tudom, nagyapám nagyon haragudott Friedländerre, de soha egyetlen rossz szót nem hallottam tőle ellene. Ugyanakkor nagyapám mindig kiemelte édesapjába és a zsidó bölcsekbe vetett hitét, s azt, hogy csak akkor kezdett el valamely munkát,

¹¹⁴³ A háláchá álláspontjáról, mely szerint el lehet égetni a nyomda nem felhasznált szent lapjait és nem csupán eltemetni, úgy mint minden más elhasznált szent iratott, sok szó esik a rabbinikus responsum irodalomban, lásd Jichák Elchánán Spektor: *Ájin Jichák*, I. kötet, Vilna, 1889, *Orách chájim* 5-7. fejezet; Náftáli Cvi Jehudá Berlin: *Mésiv dávár* II. kötet, Varsó, 1894, 80. fejezet; Chájim Chizkijá Medini: *Szde chemed* halachikus encyclopedia, Kehot kiadása, Brooklyn, 1959, I. kötet, 172-173. old. gimel/73. fejezet és VIII. kötet, 3237-3238., 3242. old. gimel/23., 35 fejezet; Eliezer Yehuda Waldenberg: *Cic Eliezer*, III. kötet, Jeruzsále, 1951, 1. fejezet, XVI. kötet, 31. fejezet; Yechezkel Feinhandler: *Ginzé hákodes*, Jeruzsálem, 2002, *miluim* 3. fejezet.

ha a környező rabbik támogatták azt. Munkáját, a Tóra és szent könyvek terjesztését küldetésnek tekintette.

Nem világos, milyen több tízezer lapról lehetett szó, amivel télidőben befűtöttek – már a harmadik kötet lapjairól, melyeket kinyomtattak, de eladni nem lehetett, vagy az első két, el nem kelt kötet lapjairól? Valószínűsíthető, hogy a harmadik kötet nyomtatását tulajdonképpen soha sem kezdték meg, hisz az anyagi nehézségek már rögtön a második kötet kiadása után jelentkeztek.

A nyomtatás kiadásainak elosztása: 40 %-ot Friedländer, 60 %-ot Wider állt

A Friedländer és Wider közötti megállapodásról Friedländernek a Buberhez írott leveleiben olvashatunk, már 1906 februárjában, mindjárt a nyomtatás kezdetekor, és ebből megérthetjük a befektetés komolyságát: Wider beleegyezett, hogy a nyomtatási költségek hatvan százalékát ő állja.

Így írt Friedländer Bubernek a 16. levélben (1906. február 8):

Amint már megírtam Tisztelt Uramnak, elhatároztam, hogy elkezdem a nyomtatást a szent sábbát után, 10-én. Nem találhatnék ennél megfelelőbb nyomdát, mivel a nyomtatás ideje alatt én csak negyven százalékát fizetem a nyomtatási költségeknek, és ebben nem egyezne bele egyetlen más nyomdász sem. A köztem és a nyomdász közötti megállapodás szerint a nyomtatás kezdete előtt háromszáz koronát kellett volna adnom a nyomdásznak, de csak száz koronám van...

Tíz nap múlva újra ír erről a 17. levélben (1906. február 19.):

...És mivel én a nyomdásznak csak a költségek negyven százalékával tartozom a nyomtatás ideje alatt, ami nagy csodaként levette rólam a nyomtatás legfőbb gondját, így ha Isten is úgy akarja, a héten véglegesítünk, bárhog is legyen...

A nyomdász bizony szegény volt

Néhány évvel ezelőtt írtam az *Ohr Yisroel* folyóiratban¹¹⁴⁴:

---

¹¹⁴⁴ OBERLANDER: *DOKUMENTUMOK ÉS TÖRTÉNETEK FRIEDLÄNDERRŐL*, 2. rész, 157. old.

Kételkedem abban, amit Friedländer újra és újra hangsúlyoz a Schechternek írott leveleiben, hogy a pénzhiány lelassítja a nyomtatás folyamatát, mert „a nyomdász szegény ember, soha nincs elég papírja”¹¹⁴⁵, hiszen közzismert, hogy Wider színérváraljai nyomdája a környék legnagyobb nyomdái közé tartozott, ahol rengeteg könyvet készítettek!¹¹⁴⁶ Az is lehet, hogy Wider attól félt, Friedländer nem fizet neki és azért kért tőle pénzt egyfolytában.

Most azonban kiderül a dédunoka írásából, hogy ebben a dologban Friedländer kétségkívül nem hazudott. Wider a rendelkezésére álló kevés anyagi forrást a Jeruzsálembe fektette, és valóban elszegényedett. A közzismert siker csak jóval a Jeruzsálemi ügyének lefutása után, 1922-től, a nyomda újbóli megnyitásával kezdődött. Ezután felelt meg a tényeknek a következő leírás¹¹⁴⁷: „A Wider nyomdában százharminc héber könyvet nyomtattak. A nyomda modern volt, szép betűket használtak, és a címlapok ízlességükről voltak ismertek ... Ez volt a harmadik legnagyobb héber nyomda Erdélyben a szigeti és a szatmári után.”

A Jeruzsálemi körül folyó vitát tulajdonképpen Wider nyomdász nehéz anyagi helyzete állította le¹¹⁴⁸, mert amikor megszűnt Friedländer anyagi támogatottsága, nem tudta folytatni tevékenységét a harmadik kötet Jeruzsálemi kinyomtatásával, és vitairatokat sem adhatott ki a Jeruzsálemet bírálók ellen¹¹⁴⁹. Több mint húsz viharos év után így tűnt el Friedländer a rabbinikus irodalom harcmezejéről.

---

¹¹⁴⁵ Lásd a 374. jegyzetnél.

¹¹⁴⁶ Bibliográfiai listáját lásd COHEN: *SZINÉRVÁRALJA NYOMDÁJA* és Sálom Ben-Porát (Pollák) cikkének a végét, in: *The Jews in Hungary – Historical researches* (héber), Izrael, 1980. 118. old.

¹¹⁴⁷ *Pinkas Hakehillot – Romania*, II. kötet, Jeruzsálem, 1980, 200. old.

¹¹⁴⁸ Még egy okát feltételezhetjük annak, hogy leállt Friedländer Wider nyomdájában lefolytatott könyvkiadási munkálata, hisz a nyomdász „csak akkor kezdett el valamely munkát, ha a környező rabbik támogatták azt”, most meg lehet, hogy nem kapott semmi fajta támogatást.

¹¹⁴⁹ Mégis a Toszefta újra nyomtatásáról szóló Kiáltványt, melyet Friedländer örökösei adtak ki, a halála után, 1924-ben, Widernél nyomtatták ki később – lásd OBERLANDER: *DOKUMENTUMOK ÉS TÖRTÉNETEK FRIEDLÄNDERRŐL*, 8. rész, 207-208. old.

26. fejezet

1951: Grünwald Lipót tanúvallomása – vége a vitának?**Friedländer részleges beismerése: „talán becsaptak engem”**

1968-ban jelent meg a *Sinai* tudományos folyóiratban¹¹⁵⁰ Smuél Hákohén Weingarten kutató-író (1900-1987) tanulmánya: „A Jeruzsálemi *Kodásim*”, a következő alcímmel: „A tettes saját tanúvallomása a hamisításról”. Weingarten idéz Duschinszky József Cvi rabbi (1868-1949) életrajzából, ahol elmeséli Friedländer nála tett látogatását, „még a galántai működésének elején... hogy mesterünk ajánlólevelet adjon a Jeruzsálemihez”¹¹⁵¹:

Íme jobb a dolog vége, mint a kezdete¹¹⁵². Jó, hogy ennek a történetnek van folytatása. Húsz évvel később bölcsmesterünk Németországban volt egy fürdőben és mindjárt, ahogy megérkezett, egy tiszteletet sugárzó rabbi fordult hozzá azzal a kérdéssel, hogy mesterünk felismeri-e őt? „Hát, ön a Jeruzsálemi szerzője!” válaszolta mesterünk rögtön. „Én csak a kiadója vagyok!” – felelte az illető. Csak azért fordultam most önhöz, mert az láttam, hogy az Úristen akarja így. Ugyanis már el akartam utazni, és csak bizonyos akadályok miatt maradtam. Most, amikor meghallottam, hogy itt van ön is, azt mondtam magamban, jó ez így, együtt újra visszaemlékezni arra, ami közöttünk volt, és hogy feltárjam a szívemet. Én ugyanis azt hittem, hogy a Jeruzsálemi valódi, és teljes áron vásároltam azt meg, mint régi, megviselt kéziratot. Azt képzeltem el, hogy kinyomtaszam és ez úton vagyokra tegyek szert, aminek segítségével utána nyugalomban a Tóra tanulásnak szentelhetem életem. Később, mikor láttam, hogy a kinyomtatott példányok döntő többsége nálam maradt, és fölöslegesen fáradoztam, arra kezdtem gondolni, hogy talán engem is becsaptak. De nem én vagyok a vétkes. Persze mesterünk nem akart vitatkozni velem, csak megköszönte az Istennek, hogy jó irányba vezette őt, amikor nem adta ajánlólevelét a Jeruzsálemihez.

---

¹¹⁵⁰ Lásd WEINGARTEN: *FRIEDLÄNDER VALLOMÁSAI*, 281-287. old.

¹¹⁵¹ DUSCHINSZKY: *BÁTYÁM ÉLETTÖRTÉNETE* 170. old.

¹¹⁵² *Prédikátor* 7:8. alapján.

Friedländer maga bevallja tehát, hogy „talán becsapták”, hogy a Jeruzsálemi mégis hamis, csak egyelőre elhárítja magától a felelősséget: „teljes összegért vásároltam azt meg... nem én vagyok a bűnös...”.

Ennek a beszélgetésnek nem lehet tudni a pontos időpontját csak annyit, hogy „Húsz évvel később” történt, miután elment hozzá, hogy ajánlólevelet kérjen a Jeruzsálemi *Kodásim* kiadásához. Ez az időmeghatározás azonban egészen biztosan nem túlságosan pontos, hiszen Friedländer már 1924-ben meghalt, mindössze 18 évvel azután, hogy 1906-ban azért utazgattott, hogy begyűjtse a támogatásokat a Jeruzsálemi első kötetének kiadásához.

„A tettes saját tanúvallomása”

Weingarten cikkében idéz Grünwald Lipót emlékirataiból, melyet 1951-ben New Yorkban adtak ki a héber nyelvű *Jubilee Book Hapardes*ben, ami arról tanúskodik, hogy Friedländer maga beismerte a hamisítás tényét.

Grünwald Lipót Máramaroszigeten született 1888-ban¹¹⁵³ és az USA-ban, az Ohio állambeli Columbusban halt meg 1955-ben. Magyarország több híres jesivájában tanult. Még húsz éves sem volt, amikor kiadta első művét Magyarország zsidóságának történetéről¹¹⁵⁴. Ettől kezdve ennek a területnek termékeny kutatója volt¹¹⁵⁵. Legtöbb művét héberül, vagy jiddisül írta, bár magyarul is jelentek meg történelmi művei, például „A haszidizmus története Magyarországon”¹¹⁵⁶. Grünwald halachikus könyveket is írt. A *Kol bo ál ávélut* (Minden a

¹¹⁵³ COHEN: *ERDÉLY BÖLCSEI* 53. old. két dátumot említ: 1889. július 11. vagy 1889. szeptember 26. Dr. Jack Greenwald (Denver, Colorado), Grünwald Lipót fiatalabbik fia azonban azt írta nekem, hogy édesapja 1888. szeptember 26-án született, ahogyan ezt a *Zsidó lexikon* 326. old. helyesen közli.

¹¹⁵⁴ Máramarosziget zsidó története: *Zikáron lárisonim, kolél toldot vökorot hágöönim áser hofiu böör chochmátám vötorátám böir Sziget*, Szatmár, 1909.

¹¹⁵⁵ COHEN: *ERDÉLY BÖLCSEI* uo.

¹¹⁵⁶ Az *Egyenlőség* c. újságban jelent meg 1918- 1919-ben, és új szerkesztésben megjelentettem az *Egyenlőség* c. folyóiratban, amely a Chábád Lubavics Alapítvány lapja, a 12. számtól, 1993-tól. 2007-ben meg is jelent egy önálló füzetben. Grünwald egy rövidített változatot közölt héber nyelven is: *Lökorot háchászidut böHungáriá a Hácöfe löchochmát Jiszráélben*, V. évfolyam, Budapest, 1921.

gyászárol) három részes könyve (1947-1952-ben jelent meg) a mai napig használatos könyv¹¹⁵⁷.

A Weingarten munkájában közreadott, Grünwald Lipót előtt tett vallomás a történet végéért van elkönyvelve a témával foglalkozó összes szerző számára¹¹⁵⁸.

Friedländer állítólag beismeri: „Valóban hamisítottam! Nem találtam én semmiféle kéziratot!”

Ennek a vallomásnak a fontossága arra kötelez, hogy bemutassam a maga teljességében. Először is lássuk Grünwald Lipót Emlékiratainak kezdetét¹¹⁵⁹, ahol beszámol arról miért is írta meg emlékiratait:

a) Itt a Tóránkról van szó, a Szóbeli tanról, és én egyedül maradtam az egész világon, aki előtt világos, hogy a kiadó meghamisította a Jeruzsálemit, emiatt szent kötelességem nyilvánosságra hozni azt, amit tudok.

b) A történelem nem kegyelmez. A történész nem lehet jóérzésű, és nem kegyelmezhet, az igazat kell írnia. Ezzel együtt nem fogom nyilvánosságra hozni mindazt az összes dokumentumot, a rengeteg levelet a járások vezetőitől, kivágott újságcikkeket, melyek beszámolnak ennek az embernek történetéről, de nincs közvetlen kapcsolatuk a Jeruzsálemivel, csak azzal, amit elkövetett a különböző lakhelyein, hisz végül is tóratudós volt ő, éles eszű ember, és sokáig jó barátja is voltam...

Íme Grünwald Lipót idevágó vallomása a 347-348. oldalon:

...Hirtelen minden barátja, támogatója összerezzent, amikor a *Tél Tálpíjotban* megjelent Horowitz Cvi Hálévi, Nagyszeben bölcs rabbijának levele, melyben elmeséli, hogy a mi Friedländerünk meghamisított Kolozsváron egy talizmánt... Akkor láttuk, hogy ő nem csupán gyanúsított egy hamisításban, mindenki látta,

¹¹⁵⁷ Furcsa dolgot tapasztalhatunk Chájim Benjámin Goldberg könyvében: *Pné Báruch – Ávélot béháláchá*, Jeruzsálem, 1986. Végig hivatkozik a könyvre, de egyszer sem nevezi nevén, csak utal rá egy megfejtethetetlen mozaik szóval: KoB ÁÁ [= *Kol bo ál ávélut*]. Például 1. fejezet 46. jegyzet, 3. fejezet 24. jegyzet stb.

¹¹⁵⁸ Például PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* 68. old., Eisenstein és Brosh cikkei (lásd az Előszóban a 7. jegyzetnél).

¹¹⁵⁹ GRÜNWARD: *EMLEKIRAT* 345. old.

hogy kezeiben megvan a képesség ahhoz is, hogy egy új papírlapot különböző módszerekkel régi megviselt papírrá változtasson. Ezt nem is tagadhatta, hisz sokan voltak ott, és hallották, mit mondott ő maga Glasner Mose Smuél kolozsvári rabbinak...

Friedländer hozzám fordult tanácsért, hogy most mit tegyen. Akkor rettenetes lelkiállapotban láttam, megszakadt szíve arról tanúskodott, hogy teljesen kétségbe van esve. Azt várta, mit fogok mondani. Feleltem neki, hogy meneküljön, ez elkerülhetetlen, hisz nem tudat magadat túrtörtetni, és te magadnak elismerted azt, hogy hamisító vagy, akkor most ki fog még hinni neked? Azt felelte, hogy nincs szándékában elhagyni Magyarországot, mert ott olyan zsidókat talált, akik naivak és becsületesek, és minden szélhámosnak bedőlnek. Már úgy is sok helyen járt, és nincs hova menekülnie. A Jeruzsálemi kapcsán pedig azt mondta: **„Igaz, hogy hamisítottam, nem találtam semmiféle kéziratot, de minden, amit írtam, bölcsseink mondásai, melyeket különböző forrásokból gyűjtöttem össze.”**

Éreztem, hogy mindent elmondott, ami a szívét nyomta. Igaz, ezután meg akarta másítani szavait, és hazugságot hazugság hátán zúdított rám, de ekkor már megértettem, hogyan is csinálta a hamisítását, és melyek azok a források, ahonnan a szövegeket merítette. De még ekkor is megpróbáltam segíteni neki, és minden bűnét elfedni valahogy.

Utána azoban olyan dolog történt, amire nem számítottam. Megházasodtam és elvettem feleségül a nagyszebeni Cvi Hálévi Horowitz rabbi lányát. Apósom az ellene küzdők vezetői között volt, és ő volt az, aki felfedte a kolozsvári talizmán hamisítását... Friedländer erre a *Hámááne* (A válasz) kiadványában válaszolt neki, ott megalázva és sértegetve őt, illetve Glasner Mose Smuél kolozsvári rabbit. Közvetlenül az esküvőm után írtam Friedländer rabbinak, hogy tegye közzé azt, hogy hazugság az, ami megjelent a *Hámáánében*, és nem ő, vagy hozzá közel álló írta. Mert ha nem fogja ezt megtenni, akkor vegye tudomásul, hogy a barátból ellenséggé leszek, és **hát nagyon jól tudja, hogy előttem sok titok fel van fedve.**

Ő nem tette meg, és én megírtam a cikkemet *Lömáán háemet* (Az igazágért) címmel... Ezt írtam ott:

„Sajnálatomra még ma is vannak olyan emberek közöttünk, nagy rabbik is, akik hisznek abban, hogy a Jeruzsálemi, amelyet Friedländer adott ki, szent, azzal érvelve, hogy végül is nincs az az ember, legyen akár olyan magas és nagytudású is mint a cédrus¹¹⁶⁰, aki képes lenne megfogalmazni, megszerkeszteni egy ilyen könyvet. Íme elétek teszek egy példát az ő munkamódszeréből, **amelyről saját maga személyesen vallott**. Nincs ebben semmi különleges bölcsesség, csupán munka és gondolatrablás... Íme két oldal a Jeruzsálemi *Böchorot* traktátusából, és lássátok, hogy semmi új nincs benne, csak kimásolta különböző helyekről, és így állította össze az egész traktátust...

Valóban beismerte-e Friedländer a hamisítást?

Grünwald negyven évvel az események után, 1951-ben jegyezte le emlékeit. Ez alatt a nagyon hosszú idő alatt különböző pontatlanságok kerülhettek be a mondanivalóba, emiatt csak nagy óvatossággal használhatjuk történelmi forrásként¹¹⁶¹.

Be kell vallanom, hogy én valójában soha nem tudtam teljes szívvel elfogadni még a lehetőségét sem annak, hogy Friedländer valaha is beismerő vallomást tett, és furcsának találom azt a bizonyosságot, amellyel Grünwaldnak ezt a feljegyzését idézik. Úgy, mintha ez lenne a Jeruzsálemi hamisításának egyik fő bizonyítéka. Azért nehéz ezt az epizódot elfogadni, mert Grünwald úgy állítja ezt, mintha ezzel vád alá helyezné Friedländert, miután saját maga bü-

---

¹¹⁶⁰ Amosz 2:9. alapján.

¹¹⁶¹ Több történész már kifejtette, hogy nem lehet egyértelműen elfogadni Grünwald emlékiratait. Az Emlékirat, amelyet 1922-ben adott ki Budapesten *Széfer házichronot* címmel, leírja, mi történt vele az első világ háborús katonai szolgálata alatt. Ennek a könyvnek a 115. oldaláról idéz Yitzhak Ben-Zvi, mint szemtanúi vallomást, Sábttáj Cvi (1626-1676) álmessias albániai sírjáról írt tanulmányában: *Mökom kvuráto sel Sábttáj Cvi vöháédá hásbttáit böÁlbéniá, Zion*, 1952, 77. old. Erre válaszolta Gersom Scholem (*Héchan met Sábttáj Cvi, uo.* 82. old.): „Maga Grünwald elbeszéléséből... észre lehet venni, hogy történeteit túlságosan is »befolyásolta« az, amit Jáákov Emdin rabbi könyvében olvasott! Ki hihet olyan szerzőnek, aki Jáákov Emdin rabbi szószerinti idézetét adta az elbasani szerzetes szájába! Minden jel arra mutat, hogy történetét Grünwald átvette a *Torát knáot* [Amszterdam, 1752] könyvből, és lektúrszerűen átültette, saját kísérlőjének szájába adva azt! Ezt hívják független tanúságtételnek? Grünwaldot a hibái buktatták le: nem csak az, hogy a szöveget nem egészen jól értette... és [olyanokat mond Sábttáj Cviről]... (amik nem felelnek meg a valóságnak), hanem még a *Torát knáot* könyvben előforduló sajtóhibákat is... átvette a szerzetes szájába adott szövegekben! ...Megszokott jelenség ez azoknál,

nösségét megvallotta, de valójában legalább ennyira saját magát is vádolja, hiszen a történetből kiderül, hogy saját maga is bűnrészes, hiszen ha tudta, hogy a Jeruzsálemi hamis, akkor miért igyekezett mégis segíteni Friedländernek?

Le kell szögeznünk, hogy az amit Grünwald elmesél kettőjük mély kapcsolatáról – „...ügyszólván naponta beszéltem vele, megmutatta nekem a kincseit, a leveleket, melyeket neki írtak, írtam helyette leveleket, és titkainak tudója voltam”¹¹⁶² – nem megalapozott, mert a kezünkben lévő dokumentumok¹¹⁶³ csak azt bizonyítják, mit tett Grünwald a Jeruzsálemi **ellen**. Semmi olyan dokumentumot nem találtam, amiben bármilyen, akár halvány utalás lenne arra, hogy barátsággal együttműködött volna Friedländerrel! Ha barátság nem volt közöttük, semmi logika sincs abban, hogy Friedländer bevallotta volna Grünwaldnak azt, hogy hamisított.

Grünwald Emlékiratának sok a pontatlansága

Az Emlékirat kapcsán meg kell jegyezni azt, hogy nagyon is érezni lehet rajta, hogy csak több évtizeddel az események után rögzítették, és a szerző helyenként érezhetően felduzzasztja a saját, illetve apósa szerepét ebben a vitában. Időnként úgy tűnik, hogy emlékezete cserbenhagyja. Egy pár szembeötlő pontatlanságra hívnám fel a figyelmet:

1. Fentebb¹¹⁶⁴ már jeleztem, hogy Grünwald érezhetően eltúlozza leendő apósa, Horowitz rabbi levele publikálásának a jelentőségét, hogy ettől „összerezzen minden barátja és támogatója”. Már csak azért is, mert a *Tél tálpiot*nak ugyanabban a számában jelent meg Nimoytin rabbi levele, amely felfedte Friedländer askenázi származását és teljes múltját. Ez a levél sokkal inkább sodorhatta rettenetes lelkiállapotba Friedländert, mint a talizmánhamisítás történetének közététele.

2. Ugyancsak említést tettem arról, hogy a Grünwald által említett *Hámááne* (A válasz) léte – melyben „megalázva és sértegetve őt (Horowitz rabbit), illetve Glasner Mose Smuél kolozsvári rabbit” –, véleményem szerint ugyancsak nagyon kétséges. Ugyanis Grünwald

---

akik úgy jegyzik emlékeiket, hogy szépirodalmi részeket személyes élménnyé varázsolnak. Szépirodalomhoz nem lehet úgy viszonyulni, mintha történelmi forrás lenne...”.

¹¹⁶² 346. old.

¹¹⁶³ Lásd lejjebb.

¹¹⁶⁴ 16. fejezet a 773. jegyzetnél.

Emlékiratán kívül egyenlőre sehol sem találtam egyetlen helyet sem, ahol ezt a cikket vagy kiadványt megemlítenék. Sehol még csak utalást sem találtam rá (Egy kivétellel, ahol mégis van valamilyen halvány utalás erre). Addig is kétséges minden, ami erről szól.

3. Az, hogy Horowitz rabbi a Friedländer „ellen küzdők vezetői közt volt”, enyhe túlzás, ugyanis egész ilyen irányú tevékenysége egyetlen levélre szorítkozik.

4. Az sem teljesen világos, mire gondol Grünwald, amikor így ír: „ezután meg akarta másítani szavait, és hazugságot hazugság hátán zúdított rám”. Hogyan akarta megmásítani szavait? Úgy kell ezt érteni, hogy másnap Friedländer tagadta, hogy ilyesmit mondott volna? Akkor viszont mi értelme volt Grünwald fenyegetésének, mondván, hogy előtte „sok titok fel van fedve”, hiszen Friedländer ezt már rég tagadta!?

5. Válaszként „hazugságot hazugság hátán zúdított”, melyekkel Friedländer megpróbálta megtagadni a már kimondott vallomását, Grünwald megjegyzi: „ekkor már megértettem, hogyan is csinálta a hamisítást, és melyek azok a források, ahonnan a szövegeket merítette”. Tehát megértette a hamisítás módszerének lényegét, és már nem arra hagyatkozott, amit Friedländer mondott neki?! Talán azt akarta ezzel mondani, hogy az a néhány szó, amit Friedländer felindultságában mondott, elég volt neki, hogy segítségükkel kihámozza a teljes hamisítási technikát. Ez a következtetés viszont erőltetett, hisz Grünwald nem tartozott a könnyen gondolkodó, éles észjárású, a Babilóniai és Jeruzsálemi talmud minden rejtelseiben nagy szakértelemmel eligazodók közé, akik egyetlen utalásból, egy célzásból kitalálják a hiányzó láncszemeket.

6. A *Lömáán háemet* (Az igazágért) c. írásával kapcsolatban azt írja Grünwald a folytatásban, hogy „amikor Izrael nagyjai látták a munkámat, beleegyezően nyilatkoztak. És azokban a napokban elhatározta Jáákov Cvi Janowsky rabbi Kijevből, hogy kinyomtatja a *Céd römijá* (Csalóvadász) könyvét (Poltava 1913), melyben saját logikája által hajszálpontosan célbetalált és nem hibázott”¹¹⁶⁵. Itt eléggé világosan céloz arra, mintha saját közzététele megelőzte volna Janowsky rabbi nagyszerű munkáját¹¹⁶⁶. Ez feletébb furcsa, hiszen a *Léc hájájin* (A bor bohóca) című válaszlaphoz kiderül, hogy az volt a terv, hogy Grünwald fordítsa le a *Céd römiját* jiddisre megjelenése után. Ezzel ellentétben viszont negyven év elteltével derül ki, hogy a leendő fordító valójában már saját maga megelőzte a szerzőt a műve megírásában!

¹¹⁶⁵ *Birá* 20:16. alapján.

¹¹⁶⁶ Lásd a 24. fejezetet.

7. Grünwald végig azt a benyomást kelti, mintha a *Lömáán háemet* (Az igazágért) című írása megjelent volna nyomtatásban¹¹⁶⁷. Azonban ez feltehetően nem igaz. Erre a csúsztatásra már Weingarten is felhívja a figyelmünket írásában¹¹⁶⁸, és kétségbe vonja azt, hogy a cikk egyáltalán megjelent valahol: „Grünwald rabbi nem említi, hogy ez a cikk megjelent nyomtatásban. Valószínűleg csak bizonyos embereknek küldte el kéziratban. Úgy tűnik, hogy valóban ez felel meg a valóságnak, hiszen így folytatja: »...ez az előtt volt, hogy Janowsky rabbi kiadta a könyvét...«, vagyis amikor a könyv megjelent, Grünwald cikkének publikálása feleslegessé vált”¹¹⁶⁹.

8. A kérdések kérdése, ami felmerül: Grünwald miért hallgatta el negyven éven át Friedländer vallomását? Ő maga meséli el például, hogy amikor eljutott hozzá a szatmári rabbi levele, amelyben megbánja, hogy ajánlólevelet adott a Jeruzsáleminek, akkor azt azon nyomban elküldte Plocki rabbinak¹¹⁷⁰, ugyanakkor viszont a Jeruzsálemi rejtélyének megfejtése, Friedländer bűnvallomása nem érdemelt nyilvánosságot 40 éven át? Úgy tűnik, hogy maga Grünwald is igyekszik mentséget keresni erre, mikor írása végén arról számol be, hogyan kellett katonának bevonulnia az I. világháború során. Mindez azonban nem mentség arra, miért nem küldött **azonnal** öt sort Plocki rabbinak Friedländer felkavaró vallomásáról!

Talán mindenre külön-külön mentséget lehet találni, és a fentiek véglegesen nem hiteltelenítik Grünwald tanúvallomását, de összeségében elég furcsaság és rendellenesség van itt, ami megkérdőjelezi a vallomás valóságtartalmát.

---

¹¹⁶⁷ Amiképpen tévedett Yosef Gavriel Beckhofer a cikkében: *The Talmud Yerushalmi on Kodashim, Or Shmuel*, Hebrew Theological College Press, Skokie, Illinois, 1992, a 22. old. vége. A cikk majdnem teljesen Grünwald emlékiratainak a fordítása, de sok benne a pontatlanság. Például: 16. old. – a brzeżanyi rabbi nem volt „magyarországi kis tóratudós”, hanem a galíciai bölcsek egyik legnagyobbja. 18. old. – Beshankovichy, Friedländer szülővárosa nem Ausztriában van, hanem Oroszországban. 22. old. – Horowitz Cvi Hálévi rabbi semmit sem másolt a *Hámélicból* az ő levelébe. 29. old. 2. jegyzet – A *Keser bogdim* (Árulók hálózata) nem Janowsky rabbinak, a *Toszeftá* bírálatának szól, hanem Schwartz bírálatának. És van még sok további pontatlanság.

¹¹⁶⁸ 285. old.

¹¹⁶⁹ Nemrég az egyik szerző egyszerű megoldást kínált e problémára: „1950-ben, 44 évvel az eset után Grünwald rabbi cikket írt *Az igazságért* címmel, melyben személyes tudásra hivatkozva részletezte a hamisító módszereit”, lásd Jehosúa Friedmann: *Hazijuf sōhiszir et háolám*, in: *Sáá tová*, 2005. július vége, 33. old. E vélemény szerint az 1950-es Emlékiratok nem más, mint a várva várt *Az igazságért* c. tanulmánya. De valójában ennek a felvetésnek semmi alapja nincs.

¹¹⁷⁰ Lásd a 18. fejezet, a 889. jegyzetnél.

Bizonyítékok Grünwald állításai egy részének hitelességére

Minek után a fentiek alapján Grünwald által leírt tények egy részét kételyekkel kell kezelnünk, szeretném megvilágítani, hogy melyek azok az elemek, amelyek viszont véleményem szerint igenis hitelesek Grünwald emlékei közül.

Semmi kétség, hogy Grünwald aktívan részt vett a Jeruzsálemi *Kodásim* körüli vitákban – erről dokumentumok is tanúskodnak. A legfontosabb írás, ami már annak idején nagy nyilvánosságot kapott, az, amit Rosenberg írt a *Léc hájájín* (A bor bohóca) végén, válaszként a *Céd römijá* (Csalóvadász)-ra, melynek szerzője Janowsky rabbi volt¹¹⁷¹. Ezek Rosenberg szavai:

Még egy rákfene, a tisztátalanok ükapja, neve gyalázat örökre, Jekutiél Juda, avagy Leopold Grünwald, Sziget városából, egy csibe, amelynek még nem nyíltak ki a szemei, és már nincs olyan bűn és csalásforma, amelyet ne követett volna el, nincs olyan ember, akitől ne csalt volna ki pénzt, könyvet vagy levelet. Nincs egy betű sem, amit a folyóiratokban megjelentetett volna, és nem mástól lopott el, tagadta és a sajátjává tette, és egy ilyen embert választott Janowsky a társául, hogy hamis írását jiddis nyelvre fordítsa le...

Grünwald tiltakozott Friedländernél a becsületsértés miatt. Emlékirataiba¹¹⁷² bemásolta Rosenberg 1914-es válaszlevelét,¹¹⁷³ amit az alábbiakban közlök. Tudomásom szerint ez az utolsó dokumentum, amely Friedländer környezetéből kikerült a Jeruzsálemi kapcsán:

Mivel volt itt néhány elintéznivalóm, és emiatt tartózkodtam itt egy pár napig, ezalatt meglátogattam Mesteremet és Rabbimat, a Jeruzsálemi kiadóját. Hat évig tanultam nála szent és világi tanulmányokat, így aztán kész vagyok érte belevetni magamat a vitába. Így láttam azt is, amit utolsó leveledben neki írtál. Most illetendőan válaszolok Neked. Feleslegesen panaszkodsz ellene, mert az írás az én művem volt. Nem is amiatt, amit neki írtál, hanem amit Klein Jichák

---

¹¹⁷¹ Lásd a 24. fejezetet.

¹¹⁷² *Uo.* 349. old.

¹¹⁷³ Dátuma: „Péntek, a szent Sábátot megelőző napon, 1914 (!)”. Hasonló hiba van Friedländer 2. levelében 1905-ből, lásd a 223. jegyzetet és egy 1906-os levelében is, lásd a 21. levelet és a jegyzetet ott.

helyettesrabbival beszéltem¹¹⁷⁴. És én megfizettem neked cselekedeteid szerint stb. És most azt mondom neked, hogyha elfogadod azt a csepp keserőséget, amit adagoltam neked, amiben még könyörültem rajtad és nem fedtem fel, ki vagy te igazán – hiszen az olvasók 95 százaléka nem tudja, kire is gondoltam igazán, akkor jó. Ha viszont Isten ments azt látom, hogy akár még egy betű is megjelenik tőled, akkor kész vagyok utolsó leveledet az ügyész elé vinni, és bizony kemény büntetésben lesz részed amiatt, amit a levél közepe felé írsz... Esküszöm, hogy ezt megteszem abban a pillanatban, amikor tőled akár egyetlen megszegyenítő betűt is látok. És most tudd, hogy előre figyelmeztettelek.

Nem egészen világos, hogy mire utal Rosenberg, de az egyértelmű hogy feljelentéssel fenyegeti meg a hatóságoknál („az ügyész”), valami köztörvényes cselekedetért, amiről Grünwald Jichák Klein rabbinak írt (talán például a katonai szolgálat alóli kibújás, vagy valami hasonló). Amennyiben ez a dolgok értelme, elmondhatjuk, hogy Grünwald komolyan vette a zsarolást, hisz sem a *Céd romijá* jiddis fordítása, sem *Az igazságért* című írása nyomtatásban nem jelent meg¹¹⁷⁵.

A *Chulin* címszó az *Ozar Yisrael* Enciklopédiában¹¹⁷⁶, amely Grünwald írása 1910 előtről, így végződik: „Napjainkban Friedländer rabbi kiadta a *Chulin* traktátust a Jeruzsálemi talmudból, egy általa talált kézirat alapján. Sokan kétségbe vonják a hitelességét”¹¹⁷⁷.

¹¹⁷⁴ Grünwald elmagyarázza szándékát: „közben több levelet is kaptam Oroszországból, amelyekben idézték mindazt, ami a tetteiről a különböző újságokban megjelent, én pedig mindezt megírtam Klein rabbinak, és azt is, hogy mindezt készülök nyilvánosságra hozni... Friedländer megtudta, mit írtam Klein rabbinak és azt is, hogy mi a szándékom.”

¹¹⁷⁵ De ha így van, miért fogja Grünwald az egészet a katonai behívójára és miért nem mondja el az igazi okot?

¹¹⁷⁶ IV. rész, New York, 1910, 253-254. old.

¹¹⁷⁷ GRÜNWALD: *EMLÉKIRAT* 347. old. ezt írja ezzel kapcsolatban: „Azokban a napokban egy nagyon mérges levelet kaptam tőle, és erősen tiltakozott az ellen, amit írtam az *Ozar Yisrael*-be... Hogy hogy?! – írja ő – hogyan mertem megtagadni a köztünk lévő szeretet szövetségét, és nyilvánosságra hozni, hogy vannak kételkedők? Ez alkalommal is elfogadta a bocsánatkérésemet és békét kötöttünk.” Érdemes felfigyelnünk, hogy, amíg a IV. részben csak „kételkedők”-ről van szó, a X. részben, New York, 1913, *Talmud* címszó alatt, van egy egész alfejezet „Az új Jeruzsálemi *Kodásim*”-ről, 263-264. old. Judah David Eisenstein (1854-1956) szerkesztő írása, és ott meglehetősen világosan fogalmaz: „Az utóbbi időben előállt Slomó Jehudá Friedländer úr, aki magát a híres Algazi család leszármazottjának tartja, bejelentette, hogy talált a Jeruzsálemiből, a *Kodásim* rendjéről, egy, a világban egyedülálló kéziratot, amely »rég és megviseit«, és már ki is nyomtatott belőle... annak ellenére,

Nem kétséges Grünwald Plocki rabbival folytatott levelezése sem, mivel rendelkezésünkre áll az ezt megerősítő dokumentum¹¹⁷⁸, és úgy tűnik, hogy erre utal maga Plocki rabbi is, amikor így ír¹¹⁷⁹:

Ha talállok helyet valamelyik újságban, széles körben hozom nyilvánosságra azokat a leveleket, amik nálam vannak Klein Jichák rabbitól, Slomó Friedländer úrtól és még egy szerzőtől¹¹⁸⁰.

Eddig felsoroltam egy pár olyan tényt Grünwald Emlékirataiból, ami valósnak tűnik, és amelyeket alá lehet támasztani a fennmaradt dokumentumokkal, de Grünwald többi története, melyeket Emlékirataiban leírt, alaptalanok, nincsen mögöttük semmiféle dokumentum vagy igazolás, amely hitelessé tehetné őket, így kérdéses, mennyire is felelnek meg ezek a valóságnak. Lássunk néhányat közülük. Az első egy általam felfedezett vallomás egy szemtanútól, amely egyezik a leírtakkal, a másik pedig biztosan a fantázia szüleménye.

Grünwald elmeséli (345. old.) a Friedländerrel való első találkozását 1907-ben, amikor még Huszton, a Grünwald Mosé rabbi (1853-1910), az *Árugát háboszem* c. könyvek szerzőjének jesivájában tanuló fiatal ember volt. Elmondta, hogy Friedländer, a Tiszta Szezárd csak héberül beszélt, szezárd kiejtéssel, és nagyon nagy hatást gyakorolt az összes tanulóra. Íme Grünwald szavai:

Az ima után odaállt a vendég mesterünk elé, és kezében volt egy pár ív a Jeruzsálemiből és több [ajánló]levél Izrael nagyjaitól. Mi a háta mögött hallottuk a szavait, amit elmondott nagyokat mondó nyelvén¹¹⁸¹: „Nagy nap a mai Izrael Népeinek, mert újra miénk a Szóbeli tan egy jelentős része” stb. stb... Mesterünk át-

---

hogy a kiadó válaszolt a bírálóinak a *Zvachim* traktátus hosszú Bevezető tanulmányában (lásd ott), mégis, úgy szólván kétség sincs, hogy ez nem az eredeti Jeruzsálemi, hanem válogatott részek gyűjteménye, melyeket meglévő szövegekből másolt ki a szerző (és valójában nincs jelentősége annak, hogy e válogatás szerzője a múlt vagy a jelenkor fia)”. Idézte mindezt Cvi Jehudá Rabinovitch: *Jáikut Hámoádim*, Buenos-Aires, 1943, 854-855. old.

¹¹⁷⁸ Lásd a 891. jegyzetben.

¹¹⁷⁹ PLOCKI: *SÁÁLU* 112. old.

¹¹⁸⁰ GRÜN WALD: *EMLEKIRAT* 345. old. részletezi: „E sorok írójára utal”. Lásd még a 759. jegyzetben: Plocki rabbi valószínűleg Grünwald hozzá írt leveléből szerzett tudomást arról, amit a *háTikun* könyvvel kapcsolatban írt, miszerint „Slomó Friedländer úrnak, a pesti Bacher professzorhoz címzett kézírása tanúskodik arról, hogy ő írta ezt”.

¹¹⁸¹ *Zsoltárok* 12:4. alapján.

vette az íveket és talán egy órán át tanulmányozta őket¹¹⁸²... Utána visszaadta az íveket: „Kár... ez a kézirat nem a *Kodásim* a Jeruzsálemiből”... Mi megrémültünk ezt hallván, pedig a szefárd még kínlódott egy keveset a sok ajánlólevelet lobogtatva, köztük főleg a brzezanyi bölcs nagyszerű ajánlását, de a mi mesterünk még se egyezett bele, hogy ajánlólevelet adjon. A szefárd azonnal elhagyta a tanházat haraggal, és visszament szálláshelyére.

Több olyan tudosról is hallottam, aki kételkedik abban, hogy mindez így történt. Van viszont erről egy másik, teljesen független tanúságunk is. Ezt Ávrám Joná Schwartznak, a bécsi közösség rabbijának a beszámolójából ismerem. Ő ezt Katz Ávrám Slomó rabbtól (1884-1975), Visóoroszi rabbijától, az *Orchot hámispatim* szerzőjétől hallotta, aki szintén abban a jesivában tanult, és jelen volt az említett eseménynél, és megerősítette az előbb említeteket¹¹⁸³.

Grünwald tovább mesél¹¹⁸⁴ azon a követelés kapcsán, amit Lengyelország nagyjai intéztek Friedländerhez, hogy fedje fel az eredeti kézirat helyét. A következő történt:

Hirtelen tudomásomra jutott, hogy Friedländer gyászol. Rögtön elmentem őt meglátogatni, persze megkérdeztem, kit gyászol? Erre azt válaszolta, fivérét, a kutatót és tóratudóst, Elijáhu SZÁTot, azt, akin keresztül megvette a Jeruzsálemit, valahol Ázsiában halt meg. Tudtam, hogy nincsen fivére Ázsiában, de így talált egy kifogást, amit szétkürtölhetett a nagy világban, miszerint már nem tudja közreadni annak a két embernek a kilétét, akiktől a kéziratokat vette, mert a testvére, aki a közvetítő volt, meghalt. Megkért, hogy írjak pár levelet, és tudassam mindenkivel: a fivére halott, és nagy sajnálatára nincs meg neki azon emberek címe, amit kértek tőle.

Azt hiszem, hogy Grünwald története között ez a valóságtól leginkább elrugaszkodott beszámoló. Már megjegyeztem¹¹⁸⁵, annak ellenére, miszerint „megkért, hogy írjak pár levelet, és tudassam mindenkivel: a fivére halott”, ennek a gyásznak a történetét, a meglévő iroda-

¹¹⁸² Érdemes megjegyezni, hogy a huszti rabbi a Babilóniai *Chulin* traktátusról írt egy nagyobb terjedelmű részletes kommentárt, ami csak 2000-ben jelent meg az eredeti kézirat alapján.

¹¹⁸³ A huszti rabbi Tórában való nagyságáról felesleges szót ejtenünk, lásd még, amit írtam róla a *Heichal Habal Shem Tov* c. folyóiratban, I., 104-107. old. Érdemes megjegyeznünk, hogy a tudományos világban is elismert az ő tudása, lásd Jáákov Katz: *Gój sel sábat*, Jeruzsálem, 1984, 162., 164. old. 142. jegyzet.

¹¹⁸⁴ 347. old.

lomban sehol másutt nem találjuk, és mind a mai napig nem sikerült sehonnan, semmivel sem alátámasztani, és emiatt ez a történetet is nagyon kétséges.

---

¹¹⁸⁵ Lásd a 14. fejezet végét.

Összefoglaló

A hamisítvány felfedésének három módja

A fentiekben láthattuk, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* rend hamis voltát a kortársak három módszerrel igyekeztek bizonyítani:

(1) a tudományos szövegkritika módszerével. Erre a módszerre alapult a Zsidóság Tudománya szakértőinek és kutatóinak határozott véleménye – lásd feljebb a 17. fejezetet;

(2) Plocki rabbi kritikája, mely rabbinikus stílusú disputikus vita formájában írodott. E módszer nem vezetett egyértelmű eredményre – lásd a 22. fejezetet;

(3) a kiadó személyes becsületességének megkérdőjelezése annak alátámasztására, hogy állításai hiteltelenek. Az utóbbira építette véleményét Katzburg rabbi a *Tél Tálpijot*-ban, és ez volt az az érv, amely végül is meggyőzte Plocki rabbit és a többi rabbit – lásd a 21. és 24. fejezetekben.

Véleményem szerint az első és a harmadik módszer meggyőzően bizonyította a Jeruzsálemi talmud hamis voltát, és a második módszer is igen sok érvet fogalmazott meg ennek alátámasztására. Figyelembevée mindhárom módszer érveit, bizonyosan és véglegesen kijelenthetjük: nem kétséges, hogy mind a két Jeruzsálemi kötet hamisítvány.

A jelen tanulmány elsősorban a harmadik bizonyítási módszer érvrendszerét erősíti. Sikerkült részletekbe menően feltárnom Friedländer sok éves publikációs tevékenységét, írásait, levelezését, mind a Jeruzsálemi talmud kiadása előtti, mind az az alatti, mind pedig az az utáni időszakot illetően. Ennek alapján meggyőződhetünk arról, hogy Friedländernek korábban is voltak különböző hamisításai, hamisítási kísérletei, számos történetének több verziója volt, az őt védeni szándékozók táborában sok álnevet találunk, és még sok más kisebb-nagyobb hazugságot fedezhetünk fel. Nem hiába tartja a népi bölcsesség: hamis és csalárd egy fának ágai.

A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogy a mai tudományos világban is fellelhetjük a fent említett három bizonyítási módszert.

Az utóbbi években több tucat, a bibliai időkből származó relikvia került napvilágra, mint például egy feliratokat tartalmazó (az angol nyelvű irodalomban „Ivory Pomegranate”-ként ismert) „elefántcsont gránátalma”, melyet az egyetlen, az első jeruzsálemi Templom idejéből

fennmaradt tárgynak tekintettek, és hosszú ideig így állítottak ki az Izrael Múzeumban¹¹⁸⁶; „Jehoas király felirata” (angol nyelvű hivatkozásokban „the Jehoash Inscription”)¹¹⁸⁷; Jákob (Jézus testvére) temetkezési doboza” (angolul „James Ossuary”)¹¹⁸⁸. Az első vizsgálatok, melyeket a jeruzsálemi geológia intézetben különböző szakértők végeztek, azt igazolták, hogy eredeti tárgyakról van szó. Azonban idővel egyre több kétség merült fel e tárgyak eredetiségével kapcsolatban. Egy ellenőrző bizottság, melyet az *Israel Antiquities Authority* (Izraelben az archeológiai ásatásokért felelős és az ásatási helyeket felügyelő hivatal) hozott létre, arra az álláspontra jutott, hogy a tárgyak hamisítványok¹¹⁸⁹. Vádiratot nyújtottak be a Jeruzsálemi Bírósághoz (2004. december 29-én) az antikvítás-gyűjtő Oded Golan, illetve az antikvításokkal kereskedő Robert Deutsch, Shlomo Kohen és Faiz al-Amaleh ellen, azzal vádolva őket, hogy az elmúlt húsz év folyamán antikvítások hamisításával foglalkoztak, köztük a fent említett legfontosabb relikviáknak vélt hamisítványok előállításával, és több sértett személynek értékesítették azokat¹¹⁹⁰.

Annak ellenére, hogy az Israel Antiquities Authority egyértelműen kimondta döntését, mégsem mondhatjuk, hogy az ítélet mindenkit meggyőzött a tárgyak hamisítvány voltáról. Egyes professzoroknak, tudósoknak továbbra is az a véleménye, hogy a relikviák eredetiek, vagy legalább is úgy gondolják, nem kizárt, hogy eredetiek. Az ez ügyben folytatott vitákat, illetve az azokkal kapcsolatos cikkeket a szakirodalomban, különböző szakfolyóiratokban ol-

---

¹¹⁸⁶ Lásd Karen Laub: „Israel Museum: artifact touted as only existing relic of Solomon's Temple a forgery,” *The Associated Press* (2004. december 27.), <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Archaeology/jerpom.html>; <http://www.imj.org.il/eng/archaeology/newingalleris.html>.

¹¹⁸⁷ Lásd L Peat O’Neil: „Bible-Era Artifacts Highlight Archaeology Controversy” (2003 április 18), http://news.nationalgeographic.com/news/2003/04/0418_030418_bibleartifact.html.

¹¹⁸⁸ Lásd Hillary Mayell „Jesus Box” Is a Fake, Israeli Experts Rule” (2003 június 18), http://news.nationalgeographic.com/news/2003/06/0618_030618_jesusbox.html.

¹¹⁸⁹ Lásd Hershel Shanks – Ben Witherington III, *The Brother of Jesus: The Dramatic Story & Meaning of the First Archaeological Link to Jesus & His Family*, 2004 Harper San Francisco. Lásd még az izraeli Antikvítás hatóságának jelentését:

http://www.antiquities.org.il/article_Item_ido.asp?module_id=&sec_id=17&subj_id=175&id=267.

¹¹⁹⁰ Lásd Greg Myre, „Israel Indicts 4 in 'Brother of Jesus' Hoax and Other Forgeries”, *The New York Times* (2004 december 30), <http://select.nytimes.com/gst/abstract.html?res=F60617F83C5D0C738FDDAB0994DC404482>. Lásd még: <http://www.haaretz.com/hasen/pages/ShArt.jhtml?itemNo=320971&sw=Oded>: „Alleged forger of Holy Land antiquities held”.

vashatjuk. 2007 januárjában Hershel Shanks, a *Biblical Archaeology Review* főszerkesztője ismert szakértőket hívott meg, hogy a tárgyak valódiságáról, illetve hamisítvány voltáról tárgyaljanak. Ennek a konferenciának a 130 oldalas jelentése *Special Report – Jerusalem Forgery Conference* címen jelent meg.

A 6-13. oldalakon találhatjuk a „Jákob temetkezési doboza” ügyében lefolytatott viták összegzését. Nagyon érdekes, amit a jelentés 10. oldalán olvashatunk: a szakértők hosszas vizsgálódások után, a paleográfusok (ősi írások vizsgálatával, megfejtésével foglalkozók) vizsgálati eredményeit figyelembe véve, arra az álláspontra jutottak, hogy nem elegendő csak a humán tudományok segítségével vizsgálni a kérdést, hanem a reál tudományok, mint például a kőtan és az epigráfia vizsgálati módszereit is igénybe kell venni, sőt, az emberi tényezőket is feltétlenül figyelembe kell venni. A jelentés idézi Gabriel Barkainak, a Héber Egyetem archeológiai tanszéke professzorának az álláspontját: „A feliratok kulturális termékek. A döntő szót az epigráfusoknak, a humán tudományoknak kell kimondaniuk és nem a reál tudományoknak.” Ezzel a véleménnyel egyetért a híres német biokémikus professzor, Dr. Wolfgang E. Krumbein, az antik patina szakértője.

Az emberi tényezőről a jelentés 13. oldalán azon kétségeket ébresztő tényről olvashatjuk, hogy a rendőrség Oded Golan lakásán olyan tárgyakat, illetve eszközöket foglalt le, melyek kétséget kizárva bizonyítják, hogy hamisítással foglalkozott. Azonban a későbbiekben ez hangzik el: „Ha még hamisító is, az sem jelenti azt, hogy a több ezerre rugó kollekciójának minden egyes darabja hamisítvány. Az egyik résztvevő kijelentette, »Oded Golan lehet bűnöző, de biztosan nem egy Einstein, nem egy zseni«.”

A 13-16. oldalakon találhatjuk az „elefántcsont gránátalma” ügyében lefolytatott tárgyalás összegzését. A 13. oldalán Professzor Aharon Demsky, a Bár-Ilán Egyetem Izrael történeti tanszékének paliográfusa, az Antikvitas hatósága ellenőrző bizottságának egyik szakértője azt mondja, egyik oka a gránátalma hamisítvánnyá való nyilvánításának, annak ismeretlen eredete, így nem rajtunk áll a hamisság tényének bizonyítása, azaz éppen ellentétét kell bizonyítani, a megbízhatóságát. „Demsky számára az a tény, hogy a tárgy származása nem ismeretes, részben a döntés magyarázatául is szolgál” (15. old.). Ezzel szemben Professzor André Lemaire a párizsi Sorbonne Egyetemről azon a véleményen van, hogy igaz, a tárgy ismeretlen származása gyanakvást éleszt, de a végleges döntést csak elemzésekre és tényekre lehet alapozni. E tárgyalás tovább folytatódik a 17., 19. oldalakon. A továbbiakban több olyan szakértőnek is a véleménye szerepel, akik általában egyáltalán nem foglalkoznak ismeretlen származású tárgyakkal.

Nem áll módunkban ezen viták minden részletét ecsetelni¹¹⁹¹, mégis úgy tűnik, hogy az elhangzott vélemények és magyarázatok nagy része – más formában, de ugyanazzal a tartalommal – emlékeztet a 100 éve született Jeruzsálemi *Kodásim* rendjéről elmondottakra.

A tudósok szövegkritikája és Plocki rabbi kritikája, mely a rabbinikus tárgyalási stílusban íródott, hasonlítanak a fentiekben említett humán és reál szempontból lefolytatott vitákhoz:

Katzburg rabbi kritikája a *Tél Tálpíjot*ban nagyon hasonlít Professzor Demsky egyik kijelentéséhez: „a tárgy származása ismeretlen”. Így írt Katzburg rabbi is¹¹⁹²: „...hogyan is fogadhatnánk el a Jeruzsálemi talmudot egy ember tanúsága alapján, ha még jámbor lenne is, kiben megbízhatunk... követelnénk tőle, hogy szolgáljon bizonyítékkal, hogy mutassa meg az eredeti kéziratot, míg elfogadhatnánk ősiségét és antikvitását, és hogy elmondaná ki kezéből került elő, mi a neve, mely város lakója, csakis azért, hogy rögtön megvizsgálhassuk eredetét a nagy nyilvánosság előtt... és a kiadó élettörténete teljes homályba merülnek, sötétségbe és állandó névcserékben, hogyan is hihetünk megbízhatóságában egyáltalán nem látva az eredeti kéziratot, a jó Isten mentsen minket az ilyentől!...”. Álláspontja kifejtését a továbbiakban azal folytatja, hogy személyesen kritizálja Friedländert, a kézirat megtalálóját, hozzátéve: „és a lényeg az, hogy olyan valakiről van szó, akit személyesen jól ismerek”.

Jekutiél Árje Kamelhar rabbi véleménye pedig nagyon közel áll Professzor Lemairehez: nem tárgyalható a Jeruzsálemi csak annak tartalma és belső logikája alapján, és „hogyan és hol találták ezt a kéziratot, nem fogom megtudni, és nem is kívánom, ez nem is igazán érdekel”¹¹⁹³. Ebből a szempontból párhuzamot vonhatunk Friedländer, kinek élettörténete tele van hamisításokkal és csalásokkal, és Oded Golan között, kinek házában és tulajdonában olyan eszközöket és tárgyakat fedeztek fel, amiket hamisításra használtak.

Természetesen a párhuzamok mellett sok különbség is felfedezhető. Ezek bemutatásával igyekeztem rávilágítani arra, hogy a Jeruzsálemi ügyében alkalmazott különböző bizonyítási módszereket a mai tudományos világ is alkalmazza. Másik célom az volt, hogy rámutassak a

---

¹¹⁹¹ Az a szubjektív érzésem, hogy néhány szakértő azért ragaszkodik csökönyösen véleményéhez, mivel nem képesek eredetileg kifejtett téves megállapításuktól visszalépni. Erre a részletre talán még visszatérek a jövőben.

¹¹⁹² Lásd feljebb a 8. fejezetben.

¹¹⁹³ Idézi *Hacofe leodoro*, uo., 90. old.

kutatás folytatásának lehetőségére. Isten segítségével erre még hosszú idő áll rendelkezésemre!

A tudományos és a hagyományos rabbinikus kritika

A legtöbb rabbi, aki teljes mértékben elutasította a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét, nem vette igénybe a fentiekben jelzett első bizonyítási módszert, a tudományos szövegkritika módszerét. Így nem támaszkodott a Zsidóság Tudománya tudósainak véleményére, mely már az 1907-1908-as években megállapította: „a kézirat – hamisítvány”¹¹⁹⁴. Hiszen a rabbinikus világ igyekszik távolságot tartani a Zsidóság Tudományának meghatározásaitól, és mindentől, ami a tudományosság jellegét ölti. Ezért sem mondhatjuk, hogy a Jeruzsálemi elvetése az akadémikusok véleményére alapozódik. Plocki rabbi szó szerint ezt írja könyve előszavában¹¹⁹⁵: „Baer Ratner, fénye ragyogjon ránk, megjegyzéseit a *Háolám* számaiban végigolvas-tam... megjegyzéseinek többsége álnok vádaskodás, a kiadó káromlása, és így nem lehet eljárni Izraelben tóratudósok között, akik a Tóráról vitatkoznak...”. Innen egyértelműen kiviláglik, hogy Ratner megjegyzései nem tetszenek neki, mivel azok nem a tóratudósok általa elfogadott stílusában, hanem a szöveget vizsgáló akadémikus stílusban íródtak. Plocki rabbi szerint ilyen tudományos módszerek nem bizonyítanak semmit¹¹⁹⁶.

A galíciai Sztányiszlávban működő Jekutiél Árje Kamelhar rabbi (1871-1937) ezt még egyértelműbben fejti ki 1915-re datált írásában¹¹⁹⁷:

...a kritikusok vissza fognak élni ezzel, és rá fognak mutatni arra, hogy a bölcs rabbik miként engedik meg maguknak, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét, mely igen régi kéziratból került nyomtatásra – hamisítványnak tekintsék egy-két nehezségre hivatkozva, és miért nem állíthatnák ők is szentemlékü bölcseink néhány igen bonyolult cikkelyéről, melyek a Babilóniai talmudban szerepelnek, hogy azok is hamisítványok, melyeket mások illesztették a Talmudhoz, és nem a bölcsektől származnak... és ebben a korban, mikor a szabadgondolkodású kritikusok Tóránkat és bölcseink szavait szélhámosnak tartják, és hamisításnak nyilván-

¹¹⁹⁴ Lásd feljebb a 15. fejezetben.

¹¹⁹⁵ PLOCKI: *SÁÁLU* 4. old.

¹¹⁹⁶ Lásd feljebb a 21. fejezetben.

¹¹⁹⁷ Idézi Yehoshua Mundshein: *Hacofe ledoro*, Jeruzsálem, 1987, 92-93. old.

nítják gyenge érvekkel, illetve azon okból kifolyólag, hogy nem kívánnak túl sok energiát fektetni szent Tóránk megértésébe, tanulmányozásába és meghallgatásába, természetes, hogy ezen kor rabbinikus nagyjainak elővigyázatosnak kell lenni azon tekintetben, hogy miről állítják, hogy az hamisítvány, ha annak alapja nem több, mint egy ellentmondás, aminek kérdésével még csak egyetlen napot sem foglalkoztak, böjt nélkül, hogy megoldják, és megválaszolják azt. Ha viszont a rabbik úgy viselkednek, mint az egyszerű kritikusok, és minden nehézségbe ütköző dologról úgy döntenek, hogy az hamisítvány, ezzel csak a bűnösöket segítik...

Nagyon tisztán láthatjuk itt a helyzetet. Nem lehet a kritikusok, vagyis a tudományos szakértők véleményére hagyatkozni, mivel véleményük szegényes érvekre épül, mely abból fakad, hogy nem kívánnak semmiféle erőfeszítést tenni, hogy Tórát tanuljanak a hagyományos módszerekkel. Kamelhar rabbi véleményét nem tekinthetjük egyedülállónak, sokkal inkább olyanak, amiben Plocki rabbi sőt az egész rabbinikus világ véleménye tükröződik.

Ősi kéziratok megjelentetése a tradicionális zsidóság kétségbevonását jelenti?

Újonnan felfedezett középkori kéziratok kiadása és a klasszikus zsidó irodalom tudományos jegyzetaparátussal ellátott, javított kritikai kiadásainak megjelentetése nevezhető igazából a Zsidóság Tudományával foglalkozó kutatók és szakértők legfontosabb eredményének. Azonban sokak szemében ezen munkásság a tradicionális zsidóság elleni kampányként rajzolóódik ki, mivel azon állítást fogalmazza meg, hogy a Talmud, illetve a korai talmudmagyarázók és kodifikátorok irodalma, amelyet manapság kezünkben tarthatunk, nem pontos és nem is teljes, továbbá azt, hogy a vallási szabályok megváltozhatnak az újonnan publikált felfedezések következtében.

Természetesen nem beszélhetünk általánosságban, és nem vádolhatjuk a kéziratok tudományos kiadóit azzal, hogy egyetlen céljuk a tradíció megtámadása lett volna, de nem is tagadhatjuk, hogy létezett egy eféle tendencia egyes hitehagyott tudományos kutatók körében. Már professzor Yaakov Susmann¹¹⁹⁸ a Jeruzsálemi Héber Egyetem Talmud-fakultásáról is rámutat arra, hogy a Talmud hiányos részeivel, illetve a tradicionális irodalom elveszett részeinek felkutatásával való foglalatosság volt a XIX. és a XX. században a Zsidóság Tudománya

---

¹¹⁹⁸ *Mechkáré Talmud*, II., Jeruzsálem, 1993, 220-221. old. 3., 6. jegyzetek.

szakértőinek és kutatóinak egyik fő foglalatossága, azért, hogy támadhassák a hagyományos irodalmi tradíciókat eltúlzott mértékű kritikájukkal, melynek alapja a hibák kiértékelése és a hiányosságok keresése.

Az eltávolodás és a „tudományossággal szembeni gyanakvás”, melyről szó esett a Bevezető rész 5. fejezetében, képezte az Ortodoxia és a Rabbiniкус világ védelmének alapját a fentiekben kifejtett támadások ellen. Ezen távolságtartás eredménye a Talmudban szereplő különböző olvasatokkal való foglalkozás kerülése, és részleges távolságtartás a Gáonok responzumaitól. Ezt feljebb már hosszabban tárgyaltam, itt csak néhány kiegészítést és gondolatot teszek hozzá a már elmondottakhoz.

A korai kodifikátorok és talmudmagyarázók könyvei, melyek elrejtett ősi kéziratokból kerültek elő, sok rabbiban elutasító hozzáállást váltottak ki. Példaként említem a briszkai Yitzchok Zev Halevi Soloveitchik rabbit (1886-1959), aki teljes mértékben elvetette ezeket az új könyveket, és ahogy egyik tanítványa lejegyezte¹¹⁹⁹: „Mesterünk, áldott legyen emléke, nem fogadta el a korai talmudmagyarázók könyveit, melyeket múzeumban talált kéziratból nyomtattak, és elsősorban nem kívánta elfogadni Menáchem Möiri rabbi [Provençe, 1249-1315] újonnan megjelent könyveit. Erről így nyilatkozott: »Ez nem a Möiri!«”. Ehhez hasonlóan a következőket írta Mose Feinstein rabbi (1895-1986)¹²⁰⁰: „Nem vállalhatunk felelősséget azokért az újonnan kézirat formában talált középkori könyvekért, mivel elképzelhető, hogy hibás a kézirat, vagy egy tanítvány tévedésből hozzátett ezek tartalmához”.

Úgy vélem, hogy a legszélsőségesebb hozzáállás az újonnan előkerült könyvekhez a lublini Cádok Hakohén Rabinowitz rabbi (1823-1900) írásaiban lelhető fel, aki *Széfer házichronot* c. könyvében¹²⁰¹ általánosságban meggyanúsítja azon akademikusokat, akik régi kéziratokat jelentetnek meg, ugyanis véleménye szerint mindannyian hamisítással vádolhatók:

...azok, kik elődeink, a nagy bölcsek nevében nyomtatnak és napvilágra hoznak írásokat, mint Istenben és Tóránk minden szavában hittel nem rendelkezők, minden esetben felülvizsgálatra szorulnak, talán idegen dolgokat keverték bele, abból a célból, hogy Izrael népét félrevezessék. Ahogy ez jó pár kiadvány esetén bizonyosodott a számomra...

¹¹⁹⁹ Elyakim Schlesinger: *Hádor vehátküfá*, London, 2000, 190. old.

¹²⁰⁰ *Igrot Mose, Jore déa* II. rész, 7. fejezet. Lásd még erről az *Ohr Yisroel* folyóiratban (54. szám, 2009. január, 251. old. 28. jegyzetben).

¹²⁰¹ *Divré szofrim* könyve végén, Bné Brák. 1956, 5. old.

Nem tudom megállapítani, mely kiadványokra utal a fentiekben.

Azóta egészen napjainkig¹²⁰² sokaknál fellelhető ilyen előítéletes hozzáállás, mely szerint a Zsidóság Tudományát kutatók – kik közül sokan nagy tudással rendelkeztek, és régi kéziratok megjelentetésével foglalkoztak – kiadásaiba mintha „egy idegen kéz nyúlt” volna. Habár nincs semmi alapunk arra, hogy kétsége vonjuk az akadémikusok által kiadott kiadványok valódiságát, és annak ellenére is, hogy szemmel látható, a kéziratokat igen nagy pontossággal másolták le, mégis bizonyos körökben ezen állásfoglalás arra hivatott, hogy védelemet adjon minden próbálkozás ellen, mely az előírásokat és a tradíciókat támadja, azt sugallva, hogy az előírások és a tradíciók fellelhető irodalma nem teljes és pontos, ezért ki-egészítésre szorul.

Kölcsönhatás: a Zsidóság Tudományának hatása a rabbinikus világra

Némi különbséget fedezhetünk fel a rabbinikus világban a már régebből ismert talmudmagyarázók, illetve azon korai talmudmagyarázók megítélését illetően, akiknek művei csak a mi korunkban kerültek napvilágra. Ugyanis a régről ismert középkori szerzők újonnan felfedezett könyveit inkább elismerik hitelesnek, mint olyan középkori szerzők műveit, akiknek írásai most jelennek meg először¹²⁰³. Habár végsősoron ezek a könyvek is elfogadottak a Tórával való foglalkozás vagy tanulókör területén.

A Jeruzsálemi *Kodásim* rendje Friedländer általi ősi kéziratból származó kiadása – és ahogyan kiadása után elfogadtatott – példát szolgáltat arra, milyen intenzitással reagált az akkori Kelet-Europában élő rabbinikus világ az újonnan fellelt írásokra. Ez a reakció nagyrészt a Zsidóság Tudománya szellemiségéből eredeztethető. Állhatnak a semleges oldalon, nem túl sok figyelmet áldozva, talán még egy kicsit gyanakodva is, ha új könyvek jelennek meg bölcseink írásaiból, elsősorban a korai talmudmagyarázókéiból, de amikor „először napvilágra került egy igen ősi kéziratból” egy új rend a Jeruzsálemi talmudhoz, senki nem volt a rabbinikus világban, ki annak eredetiségét kétségbe vonta volna. Ujjongva fogadták, örültek neki.

¹²⁰² Például lásd Halberstam Jekutiél Jehudá kolozsvári rabbi (1905-1994) a *Divré Tórán*ban, 1211. számában (2008) 7-8 old.: „és többször bizonyítottam hamisítványait”, lásd még ott hosszabban.

¹²⁰³ Saját magam tapasztaltam ezt, a nyolcvanas években, amikor a brooklyni „pápai” Jesivában a *Pszáchim* traktátust vettük át, és a tanárunk megjegyzéseket tett a mű hitelességéről, amikor idézte a David ben Reuben Bunafed rabbi (Spanyolország, 13. század) művét, ami először 1978-ban látott napvilágát. Bunafed rabbi csak a hatvanas években vált ismertté műveivel.

Ezen lelkesedést természetesen megerősítették Friedländer előszavának a 3. fejezetben található fejtegetései, melyek azt bizonygatták, hogy az újonnan talált Jeruzsálemi hitelessége igazolható „bizonyítékokkal és döntő tanújelekkel az eddig is nálunk lévő Jeruzsálemiből”, illetve hogy a korai talmudmagyarázók is idéztek belőle. Ha pedig ők azt kezükben tartották, és azt felhasználták, akkor nem nevezhető „új”-nak, és nem elutasítandó.

A fentiekben¹²⁰⁴ már rámutattam arra, hogy Friedländer olyan ember volt, aki mindkét világban érvényesülni próbált, a rabbinikus oldalon maga is rabbi volt, és tórai irodalmat vett papírra, míg a másik, akadémikus oldalon mint szakértő és kutató igyekezett feltüntetni magát. Számomra úgy tűnik, hogy Plocki rabbi is bizonyos szempontból a két világ között örlődőnek tekinthetjük. Elsősorban egy jesiva vezetője volt, aki tórai könyveket szerkesztett, illetve egyike volt a híres lengyel rabbiknak, de észlelhetők rajta a Zsidóság Tudománya erős befolyásának jelei. Azon kívül, hogy történelmi kritikus szemlélettel¹²⁰⁵ rendelkezett, láthatjuk azt is, hogy szinte Plocki rabbi volt az egyetlen nemzedéke rabbinikus nagyai közül, aki állandó érdeklődéssel követte a kéziratokból felfedezett új midrások sorsát¹²⁰⁶. Így érthető meg az, hogy így ír könyve előszavában: „Íme, amikor hallottam, hogy kinyomtatták a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét, nagyon elepedt a lelkem, hogy lássam és tanuljak belőle”¹²⁰⁷. Azonban mindent összegezve, amikor a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének eredetiségét kezdte kritizálni, nem volt hajlandó Ratner tudományos módszereit elfogadni, és úgy fogalmazott, hogy „megjegyzéseinek többsége álnok vádaskodás, a kiadó káromlása”, és nem a megfelelő stílusban íródott, mint ahogy megszokott „tóratudósok között, akik a Tóráról vitatkoznak”, ahogy azt a fentiekben hosszabban is kifejtettem.

Friedländerhez és Plocki rabbihoz hasonlóan rámutathatunk még több korabeli rabbira és tanult emberre is, akik a két világ közt örlődve próbáltak élni – mindegyikük a maga módján:

A berlini David Zvi Hoffmann rabbi (1843-1921), ki a *Möhlamed löhoil* responsum kötetek szerzője, a német zsidóság vezető egyénisége nemzedékében, a német neo-ortodoxia egyik megformálója, a *Rabbiner Seminar für das Orthodoxe Judenthum* vezetője Berlinben, a Talmud és a kodifikátorok kutatásával és annak tanításával foglalkozott, azonban közismert-

¹²⁰⁴ Bevezető rész 5. fejezet vége.

¹²⁰⁵ Lásd OBERLANDER: *DOKUMENTUMOK ÉS TÖRTÉNETEK FRIEDLÄNDERRŐL*, 7. rész, 188. old.

¹²⁰⁶ Lásd Menachem Kasher: *HáRámám vohámöchiltá döRábi Simon ben Jocháj (döRásbi)*, Jeruzsálem, 1980, 10. old. 3. jegyzet; *Kerem Shlomo*, 22. évfolyam 4. szám (1999. június), 41-51. old.

¹²⁰⁷ Bővebben kifejtve lásd a 21. fejezet.

ségét elsősorban Biblia-magyarázatainak köszönheti, melyekben nyíltan támadja kora bibliakritikájának konklúzióját, tudományos eszközök felhasználásával¹²⁰⁸.

Yitzhak Isaak Halevy Rabinowitz rabbi (1847-1914) tóratudós és zsidó történész egyben. Igazi szakértője volt a Babilóniai és a Jeruzsálemi talmudnak, sok Midrásnak, és több különböző tórai könyvet szerkesztett. Leghíresebb kiadványnak a *Dorot hárisonim* könyvsorozatát tekinthetjük, melyben felvilágosodott történészekkel folytatott vitát, akik a Zsidóság Tudományának hívei voltak, illetve nem zsidó tudósokkal, elsősorban a bibliakritika kérdésében¹²⁰⁹.

Yechiel Yaakov Weinberg rabbi (1885-1966), a *Szridé és* című négy kötetes responsum szerzője, litvániai jesivákban tanult fiatal korától. Mikor kitört az első világháború Németországba vándorolván a Giesseni Egyetemen szerzett doktorátust, később a fent említett berlini Rabbiner Seminar vezetője lett. Élete végén pedig Jesivát vezetett Montreux-ban. Szakterületei: zsidó jog, Talmud, morál és etika. Több könyvet és tanulmányt jelentetett meg. Könyvei és munkássága mind azt tükrözik, hogy két világban élt egyidejűleg: egyik oldalon a Tóra világában és a rabbinikus világban, míg a másik oldalon a tudomány és a Zsidóság Tudományának világában¹²¹⁰.

A sort dr. Dror Fixler rabbival (szül. 1969) zárnam, aki fizikus és izraeli rabbi, összekapcsolja a tudományos akadémiai munkát a rabbinikus tórai foglalatossággal. Fixler BSc fokozattal rendelkezik informatikából, MSc fokozattal élővilágtanból és doktorátussal fizikából. Doktori munkájával több díjat nyert. Jelenleg a Bár-Ilán Egyetem mérnöki szakán tanít, a Nof Savyon közösség vezető rabbija Ganei Tikván, és elkezdte Maimonidész Misná kommentárja új magyarázatokkal kiegészített változatának kiadását. Fixler tökéletes példa arra, aki három világ között őrlődik: egyik oldalon a tórai és a rabbinikus világ, a másik oldalon a reál tudományok világa, és tudományos érdeklődése egy harmadik dimenzióba is elvezeti, ez a

---

¹²⁰⁸ Lásd róla Jechiél Cvi Moskovits: *A Biblia hagyományos kommentárjai* című könyvében, Budapest, 246-259. old.

¹²⁰⁹ Lásd róla O. Asher Reichel: *Isaac Halevy (1847–1914): Spokesman and Historian of Jewish Tradition*, New York: Yeshiva University Press, 1969.

¹²¹⁰ Lásd róla Marc B. Shapiro: *Between the Yeshiva World and Modern Orthodoxy: The Life and Works of Rabbi Jehiel Jacob Weinberg, 1884-1966*, Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 1999; Jacob J. Schacter, „Facing the Truths of History,” *Torah u-Madda Journal* 8 (1998-1999), 234-250. old.

judaisztika tudománya. Egyik cikkében, melyet nem régen jelentetett meg¹²¹¹, erősen kritizálja az akadémia judaisztikai szakterületét, és a magaslatokba emeli a hagyományos tórai, illetve a reál tudományok szakterületét:

...Maimonidész műveiből nemzedékünknek megadatott a *Misné Tóra* több új kiadásának megjelenése... figyeljük meg, hogy minden verzió kiadója tóratudós, és nem akadémikus... és ennek okát meg kell, hogy vizsgáljuk... A jesivai felfogás hozzáállása azon a tényen alapul, hogy Maimonidész egyike a korai tóramagyarázóknak és kodifikátoroknak, akiről azt mondják¹²¹²: „Mózesről Mózesig nem született olyan mint Mózes”, ezért nem állíthatjuk, hogy bármilyen szempontból is bennük fellelhető hiányosságai lennének. Ha nem értjük szavait, a hiányosságot magunkban kell, hogy keressük és nem Maimonidészben. Például a tények egy részét elrejtő írásmód azért, hogy a dolgok jobban hangozzanak – nem Maimonidész stílusa...

Ezzel szemben az akadémikus hozzáállás olyan szempontból vizsgálja Maimonidész írásait, mint azt más egyéb szöveg esetében teszi. Ezen alapulva teljesen legitim azt állítani, hogy Maimonidész is politikai befolyás alatt állt (példul a Karaiták felől stb.), igyekezett dicsőíteni könyveit, több ember figyelmét felhívván írásaira és igyekezett forrásművekként elfogadtatni azokat. Ha ellentáborából valaki tévedésen kapta, Maimonidész nem riadt vissza „az igazság felének használatától”, azért, hogy nevét megtisztíthassa...

Úgy néz ki, hogy ezen okok miatt az akadémia nem képes Maimonidész jogi műve tudományos rekonstrukciójára...

Az akadémia judaisztikai szakterületének e rövid és tömör kiértékelése figyelmeztetés kellene, hogy legyen az érdeklődő jesiva növendék számára arra, hogy elővigyázatosan járjon el, ha akadémiai oktatásban óhajt részesülni. A reál tudományok szakterületén, és még a társadalomtudományok területén az akadémiának meg van a lehetősége, hogy olyan tudást adjon az ott tanulónak, melyet egy jesivában nem kaphat meg. Ezzel szemben komoly kétségek merülnek fel ben-

¹²¹¹ „HáJesiva vöháAkadémia böháHádárát Misné torá lörÁmbám,” *Cohár*, 27 (2006 december), 153-159. old.

¹²¹² Lásd erről Tuvia Preschel írásai a *Sinai* folyóiratban, 95 (1984), 94-96. old.; 125 (2000), 117-118. old.

nem a judaisztikai szakterületet illetőleg, hogy egy jesiva tanulónak érdemes-e idejét és pénzét ilyen tanulmányokba fektetni, vagy talán jobb, ha az ott elsajátítandókat nem hivatalos úton teszi magáévá...

Mindebből láthatjuk, hogy az a fajta kettősség, amivel Friedländer és Plocki rabbi küszködött, és ami az egész Friedländer körüli polémiát jellemzi, nem egyedi jelenség volt, hanem jól tükrözi azt a feszültséget, ami a zsidó felvilágosodás kezdetétől a mai napig fennáll a rabbinikus hagyományos világ és a judaisztikai tudományos világ találkozási pontján. Úgy tűnik, hogy ez a feszültség még sokáig fogja jellemezni ezt a területet.

Miért hamisította Friedländer a Jeruzsálemit?

A témával foglalkozó összes szerző ugyanazt kérdezi: Miért? Mi vezette Friedländert erre a merész ötletre? Mindenki valamilyen válasszal igyekszik előállni.

Jehosúa Friedmann így írt¹²¹³:

Senki sem vitatja, hogy Zuszje Friedländer, a Jeruzsálemi *Kodásim* szerzője, óriási tehetséggel rendelkezett. Azonban számunkra ismeretlen okok folytán, ahelyett hogy kifejlesztette, csiszolta volna a tehetségét, olyasmire használva, amivel Izrael népének hasznára lehetett volna, és ami által Izrael tanultjainak első sorában lett volna a helye (ne feledjük, hogy a legnagyobb bölcsek vizsgálódására volt szükség a hamisítás felderítéséhez!), letért a jó útról, és ilyen mértékben pazarolta el a tehetségét hamisításokra, melyeknek semmi hasznuk sem volt.

R. Bross¹²¹⁴ néhány megoldást kínál:

Az egyik legnagyobb rejtély ebben a történetben az, mi vezette Friedländert arra, hogy ilyen mértékű hamisításra adja fejét. Egyesek szerint mindezt az anyagi haszon reményében tette, mivel a Jeruzsálemi egyetlen szerzői jogával nagy vagyona és hírnévre tehetett volna szert. Mások szerint az utánpótlásban és hamisításban megnyilvánuló hihetetlen tehetsége miatt ily módon keresett utat az önmegvalósításra; személyes kedvtelése volt ez. Bárhogy is legyen, számunkra ez már csak rejtély marad.

¹²¹³ *Sáa Tová*, 2005. július vége, 33. old.

¹²¹⁴ *Hámodiá*, 1988. augusztus 12.

A. Ávigád röviden ad választ¹²¹⁵:

Arra a kérdésre, miért tette ezt, egyetlen válasz van: csaló szívét nem lehet kutatni.

Nemzedéke becstelenséggel és pénzéhséggel vádolja

Akik ismerték, azt állítják, azért tette mindezt, hogy híres kutatóként szerezzon hírnevet és vagyont.

A 16. fejezetben említettem, hogy, amikor Friedländer 1902-ben Kolozsvárra költözött, Jonátán Eibenschütz nevében hamisított meg egy ereklyét. Horowitz Cvi rabbi idézi a leleplezett csaló magyarázkodását arról, miért is hamisított¹²¹⁶: „...én magam készítettem ezt nagy szorgalommal és tehetséges kézzel, hogy bebizonyítsam Önnek kezem ügyességét és szorgalmát”. Az író le is írja a hamisítás okát: „a fent említett nagy rabbinak, fénye ragyogjon, be akarta mutatni, hogy mennyire ért a Tórához és a tudományhoz... most a rabbihoz közelebb fogok kerülni, és ő hízelegni fog hozzám, mivel bemutattam neki az erősségem...”.

Miközben az ereklye hamisítását azzal magyarázta, hogy „bebizonyítsam Önnek kezem ügyességét és szorgalmát... be akarta mutatni, hogy mennyire ért a Tórához és a tudományhoz...”, amikor azonban a Jeruzsálemit hamisította, azzal vádolták, hogy elsősorban a pénzre gondolt.

A vagyon iránti vágyról először a *Tél Tálpíjot* írt az 1908. augusztus közepi számában, a 215. oldalon, ahol hosszasan elemzi azoknak az érvelését, akik a következő okfejtéssel igyekeznek elhárítani a hamisítás tényét: „Mire fel adja ő ki a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét, nem tudott volna kiadni inkább egy művet talmudmagyarázatokkal, új meglátásokkal?”, a *Tél Tálpíjot* szerkesztője szerint ez téves okfejtés, ugyanis épp fordítva: „a Jeruzsálemi kiadására minden oldalról ugranának a vevők”.

Joáv Jehosuá Weingarten (1847-1923), a *Chelkát Joáv* szerzője, 1908 novemberében ugyancsak arra céloz egy levélben¹²¹⁷, hogy a Jeruzsálemi kiadása „vagyongyarapítást céloz”.

¹²¹⁵ *Hazofe*, 1956. október 5.

¹²¹⁶ *Tél Tálpíjot*, 1908. december végi szám, 62. és 97. old.

¹²¹⁷ PLOCKI: *SÁÁLU* 12. old.

A briszkai Zeév Wolf Rabinovics így ír egy magánlevelében 1911. március 9-én¹²¹⁸: „...arra az egyértelmű következtetésre jutottunk, hogy benne van a keze a hamisításban. A saját szája buktatta le Bevezető tanulmányában, ugyanis a pénzhétség hajtotta...”.

Friedländer bevallja: „Úgy képzeltem, ez úton vagyokra teszek szert”

Rabinovicsnak igaza volt, amikor arról ír, hogy Friedländer maga is bevallotta, miszerint a „pénzhétség hajtotta”, hisz az első kötet Bevezető tanulmányában így írt¹²¹⁹:

Szerződést kötöttek velem¹²²⁰, hogy elvállalom a lemásolását, kommentálását és nyomtatását tízezer példányban... és velük 50-50 százalékbán osztozkodunk majd a nyereségen...

A második kötet Bevezető tanulmánya végén azonban Friedländer bevallja, hogy nem sikerült keresnie a Jeruzsálemin:

...Sok baj gyülekezett a fejem fölött, amíg az Örökkévaló megsegített, és kiadhattam a jelen kötetet. Galícia nagy bölcsei a tanúim, hogy bejártam a városaikat, egyik helyről a másikra vándoroltam, hogy eladhassam a *Chulin* és a *Böchorot* köteteket és mindezt [a bevételt] elsüllyesztettem a *Zvachim* és az *Érachin* traktátusok nyomtatásának tengerében. Mostantól a kritikusok láthatják, hisz többségükben csak irigység vette őket rá erre, mivel azt hitték, tornyokat és kastélyokat építettem a Jeruzsálemi bevételeiből, de eljöhettek, és meggyőződhetnek, hogy ok nélküli a gyűlölködésük, mert itt nincs ezüst és nincs arany, csak a beteg fej és a kóros szív...

Friedländer fenti kijelentése ellenére, miszerint „itt nincs ezüst és nincs arany, csak a beteg fej és a kóros szív”, rendelkezésünkre áll tanúvallomása, melyet a húszas években tett Dusinszky József Cvi rabbinak (1868-1949), azt állítván, hagra Jeruzsálemi kiadásával azt remélte, vagyokra tesz szert¹²²¹:

¹²¹⁸ Hosszabban lásd az 997. jegyzetnél.

¹²¹⁹ 4. fejezet.

¹²²⁰ Akik úgymond felfedezték a kéziratot Törökországban.

¹²²¹ Hosszabban lásd az 1151. jegyzetnél.

...Én ugyanis azt hittem, hogy a Jeruzsálemit valódi és teljes áron vásároltam meg mint régi, megviselt kéziratot. Azt képzeltem el, hogy kinyomtatom, és ezzel vagyona teszek szert, aminek segítségével utána nyugalomban, a Tóra tanulásának szentelhetem életem. Később, mikor láttam, hogy a kinyomtatott példányok döntő többsége nálam maradt, és fölöslegesen fáradoztam, arra kezdtem gondolni, hogy talán engem is becsaptak. De nem én vagyok a vétkes...

Nemrég publikálták Wider Jákób sokat emlegetett színérváraljai nyomdász dédunokájának tanúságtételét. Wider nyomtatta a Jeruzsálemit, ugyanis a nagy haszonban reménykedő Friedländer társként vette be az üzletbe. Végül is a könyveket nem tudták eladni, és a nyomdász csődbe ment.

A dédunoka szavait feljebb a 25. fejezetben már részletesen idéztem, itt csak a lényegét közlöm:

...Friedländer tudta, hogy a Jeruzsálemi *Kodásim* kiadása számára komoly anyagi vonzattal bír, mivel a rabbinikus irodalom után érdeklődők számolatlanul vásárolják majd a könyvet, a több száz éve rejtőző kincset, melyet a tóratanulók nem tanulmányozhattak. Felfedezte dédapám naivságát és tóraszeretetét... Friedländer meggyőzte arról, hogy a kezében van egy nagyon ritka kézirat a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjéről, és a könyv kinyomtatása után nagy gazdagságban lesz osztályrészük, ami lehetővé teszi majd dédnagyapának a nyomda bővítését.

...1910-ben dédnagyapa semmit sem nyomtatott. Valószínűleg ekkor kezdődött nála a pénzügyi összeomlás, aminek oka az volt, hogy minden vagyonát a Jeruzsálemi kiadása jogainak felvásárlására költötte, annak a másolatnak az alapján, amit Friedländer használt¹²²². Ezenkívül Magyarország rabbijai egyre hevesebben elleneztek a könyv beszerzését, ami lehetőségeit nagyon beszűkítette. A család gazdasági helyzete nagyon súlyos lett e miatt az ügy miatt... végül kénytelen volt csődöt jelenteni. A nyomda hat évig zárva volt...

Kiderült hát számunkra minden kétséget kizáróan, hogy Friedländer igenis meg akart gazdagodni a Jeruzsálemi kiadásából, ez volt cselekedeteinek egyik fő mozgatórugója, amikor meghamisította a Jeruzsálemit.

---

¹²²² Úgy látszik, hogy a Jeruzsálemi kinyomtatásának a jogát vette meg csupán, és nem magát a kéziratot. A kézirat eladásának kísérleteiről lásd a 12. fejezetet és a 14. fejezet végét.

Meglepő mindezek után Ovadia Yosef rabbi szavait olvasni¹²²³:

Száz évvel ezelőtt volt valaki, aki tudta, hogy elveszett a Jeruzsálemi *Kodásim* rendje, és a rabbik várnak rá, hogy láthassák, és ő pénzt akart keresni... és azt mondta, hogy ez a Jeruzsálemi talmud *Kodásim* rendje, ki ne vásárolná ezt meg? Mindenki vásárolt tőle, és ő meggazdagodott...

Friedländer eltékozolta tehetségét, s noha a hamisítás nagy szakértője volt, nem lett gazdag és nem tett szert vagyonra.

---

¹²²³ Misiuré Márán... Ovádjá Joszéf... Siuré sáná slisit... 1998 október, Jeruzsálem, 125. old.

Utószó

Hamisítások nemzedékeken át

A tudományos vagy művészi értékkel bíró antikvitások, műalkotások hamisítása elterjedt vállalkozás volt, és ma is az minden olyan társadalomban, amely értékeli a régiségeket és foglalkozik a történelem fetárásával¹²²⁴. Mindig voltak emberek, akik könnyen akartak meggazdagodni, és a régiségek hamisítása csábító útnak bizonyult a számunkra. A hamisítások problémája nem új keletű, már a Bibliában és a talmudi irodalomban is találunk ezekről említést¹²²⁵. A Bibliában a borászat és az ékszerészet területén elterjedt hamisításokról olvashatunk¹²²⁶. A Misna irodalmában és a Talmudban a festékek hamisítóiról írnak, hasonlóképpen illatszerek, ételek és sok más tárgy hamisítóiról¹²²⁷. Mindig voltak pénz- és mértékhamisítók¹²²⁸ is. Az utóbbi nemzedékek izraeli régészeti feltárásai is mindig hamisítás-járványokat vontak maguk után, a nagy érdeklődés következményeképp.

---

¹²²⁴ Lásd az *Encyclopaedia Hebraica*, XVI. kötet, *hamisítás* címszó, 749-755 old. és az ott jelölt irodalomban.

¹²²⁵ Lásd bővebben: Ávráhám Ofir Semes: *Zijufim sel mocárim méhácháj vohácoméach bámökorot*, in: BDD 11 (2000), 59-75. old.

¹²²⁶ Például olcsó fém vegyítése az ezüsthöz és az aranyhoz, a bor „felpancsolása” nagy mennyiségű vízzel: „Ezüstöd salakká lett, tiszta borod vízzel elegyítve” (*Jesájá* 1:22.).

¹²²⁷ Hamisított ételek és illatszerek hosszú listáját említik a talmudi bölcsek (*Torát Kohanim* 22. fejezet) a „...hogyan eltagadja felebarátjának... tárgyat” bibliai idézet (*3Mózes* 5:21.) kapcsán. Ez a lista valószínűleg az akkori idők realitását mutatta: „víz a borban, *glubiá*víz a mézben, számartej a gyantában, mézgagyanta a balzsamban, por a babban és így tovább”. Semes *uo.* a 3. jegyzetben jelöli az ehhez kapcsolódó értelmező irodalmat. Emellett érdemes megemlíteni, hogy a talmudi bölcsek (*Ávodá zárá* 35b.) megtiltották a nem zsidó által felügyelet nélkül fejt tehén tejét, ugyancsak a „hamisításra” való gyanú folytán.

¹²²⁸ A Biblia említést tesz a hamis súlymértékekről is (*3Mózes* 19:36.). A Talmud ennek kapcsán a következőt mondja (*Bává möciá* 61b., és Rási *uo.*): „Azt mondta az Örökkévaló... én vagyok az, aki megbosszulom azt, aki nem zsidóra írja pénzét és kamatra ad kölcsönt zsidó felebarátjának, és attól is, aki sóba temeti súlymértékeit (hogy a valósnál nehezebbek legyenek), és attól is, aki a növényi festékekkel festi be a szemléltető rojtokat, és azt valós tengeri eredetű *chilázon* festékeknek adja ki...”. A Háláchában külön szakterület a hamis okiratok, válólevelek, stb. kérdése, lásd pl. Maimonidész: *Misná Torá, A válás szabályai* 7. fejezet, *A tanúskodás szabályai* 3:11.

A továbbiakban érdemes áttekintenünk néhány példát a rabbinikus irodalom meghamisítására. Nem tudom itt az összes hamisítást sorra venni¹²²⁹, így aztán két jelentősebb hamisításra koncentrálok, melyek az utóbbi pár száz évben születtek. Megvizsgáljuk körülményeiket, és azt, miben voltak mások, és miért estek más elbírálás alá, mint Slomó Jehudá Friedländer Jeruzsálemi talmudhamisítása.

Ávrám narbonne-i rabbi *háEskol* című könyve¹²³⁰

A Ráávi, vagy a II. Ráávád néven közismert Ávrám ben Jichák rabbi 1085-ben született Montpellier városában, és 1159-ben halt meg Narbonne-ban. Jichák ben Merwan narbonne-i rabbi tanítványa volt, és a narbonne-i jesivában tanult. Később Spanyolországban a híres barcelonai Jehudá Bárzilájnál (Albargeloni) folytatta tanulmányait. Később ő maga lett a narbonne-i jesiva vezetője. Híresebb tanítványai Ávrám ben Dávid (a III. Ráávád), aki később veje is lett, és Zechárjá Hálévi rabbi (1115?-1186), a *Hámáor* c. könyv szerzője.

Ráávi nagyon termékeny szerző volt. A Talmudhoz fűzött kommentárján túl a nagy terjedelmű döntvénykötet, a *Széfer háEskol* is tőle származik. A *háEskol* a még nagyobb terjedelmű *Széfer Háitim* kivonata, melyet Ráávi mestere, Bárziláj rabbi írt.

Mintegy száznegyven éve jelent meg a *háEskol* könyve először. Németország egyik híres rabbija, Cvi Benjámin Auerbach (1808-1872) jelentette meg. Íme a címlapja:

A *háEskol* könyve – Szerkesztette **Ávrám ben Jichák rabbi, a narbonne-i bíróság elnöke**, *cádik* emléke legyen áldott, aki a *Rávád*, *cádik* emléke legyen áldott, mestere és apósa volt. Egy szefárd kézírással írt ősi kéziratból másoltam¹²³¹, és a logika és ész útján lektoráltam és javítottam minden hibától és hiánytól, amely belekerült a másoló keze által. El is magyaráztam minden rejtélyt

¹²²⁹ A *Zohár* könyve kapcsán lásd a 928. jegyzetet.

¹²³⁰ Az alábbiakat Slomo Jozséf Zevin rabbi: *Szofrim vöszfárim – Göönim/Risonim/Tsuvot*, Tel-Aviv 1959, 106-108. old. alapján foglaltam össze (de lásd a 1239. jegyzetet). Lásd még Jiszáchár Dov Bergmann írását: *Toldot möchábér Náchál Eskol* (a *háEskol* könyv végén, ami a 1235. jegyzetben említve van); Slomo Zálmán Havlin: *Od ál háEskol Máhádurát Háráv Auerbech*, in: *Yeshurun*, 13. (2003), 701-710. old.; Marc B. Shapiro professzor írásai: SHAPIRO: *FORGERY*.

¹²³¹ Erről a kéziratról ír Auerbach rabbi a könyv Bevezető tanulmányában: „Sok évvel ezelőtt elém került egy vastag tekercs, szefárd kézírással írva... a betűk nagyon halványak voltak, olyannyira, hogy azokat csak nagyítóval lehetett olvasni ...”. A kézirat eredetéről azonban nem ír semmit.

és nem érthető dolgot a könyvben, és mondandója forrásaira is rámutattam. Fel is soroltam mind azon bölcseket, akik egyetértenek vele, de jeleztem névvel azokat is, akiknek más a véleményük. Mindez megtalálható kommentáromban, melynek neve *Náchál Eskol*¹²³². A könyv elején egy **Bevezető tanulmányt** is írtam, melyben összefoglaltam a szerző kilétét és történetét, és szent cselekedeteit. Mindent együtt elvégeztem a tollammal, a Jóisten keze segítségével, én az ifjú **Cvi Benjámin** a jámbor bölcs **Ávráhám Auerbach rabbi**, *cádik* emléke legyen áldott, fia a szentség őrizetének őrzője¹²³³, Halbertstadt közössége számára¹²³⁴.

A könyv három részben jelent meg Halbertstadtban (1868-69) jegyzetekkel,¹²³⁵ illetve széleskörű kommentárral együtt, és nagy hatást gyakorolt a rabbinikus és a tudományos világra egyaránt. Hatásának két tényezője volt. Egyrészt a könyv szerzője a középkori rabbinikus világ meghatározó alakja. Másrészt a könyv oldaláról is, mivel a *háEskol* tartalmát tekintve nagy mennyiségű háláchát tartalmaz a mindennapi élet és a szakrális előírások területén. A *háEskol* az első provençe-i háláchá témájú könyvünk.

1869-ben, közvetlenül a könyv megjelenése után – még a kiadó, Auerbach rabbi életében – könyv hitelességét megkérdőjelező írás látott napvilágot. Ezt írták róla¹²³⁶ a *Hecháluc* c. lapban¹²³⁷:

Ez a jámbor rabbi, aki Frankfurtban lakik, hallott róla, hogy Karmoly úr tulajdonában van az *háEskol* könyv kézirata, kölcsönkérte és lemásolta a tulajdonos tudta és beleegyezése nélkül... Kiadta szolgálata városában. Az előttünk lévő két kötet tanúsíthatja, hogy hamisító keze uralta minden egyes sorát. Kitörölt és kihagyott belőle saját belátása szerint, hozzá is tett elemeket és idézeteket a korai talmudmagyarázók gondolataiból, sőt még teljesen új részeket is írt hozzá, mint pl. a *nidá* és a rituális fürdő szabályai, melyeket a szerző szerzeményeként adott elő... és ez a *cádik* tartott attól, hogy talán a kézirat tulajdonosa őt tekinti majd hamisítónak, ezért amikor Frankfurtba jött, elkérte a kéziratot a tulajdonostól és

¹²³² 4Mózes 13:24. alapján.

¹²³³ *Uo.* 3:28. alapján.

¹²³⁴ Vagyis a város rabbija.

¹²³⁵ A IV. kötet, az ünnepek törvényeiről, Jeruzsálemben jelent meg 1986-ban.

¹²³⁶ A cikk az író neve nélkül jelent meg.

¹²³⁷ 8 (Frankfurt, 1869) 165-167. old. Folytatása *uo.*, 11 (Prága, 1880) 65. old.

hozzáírt¹²³⁸... amikor elolvastam ezeket a sorokat, rájöttem, hogy annyi hazugság és hamisság van benne, ahány betű, és kiderült, hogy Mose Mertzich rabbi kézírata légbőlkapott dolog csupán, és ő (Auerbach rabbi) soha nem látott más kéziratot Karmoly kéziratán kívül, és a saját kútfejéből származnak ezek a változtatások és a további részek.

Ezek szerint a Karmoly-féle kézirat szolgált a könyv alapjául, amit Auerbach rabbi teljesen átdolgozott. Aztán, mivel kerülni akarta annak a lehetőséget, hogy a Karmoly-féle kézirat alapján bebizonyítsák az átdolgozást, odaírta a kézirat margójára: nagyon sajnálja, hogy a kézirat nem teljes, és emiatt muszáj volt kiegészítenie a könyvet egy bizonyos Mertzich-féle kézirat alapján. De a Mertzich-féle kézitról senki se hallott, s senki nincs, aki látta volna azt.

A kiadó elleni kemény vádak ellenére e szavaknak nem igazán volt hatása¹²³⁹. Megjelenése óta a *háEskol* a rabbinikus irodalom részévé vált, és a legnagyobb szerzők, főleg a háláchikus irodalom, illetve a responsumok műfajában, sokan szorgalmasan idéznek belőle. A *háEskol* a kiadójának is hírnevet szerzett. A *háEskol* szavai elterjedtek, amiképpen a *háEskol*hoz fűzött kommentárja, a *Náchál Eskol* is. Aki csak megemlíti a *háEskolt*, általában a *Náchál Eskol* szavait is idézi. A *Náchál Eskol* ugyanis nem csupán a főszöveg értelmezése, hanem önmagában is értékes tóramagyarázatok gyűjteménye.

Negyven évvel a könyv megjelenése után ismét nagy vita kezdődött a könyv hitelességéről és eredetéről. Shalom Albeck rabbi és kutató (1858-1920) nyíltan megvádolta Auerbach rabbit, aki időközben elhunyt, hogy meghamisította a *háEskolt*, és hozzátoldott részleteket a korai talmudmagyarázók műveiből, olyanoktól, akiknek nem volt közük a *háEskol*hoz. Ez a felvetés nagy port vert fel Németország bölcsei között, és 1910-ben két kiadvány jelent meg ennek kapcsán: a *Cidkát hácadik* (A jámbor igazsága)¹²⁴⁰ Jáákov Schorr, kuty-i rabbi (1843-1921) és Chánóch Ehrentreu, müncheni rabbi tollából, akikhez csatlakoztak még a híres tudósok, David Cvi Hoffman rabbi (1843-1921) és Abraham Berliner professzor (1823-1915), illetve a *Kofer háEskol* (A *háEskol* tagadása)¹²⁴¹, Sálom Albeck rabbi műve¹²⁴². Az előbbi kö-

¹²³⁸ Itt a másoló leírja azt, amit Auerbach rabbi a Karmoly kéziratban írt, mintha lett volna neki egy másik teljesebb kézírata, és cáfolja azt.

¹²³⁹ Slomo Joszef Zevin rabbi nem említi, talán nem is tudott róla.

¹²⁴⁰ Berlin, 1910.

¹²⁴¹ Varsó, 1911.

¹²⁴² Az 5. oldalon Auerbach rabbit Natan Adler rabbi (1742-1800) kommentárjainak meghamisításával is megvádolja, amelyet Frankfurtban jelentetett meg 1862-ben.

tetben a fent említett négy bölcs teljes eltökéltséggel Auerbach rabbi mellé áll „leemelni feje fölül a hamisítás vádját, és tiszta fénybe helyezni a felette hozott ítéletet”, az utóbbiban azonban Albeck rabbi eltökélten támadja a *háEskol* szerzőjét és védelmezőit.

Az Albeck rabbi által felkavart vita nehézségeket gördített a könyv újabb kiadása elé, az eredeti Karmoly kézirat alapján. Az új kiadást maga Albeck rabbi kezdeményezte, de csak egy füzetet sikerült megjelentetnie 1910-ben. Közben Albeck rabbi meghalt, így nem folytathatta a kiadást. Fia, Chanoch Albeck professzor kiadta 1935-38-ban a két kötetes könyvet a Karmoly-kézirat alapján, összehasonlítva a párizsi kézirattal, jegyzetekkel ellátva.

1940 körül Shlomo Yosef Zevin rabbi a következőképpen foglalta össze a vitát: „Nehéz választ adni vádjaira. Egy [Albeck rabbi] áll szemben négygel [a *Cidkát hácadik* szerzői]. És mégis az érzés, hogy az egynek van igaza.” Mégis egy idővel később, a *Talmudic Encyclopedia* megszerkesztésekor láthatóan Zevin rabbi is beadta a derekát az Auerbach-féle *háEskol*nak, és gyakran idéz belőle¹²⁴³. Sőt, többször idézi a kétes Auerbach-féle kiadást, mint Albeckét. Ha belelapozunk az Encyclopediába, felfedezhetjük, hogy a huszonhat kötetben,¹²⁴⁴ amely 2004 végéig megjelent, Auerbach *háEskol*ját háromszázegyszer idézik, szemben az Albeck-féle *háEskollal*, amit csak ötvenkilencszer említi a Encyclopedia.

Haym Soloveitchik professzor az *AJS Review*ben lezárja a fenti témában lefolytatott vitát¹²⁴⁵:

Óvatosságra van szükség... Auerbach *háEskol* kiadását vizsgálva... A XX. század elején kemény és keserű ellentét merült fel a mű hitelessége kérdésében. Sálom Albeck, a második, de kisebb *háEskol* kiadás kiadója erős szidalmazó támadást intézett Auerbach ellen a halála után, amely nem csak az ő megítélését, de az ő, illetve az özvegye becsületességét is kétségbe vonta... Mai szemmel vizsgálva – több mint háromnegyed évszázaddal később – Auerbach *háEskol*ja úgy tűnik, mint egyértelmű hamisítvány, ami XVI-XVII. századi anyagot is tartalmaz... a mű hamisítvány, így történelmi használatra nem ajánlott.

---

¹²⁴³ Lásd például a 62. jegyzetet.

¹²⁴⁴ Zevin rabbi maga szerkesztette az első 14 kötetet. A XV. kötet megjelenése után hunyt el.

¹²⁴⁵ 23 (1998) 227-228. old. Marc B. Shapiro professzor cikkében idézi, *uo.* 27 (2003), 121. old. 1. jegyzet.

A *Bszámim Ros* responsum könyve¹²⁴⁶

A neve kezdőbetűiről *Ros* néven ismert Rábénu Áser ben Jechiél a Német-Római birodalomban született 1250-ben. Különböző rágalmaszások folytán 1303-ban kénytelen volt elhagyni szülőföldjét, majd viszontagságos bolyongás után Spanyolországban telepedett le. Itt főrabbi és a jesiva vezetője volt Toledóban 1328-ban bekövetkezett haláláig. Jó tollú szerző, akinek legismertebb műve a *Piszké háRos*, melyben a Talmud jogi disputációit foglalja össze háláchikus szempontból. Ez a mű minden talmudkötet végén megtalálható. 1517-ben jelent meg először responsumkötete *Sáált utsuvot háRos* címen, melynek egy része még a Németországban írt levelezését tartalmazza. Ezek a művek nagy hírnevet szereztek a Rosnak, aki a mai napig a zsidó bölcsek egyik legismertebb kodifikátorai közé tartozik.

Az ő nevével kapcsolatos az újkor egy másik közismert hamisítványa, a *Bszámim Ros* című mű. Ez a könyv állítólag a *Ros* és rabbitársai korábban ismeretlen válaszait, levelezéseit tartalmazza, melyeket egy Saul Berlin nevű rabbi adott ki azzal az állítással, hogy valójában a kézirat felfedezője a több mint kétszáz évvel korábban élt Jichák de Molina rabbi (XVI. század), aki törökországi utazásai során bukkant a könyvre, lemásolta azt, de már nem tudta ki nyomtatni. A könyv érdekessége, hogy tartalmát tekintve egyes részei már korábban is ismertek voltak a *Ros* más műveiből, kisebb-nagyobb változtatásokkal, vagy más korai döntvényhozóktól, a Rostól függetlenül. A megtalálás történetéről a következőt idézi a kiadó a könyv elején:

Mondta a fiatal Jichák de Molina, a tisztelt, tökéletes és teljes Slomo de Molina rabbi, emléke legyen áldott, fia¹²⁴⁷. Amikor Isten rémületbe ejtette városom lakóit

¹²⁴⁶ Sokat írtak ebben a témában, a lényegét Moshe Samet foglalta össze *Reb Sául Berlin rabbi uktáván* c. cikkében, *Qiryat Sefer*, 1968, 429-441. old.; *Bszámim Ros sel Reb Sául Berlin – Bibliográfiá, historiográfiá, vöideológiá*, in: *Háchadás ászur min háTóra: Prákim bötoldot háortodoxia*, c. könyvből, Jeruzsálem, 2005, 45-66. old.; Menachem Kasher rabbi: *Böszaré háelef*, Jeruzsálem, 1979, II. kötet, 352. old. 13., uo. 637. old.; Yaakov S. Spiegel: *Iujunin böszifré hásut*, in: *Yeshurun*, 13. (2003), 826. old. és a 162. jegyzet; *Chapters in the History of the Jewish Book – Writing and Transmission* (héber), Ramat Gan, 2005, 274. old. és a 207. jegyzet; Neria Guttel: *Jáchászo sel Háráv Ávráhám Jichák Kuk löszéfer Bszámim Ros*, in: www.biu.ac.il/JS/JSIJ/5-2006/Gutel.doc. 4. jegyzet. Itt Gutel összefoglalását használom fel (de vannak nála és hivatkozásaiban pontatlanságok, melyeket kijavítottam. Ezen kívül idézi a Spira Chájim Elázár munkácsi rabbitt: „Aki az Istenszolgálatot keresi a *Bszámim Ros* könyvben, ez annyi, mintha életet követelne a temetőben a sírok belsejében, és még csak nem is a *cádikok* sírjában”, és ezt még nem sikerült megtalálnom a könyveiben).

és megbüntetett bennünket kiűzetéssel¹²⁴⁸, ...és elvitt a nagy városba... Alexandria közössége... és mi ott szálltunk meg egy gazdag előkelő úr házában, aki az igen tisztelt Jesájáhu di Goni rabbi volt, a házában egy teli könyvtárszoba, drága és fontos könyvekkel... és a szemem előtt egy nagy kötet és a címlapján nevezi a másolót, mint a Ros, emléke legyen áldott responsumai... de amikor a könyv közepén tartottam, sok olyan leírt választ találtam ott, amit még nem nyomtattak ki... olyan is van, ahol ellentmond a máshonnan ismert véleményének, de a nyomtatott responsumai között is előfordulnak ellentmondások... Engedélyt kértem a gazdag embertől, hogy lemásoljam azt, amit még nem nyomtattak ki... Tehát ezt az előszót akkor írtam, mielőtt a kéziratot készültem kiadni a kezemből, mivel már öreg lettem, és nem tudhattam, hogy mit hoz a holnap? Ha az Istentől nem érdemlem meg, hogy élve elérjek Velence városába, és közben megtérek őseimhez, akkor kérek mindenkit, aki erre a könyvre majd rátalál, hogy teljesítse szavamat és adja ki, és tegye meg velem azt a jámbor tettet, hogy eme szavaimat feltünteti a főoldalon...

Jichák de Molina rabbi életében már nem tudta kiadni a könyvet. Az aki elvitte a nyomdába a könyvet, a címlap második oldalán mesél a kézitról:

Felhívom a tisztelt tökéletes bölcsöt, „Chájim, Joná Zeévi fia rabbit” (így nevezte magát az a török bölcs, akitől a könyvet vettem, amikor ugyanott voltunk elszállásolva Casaléban, Piemonte államban)¹²⁴⁹, mindenhol, ahol épp tartózkodik most. Eltelt már több mint három év a fölött, amit feltételként állapítottunk meg magunk közt, melyre vonatkozólag megfogadtam, nem nyomtatom ki a könyvet, amíg nem lehet megtudni, hogy kinyomtatták-e Törökország valamelyik városában. Ugyanis ezért tartotta magánál a szefárd írással másolt kéziratot. Mivel tehát országunkban semmilyen adat nincs a könyvről, tiszta lettem esküjétől, és kiadhatom ezt a kedves könyvet.

---

¹²⁴⁷ A *Máhárlábách* responsuma, Velence, 1565, 95. fejezetéből kiderül, hogy Jichák rabbi apját mem Slomónak, hanem Ávráhámnak hívták és gazdag volt. Halála után egy hagyatéki per került a Lévi Ibn Cháviv rabbi (1480-1541), a *Máhárlábách* elé. Kiderül tehát, hogy a hamisító még a nevet is kitalálta! Felhívja erre a figyelmet PLOCKI: *BSZÁMIM ROS* 3. rész végén.

¹²⁴⁸ A spanyol zsidók kiűzetéséről van szó, 1492-ben.

¹²⁴⁹ Piemonte vidékén néhány Casale nevű helység van, pld. Casale Corte Cerro, Casale Monferrato, stb.

Ezekben a sorokban „felfedi” a kiadó, hogy olasz földön vásárolta a könyvet sok évvel azelőtt, és nem nyomtatta ki mindjárt, mert ez volt az eladó feltétele. Kiderül, hogy a „tisztelt tökéletes bölcs Chájim rabbi” nem adta el neki a kéziratot, csak egy másolatát, mert ő maga akarta azt kinyomtatni.

Saul Berlin rabbi, a könyv kiadója 1740-ben született, és Húszéves korában már rabbinak avatták; huszonnyolc esztendősen Odera-Frankfurtban lett rabbi. Nem tudni, miért, de lemondott erről a tisztségről, és Berlinbe távozott. Ott megbarátkozott Mendelssohn tanítványaival.

Az ősi responsumok szövegéhez és az első felfedező, Jichák de Molina megjegyzéseihez a kiadó egy *Kiszá dōhárszáná* című kommentárt is hozzátoldott. A *Bszámim Ros* 1793-os kiadása után már egyesek felfedeztek olyan újításokat és engedményeket, melyeket apáink „nem feltételeztek volna”. Ez felvetette a hamisítás lehetőségének kérdését, mármint azt, hogy Berlin rabbi hamisította az egészet. Az első, aki már a nyomtatás évében fellépett ellene, Landsberger Wolf rabbi volt¹²⁵⁰. Kiadványában, mely a *Zeev jitráf* (Ragadozó farkas) címet viselte¹²⁵¹, körülbelül tíz problémás helyre hívja fel a figyelmet a könyvben, a *Bszámim Ros*-ban és a *Kiszá dōhárszáná*-ban is. Az egészet „tévedő tanulók” műveinek tekinti, melyeket tilos lett volna kinyomtatni. Utána ismert rabbiszemélyiségek következtek a tiltakozók sorában, például Mordecháj Benet (1753-1829), Morvaország rabbija. Benet rabbi¹²⁵² Cvi Hirsch Berlinhez fordult (1721-1800), Berlin rabbi édesapjához és másokhoz. Meg volt győződve arról, hogy azokat a dolgokat nem írhatta a Ros, sem nemzedékének egyetlen bölcse, tehát hamisítást feltételezett.

Mások, akik csatlakoztak a támadáshoz, magát Berlin rabbit támadták. Eretneknek, romlottnak kiáltották ki, olyan embernek, aki a hagyományt és a szent Tant akarja megváltoztatni. Édesapja ugyan igyekezett megvédeni őt, és a kézirat hitelessége mellett is tanúskodott, de a dolog természeténél fogva, hogy apa védi a gyermekét¹²⁵³, nem sokan fogadták el az érvelését. Berlin rabbi levelekben és okfejtésekben harcolt az igazáért, de mivel nem járt sikerrel, elkezdte vándorlásait. Londonba utazott, ahol az öccse volt a rabbi, s ott is halt meg szegé-

¹²⁵⁰ „Ismeretlen tudós” (*Reb Sálul Berlin rabbi uktáváv*, 431. old.); „Fiatal és névtelen tudós” (*Bszámim Ros sel Reb Sálul Berlin*, 57. old.). A *Minchát Elázár* responsum, III. rész, Pozsony, 1922, 46. fejezet végén, furcsamód „napjainak nagy rabbija” címmel ruházza fel.

¹²⁵¹ Frankfurt am Main, 1793.

¹²⁵² *Párását Mordecháj* responsum, Máramarosziget, 1889, *Orách chájim*, 5. fejezet.

¹²⁵³ Talmud, *Ávoda zárá* 3a: Létezi-e, hogy egy apa tanúskodjon a fiáról?

nyen és magányosan 1794-ben, ötvenöt éves korában. Végrendeletében arra kérte a hátramaradókat, ne olvassák el a nála megmaradt kéziratait, melyeket mindenhol magával vitt, hanem küldjék el azokat édesapjának Berlinbe, és halála után semmilyen gyászbeszédet ne tartanak fölötte, csak temessék el, ruhájában.

A *Bszámim Ros* könyv mindmáig vita tárgya. Az egyik oldalon Akiva Eger rabbi (1761-1837) idéz belőle, és hitelesnek tartja¹²⁵⁴, a másik oldalon saját veje Szófer (Schreiber) Mose rabbi, a *Chátám Szofer* Pozsonyból (1762-1839)¹²⁵⁵ „a Ros-hamisítások”-nak nevezi¹²⁵⁶; az egyik oldalon Cháim József Ázuláj rabbi (a Chidá, 1724-1806)¹²⁵⁷ elfogadja Cvi Hirs Berlin tanúságát, miszerint „a könyv ártatlan... tanúbizonysága érvényes”, a másik oldalon viszont Pinchász Élijáhu Horowitz rabbi (Vilna bölcsei közül, XVIII. század)¹²⁵⁸ úgy vélekedik, hogy

¹²⁵⁴ Responsum, I. kötet, Varsó, 1835, 9. fejezet; jegyzetei *Orách chájim* 106., 246:11-hoz. „Azt, hogy Akiva Eger rabbi mennyire nem gyanúsította a könyvet, láthatjuk a *Jore déá* 345. fejezethez írt jegyzeteiből, melyben idézi a *Bszámim Ros* neves írását az öngyilkosság témájában. Ez az egyik olyan írás, amit erősen támadnak a hamisság vádjával, olyannyira hogy például a krakkói [1881-es] kiadásból ki is maradt (habár sok idegen dolog benne maradt, olyan is ami látszólag ellentétes a törai alapelvekkel). Lásd ez ügyben, hogy a pozsonyi *Chátám Szofer* (responsumában *Jore déá*, Pozsony, 1841, 325. fejezet, *Even háezer* I. kötet, Pozsony, 1858, 69. fejezet) milyen nemes egyszerűséggel nevezi ezt hamisnak” (ezt írta Méir Dán Plocki rabbi tanulmányában, lásd PLOCKI: *BSZÁMIM ROS* 1. rész 2. paragrafus). Ez ügyben érdemes megemlítenünk, amit írt József Sándor Nathanson Lwów rabbija a *Soél umésiv* repomsum kötetében (I. sorozat III. kötet, Lwów, 1868, 217. fejezet) a *Chátám Szofer* szavaira: „Az igazság az, hogy nem hamisítás, amiképpen a *Bét Éfrájim* responsum írta *Jore déá* uo. [76. fejezet]”.

¹²⁵⁵ A *Chátám Szofer* responsuma, *Orách chájim* Pozsony, 1855, 154. fejezet, a pengével való borotválkozás kérdéséről félünnepen, a *Bszámim Ros* 18. fejezet kapcsán, és lásd amit idéztem az előző jegyzetben és a *Kovec tsuvot* 58. fejezete.

¹²⁵⁶ „Vagyis azok a levelek nem a hamis Ros, emléke legyen áldott, levelei voltak, hanem üres tényeket és hazugságokat tulajdonítottak a Rosnak” (Weiss Jichák Jáákov: *Minchát Jichák* responsum, IV. kötet, Jeruzsálem, 1993, 112. fejezet, 21. paragrafus).

¹²⁵⁷ *Sém hágdolim, szfárim*, bét/127. Lásd még ott, *gdolim* álef/34., jod/336; *Tov ájin* 8-9., 18. fejezet; *Joszeif omec* reponsum 7., 11. fejezet. A *Minchát Elázár* (III. rész 46. fejezet végén) a Chidá *Tov ájin* responsumában írt szavaival kapcsolatban írja: „Csoda, hogy a Chidá minden tudása és ismerete ellenére nem ismerte ezt az embert és valódi kilétét, azt, aki a *Bszámim Rost* kiadta, és nem vette észre az ebben rejlő szörnyű hibát és hazugságot.” Érdekes, hogy elkerülte a *Minchát Elázár* figyelmét, amit maga a Chidá ír a 9. fejezet végén, épp ezzel kapcsolatban: „Íme felületesen olvastam a *Bszámim Ros* című művet, melyről feljebb említést tettünk. Miután írtam néhány észrevételt, tudomásomra jutott, hogy egyesek kételkednek ennek a könyvnek a hitelességében, miként erről a *Váád löcháchámim* című füzetben írtam a *bét* rész elején”.

¹²⁵⁸ *Széfer hábrit*, Brno 1797, I. rész, a 20. cikk, 25. fejezet: „...a mai nemzedékben az emberek hite megfogyatkozott... olyannyira, hogy nemcsak áthágják a Tóra parancsait, hanem gondolataikat még közre is adják...

a könyv teljes egészében hamisítvány, és semmi köze nincs a Roshoz. Méir Szimchá Hákohen rabbi Dvinszkből (Daugavpilsből, 1843-1926), az *Or száméach* c. könyv szerzője megállapítja¹²⁵⁹: „a Rosnak tulajdonított responsum könyvben... melyekből egy része tartalmaz igaz választ az elődöktől”. Azonban Ávráhám Bornsztajn rabbi, a sochaczewi rebbe (1839-1910) az *Ávné nezer* c. responsum szerzője így írt¹²⁶⁰: „Véleményem szerint ez az ember nem érdemli meg, hogy bármit is idézzünk tőle a hálácháról, és minden olyan ember, akiben megvan az Örökkévaló félelme, a *Bszámim Ros* könyvet nem viszi be a házába... ezt a könyvet, szerintem még egy olyan Jom Kipurkor is el lehetne égetni, amikor az szombatra esik”. Sorolhatnánk még tovább Izrael nagyjainak szélsőségesen különböző véleményét a könyvről¹²⁶¹.

A történészek, irodalomtörténészek többsége szerint a könyv hamisítvány, de megoszlanak a vélemények abban, vajon a könyv alapja régi anyag-e, melybe Saul Berlin rabbi be-
csempészett néhány változtatást, vagy teljes egészében általa készített hamisítvány. „Megállapíthatjuk, hogy a legtöbb háláchá a *Bszámim Ros* könyvben a *mászkilimra* jellemző, mérsékelt újítási tendenciát mutat¹²⁶². Összefoglalásuk egy könyvben nem a vak véletlen, hanem egy *mászkil* háláchá felfogást kifejező irány eredménye”¹²⁶³.

Időnként valamely korai bölcse nevében közlik gondolataikat, aztán még kommentárt is írnak hozzá... mint például a *Bszámim Ros* könyv esetében is...”.

¹²⁵⁹ Kézirat (kiegészítés, ahhoz amit írt az *Or száméach*, *A tanúskodás szabályai* 4:3-ban), idézve a *Chidusé Reb Méir Szimchá* c. könyvben, Jeruzsálem, 1967, 372. old. jegyzeteiben. Lásd még *Or száméach*, *A Szánhedrin szabályai* 15:1., ahol elutasítja a *Kiszá döhárszáná* a 280. fejezethez fűzött megjegyzéseit (lásd még *uo.* 94. fejezetben), anélkül, hogy megemlítené a nevét („...és ez a cáfolata annak a véleményének, aki kételkedni óhajtott... az volt a célom, hogy megcáfoljam azt a bizonyítékot, amelyre a fent említett szerző büszkélkedett, könyvének 280. fejezetében”). Lásd még a *Chidusé Reb Méir Szimchá* *uo.*

¹²⁶⁰ A *Divré cháchámim* mellékletben 5. fejezet, mely a *Piszké tsuvá* c. könyv végén található, Piotrków 1936, 2. rész. Ez a bekezdés kimaradt az *Ávné nezer* responsumból, *Even háezer*, Piotrków, 1912, 8. fejezet végéről.

¹²⁶¹ Sálul Berlin írásainak a listája, azok, amelyek megjelentek még az életében és azok, amelyek csak halála után jelentek meg, lásd Samet fent említett *Reb Sálul Berlin rabbi uktáváv* cikkében, 436-441. old. Samet *uo.* 159 tételt írt össze, ahol szó van Berlinről és a *Bszámim ros* hitelességéről, témakörök szerint rendezve.

¹²⁶² Habár nem mindenütt fedezhető fel ez a törekvés. Például a Rosnak az a véleménye (a Ros responsuma, 27:9.), melyet a Rómá is idéz a *Sulchán Áruchban* (*Jore déá* 374:6.), hogy „aki meg akarja szigorítani gyászát, olyan után, aki után nem kéne, vagy feketébe öltözik egy rokonáért, nem lehet ez ellen tiltakozni”. A *Bszámim Ros*, 123. fejezetben azonban (idézi a *Pitché tsuvá* *uo.* 7.) háláchikus forrásokat idézve tovább érvel, majd hozzá teszi „azonban a hét napos gyászt megtartani nem illik, tudatlan az, aki így jár el.”.

¹²⁶³ Mose Samet véleménye a *Bszámim Ros sel Reb Sálul Berlin* fent említett cikkében, 47. old.

„A jelen könyvben alkalmazott válogatás célja csak annyi, hogy... nyilvánvaló legyen számunkra: Tóránk nem egyértelmű, mi csak a sötétben tapogatózunk, mint a vakok, minden dolog valójában kérdéses, s még ahol világos is a háláchá, mellékesen úgy ír, mintha nem lenne a dolog tisztázott”¹²⁶⁴.

Általában elmondhatjuk, hogy a könyvet a rabbinikus világában soha sem távolították el (még a leginkább hagyományörző csoportokban sem), és sokan idéznek belőle kérdéses háláchák tárgyalása során, mint döntéseket alátámasztó forrásmunkából¹²⁶⁵. Amint Dávid Sperber brassói rabbi (1877-1962) 1941-ben írja egyik válaszában, az *Áfárkasztá döánjá* responsumkötetében¹²⁶⁶: „Az utóbbi idők nagyjai gyakran idéztek a *Bszámim Ros* könyvből, ezért érdemes elmagyarázni szavait, amennyire lehetséges, hogy ezek ne álljanak ellentétben a Ros, emléke legyen áldott, által adott válaszokkal.”

Annak ellenére, hogy a véleményezők tisztában vannak a könyv problémás voltával, mégis elmélkednek a benne felhozott gondolatok fölött, mert ami mindenekfölött felfedezhető ennek a könyvnek az anyagában, az az éleselméjűség és a nagy szakértelem. Jellemző, ahogyan idézi Jozsef Saul Nathanson (1810-1875) Lwów rabbi, a *Soél umésiv* responsum kötetében¹²⁶⁷: „...Néhány évvel később úgy találtam a *Bszámim Ros* kötetben, a 168. fejezetben, hogy a szerint értelmezte, ahogy én is értelmeztem a Ros szavait. És teljesen mindegy, hogy az a Rostól származik, vagy csak neki tulajdonított, és valójában egy családi rokonom, a bölcs *Kiszá* szerzője írta, én nagyon boldog vagyok, hogy rájöttem erre.” A döntvényhozók általában úgy viszonyultak a könyvhöz, ahogyan a harmadik lubavicsi rebbe, a *Cemách cedek* (1789-1866) ezt megfogalmazta¹²⁶⁸: „Sokan kételkednek a *Bszámim Ros* válaszai kapcsán,

---

¹²⁶⁴ PLOCKI: *BSZÁMIM ROS* 2. rész elején.

¹²⁶⁵ Például a bölcs Sálom Mordecháj Hákohén Schwadron rabbi Brzezanyból (1835-1911) *Máhársám* c. responsumában megemlíti és vitatkozik a *Bszámim Rossal*, 16 különböző helyen. Ugyanúgy Weiss Jichák Jáákov rabbi (1902-1989) a *Minchát Jichák* reponsumában, a *Bszámim Rost* nem kevesebbszer, mint tizenhat-szor idézi.

¹²⁶⁶ New York, 2002, III. rész, *Jore déá* 182. fejezet, a megmaradt adomány témájában, a *Bszámim Ros* 322. fejezet kapcsán. Hasonlót írt *uo.* A 221. fejezetben, az öngyilkosok problémájáról, a *Bszámim Ros* 345. fejezet kapcsán. Hivatkozik ott a Chidá szavaira a *Sém hágdolimban*.

¹²⁶⁷ Responsum I. sorozat, I. kötet, 177. fejezet végén. Lásd még *uo.* II. rész 7., 97. 180. fejezet, III. kötet 68., 136. fejezet, és amit idéztem az 1254. jegyzetbe és, amit idéz Samet Reb Sálul Berlin rabbi *uktáváv* cikkében, 440. old. 110.

¹²⁶⁸ Responsum, *Even háezer* I. kötet, Vilna, 1871, 55. fejezet 3. paragrafus. Idézi *uo.* a 75. fejezet 1. paragrafusban; *Orách chájim*, Vilna, 1884, a 87. fejezet végén; *Even háezer* II. kötet, Vilna, 1872, 322. fejezet 4.

mondván, hogy nem is a Ros válaszai azok valójában, hanem a szívéből hozta őket ki, így önmagában ezekre nem lenne lehetőség építeni, ha csak nem az íny ízeleli az ételt¹²⁶⁹, vagyis ott, ahol logikusnak tűnnek szavai, elfogadhatóak a háláchá számára¹²⁷⁰.

A rabbik viszonyulása a hamisításokhoz és a Friedländer által készített hamisításhoz

Említettem már, hogy még Slomo Joszef Zevin rabbi is – aki úgy vélekedett, hogy „az igazság az egy oldalán van”, vagyis hamisnak vélte az Auerbach-féle *háEskolt* – több helyen idézett belőle. Más döntvényhozók is előszeretettel idézik, még olyan témákban is, mint például a *nidá* és a rituális fürdő, ami semmilyen más *háEskol* kéziratban nem szerepel¹²⁷¹. Sőt, az a benyomásom, hogy sokan, akik idéznek belőle, nincsenek is tudatában a dolog problémás mivoltának.

Ami pedig a *Bszámim Ros* könyvet illeti, Zevin rabbi a *Talmudic Encyclopedia*¹²⁷² IX. kötetében így ír: „A *Bszámim Ros* responsum (melyet a Rosnak tulajdonítottak, ma már tudott

---

paragrafusban arról, hogy egy kitért sógor esetén fenáll-e a sogorházasság parancsolata (384. fejezet a *Bszámim Ros*ban) és így ír: „köztudott dolog, hogy ezekre a válaszokra nem lehet hagyatkozni, a kiadó szívéből találta őket ki, főleg ez az utóbbi, egyértelmű, hogy csak tőle származik”. Az *Orách chájim* 5. fejezet 2. paragrafusban, a balkezes tfilin használatáról (100. fejezet a *Bszámim Ros*ban) megállapítja: „vannak ott dadogások és ami biztos, ez a válasz nem a Rostól származik” és lásd *uo.* a „Rövidítés”-ben is.

¹²⁶⁹ *Jób* 12:11., 34:3. alapján. Ez egy elterjedt fogalom a rabbinikus irodalomban, amikor az idézett dolog úgy-szólván tetszik, lásd például Jechezkel Landau: *Nodá biJhudá*, I. rész, Prága, 1776, *Orách Chájim* 35. fejezet; *Chátám Szofer*, *Even háezer*, I. kötet 12. fejezet; *Cic Eliezer*, XII. rész, 35. fejezet 6. paragrafus: „Véleményem szerint, mivel az érvelés logikus és helyes, nincs szükség további forrásra a Talmudból vagy a korai törvényhozók írásaiból, hiszen az íny ízeleli az ételt, hogy értelmes szavak ezek, és egy logikus érvelésnek olyan az értéke, mintha le lenne írva a Tórában...”.

¹²⁷⁰ Lásd Talmud *Szánhedrin* 100b. *Ben Szira* könyvéről: „Azt mondta Joszéf rabbi: a jó mondásait lehet tanulmányozni”. Lásd még a *Talmudic Encyclopedia* (héber), XV. kötet, 67. old.

¹²⁷¹ Idéznék a kortársaink responsumából: Moshe Feinstein: *Igrot Mose*, *Jore déá* I. rész, 98. fejezet 3. ág végén (Rituális fürdő törvénye); Yekutiél Yehudah Halberstam: *Divré Jáciv*, *Jore déá*, 82. fejezet 5. paragrafus (Nidá törvénye); Weiss Jichák Jáákov: *Minchát Jichák*, I. rész, 143. fejezet 6. paragrafus (Rituális fürdő törvénye); Shlomo Zalman Auerbach: *Minchát Slomó*, II. sorozat, 72. fejezet 6., 8., 13-14., 19., 39 paragrafusok (Nidá törvénye); Shmuel Wosner: *Sévet Hálévi*, I. rész, 24. fejezet (Rituális fürdő törvénye).

¹²⁷² *Háánáká* címszó 681. old. 140. jegyzet.

dolog, hogy ez nem igaz)...”¹²⁷³ – és mégis csak ebben a kötetben ötször idéz ebből a könyvből¹²⁷⁴. Mind a huszonnégy kötetben pedig, mely eddig megjelent, hatvannyolc alkalommal idéznek a könyvből. Már említettem, hogy a *Bszámim Rossal* kapcsolatban elfogadott álláspont: „ezekre nem lenne lehetőség építeni, hacsak nem az íny íze az ételt”. Ezzel együtt érdemes hangsúlyozni, hogy a *háEskollal* ellentétben a *Bszámim Rossal* kapcsolatban nagyobb visszafogottságot mutatnak a szerzők, noha gyakran hosszasan elemzik mondanivalóját.

Láthatjuk tehát: a rabbinikus irodalomban nagyon ritka az, hogy egy könyvet azért utasítsanak vissza teljesen, mert felmerül a hamisítás gyanúja. Akkor viszont miért viszonyulnak másként Slomó Jehudá Friedländerhez, akinek nem csak a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjét utasították vissza teljes mértékben, hanem a Jeruzsálemi *Jövámot* és a *Toszeftáját* is, magyarázataival együtt?¹²⁷⁵

Feltételezhetnénk, hogy Grünwald Lipót tanúsága az, ami gyökerestül más fénybe állította Friedländer munkáit, hisz ő elmesélte, hogy egy alkalommal maga Friedländer vallotta be neki a Jeruzsálemivel kapcsolatban: „Igaz, én hamisítottam ezt, nem találtam én semmiféle kéziratot...”¹²⁷⁶. Ez a vallomás mégsem tekinthető vízvázalásznak, hiszen¹²⁷⁷ Grünwald csak 1951-ben írta meg ezt, jóval azután, hogy általánosan arra az álláspontra helyezkedett a rabbinikus világ: a Jeruzsálemi hamis. Ez a tanúbizonyság maximum csak megerősíthette ezt az állásfoglalást, de semmiképpen sem válthatta ki azt.

Véleményem szerint a Friedländer munkájával szembeni határozott elhatárolódás okait a következőképpen foglalhatjuk össze:

---

¹²⁷³ Lásd még azt, amit a *Hámoádim báháláchá* könyvében írt (II. kötet a Jeruzsálem, 1980 kiadásban, 207. old.) a *Bszámim Ros* 348. fejezet, a pészáchi babevés tilalmával kapcsán: „Mint köztudott a könyvvel szemben sokan kételyeket tápláltak, mondván, hogy az hamis, és valójában nem más írta, mint Saul Berlin, aki a berlini *mászkilokkal* közösködött. A vádat bebizonyították, így aztán a könyvből nem aszerint tanulunk, hogy ki írta, hanem hogy mi áll benne”.

¹²⁷⁴ 231. old. 209. jegyzet; 350. old. 41. jegyzet; 442. old. 100. jegyzet; 442. old. 102. jegyzet; 681. old. 140. jegyzet.

¹²⁷⁵ Erről Mose Leiter rabbi is tárgyal a cikkében *Méárchijono sel Háráv Jung zál*, in: *Hadorom* folyóiratban, 1966. április, 167. old. 2. jegyzet, és ez szerinte „ama a tudós Ritter győzelme”. De nincs igaza, mert világos, hogy nem Ritter bizonyítékai voltak a sorsfordítók ebben az ügyben.

¹²⁷⁶ És folytatja: „de, minden amit írtam az a Bölcsék szavai, amit különböző forrásokból válogattam össze”.

¹²⁷⁷ Lásd hosszasan a 26. fejezetben.

1. Friedländer történetének alapeleme az ő szefárd származása, kulcsfigurája pedig a Törökországban élő szefárd testvére volt. Miután egyértelműen kiderült, hogy ő maga askenázi, aki a volozsini jesivában tanult, a kézirat történetének hiteltelenségéhez már nem férhetett kétség.

2. Friedländer Jeruzsálemijének elutasítását maga a könyv tartalma indukálja. Ugyanis szemben Auerbach és Berlin rabbikkal, akiket ha megvádoltak is a korai döntvényhozók könyveinek meghamisításával, mégis mindig saját logikánkra és értelmünkre hagyatkozhatunk, hogy azt mondjuk, „az íny ízleli az ételt”, vagyis ha a magyarázatok tartalmukban megfelelnek a háláchikus irodalom belső logikájának, akkor elfogadjuk őket. És ebből a szempontból végül is mindegy „hogy az a Rostól származik, vagy csak neki tulajdonított, és valójában... a bölcsek *Kiszá* szerzője írta”. Mindez teljesen más Friedländer esetében, ahol maga a Talmud, a Szóbeli tan alappillére került meghamisításra, új részek születtek, melyeket jelentőségük folytán nem tudunk egyszerűen logikánkra hagyatkozva elfogadni. Itt már nem mondhatjuk, hogy „teljesen mindegy, hogy ez valóban a Jeruzsálemi talmud vagy sem”.

3. És a lényeg: Friedländer főleg akkor veszítette el a hitelét, amikor kiderült a feleségeivel való becsstelen viselkedése. Mikor kiderült, hogy erkölcstelen életet él, elvesztette a hitelét. Ez az említett három szerző között a legfőbb különbség:

– Auerbach rabbi istenfélő, mélyen vallásos rabbiként volt ismert. Így hát az általa kiadott művet gyakorlatilag teljes mértékben elismerték és elfogadták.

– Sámuel Berlin rabbi éles eszű zseniként volt ismert, habár a *máskilim*mal való kapcsolata miatt vádolták, *Bszámim Ros* művét mégis elfogadták, de valamivel több fenntartással, mint az Auerbach-féle *háEskolt*.

– Slomó Jehudá Friedländernek azonban, aki teljesen elveszítette erkölcsi hitelét, minden könyvét teljesen visszautasították.

Időrendi áttekintés

A Friedländer féle hamis Jeruzsálemi történetének fontosabb mérföldkövei		
Dátum	Esemény	Fellelhetőség
1881	L. Friedland megjelenteti a <i>háTikun</i> kiadványt Csernovicsban. A könyv a chaszidizmus tipikus, <i>mászkil</i> stílusú gúnyolása.	16. fejezet
1888–1895	Friedländer az elzászi Mühlhausenben telepszik le.	
1889	Friedländer megjelenteti a <i>Zráim</i> rend Toszeftáját saját kommentárja kiegészítésével	1. fejezet
1890	Friedländer megjelenteti a <i>Násim</i> rend Toszeftáját saját kommentárja kiegészítésével	1. fejezet
	Schwartz Adolf professzor hamisítással vádolja Friedländert	1. fejezet
1891	Friedländer kiadja a <i>Keser bogdim</i> (Árulók hálózata) c. válaszfüzetet, Schwartz vádjaira válaszul	1. fejezet
	Jáákov Cvi Janowsky rabbi kemény bírálatot ad közre Friedländer Toszeftájáról	1. fejezet
1900–1902	Friedländer Vácra költözik	
1900. április	Friedländer szefárd identitást vesz fel	2. fejezet
1901. február 20.	Friedländer a budapesti <i>Allgemeine Jiddisch Zeitung</i> ban hirdetést tesz közzé kiváló tanítványoknak nyíló jesivájáról	11. fejezet
1905. nyár	Friedländer Szatmárra költözik	2. fejezet
	Friedländer megjelenteti a Jeruzsálemi talmud <i>Jövámot</i> traktátusát saját kommentárjával	2. fejezet
1905. szeptember 1.	Friedländer elújságolja Löw Immánuelnek, Szeged neológ rabbijának, hogy rátalált a Jeruzsálemi <i>Kodásim</i> kéziratára	3. levél
1905. október 19.	Friedländer elújságolja a New York-i Solomon Schechter professzornak, hogy rátalált a Jeruzsálemi <i>Kodásim</i> kéziratára	4. levél
1905. december 10.	Friedländer megköszöni Schechternek, hogy fedezni fogja	5. levél,

A Friedländer féle hamis Jeruzsálemi történetének fontosabb mérföldkövei		
Dátum	Esemény	Fellelhetőség
	a Jeruzsálemi első kötetének kiadását	5. fejezet
1905. december 29.	Friedländer hálát ad a lwówi Bubernek anyagi támogatásáért, amely kezdett hozzá befolyjni	4. fejezet
1906. január	Dr. Marmorstein Arthur kemény bírálatot tesz közzé a Jeruzsálemi talmud <i>Jövámot</i> traktátusáról	2. fejezet
	Friedländer megjelenteti a Kiáltványt a Jeruzsálemi <i>Kodásim</i> -kézirát felfedezéséről	3. fejezet
1906. december 28.	Slomo Buber meghal Lwówban	4. fejezet
1907. január	Megjelenik a Jeruzsálemi <i>Kodásim</i> első kötete	6. fejezet
1907. tavasz	Felmerülnek az első kétségek a Jeruzsálemi hitelességét illetően	7. fejezet
1907. június 20.	Dr. Ritter rotterdami rabbi megkezdi a frankfurti <i>Der Israelit</i> ben 8 részes, a Jeruzsálemi hamisítvány voltát bizonyító cikksorozatának közreadását	8. fejezet
1907. június vége	Katzburg rabbi megjelenteti első cikkét a <i>Tél Tálpíjot</i> ban, mely Vácon lát napvilágot. Összefoglaló megállapítása: „...a Jeruzsálemi <i>Kodásim</i> ről csak ez lehet az ítélet: elégetni!”	8. fejezet
1907. július 2.	A vilnai Dov Baer Ratner megkezdi a kölni <i>Háolámban</i> 9 részes, a Jeruzsálemi hamisítvány voltát bizonyító cikksorozatának közreadását	8. fejezet
1907. július 9.	Friedländer elárulja Schechternek, ráakadt egy 1669-1670. évi új kéziratra	45. levél, 12-13. fejezet
1907. július 18.	Friedländer válaszcikket jelentet meg a <i>Der Israelit</i> ben Ritter véleményének támadásaként	9. fejezet
1907. augusztus 9.	Az 1669-1670. évi állítólagos új kézirat Friedländer kezeibe kerül	45. levél, 12-13. fejezet
1907. augusztus közepe	Katzburg rabbi hosszú vádiratot jelentet meg a Jeruzsálemi ellen a magyar <i>Tél Tálpíjot</i> ban	8. fejezet
1907. augusztus vége	Friedländer megszerzi az állítólagos ősi kézirat néhány oldalának fotokópiáját	48. levél, 12. fejezet

A Friedländer féle hamis Jeruzsálemi történetének fontosabb mérföldkövei		
Dátum	Esemény	Fellelhetőség
1907. augusztus 22.	A szatmári rabbi támogató levelet küld Friedländernek	18. fejezet
1907. szeptember 2.	Schechter véglegesen szakít Friedländerrel és a Jeruzsálemivel	51. levél, 12. fejezet
1907. szeptember-október	Dr. Porges rabbi bebizonyítja a frankfurti ZfHBban, hogy a Jeruzsáلمي hamisítvány	15. fejezet
1907. szeptember 17.	Wilovsky rabbi Cfátról Ritterhez szóló levelében közlésezi véleményét, mely szerint a Jeruzsálemi csupán egy hamisítvány	19. fejezet
1907. október 2.	A bonyhádi rabbi támogató levelet küld Friedländernek	18. fejezet
1907. október 11.	A vilnai Dov Baer Ratner befejezi a kölni <i>Háolámban</i> 9 részes a Jeruzsálemi hamisítvány voltát bizonyító cikksorozatot	8. fejezet
1907. október 31.	A karlsruhei L. Meher védi Friedländert és a Jeruzsálemit a <i>Der Israelit</i> ben megjelent cikkében	9. fejezet
1907. november 14.	A karlsruhei L. Meher ismét védi Friedländert és a Jeruzsálemit a <i>Der Israelit</i> ben megjelent második cikkében	9. fejezet
1907. december 14.	A brzeżanyi rabbi támogató levelet küld Friedländernek	18. fejezet
1907. december	Rosenberg Ávrám megjelenteti az <i>Áné kszil</i> (Felelet a boldnaks) c. brossúrárt Ritter és Ratner ellen	9. fejezet
1908. eleje	Friedländer megjelenteti a „Nyílt válasz a <i>Tél Tálpíjot</i> szerkesztőjének” c. cikkét	9. fejezet
1907. december 24.	Wilovsky rabbi Cfátról a <i>Chávácelet</i> folyóiratban a Jeruzsálemi ellen szóló cikket közöl, ugyanakkor valamennyire Friedländer védelmére kell	10., 19. fejezet
1908. január	Az új kézirat eljut a lengyelországi chászid rebbékhez	14. fejezet
1908. február 6.	A karlsruhei L. Meher védi Friedländert és a Jeruzsálemit a <i>Der Israelit</i> ben megjelent harmadik cikkében	9. fejezet
	Dr. Ritter rotterdami rabbi befejezi a frankfurti <i>Der Israelit</i> ben 8 részes, a Jeruzsálemi hamisítvány voltát bizonyító cikksorozatot	8. fejezet
1908. május 1.	Dr. Ritter rotterdami rabbi megkezdi a varsói <i>Hákol</i> című folyóiratban 10 részes, a Jeruzsálemi hamisítvány voltát bi-	8. fejezet

A Friedländer féle hamis Jeruzsálemi történetének fontosabb mérföldkövei		
Dátum	Esemény	Fellelhetőség
	zonyító cikksorozatának közreadását	
1908. május 8.	Dr. Ritter rotterdami rabbi megkezdi a lwówi <i>Mácháziké hádát</i> újságban 4 részes, a Jeruzsálemi hamisítvány voltát bizonyító cikksorozatának közreadását	8. fejezet
1908. május-június	Viktor Aptowitzer professzor a MGWJ folyóiratban megjelenteti véleményét a Jeruzsálemi hamisítvány voltáról	15. fejezet
1908. nyár	Kezd fény derülni Friedländer valódi, askenázi származására	16. fejezet
1908. június 4.	Dr. Ritter rotterdami rabbi befejezi a lwówi <i>Mácháziké hádát</i> újságban 4 részes, a Jeruzsálemi hamisítvány voltát bizonyító cikksorozatát	8. fejezet
1908. június 26.	Megjelenik a lwówi <i>Mácháziké hádát</i> újságban Grósz Chájim Dov rabbi, Petrova <i>dájánja</i> cikke válaszként Ritter rabbi írására	19. fejezet
1908. július 3.	Megjelenik a lwówi <i>Mácháziké hádát</i> újságban a bonyhádi rabbi hosszú, Friedländerert védő cikke	18. fejezet
1908. július 9.	Dr. Ritter rotterdami rabbi befejezi a varsói <i>Hákol</i> című folyóiratban 10 részes, a Jeruzsálemi hamisítvány voltát bizonyító cikksorozatát	8. fejezet
1908. július 23.	Megjelenik a varsói <i>Hákol</i> című folyóiratban Rőfáél Gordon, Wasilków rabbija hosszú cikkének első része Friedländer védelmében	19. fejezet
1908. július-augusztus	Viktor Aptowitzer professzor a MGWJ folyóiratban megjelenteti második cikkét a Jeruzsálemi hamisítvány voltáról	15. fejezet
1908. július 31.	Megjelenik a lwówi <i>Mácháziké hádát</i> újságban Grósz Chájim Dov rabbi, Petrova <i>dájánja</i> további cikke Friedländer védelmében	19. fejezet
1908. augusztus 12.	Katzburg rabbi megjelentet még egy cikket a magyar <i>Tél Tálpíjot</i> ban Friedländer ellen	8., 19. fejezet
1908. augusztus 13.	Megjelenik a varsói <i>Hákol</i> című folyóiratban Rőfáél Gordon, Wasilków rabbija hosszú cikkének második része Friedländer védelmében	19. fejezet

A Friedländer féle hamis Jeruzsálemi történetének fontosabb mérföldkövei		
Dátum	Esemény	Fellelhetőség
1908. szeptember	Megjelenik a lwówi <i>Mácháziké hádát</i> újságban Benet Jechezkelnek, Szinerváralja rabbijának cikke Friedländer védelmében	20. fejezet
1908. október 12.	A bonyhádi rabbi második támogató levelét küldi Friedländernek	18. fejezet
1908. december	<i>A Tél Tálpíjot</i> felfedi Friedländer askenázi származását, és azzal is vádolja, hogy „becstelen viszonyt folytat ártatlan nőkkel”	16-17. fejezet
	<i>A Tél Tálpíjot</i> megvádolja Friedländert Jonátán Eibenschütz rabbi talizmánjának a meghamisításával	16. fejezet
1909. február 14.	A sochaczewi rebbe ítéletet hoz, hogy „Ne vásárolják meg a könyvet, amíg a kiadó nem tisztázza az eredetét!”	14. fejezet
1909. február 19.	Megjelenik a lwówi <i>Mácháziké hádát</i> újságban Röfáél Gordon, Wasilków rabbija hosszú cikkének első része Friedländer védelmében	19. fejezet
1909. február 26.	Megjelenik a lwówi <i>Mácháziké hádát</i> újságban Röfáél Gordon, Wasilków rabbija hosszú cikkének második része Friedländer védelmében	19. fejezet
1909. október	Megjelenik a Jeruzsálemi <i>Kodásim</i> második kötete	20. fejezet
1909. október-1910. március	Friedländer sikertelen kísérletet tesz arra, hogy tudósokat (például Brann és Schechter professzort) érdekeltté tegyen a Jeruzsálemi új kötetének kiadásában	57-62. levél, 20. fejezet
1909. december közepe	A briszki Zeév Wolf Rabinovitch megjelenteti a váci <i>Tél Tálpíjot</i> ban cikkét, mely a Jeruzsálemi második kötetének hamisítvány voltát bizonyítja	20. fejezet
1910. január 4.	Stern Jichák Ájzik, miskolci <i>dáján</i> bevallja, hogy „nem könnyű eladni a Jeruzsálemit” Magyarországon	23. fejezet
1910. január vége	A briszki Zeév Wolf Rabinovitch megjelenteti a váci <i>Tél Tálpíjot</i> ban második cikkét, mely a Jeruzsálemi második kötetének hamisítvány voltát bizonyítja	20. fejezet
1910. február köze-	A briszki Zeév Wolf Rabinovitch megjelenteti a váci <i>Tél</i>	20. fejezet

A Friedländer féle hamis Jeruzsálemi történetének fontosabb mérföldkövei		
Dátum	Esemény	Fellelhetőség
pe	<i>Tálpíjot</i> ban harmadik cikkét, mely a Jeruzsálemi második kötetének hamisítvány voltát bizonyítja	
1910. szeptember-október	Viktor Aptowitzer professzor a MGWJ folyóiratban megjelenteti kemény bírálatát a Jeruzsálemi talmud második köteté ellen	20. fejezet
1911. eleje	Plocki rabbi megjelenteti a <i>Sáálu slom Jerusálájimot</i> , mely a Jeruzsálemi talmud első kötetének hamisítvány voltát bizonyítja	21. fejezet
1911. április 28.	A lwówi <i>Mácháziké hádát</i> újságban megjelenik a <i>Sáálu slom Jerusálájim</i> ra írt ellenválasz	23. fejezet
1911. május 9.	Holtzstock rabbi, az ostrowieci rebbe támogató levelet küld Friedländernek	22. fejezet
1911. június 9.	A raduńi Kagan rabbi támogató levelet küld Friedländernek	23. fejezet
1911. nyár	A Jeruzsálemi védelmében megjelenik a <i>Cherev nokemet</i> (Megtorló szablya) a <i>Sáálu slom Jerusálájim</i> cikk vádjai ellen	23. fejezet
	Röfáél Gordon, Wasilków rabbija megjelenteti a <i>Káljá orévot</i> (Leső ijesztő) c. írását Friedländer védelmében	19. fejezet
1913	Janowsky rabbi megjelenteti a <i>Céd römijá</i> (Csaló vadász) c. írását, mely a Jeruzsálemi hamisítvány voltát bizonyítja	24. fejezet
	Rosenberg Ávrám megjelenteti a <i>Léc hájájin</i> (A bor bohóca) c. írását válaszként Janowsky könyvére	24. fejezet
1915	Csődbe megy a színérváraljai nyomdász, Friedländer társa, a Jeruzsálemi kiadásában	25. fejezet
1924. január 14.	Friedländer meghal, és eltemetik lakóhelyén Szatmáron	

Személymutató

Fontos személyiségek a hamis Jeruzsálemi *Kodásim* rendje történetében

Alter, Ávrahám Mordecháj rabbi (1866-1948) – A guri rebbe, a lengyel zsidóság egyik vezető személyisége. Felkérésére végzett beható vizsgálatokat Plocki rabbi a Jeruzsálemi eredetiségét illetően – lásd bővebben a 21. fejezetet.

Aptowitzer, Viktor professzor (1871-1942) – A Talmud- és rabbinikusirodalom-kutató Bécsben. A Jeruzsálemi *Kodásim* mindkét kötetével kapcsolatban megjelentetett bírálatot – lásd a 15. és a 19. fejezetet.

Benet, Jechezkel rabbi (1863-1913) – Szinerváralja rabbija, Friedländer és a Jeruzsálemi támogatója – lásd a 13. fejezetet.

Bonyhád rabbija – Lásd: *Deutsch Eliezer* rabbi.

Brody rabbija – Lásd: *Kluger, Ávrám Benjámin* rabbi.

Brzeżany rabbija – Lásd: *Schwadron, Sálom Mordecháj Hákohén* rabbi.

Buber, Salomon (1827-1906) – Lwówi származású. A talmudi kor és a gáoniták kora irodalmának kutatója. Friedländer első támogatói közé tartozott, elhalálozott, mielőtt a Jeruzsálemi *Kodásim* és a Friedländer körüli nagy viták kibontakoztak volna – lásd az 4. fejezetet.

Deutsch, Eliezer rabbi (1850-1916) – Bonyhád rabbija, a magyar rabbinikus világ kiemelkedő alakja. Ajánlólevelet írt a Jeruzsálemi első kötetéhez, és a továbbiakban is Friedländer és a Jeruzsálemi támogatója maradt – lásd a 18. fejezetet.

Gordon, Rőfáél rabbi (1848-1931) – Wasilków (Białystok mellett) rabbija. A Jeruzsálemi és a mellette harcolók oldalára állt. A Jeruzsálemi mellett kiálló cikkeket és kiadványokat jelentetett meg – lásd a 19. fejezetet.

Grósz, Chájim Dov rabbi (1880?-1938) – Petrova *dájánja* (rabbihelyettese), A Jeruzsálemi mellett kiálló cikkeket jelentetett meg a *Mácháziké Hádát* újságban – lásd a 19. fejezetet.

Grünwald, Jehudá rabbi (1848-1920) – Szatmár rabbija, a magyar rabbinikus világ kiemelkedő alakja. Ajánlólevelet írt a Jeruzsálemi első kötetéhez, és a továbbiakban is Friedländer és a Jeruzsálemi támogatója maradt – lásd a 18. fejezetet.

Grünwald, Lipót (1888-1955) – Író, történész és szerkesztő. Friedländer barátja. Elmondása szerint Friedländer bevallotta neki, hogy a Jeruzsálemi hamisítvány – lásd a 26. fejezetet.

(A) guri rebbe – Lásd: *Alter, Ávrahám Mordecháj rabbi*.

Janowsky, Jáákov Cvi rabbi (?-?) – Kiemelkedő kijevi tóratudós és irodalomkritikus. A Jeruzsálemi *Kodásim*-ról alkotott kemény bírálata teszi fel az i-re a pontot az ebben az ügben folytatott vitában – lásd az 1. és a 24. fejezetet.

Katzburg, Dávid Cvi rabbi (1856-1937) – Vác *dájánja* (rabbihelyettese), a kéthetente megjelenő rabbinikus *Tél Tálpijot* folyóirat alapítója és szerkesztője, egyike a Friedländer ellen hadakozóknak – lásd a 8. illetve a további fejezeteket.

Kluger, Ávrahám Benjámin rabbi (1841-1915) – A galíciai Brody rabbija. Ajánlólevelet írt a Jeruzsálemi első kötetéhez, és a továbbiakban is Friedländer és a Jeruzsálemi támogatója maradt – lásd a 18. fejezet.

Marcus, Aron (1843-1916) – Krakkói író és könyvszerkesztő. Friedländer és a Jeruzsálemet bíráló német nyelvű cikke megjelent héber fordításban is – lásd a 18. fejezet.

Nimoytin, Jehosúa rabbi (1860-1942) – Friedländer szülőhelyének, Beshankovichynak (Vityebszk járás) rabbija. Felfedte Friedländer askenázi származását és más családsait, melyeket életrajzával kapcsolatban állított – lásd a 16. fejezet.

Plocki, Méir Dán rabbi (1866-1928) – Warta rabbija, a Lengyelországi Rabbik Szövetségének elnöke. Friedländer és a Jeruzsálemi ellen hadakozók vezető személyisége. *Sáálu srom Jerusálájim* című könyvet jelentetett meg a Jeruzsálemiről – lásd a 21. fejezetet.

Rabinovitch, Zeév Wolf (1859-1925) – Brest-i (briszki) tóratudós és a talmudi irodalom kutatója. Bírálta a Jeruzsálemi *Kodásim* mindkét kötetét, és biztos volt azok hamisítvány voltában – lásd a 8. és a 20. fejezetet.

Ratner, Dov Baer (1852-1917) – Vilnai (Vilnius) talmudtudós és a talmudi irodalom kutatója, Friedländer és a Jeruzsálemi ellen hadakozók vezető személyisége – lásd a 8. és a további fejezeteket.

RiDBáZ – Lásd: *Wilovsky, Jáákov Dávid rabbi*.

Ritter, Dov Árje [Bernhard Löbel] rabbi dr. (1855-1936) – Rotterdami (Hollandia) rabbi. Az első a Friedländer és a Jeruzsálemi ellen hadakozó személyiségek közül. Német és héber nyelven egyaránt megjelentetett a Jeruzsálemről szóló bírálatokat – lásd a 10. fejezetet.

Rosenberg, Ávrám – Friedländer úgynevezett tanítványa. A Jeruzsálemi *Kodásim* hitellessége körül kirobbant nagy vitában központi szerepet töltött be. Brosúrákat adott ki; a levelezés nagy részét is ő bonyolította Friedländer nevében Buberrel és Schechterrel. – lásd a 11. fejezetet.

Schechter, Solomon professzor (1847-1915) – hírnevét a kairói *gnizá* sikeres feltárással és megmentésével szerezte. Az amerikai úgynevezett konzervatív zsidó irányzat, a New York-i Jewish Theological Seminary elnöke. Egyedül ő támogatta anyagilag a Jeruzsálemi első kötetének kinyomtatását – lásd a 5. és a 12. fejezetet.

Schwadron, Sálom Mordecháj Hákohén rabbi (1835-1911) – A galíciai Brzezany (Berezhany) rabbija, a galíciai rabbinikus világ vezető személyisége. Ajánlólevelet írt a Jeruzsálemi első kötetéhez, és a továbbiakban is Friedländer és a Jeruzsálemi támogatói közé tartozott – lásd a 18. fejezetet.

Szatmár rabbija – Lásd: *Grünwald Jehudá rabbi*.

Wider, Jákób (meghalt 1944) – Színerváraljai nyomdász. Friedländer társa a Jeruzsálemi kiadásában – lásd a 25. fejezetet.

Wilovsky, Jáákov Dávid rabbi (1845-1913) – A RiDBáZ, a szentföldi Cfát rabbija. a Jeruzsálemi Talmud híres szakértője. Két cikkében kétségbe vonja a Jeruzsálemi *Kodásim* rendjének eredetiségét, igaz, kis mértékben Friedländer védelmére kel, mivel nem vádolja hamisítással – lásd a 10. és a 19. fejezetet.

A Kiáltvány megjelenésének helye

Az első Kiáltvány – *Ohr Yisroel*, 11. szám, 149-151. old.

Ajánlások a Kiáltvány hátán – *Ohr Yisroel*, 24. szám, 210-211. old.

A levelek első megjelenésének helye

Minden levelet én hoztam nyilvánosságra, kivéve az *Ohr Yisroel* 9. számában megjelenteket, melyek Juda Hákohen Strasser rabbi tevékenységének köszönhetik a nyilvánosságot.

1. Friedländer levele dr. David Jacob Simonsohnnak (1893. május 26.) – *Ohr Yisroel*, 45. szám, 193. old.

2. Friedländer levele Szófer Ávrám Jákob gyömörei (később tétí) rabbinak (1905. március 24. ?) – *Ohr Yisroel* 9. szám 178-179. old. A címzett nevének pótlása – *uo.* 48. szám. 200. old.

3. Friedländer levele Löw Immánuelnek (1905. szeptember 1.) – *Ohr Yisroel*, 11. szám, 152-153. old.

4. Friedländer levele Solomon Schechternek (1905. október 19) – *Uo.* 153-155. old.

5. Friedländer lapja Schechternek (1905. december 10.) – *Uo.* 156. old.

6. Friedländer levele Salomon Bubernek (1905. december 12.) – *Uo.* 156-157. old.

7. Friedländer levele Bubernek (1905. december 29.) – *Uo.* 158. old.

8. Friedländer levele Schechternek (1906. január 7.) – *Uo.* 158-159. old.

9. Bacher Vilmos levele Löwnek (1906. január 13) – *Ohr Yisroel*, 24. szám, 222. old.

10. Friedländer lapja Bubernek (1906. január 14.) – *Ohr Yisroel*, 11. szám, 159-160. old.

11. Friedländer lapja Löwnek (1906. január 14.) – *Uo.* 160-161. old.

12. Friedländer levele az *Alliance Israélite Universelle* társaságnak (1906. január 15.) – még nem publikált.

13. Löw levele Bachernek (1906. január 16.) – *Ohr Yisroel*, 24. szám, 222. old.

14. Rosenberg Ávrám lapja Bubernek (január 1906?) – *Ohr Yisroel*, 11. szám, 161. old.

15. Friedländer levele Bubernek (1906. február 6.) – *Uo.* 162. old.
16. Friedländer lapja Bubernek (1906 február 8.) – *Uo.* 162-163. old.
17. Friedländer lapja Bubernek (1906. február 19) – *Uo.* 163. old.
18. Friedländer lapja Schechternek (1906. február 19.) – *Uo.* 164. old.
19. Friedländer lapja Bubernek (1906. március 16 ?) – *Uo.* 164. old.
20. Friedländer lapja Bubernek (1906. március 18.) – *Ohr Yisroel*, 12. szám, 159. old.
21. Friedländer lapja Bubernek (1906. április 27.) – *Uo.* 159-160. old.
22. Friedländer levele Bubernek (1906. május 11.) – *Uo.* 160 old.
23. Friedländer levele Schechternek (1906. május 11.) – *Ohr Yisroel*, 42. szám, 196-197. old.
24. Buber levele Schechternek (1906. május 13.) – *Ohr Yisroel*, 12. szám, 160-161. old.
25. Friedländer lapja Schechternek (1906 május 14.) – *Uo.* 161. old.
26. Friedländer levele Schechternek (1906. június 13.) – *Uo.* 162-163. old.
27. Friedländer levele Schechternek (1906. július 4.) – *Uo.* 163-164. old.
28. Friedländer levele Schechternek (1906. július 29.) – *Uo.* 164-165. old.
29. Schechter levele Friedländernek (1906. augusztus 6.) – *Uo.* 165. old.
30. Rosenberg levele Schechternek (1906. augusztus 16.) – *Uo.* 165-166. old.
31. Friedländer levele Schechternek (1906. augusztus 24.) – *Uo.* 167. old.
32. Schechter levele Friedländernek (1906. augusztus vége) – *Ohr Yisroel*, 45. szám, 197-198. old.
33. Friedländer levele Schechternek (1906. szeptember 7.) – *Ohr Yisroel*, 12. szám, 167-168. old.
34. Friedländer levele Schechternek (1906.szeptember 25.) – *Ohr Yisroel*, 13. szám, 142-143. old.
35. Friedländer levele Schechternek (1906.október 16.) – *Uo.* 143-144. old.
36. Schechter levele Friedländernek (1906. október 22.) – *Uo.* 144-145. old.
37. Rosenberg levele Schechternek (1906. november 6.) – *Uo.* 145-147. old.

38. Friedländer levele Schechternek (1906. november 13.) – *Uo.* 147-148. old.
39. Friedländer levele Schechternek (1906. november 29.) – *Uo.* 148-149. old.
40. Friedländer levele Schechternek (1906. december 17.) – *Uo.* 152. old. 262. jegyzet.
41. Friedländer Schechternek (1906. december 19.) – *Uo.* 149. old.
42. Friedländer levelezőlapja Horowitz Pinchász besztercei rabbinak (1907. január 16.) – *Uo.* 149-150. old.
43. Friedländer levele Schechternek (1907. február 14.) – *Uo.* 150-151. old.
44. Friedländer levele egy londoni könyvkereskedőnek (1907. május 21.) – *Uo.* 151-152. old.
45. Friedländer levele Schechternek (1907. július 9.) – *Uo.* 152-154. old.
46. Rosenberg levele az *Espaklaria* folyóirat szerkesztőjének (1907. augusztus 9.) – *Ohr Yisroel*, 14. szám, 72-73. old. Más verzió: *uo.* 49. szám 247. old.
47. Kamelhar Jekutiél Árje rabbi levele a *Tél tálpijot* szerkesztőjének (1907. augusztus 9.) – *Ohr Yisroel*, 44. szám, 180-183. old.
48. Rosenberg levele Schechternek (1907. augusztus 9.) – *Ohr Yisroel*, 14. szám, 74-76. old.
49. A *Tél tálpijot* szerkesztőjének levele Kamelhar rabbinak (1907. augusztus 12.) – *Ohr Yisroel*, 44. szám, 184-186. old.
50. Hermann Strack professzor levele Löwnnek (1907. augusztus 21.) – *Ohr Yisroel*, 14. szám, 79. old. 388. jegyzet (részlet).
51. Rosenberg levele Friedländernek (1907 szeptember 29.) – *Uo.* 76-77. old.
52. Friedländer levele Schechternek (1907. október 2.) – *Uo.* 77-80. old.
53. Grósz Chájim Dov, Petrova *dájánja* levele Friedländernek (1908. március 6.) – *Ohr Yisroel*, 24. szám, 214-216. old.
54. Grósz rabbi levele Jáákov Dávid Wilovsky rabbinak, a RiDBáZnak (1908 június-július) – *Uo.* 216-218. old.
55. Friedländer levele Szófer rabbinak (1908. október 8.) – *Ohr Yisroel*, 9. szám, 181-182. old.

56. Szófer rabbi levele Friedländernek (1908. október 19.) – *Uo.* 182. old.
57. Friedländer levele Markus Brann professzornak (1909. október 21.) – *Ohr Yisroel*, 44. szám, 189-190. old.
58. Friedländer levele Schechternek (1909. október 27.) *Ohr Yisroel*, 14. szám, 80-81. old.
59. Friedländer levele Brann-nak (1909. december 3.) – *Ohr Yisroel*, 44. szám, 190. old.
60. Friedländer levele Brann-nak (1910. január 7.) – *Uo.* 190. old.
61. Friedländer levele Brann-nak (1910. március 28.) – *Uo.* 191. old.
62. Friedländer levele Schechternek (1910. március 30.) – *Ohr Yisroel*, 14. szám, 81-82. old.
63. Kamelhar rabbi levele Jáákov Cvi Janowsky kijevei rabbinak (1913. szeptember 9.) – még nem publikált.
64. *Szmichá* – Rabbiavatási oklevél Friedländertől (1913?) – *Ohr Yisroel*, 15. szám, 171-172. old.
65. *Szmichá* – Rabbiavatási oklevél Friedländertől (1921 december 19.) – *Uo.* 173. old.
66. Friedländer levele New Yorkba (1922. február 25) – *Ohr Yisroel*, 42. szám, 205-206. old.
67. Max Friedländer levele Schechternek (1930. július 19.) – *Ohr Yisroel*, 48. szám, 211. old.

Felhasznált irodalom

A felhasznált forrásokat, a lábjegyzetekben jeleztem, az első előfordulásnál megadva a pontos bibliográfiai adatokat. Az alábbi irodalomjegyzék csak egy kis része a teljes felhasznált irodalomnak.

BACHER: *RECENZIO* – Bacher Vilmos: תלמוד ירושלמי על מסכת חולין ומסכת בכורות, in: *Hákedem*, Szentpétervár, 1907, 1. évfolyam 1. szám, 20-40. old.; *uo.* 2. szám, 70-85. old.

COHEN: *SZINÉRVÁRALJA NYOMDÁJA* – Y. Y. Cohen: א' : סעאיני, in: *Qiryat Sefer*, 43. kötet, Jeruzsálem, 1957, 386-403. old.

COHEN: *ERDÉLY BÖLCSEI* – Y. Y. Cohen: *Sages of Transylvania* (héber), Machon Yerushalayim, Jeruzsálem, 1989.

EILBIRT: *KODÁSIM HAMISÍTÁSA* – Slomó Eilbirt: שלח ידו ב'קודשים', in: *Olám háchászidut* hetilap, 138. (2005. szeptember), 22-25. old.

FRIEDBERG: *BIBLIOGRAPHICAL LEXICON* – Ch. B. Friedberg: בית עקד ספרים, 1-4. kötet, a szerző kiadása, Tel Aviv, 1951-1956.

DUSCHINSZKY: *BÁTYÁM ÉLETTÖRTÉNETE* – Moshe Mordechai Duschinszky: עוד יוסף חי, a szerző kiadása, Jeruzsálem, 1950.

GRÜN WALD: *EMLÉKIRAT* – Grünwald Lipót: קדשים (פרק מזכרונות), in: *Jubilee Book Hapardes*, Hapardes kiadása, New York, 1951, 345-349. old.

MARCUS: *FRIEDLÄNDERRŐL* – Áron Marcus: Az új Jeruzsálemi Kodásim rendjéről, in: *Ungarische Wochenschrift*, Budapest (pontos dátumáról lásd a 282. jegyzetet). Héber fordításban in: *Hámodiá*, 1912. szeptember 25., 786-787. old.

OBERLANDER-KÖVES: *KÖZÉPKORI VÁDAK* – Oberlander Báruch–Köves Slomó: Középkori vádak a zsidóság és a Talmud ellen, in: *Zsidó ismeretek tára*, XIII. kötet, a Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület kiadása, Budapest, 2007, 26-33. old.

OBERLANDER: *A TALMUD KIEGÉSZÍTÉSEI* – Oberlander Báruch: השלמות לתלמוד, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 16. szám, 1999. június, 160-173. old.

- OBERLANDER: *FRIEDLÄNDER ÉLETTÖRTÉNETE* – Oberlander Báruch: דברי ימי חייו, משפחתו ומקומות מגוריו של ש"י פרידלנדר, מו"ל הירושלמי לקדשים, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 48. szám, 2007. június, 192-212. old.
- OBERLANDER: *FRIEDLÄNDER SÍRJA* – Oberlander Báruch: מצבתו של ש"י פרידלנדר ושאלת זיופו, של הירושלמי קדשים, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 8. szám, 1997. június, 178-183. old.
- OBERLANDER: *HÁFTÁROT* – Oberlander Báruch: נוסח ספר הפטרות על פי מנהג חב"ד, in: *Heárot ubiurim* folyóirat, New York, 1985. január 17., 745. szám, 87-88. old.
- OBERLANDER: *DOKUMENTUMOK ÉS TÖRTÉNETEK FRIEDLÄNDERRŐL* – Oberlander Báruch tanulmányosorozata Friedländer hamisítása kapcsán:
1. rész: התחלת הדפסת הירושלמי לסדר קדשים, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 11. szám, 1998. április, 146-164. old.
  2. rész: הדפסת הירושלמי לסדר קדשים, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 12. szám, 1998. július, 154-168. old.
  3. rész: הויכוח סביב הדפסת הירושלמי לסדר קדשים, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 13. szám, 1998. október, 134-154. old.
  4. rész: הויכוח סביב הירושלמי לסדר קדשים והמו"ל שלו, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 14. szám, 1999. január, 62-82. old.
  5. rész: הירושלמי לסדר קדשים והמו"ל שלו, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 15. szám, 1999. április, 170-182. old.
  6. rész: "הירושלמי לסדר קדשים" והמו"ל שלו, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 24. szám, 2001. július, 209-226. old.
  7. rész: מסמכים חדשים בקשר לש"י פרידלנדר והירושלמי קדשים שלו (א), in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 44. szám, 2006. július, 176-194. old.
  8. rész: מסמכים חדשים בקשר לש"י פרידלנדר והירושלמי קדשים שלו (ב), in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 45. szám, 2006. október, 187-210. old.
- OBERLANDER: *MAIMONIDÉSZ KIADÁSAI* – Oberlander Báruch: עיון במהדורות החדשות של ה'משנה, תורה' להרמב"ם, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 23. szám, 2001. április, 215-224. old.
- OBERLANDER: *MISNA* – Oberlander Báruch: *A Misna és legfontosabb kommentárjai*, in: *A zsidó tudományok*, IV. kötet, a Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület kiadása, Budapest, 2004, 61-77. old.

- OBERLANDER: *MÖGILÁT ESZTER* – Oberlander Báruch: נוסח מגילת אדמו"ר מהר"ש, in: *Heárot ubiurim* folyóirat, New York, 2002. február 22., 833. szám, 73-74. old.
- OBERLANDER: *TALMUD* – Oberlander Báruch: *A Babilóniai talmud és legfontosabb kommentárjai*, in: *Zsidó ismeretek tára*, IX. kötet, a Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület kiadása, Budapest, 2005, 16-57. old.
- OBERLANDER: *TÓRA* – Oberlander Báruch: שינויים בתורה שבכתב נגד המסורה, in: *Ohr Yisroel* folyóirat, 10. szám, 1998. január, 142-148. old.; *uo.* 11. szám, 1998. április, 200. old.
- PLOCKI: *BSZÁMIM ROS* – Plocki Méir Dán: בקורת הספר בשמים ראש, 1. rész: *Sáaré Torá* folyóirat, 1. szám, Varsó 1920, 5. fejezet; 2. rész: *uo.*, Varsó 1921, I. szám 21. fejezet; 3. rész: *uo.*, II. szám végén, 4-5. old.
- PLOCKI: *SÁÁLU* – Plocki Méir Dán: שאלו שלום ירושלים, a szerző kiadása, Biłgoraj, 1910. Lásd 21. fejezet.
- PLOCKI: *ÚJ LEVÉL* – Plocki Méir Dán: הפולמוס אודות 'ירושלמי' קדשים המזויף, in: *Tzfunot*, VI. (1990. január), 67-70. old.
- RAFELD: *CÍMLAPOK* – Meir Rafeld: *Pitchu söárim leTálmudá sel Erec Jisráél*, Bár Ilán Egyetem kiadása, Ramat Gan, 1995.
- SCHWARTZ: *OLÁT HÁCHODES* – Dov Ber Schwartz: שלום ירושלים, in: *Olát Háchodes* folyóirat, Brooklyn, 1979. január, 222-223. old.
- SHAPIRO: *FORGERY* – Marc B. Shapiro: *Forgery and the Halakhic Process*, 1. rész: <http://seforim.blogspot.com/2007/08/marc-b-shapiro-forgery-and-halakhic.html>; 2. rész: <http://seforim.blogspot.com/2007/11/marc-b-shapiro-forgery-and-halakhic.html>; 3. rész: <http://seforim.blogspot.com/2008/01/forgery-and-halakhic-process-part-3-by.html>.
- SURASKY: *CHÁSZID RABBIK* – Aron Suraski: מרביצי תורה מעולם החסידות, 3-4. rész, a szerző kiadása, Bné Brák, 1987.
- SPRECHER: *ELŐSZÓ* – Dr. Shlomo Sprecher: Előszó a PLOCKI: *SÁÁLU* új kiadásának, a szerző kiadása, New York, 1991, 1-8. old.

- WEINGARTEN: *FRIEDLÄNDER VALLOMÁSAI* – Smuel Hákohen Wiengarten: *Jerusálmi ál széder Kodásim*, in: *Sinai*, 62. kötet (1968), 281-287. old.
- WUNDER: *GALÍCIA* – Meir Wunder: *Meorei Galicia – Encyclopedia of Galician Rabbis and Scholars* (héber), Institute for Commemoration of Galician Jewry kiadása, 3. kötet, Jeruzsálem, 1986; 5. kötet, Jeruzsálem, 1997.
- YASHAR: *CHÁFÉC CHÁJIM* – Moshe Meir Yashar: *חייו ופועלו – החפץ חיים*, 3. rész, Netzach kiadása, Tel Aviv, 1961.